

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM BTK
TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA

A borsodi földvár. Egy államalapítás kori megyeszékhelyünk

Szerző: Liptovszíne Wolf Mária

Budapest 2008.

Bevezetés

A borsodi földvár Északkelet-Magyarországon, Miskolctól mintegy 30 km-re északra, a Bódva folyó partján, a Cserehát hegység déli oldalán elterülő, a Bódva mocsarai által körülvelt alacsony dombon helyezkedik el (1. tábla). A domb mintegy 15 méterrel magasodik a folyó szintje fölé. Erre emelték a napjainkra már erősen lepusztult sáncokat, amelyek viszonylag kis, 1,7 hektáros területet ölelnek körül. A sáncok a keleti és a nyugati oldalon maradtak meg legépebben, itt megközelítően öt méter magasan állanak.

Györffy György vetette fel először, hogy a Szent István-kori megyék centrumai földvárak lehettek. Ezekben rendezte be a király állama első, az egyházi és világi életet egyaránt irányító központjait. E korai megyeszékhelyek építési idejéről és módjáról, a bennük egykor folyt életéről kevés írásos adatunk van. Ezért vált különösen jelentőssé az ispánsági várak régészeti feltárása, amely az 1970-es évek elején indult meg. Az ásatások igazolták Györffy elméletét. Bizonyossá vált, hogy legkorábbi központjaink megyeszékhelyként épült váraink voltak. Az István uralkodása alatt létrejött megyékből a mai Magyarország területén azonban mindössze öt olyan található, amelynek központja az évszázadok során nem pusztult el, nem épült rá az újabb és újabb korok települése. Ezek közül Borsod az utolsó, amelynek területe szabadon kutatható. A vár sáncaira és belső területére egyaránt kiterjedő feltárása 1987-1999 között folyt (2. tábla). A feltárást Edelény városa kezdeményezte, a munkát anyagilag és erkölcsileg mindvégig támogatta. A magam, és a magyar középkor kutatás nevében ezúton is hálás köszönetemet fejezem ki ezért a város vezetőinek és polgárainak.

Az ásatás igen gazdag eredményeket hozott. Nemcsak az egykori megyeszékhelyet, az ispáni várat, a hozzátartozó templomokat, és temetőt, hanem egy 10. századi magyar falut is sikerült feltárnunk. De a munka során bepillanthattunk a borsodi vár, és Borsod falu későközépkori történetébe is. Úgy véljük, az eredmények ismertetése hozzájárul korai történelmünk néhány igen fontos kérdésének, a honfoglaló magyarság életmódjának, gazdálkodásának, az Árpád-kori megyeszékhelyek építési idejének, szerepkörének jobb megismeréséhez.

A borsodi földvár feltárásában, leleteinek feldolgozásában több szakember vett részt. A sánc átvágását Nováki Gyula, a gabonamagvak meghatározását Torma Andrea, az ételmellékletek vizsgálatát Gyulai Ferenc, az állatcsontok számbavételét Vörös István, a kerámiavizsgálatokat Szilágyi Veronika, a salakok elemzését Molnár Ferenc végezte. A rekonstrukciós rajzokat Sabján Tibor, a tárgyrajzokat Sáfrány Andrásné, F. Bodnár Katalin, és Czifrák László készítette. Munkájukat ezúton is köszönöm.

Külön köszönet illeti Makk Ferencet, aki dolgozatom megírását számos értékes tanácsával segítette.

I. A borsodi földvár kutatásának története

A Bódva-völgy kutatásának története

A Bódva völgy honfoglalás- és kora-Árpád-kori történetéről annak ellenére, hogy a szakirodalom viszonylag sokat foglalkozott vele, igen keveset tudunk. Meglehetősen nagy a bizonytalanság a kevés, és késői írott források, és a legtöbbször véletlenszerűen előkerült régészeti leletek kiértékelése körül is. A legbőszegesebben a nyelvészeti adatok, pontosabban a helynevek, állnak rendelkezésünkre, amelyeknek datáló értékéről azonban régóta vita folyik. Egyéb adatok híján a helynevek vizsgálatából indult ki a múlt századi történetírás is. A Sajó és a Bódva völgyében, illetve a két folyó közötti dombságon kétség kívül gyakori szláv helynevekből szláv települések hálózatát rekonstruálta, de a szlávoknak tulajdonította a megyeszerte fellelhető, akkor már ismert összes földvárat is.¹ Borovszky a borsodi földvárról, a megye későbbi központjáról is úgy vélte, a honfoglalás előtti vár helyén magyar birtokos építtette.²

A hely - és víznevek elemzése során Kniezsa István arra a megállapításra jutott, hogy a Bódva völgyében a szláv lakosságnak a 12. századnál korábbinak kell lennie. "Arra azonban, hogy itt volt-e már a XI. században is, adatok hiányában nem felelhetünk. A szomszédos hernádmenti és sajómenti szláv lakosság régisége alapján talán a viszonylag tágas Bódvavölgyben is jogunk van már a XI. században is feltételezni jelenlétüket."³ Némileg ellentmond azonban ez a megállapítása a néhány sorral előbb kifejtett gondolatainak. Ott ugyanis arról értekezik, hogy a 11. században a Sajó alsó völgyében elsősorban magyar lakossággal számolhatunk, szlávokat pedig a Sajó felső folyása mentén is csak a 11. századi magyar nyelvhatáron túl feltételezhetünk, hiszen onnan származnak az adataink.⁴ A Sajó és Bódva közötti dombvidék csaknem teljesen szláv helynévanyagáról szólva maga is hangsúlyozza, a települések kora bizonytalan. Csak annyit lát bizonyítottnak, hogy mivel ide a magyarság a szláv g-h hangváltás, a 13. század után nyomult be, itt a szláv lakosságnak 13. század előttinek kell lennie.⁵ Ez a vélemény azonban nyilvánvalóan nem azonos Borovszkyéval, aki a szláv helyneveket a honfoglalás előtt itt élt népek hagyatékának tekinti. De nem azonos Györffy Györggyével sem, aki szerint a helynevek alapján a honfoglaló magyarság a Sajó és a Bódva völgyében sűrű szláv lakosságot talált.⁶

A nyelvészeti, régészeti adatok, a földrajzi adottságok és a középkori birtokviszonyokból leszűrhető következtetések alapján, Kniezsa Istvánéhoz hasonló véleményt fejt ki Módy György.

¹ Borovszky 1909, I. 8-9.

² Borovszky 1909, I. 11.

³ Kniezsa 1938, II. 409.

⁴ Kniezsa 1938, II. 407.

⁵ Kniezsa 1938, II. 408-409.

⁶ Györffy 1963, I. 736.

Megállapítja, a Sajó és Bódva közötti szláv lakosság betelepedési ideje bizonytalan. A 11. században azonban, hasonlóan a Sajó és a Hernád völgyéhez már a Bódva völgyében is számolnunk kell velük. Ugyanakkor feltételezi, hogy a Sajó mellékvölgyeiben már a honfoglalás előtt is éltek szlávok.⁷

A Bükk hegység É-i lábánál húzódó terület, lényegében a más szerzők által a Sajó mellékvölgyeiként említett vidék honfoglalás előtti szláv megszállása mellett tör lándzsát Mesterházy Károly. Véleménye szerint bár "a szláv népességről a korai oklevelek nem vallanak, de a máig élő szláv helynevek egyértelműen bizonyítják 10-11. századi jelenlétüket. "... a korai okleveles adattal nem rendelkező szláv helynevek jelentős része is honfoglalás előtti lehet."⁸ Állításának legfőbb igazolását az általa Sályban feltárt település leletei között véli megtalálni. A leletek között ugyanis három, prágai-korcsak típusú edénytöredék is előkerült, amelyeket a párhuzamok alapján a 7. század első felére keltez.⁹ Úgy véli tehát, a vizsgált terület az avar korban, vagy még az előtt, szlávokkal népesült be. Véleményét nem kis részben Szabó János Győző kutatásaira alapozza, aki elsősorban Heves megye leleteit vizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy "a VIII-IX. századi lelőhelyeket és a szláv helyneveket a térképen együtt szemlélve a késő-avarkori szállásterület északi sávjában három részen is bizonyos egymásra fedés, ill. érintkezés figyelhető meg." Mindez ahhoz a "feltételezéshez vezet, hogy az avar korszakban a Mátra és a Bükk hegység bizonyos része ... szlávokkal népesült be."¹⁰ Szabó János Győző arra is felhívja a figyelmünket, hogy ezen a vidéken a 8-9. század folyamán nemcsak kulturális egymásra hatással, hanem esetleg avar-szláv etnikai keveredéssel is számolnunk kell.¹¹ Mindennek kézzel fogható bizonyítékát látja a Bélapátfalva-Kakucsón feltárt kis létszámú, 9. századra keltezett temető emlékműanyagában, amelyet az itt élt szlávok hagyatékának tart.¹²

A Sályban talált edénytöredékek és a bélapátfalvai temető mellett vidékünkéről két további, szlávokhoz kapcsolható leletet ismerünk. Miskolc közeléből került elő két olyan edény, amelyeket 6-7. századi szláv urnasír részének tekinthetünk,¹³ szórványként látott napvilágot továbbá Sajólád határában egy 9. századi viseleti tárgy, egy balti szerelékű kés tokvédője.¹⁴

Lehetséges, hogy ezek a leletek annak a szláv népességnek az első, halvány régészeti nyomai, amelytől a helynevek egy része származik. Nem nehéz észrevennünk azonban, hogy az eddig előkerült csekély számú lelet nem egy területről származik és nem is egykorú. Semmiképpen sem alkalmas tehát arra, hogy messzemenő következtetéseket vonjunk le belőle.

⁷ Mody 1969, 208.

⁸ Mesterházy 1996a, 870.

⁹ Mesterházy 1996a 871.

¹⁰ Szabó 1969, 54.

¹¹ Szabó 1969, 54.

¹² Szabó 1987, 73-83.

¹³ Wolf 1992, 131.

¹⁴ Wolf 1989, 64. 15. j. 17. kép 8-9.

A Felső-Tisza vidékén az általunk vizsgált terület anyagánál jóval markánsabban rajzolódik ki egy szláv népesség régészeti emlékanyaga. E népesség az előkerült leletek alapján a 7. századtól néhány helyen egészen a 11. századig nyomon követhető, az ott ugyancsak gyakori szláv helynevekkel való kapcsolata azonban bizonytalan. Bizonytalan továbbá, hogy e népesség nagy tömegei megérték-e a magyar honfoglalást.¹⁵

A Kárpát-medence késő avar kori viszonyainak, népeinek, illetve e népek régészek által vizsgálható anyagi kultúrájának kutatása rövid múltra tekinthet vissza. Jószerével még csak a kérdésfelvetéseknél tart.¹⁶ A mi vidékünknel leletekben és írásos forrásokban jóval gazdagabb területeken is gondot okoz az egy-egy népességhez köthető leletanyag körülhatárolása, a különböző népek egymáshoz való viszonyának megállapítása, illetőleg az időrend vizsgálata.¹⁷

Mindezek ismeretében úgy vélem, a területünk szláv helyneveiből levont következtetések, a vidék honfoglalás előtti szláv megszállását feltételező elképzelések túlzóak, igazolásukra semmiféle bizonyító anyaggal nem rendelkezünk. Sem a Sajó, sem a Bódva völgyéből egyelőre nem kerültek elő szlávokhoz kapcsolható régészeti leletek. A fentebb említett szórványos tárgyak a távolabbi vidékek tömeges szláv megszállására sem nyújtanak elegendő bizonyítékot. Le kell tehát számolnunk a 19. század óta ismételtetett közhellyel, amely a Sajó és a Bódva völgyében, valamint a közöttük elterülő dombvidéken a szláv helynevek alapján sűrű honfoglalás előtti szláv településhálózatot tételez fel.

Ugyancsak nyelvészeti adatokra támaszkodva az eddigiekkel szöges ellentétben álló véleményt fogalmazott meg Makkay János. Anonymus Borsod vár építésére vonatkozó leírásából és magából a Borsod helynévből, illetőleg a -d képző honfoglalás kori jelentéséből arra következtet, hogy a honfoglaló magyarok itt egy magyar nyelvű őslakosságot találtak, amely jóval megelőzte Árpád magyarjait.¹⁸

A Bódva völgy honfoglalás előtti települési viszonyainak megítélésére mindössze három konkrét adat áll rendelkezésünkre. Szórványos avar kerámiatöredékeket találtak Edelénytől délnyugatra, a szénbányák építési munkálatai során.¹⁹ Későavar sírok, illetve leletek kerültek elő Sajószentpéter közelében és Edelény területén. A Sajószentpéter-Homokbánya néven nyilvántartott lelőhelyen a becslések szerint több mint száz sír pusztult el, amelyből tizenkettőt sikerült megmenteni. A sírokból és szórványosan előkerült leletek a késő avar griffes-indás népesség hagyatékához tartoztak, és a 8. század második felére keltezhetők.²⁰ Ugyanebből az időből való az Edelény területéről, közelebbi helymeghatározás nélkül a Herman Ottó

¹⁵ Wolf 1994, 127. Vonatkozó irodalommal.

¹⁶ Szőke 1994a, 77-85. Vö: Szőke 1986, 21-35, 1987, 47-64.

¹⁷ Legutóbb Révész László foglalkozott a kérdéskörrel Heves megye 10-11. századi régészeti leletei és története kapcsán. Vö: Révész 2008, 382-385. Nyomdában. Köszönettel tartozom Révész Lászlónak, hogy nyomdában lévő munkájának áttanulmányozásához hozzájárult.

¹⁸ Makkay 1989, 475-478. Lényegében hasonló véleményt fogalmazott meg már Bartalos is. Vö: Bartalos Egyri Híradó 1901, 55. sz. 2-3.

¹⁹ HOM Régészeti Adattára: 119-68.

²⁰ K. Végh 1964, 15-23. 22. Vö: K. Végh 1969, 53.

Múzeumba került két kengyel és zabla is.²¹ A kengyelek legközelebbi párhuzamát éppen a sajószentpéteri temető leletei között találták meg.²² A sajószentpéteri temetőről, mivel jórészt elpusztult, sajnos további információt nem nyerhetünk. Nem tudjuk a tényleges sírszámot, vagyis, hogy mekkora létszámú közösséggel számolhatunk ezen a területen, de már valószínűleg azt sem fogjuk sohasem megtudni, hogy a 8. századi leleteken kívül voltak-e korábbiak, vagy későbbiek is a temetőben. Lényegében tehát ahhoz a kérdéshez nem jutottunk közelebb, amelyről sokan és sokféleképpen nyilatkoztak már: lakott volt-e a Bódva völgye a magyar honfoglalás idején vagy sem, és ha igen, kik lakták. Maradnak tehát a pusztá tények: több, bizonytalan időszakban keletkezett szláv eredetű helynév, és 8. századi, késő avar népességhez kapcsolódó szórványos régészeti leletek.

A Bódva völgy honfoglalás, és kora-Árpád-kori történetének tanulmányozásához az előzőeknél valamivel több adat áll rendelkezésünkre, írásos forrásokban azonban nem bővelkedünk. Korai oklevelek egyáltalán nem említik ezt a vidéket. Az első, minden kétséget kizárón a Bódva völgyére, közelebbről a borsodi földvárra vonatkozó híradás Anonymus Gestájában szerepel. Árpád vezér a honfoglalás során Bors vezért küldte ki erre a területre, hogy egészen a Tátraig kémlelje ki a vidéket. Bors a környék lakosságát összegyűjtve alkalmas helyen, a Bódva folyó partján várat építtetett, amelyet az ő nevéből Borsodnak neveztek el. Ebben a várban Árpád Bors vezért tette meg ispánnak, rábízva a környék gondozását.²³

Közismert, hogy Anonymus regényes művét nem tekinthetjük hiteles történeti forrásnak Borsod esetében sem.²⁴ Azt azonban, hogy a honfoglaló magyarság megtelepedett ezen a vidéken, több 10-11. századi szórványleletünk is igazolja. Öt fekete üvegből készült, sárga, piros, és zöld ráfolyatással díszített gyöngy, valamint egy, az alsó felén rovátkolt füles bronzgomb töredéke (4. tábla 9.) került elő Borsod-Derékegyházon (3. tábla 1.).²⁵ Egy ép bronz csörgőgomb látott napvilágot a borsodi földvárban²⁶ (4. tábla 8.). Erre a korszakra keltezhetjük az Edelény-Semmelweis utcában (3. tábla 2.) feltárt 8 sírból álló temetőtöredéket is. Ennek egyik gyermeksírában egyebek mellett szőlőfürttel díszített bronz fülbevalót leltek²⁷ (4. tábla 1-5.), melyet jelenlegi tudásunk szerint a 10. század második felére keltezhetünk.²⁸

²¹ K. Végh 1969, 51.

²² K. Végh 1969, 61. Ezért, valamint a sajószentpéteri temető fekvése miatt, amely félúton helyezkedik el Edelény és Sajószentpéter között, elképzelhetőnek tartom, hogy az edelényi kengyelek is a hosszú időn keresztül pusztuló sajószentpéteri temetőből származnak.

²³ Anonymus 1977, 32. 107. Vö: Györffy 1963, I. 737.

²⁴ Legutóbb Benkő Loránd fejtette ki ezzel kapcsolatos nézeteit. Vö: Benkő 2003, 150.

²⁵ HOM Régészeti Gyűjtemény. Ltsz: 53. 1124. 1, 53. 1085. 9. K. Végh 1970, 80. III. t. 12-13. A gombot a derékegyházi kőkori telep felett, a felszínre kiszántva találta Nyíri Dániel. Vö: Leszih 1927, 87.

²⁶ HOM Régészeti Gyűjtemény. Ltsz: 53. 1085. 1. K. Végh 1970, 80. III. t. 11.

²⁷ Régészeti Füzetek Ser. I. No. 27. (1974) 64. Gádor Judit ásatása.

²⁸ Szőke 1962, 47-49, Giesler 1981, 94-103, 14-16, 17b típus, Mesterházy 1991a, 152-154, 167, II. típustábla 13. típus, 169-170. A típus elterjedését valamivel korábbra, a 9. század végére, 10. század elejére teszi a bolgár kutatás. Vö: Grigorov, 1999, 3-4, 21-42 II. F

Lovas harcos sírját bolygatta meg a vasútépítés Finkén (3. tábla 3.). A sírból két kengyel, zabla és egy nyílhegy került múzeumba²⁹ (5. tábla). Két ezüst bordázott S-végű hajkarikát, valamint egy három ezüst szálból sodrott, elkalapált végű gyűrűt találtak (4. tábla 7, 10-11.) Borsodon a Fő út 268. szám alatt (3. tábla 4.).³⁰ Három bronz huzalból sodort, hurkos-kampós záródású karperec került elő továbbá közelebbi helymeghatározás nélkül, Borsodról³¹ (4. tábla 6.).

A sírleteken kívül a korszakba tartozó településre utaló nyomok kerültek elő Edelény-Vöröszászló utcában (3. tábla 5.),³² a mai református templom dombján,³³ valamint a vár közvetlen közelében, tőle nyugatra, a Bódva jobb partján (3. tábla 6.).³⁴

A borsodi földvár kutatásának története

Maga a borsodi földvár, éppen az anonymusi híradásnak köszönhetően, már igen régen felkeltette a kutatók figyelmét. A 18. század végén Vályi András úgy vélte, a várat Örs építette, az ő erőssége volt.³⁵ Bél Mátyás szerint ugyancsak Örs, a magyarok hetedik vezére építette, aki itt rendezte be székhelyét.³⁶ A 19. század közepétől számos tudományos és népszerűsítő cikk foglalkozott építési módjával, idejével, történeti, hadtörténeti jelentőségével. Eredetéről, építési idejéről, szerepéről csakúgy, mint a Bódva völgy történetéről sokan és sokféleképpen nyilatkoztak. Fényes Elek Bors várának tartotta Borsodot.³⁷ Pesty Frigyes is megemlékezik a várról, elindítva azt a tévedéssorozatot, amelyet gyakran még ma is fellelhetünk, hogy tudniillik a református templom a várban található.³⁸ Kandra Kabos Anonymus elbeszélésére támaszkodva rekonstruálta a vár történetét. A református templomot ugyancsak a várban lévőnek gondolta.³⁹

²⁹ HOM Régészeti Gyűjtemény. Ltsz: 53. 1088. 1-4. K. Végh 1970, 79. II. t. 1-4.

³⁰ HOM Régészeti Gyűjtemény. Ltsz: 62. 32. 1-2. K. Végh 1970, 80. Az Edelény-Borsod-Fő út 268. néven nyilvántartott lelőhely azonos a mai borsodi temető területével, ahonnan sírásás közben kerültek elő a leletek. A temető háta mögött egy, a 1970-es évek végén, '80-as évek elején kialakított utca helyezkedik el. Kérdésünkre az ott lakók elmondták, hogy a házak építése közben több helyen is találtak csontvázakat és hajkarikákat is. Köszönettel tartozom Fazekas Gyulának (Hangács Rákóczi u. 36.), aki korábban a leleteket beszolgáltatta, és a tárgyak lelőköri adatait tudomásomra hozta. Vö: HOM Régészeti Adattára: 2135-90.

³¹ MNM Honfoglalás kori Gyűjtemény. Ltsz: 73. 38. A.

³² Ma: Csalogány utca. HOM Régészeti Adattára: 2134-90.

³³ Lásd a templom és a hozzátartozó temető leírásánál.

³⁴ Edelény-Mederfelügyelőség. HOM Régészeti Adattára: 1270-1976, 1673-83.

³⁵ (Borsod falu) „Nevezetét vette a' Borsodi Várról, mely nem tsekély erőssége vala Ursnak, a' Magyarok hajdani Kapitányának. Emlékeztető jeleit mutattya a' Bódva vize mellett lévő temető helye.” Vályi 1796, 251.

³⁶ Vestigia tantum sunt castrí olim ad oppidum Borsodiense excitati. Fama est Eursum Hunnorum septimum ducem, quum in has partes venisset, locum hunc pro sede sibi delegisse, castrumque excitavisse. Sed tamen post dirutum nihil retinuit magis, quam antiqui operis vestigia. Supra vicum adparent illa vestigia, uti dictum est, castrí antiqui Hunniaci, a quo tota provincia nomen accepit. MOL A Lukács család levéltára, kéziratok Membrum II. Sectio III. IV. De castro Borsod 110, 116. p

³⁷ Borsod falu nagyobbik része rónaságon „kisebbik része pedig a hajdan híres Bors vezér által épített, de már romjaiban is alig szemlélhető borsodi vár helyén terül el, így hegyen fekszik.” „Nevezetes hegy az úgynevezett Várhegy, a melyen épülve volt várról veszi nevezetét Borsod vármegye.” Fényes 1851, 157-158.

³⁸ Pesthy 1988, 65. „A községben hajdan földvár volt, melyen a maig is a község egy része fekszik és a Reformata Egyház.”

³⁹ Nováki-Sándorfi 1992, 29.

Igen részletesen foglalkozott a vár történetével és jelentőségével Soós Elemér. Az ő írásában leheljük föl először azt a később történelmi tényként kezelt megállapítást, hogy Borsodot a tatárok 1241-ben teljesen elpusztították. A református templom az ő véleménye szerint is a vár helyén áll.⁴⁰

Borsodot, mint láttuk, a 19. századi történetírás még egyértelműen szláv eredetűnek tartotta, úgy vélve, hogy honfoglaló magyarság egy szláv vár romjait használta fel a maga várának felépítéséhez.⁴¹ Ugyancsak szláv eredetűnek vélte Holub József. Fekvéséből arra következtetett, hogy körzete eredetileg nagyobb területen feküdt. A Hernád-völgy, illetve a gömöri részek megszállása előtt elsődleges feladata a határvédelem lehetett.⁴² Ezzel ellentétben, a két világháború közötti kutatás alapvetően őskori eredetűnek gondolta a földvárat.⁴³ A határvédelemben betöltött szerepéről viszont Holubhoz hasonlóan vélekedett.⁴⁴

A vár történetének felderítésében igen fontos lépés volt, hogy Bartalos Gyula 1890-ben felmérte⁴⁵ (6. tábla), majd 1896-ban szondázó ásatással meg is vizsgálta azt.⁴⁶ Ez utóbbiról azonban, azon kívül, hogy honfoglaláskori agyagedényeket talált, kevés adatunk van.⁴⁷ Csak másodkézből tudjuk azt is, hogy a vár környékén bronz rögzöket és vassalakot talált, valamint feltárt egy keltának meghatározott vasolvasztó kemencét is.⁴⁸

1926-ban Leszih Andor végzett itt kisebb ásatást, amelyet a vár sáncaira is kiterjesztett. A sáncban famaradványokat, a vár belsejében cseréptöredékeket, és a ma is álló református templom mellett néhány egyszerű, az Árpád-korra jellemző, S-végű hajkarikát talált. S noha maga is hangsúlyozta, hogy a vár őskori eredetire semmiféle bizonyító anyagot nem szolgáltatott az ásatás, mégis valószínűnek tartotta, hogy a várnak őskori előzményei voltak. Úgy vélte, az őskori kultúr rétegek jóval az általa feltárt, Árpád-kori rétegek alatt helyezkedhetnek el.⁴⁹

Az anonymusi hagyománynak megfelelően a régebbi kutatás nem kételkedett abban, hogy a borsodi földvár szláv, vagy őskori előzmények után, de a magyar honfoglalás idején, a 10. században épült. A kutatók annak ellenére vallották ezt a nézetet, hogy Pesty Frigyes már

⁴⁰ Soós 1889-1928, VI. 29.

⁴¹ Borovszky 1909, 11.

⁴² Holub 1938, II. 102.

⁴³ Nyíri 1927, 71, Leszih 1927, 87.

⁴⁴ Nyíri 1927, 72-73, Leveles 1927, 164, Kniezsa 1938, II. 380.

⁴⁵ HML T 171. é. (1890): Szerző: Bartalos Gyula, Semayer Vilibald. A térképlap címe: Borsod várának térrajza. Léptéke: 1: 500, 1: 1000.

⁴⁶ Maga Bartalos az Egri Híradó 1901. július 9-én megjelent 55. számában, a 3. oldalon említi a borsodi ásatást. Itt 1895 őszét jelöli meg az ásatás időpontjául. Vö: Baráz 1997, 216.

⁴⁷ Bartalos 1899, 359. Vö: Nováki-Sándorfi 1992, 29. Ezzel szemben az Egri Híradó 1899. január 28-án megjelent 8. számában, a 4. oldalon tételeken felsorolják azokat a leleteket, amelyek Bartalos gyűjteményéből a fővárosba kerültek kiállításra és rajzoltatásra. Ebből világosan látszik, hogy a borsodi földvárból 4 *edénytöredék*, és nem négy ép edény került elő. Az újság híradása alapján a töredékek őskoriak, és nem honfoglaláskoriak voltak. A kerámiatöredékeken kívül egy gerendadarabot is kiállítottak, amely a sáncból származhatott. „Magyar telepeken talált őskori edények: ... négy fazéknak a darabja a borsodi várból... gerenda darab a borsodi várból.” Sajnos sem a kerámiára, sem a gerendamaradványra nem sikerült rábukkannom.

⁴⁸ Nyíri 1927, 71. Vö: Nováki-Sándorfi 1992, 29-30.

⁴⁹ Leszih 1927, 85-87.

1892-ben megállapította, Borsod a Szent István-kori várispánságok közé tartozik, létét 1184-1241 között látta bizonyítotttnak.⁵⁰

Györffy György volt az első, aki kifejtette, hogy az anonymusi híradás igaz, csak nem a honfoglalás, hanem az államalapítás idején lezajlott eseményt örökít meg. Bors nem honfoglaló vezér, hanem Szent István korában élt személyiség, Borsod megye első ispánja volt.⁵¹ Györffy, ámbár, mint fentebb láttuk a környéken sűrű szláv településhálózatot tételezett fel, a vár előzményeivel kapcsolatban nem foglalt állást. Nem tekintette ezt elsődleges feladatának a további kutatás sem. Nem annyira a várak előzményeivel, mint inkább építési idejük pontos meghatározásával kapcsolatos kérdéseket vizsgálta. Erről a közelmúltban heves vita bontakozott ki a szakirodalomban. Ennek a tárgya: volt-e a 10. században Magyarországon várépítészet, illetőleg, mikor épültek föld-fa szerkezetű váraink. Borsod, mint egyike azon kevés várunknak, amelynek jól ismerjük a helyét, régészetileg kutatható, megemlékeznek róla az írásos források, és ezek adatait kevés régészeti leletanyag is kiegészíti, mind a pro, mind a kontra érvrendszerekben gyakran szerepelt. Györffy György mint láttuk, a borsodi földvár építési idejét ugyan az államalapítás korára tette, a 10. századi magyar várépítészetet azonban általánosnak tartotta.⁵² A várakat tipológiai alapon vizsgálva Sándorfi György úgy vélte, a kazettás fa szerkezettel erősített, széles talpú sánccal körülvett borsodi földvár a 10. századi magyar várépítészet jellegzetes példája.⁵³ A történeti adatok, és az 1926-os rövid ásatás eredményeinek ismeretében Nováki Gyula a 10-11. századra keltezte a borsodi földvárat, megállapítva, hogy építési idejének pontosabb megállapításához nem rendelkezünk kellő információval.⁵⁴ Bóna István úgy vélte, Borsodvár történetét Györffy véleményéhez hasonlóan lehet rekonstruálni. Első periódusa talán a legkorábbi ispáni váraink közé tartozik, míg második periódusa a többi ispáni várhoz hasonlóan a 11. század közepén épülhetett. Mivel nem emeltek kőfalat a sáncok tetejére, katonai jelentőségét korán elveszítette.⁵⁵ Borsod 10. századi eredetét a sáncszerkezet alapján vonta kétségbe Búzás Gergely. Bóna véleményére támaszkodva megállapította, hogy a magyarországi várépítészet kezdetei csak 1030, a német-római birodalommal ápoltságok megromlása utánra tehetők. A történeti adatok pedig arra vallanak, hogy mind a nyugati, mind a keleti határszél kazettás szerkezetű várai 1042-1052 között épültek fel.⁵⁶

"A honfoglalás és kora-Árpád-kori nemzetségszövési és ispánsági központok régészeti kutatása" című programsorozat, amelynek a feladata a korszak földvárainak feltárása, építési idejüknek, funkciójuknak meghatározása volt, az 1960-as évek végén, '70-es évek elején kezdődött. A régészeti kutatásra legalkalmasabb helyeken, Szabolcsban, Somogyváron,

⁵⁰ Pesty 1892, 44.

⁵¹ Györffy 1963, I. 762.

⁵² Györffy 1959, 34.

⁵³ Sándorfi 1989, 19-27, Nováki-Sándorfi 1992, 71.

⁵⁴ Nováki 1975, 53.

⁵⁵ Bóna 1995, 33, Bóna 1998, 42.

⁵⁶ Búzás 2006, 47, 49.

Abaújváron, és Visegrádon szinte egyszerre indult meg az ásatás.⁵⁷ A mintegy másfél évtizedig tartó munka elsősorban anyagi okok miatt előbb lelassult, majd leállt.

Magam, éppen ekkor, 1987-ben kezdhettem el a borsodi vár kutatását.

A Bódva-völgy földrajzi képe

A Bódva folyó a Gömör-Szepesi (ma Szlovák) Érchegység déli peremén, 1187 méteres magasságban, a Nagy-Csükerész (Oszadnik) hegy lábánál, több forrásból ered. 1727 négyzetkilométeres vízgyűjtő területe a Bükk, az Eperjes-Tokaji (ma Zempléni), valamint a Gömör-Szepesi Érchegység által közrefogott Torna-Abaúji medence. Ebből a mai Magyarországhoz kevesebb, mint a fele, 852 négyzetkilométer tartozik. Hidvégardónál lépi át a magyar határt, és Boldva község után ömlik a Sajóba. A folyó Szendrőig kanyarogva feltöltődő, innen a torkolatáig kanyarogva bevágódó jellegű. Hossza 110 km, melyből a magyar szakasz 56,1 km. Legfontosabb mellékfolyói az Ida, a Jósza és a Rakaca. A meder átlagos esése: 83,8 cm/km, azaz a magyarországi folyók közül a legmeredekebb. Szélessége 8-14 méter. A víz átlagos sebessége 2-4 km óránként, mélysége 0,5-1 méter. Árvízi vízhozama 90,0 m³ másodpercenként. Az árvizek tavasszal és nyáron a legvalószínűbbek. Árvíz idején a vízhozam akár hetvenszerese is lehet a normálisnak.

A Bódva völgyében gyakori holtágak kisebb mocsarakat tápláltak, és magasan tartották a talajvizet. Ez már a középkorban is szükségessé tette bizonyos területek vízszabályozását, mederrendezését.⁵⁸ A folyó áradásai által okozott károk enyhítésére a 18. század közepén történtek az első kísérletek. A gyakori árvizekről megemlékeznek Borsoddal kapcsolatos újkori forrásaink is.⁵⁹ A 19. század a Bódva szabályozása körüli folyamatos csatározásban, pereskedésben telt. A víz megfékezésére azonban nem tettek tényleges lépéseket.⁶⁰ Így tovább veszélyeztette Borsodot is.⁶¹ Az első rendezésre 1925-ben került sor. Ekkor azonban az edelényiek arra hivatkozva, hogy legelőik a munkálatok folytán kárt szenvednek, nem engedték meg a folyó területükre eső szakaszának szabályozását. Edelény és környékének árvízmentesítésre csak 1931-ben, ezt követően pedig az 1960-as években került sor.⁶²

A Bódva tájképileg változatos völgyben folyik. A terület északi részén devon korú fehéres és sötétszürke mészkő, dolomit, palásodott mészkő, és agyagpala, valamint homokkő található. E kőzetekbe vágta bele keskeny völgyét a folyó, amelyben összeszűkülő szurdokok, és

⁵⁷ Összefoglaló ismertetésük: Bóna 1995, 1998, Wolf 1999a, 2001b.

⁵⁸ Frisnyák 2002, 10, 12.

⁵⁹ 1770: Tóth 1991, 35: „Káros fogatkozásunknak tartjuk azt is, hogy az Bódva vize réteinket gyakorta bé önti, szénáinkat el hordgya, sőt még szántó földjeink lábját is némely résziben meg rontya, mivel az edelényi malom gáttya a vizet nagyon fel tollya.” 1780: Csorba 1990, 47: A mezők időlegesen egészen víz alá kerülnek, de ismét kiszáradnak. 1796: Vályi 1796, I. 253: A „... Bódva vize néha károkat téssen az Edelényi töltéseknél...”.

⁶⁰ Rémiás 1999, 764-805

⁶¹ Fényes 1851, I. 158: A falu határán keresztül folyik a Bódva, mely kiáradva nagy károkat tesz.

⁶² BML IV. B. 411. 12. doboz, F. Török 1973, 179, Hadobás 1999, 60.

kiszélesedett, medence jellegű völgyrészletek váltakoznak.⁶³ A Bódva-völgy jelenlegi képezet kialakulását a földtörténeti korokban több folyamat is befolyásolta. Ezek során jöttek létre a folyót kísérő, különféle magasságban elhelyezkedő teraszok is. A Bódva mai magyarországi szakaszán Perkupa felett, a Szendrői medencében, valamint az Edelényi-völgykapuban maradtak meg a teraszrendszerek. A Felső-Bódva-völgyben (ma Szlovákia) a Kanyapta- és a Mecenzéfi-medence teraszai nyújtanak emberi megtelepedésre alkalmas területet.⁶⁴

A Bódva-völgy talajföldrajzi képe is változatos. A különféle teraszszinteken négyféle talajtípus alakult ki. Ezek közül a 300 m tengerszint feletti magasságban vályogos erdei talaj található, amely igen vékony. Egy esetleges erdőirtás után hamar lepusztul. A 160-300 m tengerszint feletti magasság között agyagos, barna erdőtalaj képződött, amely vastagabb az előzőnél. Az erózió azonban itt is jelentős lehet. Az alacsonyabb teraszsíkokon vályogos réti talaj a jellemző. Ez a vidék legállandóbb helyzetű talaja, mezőgazdasági művelésre kiválóan alkalmas. A negyedik talajféleség a Bódva árterületén található öntéstalaj. Mivel ezt folyamatosan veszélyeztette az árvíz, mezőgazdasági művelésre kevésbé való. Inkább rétek, legelők formájában hasznosítható.⁶⁵ A Bódva-völgyben a kultúrtáj minden esetben az árvízmentes teraszfelszíneken alakult ki. Itt a lejtők talajeróziója 20-25% körüli.⁶⁶ A medencék közül a Mecenzési talajadottságai miatt mezőgazdasági művelésre kevésbé alkalmas, a Kanyapta viszont jól hasznosítható. A Szendrői medence, és az Edelényi-völgykapu széles síkjai és terjedelmes, alacsony teraszai a mezőgazdaság több ága számára is kedvező feltételeket biztosítanak.⁶⁷

A Bódva-völgy éghajlata mérsékelt hűvös, és mérsékelt száraz. Ugyanakkor ez a vidék Magyarország legfelhősebb területei közé tartozik. Az évi középhőmérséklet 8,8 °C, a legmelegebb hónapban, júliusban 19-20 °C a középhőmérséklet. Az évi csapadékmennyiség 600-650 mm között változik.⁶⁸ A Bódva és mellékvölgyeiben a természetes vegetációt a cseres-tölgyes erdőségek alkották, amelyek mellett kisebb mocsár- és láprétek, ligeterdő-maradványok is megtalálhatók voltak.⁶⁹ A Bódva forrásvidékén máig megmaradtak a tölgygel, illetve magasabb szinteken fenyvesekkel keveredő zárt bükkerdők.⁷⁰

A Kárpátokból a medence belseje felé vezető völgyek közül a mintegy 100 km hosszú Bódva-völgye, nem tartozik a legnagyobbak közé. Jelentősége mégis vetekedett azokkal. Valamikor sokkal forgalmasabb volt, mint manapság. Mert míg a Hernád völgyén keresztül csak Kassa, Eperjes, a Sajó völgyében pedig Rozsnyó, és Rimaszombat felé, addig a Bódva

⁶³ Peja 1973, 22, 24.

⁶⁴ Szabó 1999, 34-35, 39, 42-43.

⁶⁵ Peja 1973, 36.

⁶⁶ Frisnyák 2002, 14-15.

⁶⁷ Szabó 1999, 44.

⁶⁸ Frisnyák 2002, 10.

⁶⁹ Frisnyák 2002, 13.

⁷⁰ Szabó 1999, 43.

völgyében mindkét irányba el lehet jutni. A Bódva-völgy két eltérő jellegű nagytájat kötött össze. A Miskolci kapun át az Alfölddel áll kapcsolatban, ezen a vidéken tehát a hegyvidéki és alföldi jellegű sík vidék találkozott. Ez mindenkor kihatott az éghajlati viszonyaira is. Ezen felül azonban a gazdaságilag különböző értékű területek között már a legkorábbi időkben is megindult a közlekedés és a kereskedelem.⁷¹ A Bódva völgyében a nedves völgytalp, amelyet rét-és legelőként hasznosítottak, a korábbi időszakokban közlekedési akadályt jelentett. Ezért az itt vezető út, a környezethez alkalmazkodva, a folyónak hol az egyik, hol a másik partján, az ármentes teraszokon, domboldalakon vezetett.⁷² Az Árpád-korban „nagy út”-ként említették.⁷³

Maga Borsod, a vidék egyik legszerencsésebb pontján, a földrajzi erőforrások valóságos fókuszában található. Az 5 km hosszú Szendrőládi-szurdok (Feketesár) déli végében, az Edelényi-völgykapuban áll. Északról tehát védett, nehezen megközelíthető, délről viszont nyitott, jól belátható vidék övezi. Lábánál a Kárpát medence egyik ősi, igen jelentős, észak-déli irányú útja haladt el.

Az edelényi öblözet laza szerkezetű kőzetekből felépített területe kemény alaphegységen helyezkedik el. A devon kori mészkőből és homokkőből álló alaphegység kőzettömegei az öblözet északi részén nagyobb darabokban, vagy kisebb szirtek alakjában a felszínre bukkannak. Sziklabérceket a Bódva eróziós tevékenysége hozta felszínre, megszabadítva a földtörténeti korokban rájuk rakódott fedőrétegektől. Az alaphegység, Szendrőládi, illetve Abodi Mészkő, egy ilyen, 15 méter magas szirtjén épült fel Borsod vára. Jelenleg (holocén) a keleti és az északi oldalát mossa alá a folyó, az óholocénban azonban a déli és a nyugati oldalát, valamint a tetejét is koptatta a víz.⁷⁴

II. Az ispáni várat megelőző falu

Borsodon⁷⁵ az ispáni várat megelőző település házai és más objektumai a mai várdomb északi oldalán, helyezkedtek el. A későbbi sáncok alatt is megtalálhatók voltak. A várdombot két, kelet-nyugati irányú igen mély, és széles árok szelte ketté.⁷⁶ A település házai kivétel nélkül az első, északi árok két szélén álltak. A feltárt területen nyolc házat meglehetősen alapossággal sikerült megfigyelnünk. További hármat azonban csak részleteiben ismerhettünk meg. Feltehető azonban, hogy ennél valamivel több ház állhatott a faluban. A sánctól előkerült leletek ugyanis

⁷¹ Peja 1973, 19, 24

⁷² Frisnyák 2002, 15.

⁷³ Györffy 1963, 748.

⁷⁴ Peja 1973, 25, 32. 5. ábra 4.

⁷⁵ Tudatosan hagytam el a “földvár” szót, ezzel is kerülni akarván az ispáni vár és az azt megelőző település összemérését.

⁷⁶ Az árkokról alább, az ispáni vár építésénél részletesen szólok.

egyértelműen arra utalnak, hogy az építkezéssel megsértették, esetleg teljesen el is pusztították a korábbi település néhány házát.

A feltárás során igen gazdag leletanyag, kerámia, mezőgazdasági eszközök, fegyverek, lószerszámok, egyszerű ékszerek, gabonamagvak, állatsontok kerültek elő. Feldolgozásuk szerteágazó problémakört vet föl, melynek részletes taglalása nem lehet e dolgozat feladata. Itt most csak a településszerkezet, gazdálkodás, és életmód, valamint az időrend szempontjából legfontosabb témákra térhetek ki.⁷⁷

II. 1. Házak és berendezésük

1. ház (1-2, 5. szelvény, 1987)

Mérete: 4,5x 5,5 m. Bontása során először vörös, égett agyagréteg, benne pedig sok kő jelentkezett. 0,40-0,50 cm vastag, erősen égett, hamus, paticsos omladékában nagymennyiségű égett gabonamagot találtunk. Az omladékok között több megégett, gömbölyű gerendamaradványt is észleltünk. A ház padlója tapasztott lehetett, ezt azonban csak foltokban sikerült meglegnünk. Kemencéje az északnyugati sarokban helyezkedett el, szétszóródott kövei között sárga agyagot találtunk. Szája délnyugatra nyílhatott, itt egy, a föld által szénnyomott edény került elő, benne nagymennyiségű lencsét, és kevesebb borsót leltünk. Ugyanitt, a kemence előtt, egy 1,90 x1,90 méteres területen apró cseréptöredékekkel vegyesen nagymennyiségű, erősen égett lencsét találtunk. A bejárat nyomát nem tudtuk megfigyelni, de mivel a terep dél felé erősen lejtett, feltehető, hogy északról nyílhatott.

Leletek:

A ház bontásából 3 fazék, nagymennyiségű cseréptöredék, egy töredékes, és egy kettétört elkeskenyedő végű, kör átmetszetű bronz karperec (65. tábla 1-2.), palmettamintával díszített csont tárgy (26. tábla 2.), feltehetőleg egy tömlőszáj töredéke, valamint nagymennyiségű égett gabonamag, búza, törpe búza, köles, rozs, lándzsás útifű került elő.

2. ház (4-5. szelvény, 1987.)

Csak részben tudtuk feltárni. Hossza: 6 m, mérhető legnagyobb szélessége: 2,2 m. Megközelítőleg 1 m vastag omladéka erősen paticsos, faszenes volt, benne igen sok követ

⁷⁷ A borsodi ásatás monografikus feldolgozása során természetesen valamennyi feltárt objektumot, és a belőle előkerült leleteket részletesen ismertetem.

találtunk. A ház északi oldalán egy kelet-nyugati irányú, elszenesedett gerendát 1,4 m hosszan tudtunk követni. A ház padlóját nem tudtuk megfigyelni, kemencéjéről nincsenek információink. Minthogy a felszín itt is erősen lejtett dél felé, valószínű, hogy bejárata északon lehetett.

Leletek:

A bontás során sok cseréptöredéket, köztük bordásnyakú edényhez tartozó darabokat, másodlagosan megégett kerámiatöredékeket, szürke, hengeralakú, fehér csíkozással díszített üvegpasztagyöngyöt, valamint nagy mennyiségű közönséges búzát, törpe búzát, és néhány szem árpát találtunk. Egy kis területen 8, részben sérült, égett malomkőtöredéket is kibontottunk, amelyek több malomkőhöz tartoztak.

3. ház (16. szelvény; 1990.)

Mérete: 4,40x3,50 m. Bontása során először vörösre, olykor szürkére égett, porlékony agyag, benne pedig nagyobb kövek jelentkeztek. A 0,35-0,40 méter vastag agyagos, hamus, faszenes omladékok között nagymennyiségű égett gabona magot leltünk. A ház északnyugati oldalán 2,5x1,5 méteres területen egy észak-déli irányú, valamint erre merőlegesen 11, kelet-nyugati irányú, 0,10-0,12 méter széles deszkamaradványt találtunk. Közelükben további, kevésbé jó állapotú famaradványok is előkerültek. Ezek feltehetőleg a tető lezuhant elemei. Alattuk került elő ugyanis a ház omladéka. A ház padlója tapasztott volt, de ezt csak foltokban sikerült kibontanunk. Kemencéje a délnyugati oldalon állhatott. Kövei szétszóródtak, sütőfelületének tapasztását csak kis darabon találtuk meg. Szája északkeltre nyílhatott, itt nagyobb hamus foltot is leltünk. A bejárat nyomát nem tudtuk megfigyelni. A tetőzet lezuhant deszkáinak irányából azonban arra következtethetünk, hogy a ház észak-déli tájolású lehetett. S minthogy a felszín észak felé enyhén lejt, valószínű, hogy a bejárat délen volt (7-8. tábla).

Leletek:

A ház omladécai között 24 edényt leltünk (9-19.tábla), közülük három teljesen ép volt (10. tábla 1, 11. tábla 1, 18. tábla 1). Közülük három, két fazék, és egy behúzott peremű tál a ház leégésekor, a másodlagos égés következtében erősen deformálódott (12-14. tábla). A ház keleti oldalán egy nagyméretű tárolóedény feküdt, amely színültig tele volt tisztított, égett kendermaggal (15. tábla). Az edényeken kívül egy birkanyíró olló (20. tábla 4), hat orsógomb (21. tábla 1-2, 7, 13-14), egy deformálódott pódrött végű, és egy rossz megtartású pántkarperec, egy elkeskenyedő végű, ovális átmetszetű, valamint egy rombusz átmetszetű, elkeskenyedő végű

bronz karperec, amelyre egy bronz lapocskát hajlítottak (22. tábla 11, 14-16.), ép, és töredékes vaskések (23. tábla 1, 4,), véső (23. tábla 5), vödörfűl (24. tábla 5), vonókés (24. tábla 4), vaskampó (24. tábla 6), nyílhegy (25. tábla 2), vasalásdarabok, vasszög, ép és töredékes fenőkő láttak napvilágot. A tetőzet lezuhant gerendái alatt cseréptöredékek és elszenesedett famaradványok között egy összeégett páncéling három töredékét találtuk meg. A legnagyobb darabra egy bronz huzalból csavart spirális rozsdásodott rá. A páncéling alatt további két hasonló bronz spirálist találtunk (22. tábla 12-13.). A ház nyugati oldalán, a kemence közelében erősen égett agyagomladékban egy pontkörrel díszített csont tárgy deformálódott töredékeit leltük (26. tábla 1.). A cseréptöredékek közül kiemelkedik egy nagyméretű bordásnyakú edényé. Ezeken kívül nagymennyiségű égett, kendermag, és köles, valamint állatcsont került elő. A házban lelt égett gabona magvakból C14-es vizsgálatot végeztünk. Ennek alapján a ház használati idejére két időpont jöhet számításba: 898-922, vagy 940-1013.⁷⁸

4. ház (17. szelvény; 1990.)

Közvetlenül a 3. ház mellett helyezkedett el. Mérete: 3,5x3,8 m. Bontása során vörös, égett agyag, benne nagyobb kövek jelentkeztek. A 0,30-0,35 m vastag faszenes, hamus omladékok között itt is találtunk égett gabonamagvakat. A ház égett padlóját az omladékok elbontása után nagyobb, 3,5x2 méteres összefüggő területen ki tudtunk bontani. Kemencéje a déli oldalon helyezkedett el, kövei szétszóródtak. Téglalap alakú sütőfelületének 1,20x0,90 méteres tapasztása jó megtartású volt. Szája északra nyílhatott. A ház tájolása a harmadikhoz hasonló, megközelítőleg észak-déli lehetett, bejárata délnyugatról nyílhatott. A tetőzet maradványaira nem sikerült rábukkannunk.

Leletek:

A ház omladécai között a cseréptöredékeken kívül 6 edényt találtunk, melyek közül az egyik fazék a másodlagos égés következtében erősen deformálódott. Előkerült továbbá egy fokos bárd (27. tábla 3.), egy olló fél szára (27. tábla 5.), késtöredékek, vastárgy, orsógombok (21. tábla 4, 15.), egy kisméretű, egyik végén elkeskenyedő, másikon egyenesre levágott bronz karperec, melyre egy bronz lemezgyűrűt húztak (22. tábla 10.), valamint állatcsontok, és gabonamagvak.

5. ház (27, 29. szelvény; 1992.)

⁷⁸ A vizsgálatot Hertelendi Ede végezte. Munkáját ezúton is köszönöm. A megadott értékek naptári években értendők.

Mérete: 4,1x3,1 m. Bontása során először mintegy 0,50 m vastag vörösre, olykor szürkére égett agyagréteg jelentkezett, amelyben igen sok követ találtunk. Az omladékok között több égett gerendamaradvány, feltehetőleg a lezuhant tető maradványai feküdtek. Ezeket néhány esetben csak fehér por alakban tudtuk megfigyelni. Az omladékok között nagymennyiségű égett gabonamagot, a keleti oldalon pedig, a legnagyobb edény szája előtt egy 0,3x0,3 m-es területen ételmaradékot leletünk. Az omladékok alatt előtűnt a ház tapasztott padlója, amelynek az északi oldalán egy kis szakaszon a megújítását is meg tudtuk figyelni. A padló észak felé kissé lejtett. Kisméretű, U alakú kemencéje a délnyugati oldalon helyezkedett el. 1x0,8 m átmérőjű sütőfelületét kisebb-nagyobb kövek vették körül. Szája nyugatra nyílhatott (30. tábla). Ezen az oldalon, egy méterre a kemencétől két egymásba helyezett edényt találtunk, melyek közül a belső teljesen ép volt (31. tábla). Bejáratát nem tudtuk megfigyelni.

Leletek:

A házban 12 edényt találtunk, melyek közül kettő teljesen ép volt (61. tábla 1.). Az omladékok közül előkerült továbbá egy vascsat, egy agyaggyöngy, vasbuca, számos cseréptöredék, ételmaradék, nagymennyiségű köles, és olaszmuhar, kevesebb búza, rozs, borsó, és állatcsont. A háztól mintegy másfél métere keletre kövek, égett gabona magvak, cseréptöredékek között egy összetört tálkában egy orsógombot, valamint egy törött ásóvasalást találtunk (32. tábla 1.).

6. ház (47-48. szelvény; 1994.)

Mérete: 3,5x3,5 m. Bontása során először vastag, égett agyagréteget, benne pedig sok követ találtunk. A kövek között több, nagyobb elszenesedett gerendát, feltehetőleg a tető maradványát sikerült kibontanunk. A ház omladécai között, illetve körülötte nagy területen szétszóródva nagymennyiségű égett gabonamagot leltünk. Padlóját nem találtuk meg. Kemencéje az északkeleti sarokban állt. Sütőfelülete 0,65x0,45 méteres volt. Körülötte égett gerendamaradványok kerültek elő. Szája délnyugatra nyílhatott, itt erősen hamus, faszenes volt a föld. Bejáratát nem sikerült megfigyelnünk.

Leletek:

A cseréptöredékeken kívül három, többé-kevésbé ép edény, valamint egy sarló (28. tábla 1.) került elő. Az egyik edényben borsót leltünk. A ház kemencéjének bontása során ugyancsak cseréptöredékeket, egy ösztökét (?) (27. tábla 4.), továbbá egy kettétört, megégett bronz

karperecet találtunk (29. tábla 5.). Köles, árpa, borsó nagyobb, rozs kisebb mennyiségben, valamint állatcsont, többek között egy kisméretű lókoponya látott napvilágot. A ház nyugati oldalán egy anatómiai rendben lévő lócsontvázat bontottunk ki.

7. ház (49. szelvény; 1994, 1997.)

A domb nyugati peremén, közvetlenül a sánc alatt helyezkedett el, ennek következtében csak részben tudtuk feltárni. Mérhető legnagyobb mérete: 3,20x5,80 m. Bontása során először egy 6x7 méteres területen, 8-10 cm vastag égett gabona magvakból álló réteg jelentkezett. Ezen a szinten egy 24 cm átmérőjű, kővel körülrakott oszlop nyomát figyeltük meg, amely azonban nem nyúlt a magréteg alá (kép). Ez alatt erősen faszenes, paticsos omladékokat találtunk. A ház nyugati oldalán, közvetlenül a sánc alatt több követ bontottunk ki, melyek között kemény, sárga agyagot leltünk. Az omladékok lebontása után közvetlenül a sárga, köves sziklafelszínre tapasztva került elő a ház padlója. Csak az északi oldalon, mintegy 1,5x1,5 méteres területen maradt meg viszonylagos épségben. A ház kemencéjét nem tudtuk megfigyelni. Esetleg erre utalhat a délnyugati oldalon egy kisebb foltban megmaradt, jó minőségű tapasztás, illetve a körülötte elhelyezkedő néhány kő. A bejáratát nyomát nem találtuk meg (33-35. tábla).

Leletek:

A ház nyugati oldalán, a sánc tövében, közvetlenül az elszenült magréteg alatt 2 ekevasat (36. tábla 1-2.) egy rövidkaszát (37. tábla 1.), egy kolompot, és egy bárdot leltünk (20. tábla 2-3). A vastárgyak mellett két fazék, egy kislefű, egy tál (38. tábla 1.), két további, töredékes fazék, egy bordásnyakú palack töredéke, valamint orsógomb (21. tábla 6.), agyaggyöngy (53. tábla 2.) is napvilágot látott. A ház omladékának bontása során két félkész, faragott csont zabla oldalpálcát (39. tábla 1-2.), is leltünk. Ezen felül nagymennyiségű égett kölest, kevés búzát, és állatcsontot is találtunk. Az ekevasakra, rövidkaszára ráégett, illetve a ház omladékaik fölött előkerült szenült magvakból C14-es vizsgálatot végeztettünk. Ennek eredménye a következő: kisebbik ekevas: 831-966, nagyobbik ekevas: 720-727, 754-894, rövid kasza: 900-989, szenült magvak: 903-973.⁷⁹

8. ház (60-61. szelvény; 1998.)

⁷⁹ A vizsgálatot a debreceni ATOMKI munkacsoportja végezte, Szántó Zsuzsa vezetésével. Munkájukat ezúton is köszönöm. Véleményük szerint a nagyobbik ekevas, a többitől eltérő, igen korai keltezését a vizsgált minta csekély mennyisége is okozhatta.

Mérete: 3,4x3,6 m. A ház bontása során az északi falánál elsőként 1,5 m szélességben és 10 cm vastagságban égett gabona magvakból álló réteg jelentkezett. Ez alatt egy 15-20 cm vastag, vörösre égett agyagból álló omladékot találtunk. Az omladék lebontása után került elő a ház átégett, tapasztott padlója. A padló nem volt egészen vízszintes, nyugati és déli irányban enyhén lejtett. Az északi oldalon mintegy 20 cm-rel lejjebb helyezkedett el, mint a ház jelentkezési szintje. A déli oldalon ezt a szintkülönbséget nem lehetett érzékelni. A padlón jól meg tudtuk figyelni a tetőzet lezuhant faszerkezetének maradványait. A kemence a délkeleti sarok közelében állt. A kisméretű, 0,75x 0,75 méteres kemence U alakú volt, nagyobb kövekből, kötőanyag nélkül építették fel. Sütőfelülete 3 cm vastag, gyengén átégett tapasztásból állt, amely felett 5 cm vastag hamuréteget találtunk. A tapasztás alatt sem cseréptöredékek, sem kövek nem kerültek elő. A kemence szája nyugati irányba nyílt, két oldalán nagyméretű kövek helyezkedtek el. Ezekről 20-20 cm-re két, 8, illetve 10 cm átmérőjű, 8 cm-re a padlóba mélyedő karólyukat bontottunk ki. A ház északkeleti sarkán egy 20 cm átmérőjű, 9 cm-rel a padlóba mélyedő, az északnyugati sarokban pedig egy 30 cm átmérőjű, a padló szintjénél magasabban lévő tuskó nyomát leltünk. A harmadik, ugyancsak a padló szintjénél magasabban elhelyezkedő tuskó nyomát a délkeleti saroknál, a ház metszetében tudtuk megfigyelni. A ház keleti és nyugati oldalán falának szerkezetét is igen jól megállapíthattuk. A fal megközelítőleg 20 cm széles volt, 5-8 cm-re mélyedt a padló szintje alá. Gödre vörösre égett agyaggal töltődött ki, ebben famaradványok helyezkedtek el. A ház északi falánál végig nyomon lehetett követni az elszenesedett gerendamaradványokat. Talán a ház bejáratára utal az északkeleti sarokban lépcsőzetesen, 10 cm-es térközökkel mélyülő felszín⁸⁰(40-41. tábla).

Leletek:

A kemence kövei között elhelyezkedő 13 edény mellett további hármat az omladékok elbontása után a kemencétől kissé távolabb, a keleti oldalfal, illetőleg a feltételezett bejárat közelében találtunk meg.⁸¹ Az edények közül kettő a kemence szájánál egymásba rakva került elő. A belső teljesen ép volt (50. tábla). Az ép edényeken kívül a ház bontása során további négy fazékhoz tartozó cseréptöredékeket találtunk, ezeknek azonban nem került elő minden darabjuk. Már a ház leégésekor sérült lehetett egy további edény is, amely szintén töredékesen maradt ránk. A ház felszereléséhez tehát egyszerre 15-16 cserépedény tartozott (38. tábla 2, 42-49. tábla). Napvilágot láttak továbbá egy faedény erősen égett töredékei is (51. tábla 8.). A leletek között említést érdemel továbbá 2 orsógomb (51. tábla 1-2.), 3 nyílhegy (25. tábla 4-6.), 4 iszkábaszeg (52. tábla 4, 6-8.), egy zöld és sárga kásagyöngyökből álló nyaklánc töredéke (53. tábla 3.), vascsat (53. tábla 4.), sodrott bronz drót, amelynek a végén többszörösen megtekert

⁸⁰ A házról részletesen: Wolf 2001, 127-156.

⁸¹ Az edényekről részletesen Wolf 2002, 39- 60, Wolf 2003, 86-94.

ovális hurok található (53. tábla 17), vaskés, szög (52. tábla 2.), hengeres vastárgy (54. tábla 2.), nagyobb mennyiségű égett köles, búza, rozs, állatcsont, illetve szenült ételmaradék.

9. ház (49. szelvény; 1994, 1997.)

A domb nyugati peremén, a sánc alatt helyezkedett el, így csak részben tudtuk feltárni. Közvetlenül a 7. ház mellett állt, az előkerült maradványok alapján azonban tájolása kissé eltérhetett attól. Mérhető legnagyobb mérete: 3,5x2,5 m. Bontása során nagymennyiségű, részben megégett követ találtunk, amelyek körül kemény, sárga agyagot figyeltünk meg. A kövek között több nagyobb égett, megközelítőleg észak-déli irányú gerendamaradványt leltünk. Ezek feltehetően a tető leszakadt részei lehettek. Alattuk pedig előtűnt a ház tapasztott padlója, amely azonban csak foltokban maradt meg. Famaradványokat találtunk a ház déli oldalfala mentén is. Kemencéje a délkeleti sarok közelében helyezkedett el. Kövei szétszóródhattak, csak 0,50x0,40 méteres vörösre, illetve szürkére égett sütőlapja került elő. Alatta az eredeti sziklafelszín mutatkozott. Szája északra nyílhatott, mivel itt nagyobb hamus foltot leltünk. Bejáratát nem tudtuk megfigyelni. A ház bontása során égett agyagrögöket is leltünk.

Leletek:

A ház omladécai között cseréptöredékeken kívül, három orsógomb (51. tábla 3-5.), fenőkö (51. tábla 7.), vaskarika (29. tábla 9.) került elő. Találtunk továbbá vaslemeztöredékeket, amelyekre gabona magvak égtek rá, valamint állatcsontokat is. Az égett famaradványokból C14-es vizsgálatot végeztünk, ez 829-960 közé keltezi a házat.⁸²

10. ház (17-18. szelvény; 1990.)

A 4. ház közelében helyezkedett el, csak részben tudtuk feltárni. Mérhető legnagyobb mérete: 5x4 m. 0,25-0,30 m vastag, vörös, égett agyagomladéka, amelyben sok követ találtunk, ennél nagyobb területen szóródott szét. A faszenes, hamus omladékok között nagymennyiségű égett gabonamagot is leltünk. Égett agyag padlóját csak foltokban sikerült megtalálnunk. Kemencéje a délnyugati oldalon volt, kisméretű kövei szétszóródtak. Tapasztását 0,50x0,70 méteres területen tudtuk kibontani. Szája északkeletre nyílt, itt egy 0,50x0,70 méteres hamus gödör helyezkedett el. Tájolása a 3. és 4. házakétól kissé eltér, északkelet-délnyugati irányú. Bejárata valószínűleg délkeleten lehetett. A tetőzetre utaló nyomokat nem találtunk.

⁸² A vizsgálatot a debreceni ATOMKI munkacsoportja végezte, Szántó Zsuzsa vezetésével. Munkájukat ezúton is köszönöm.

Leletek:

Az omladékok között 19 edényt találtunk, közülük az egyik teljesen épp volt. Ezeken kívül további öt töredékes edény, cseréptöredékek, rövid kasza (37. tábla 2.), rombusz alakú nyílhegy (25. tábla 1.), vasalástöredékek, késtöredék, orsógomb, szög, állatcsontok és égett gabonamagvak láttak napvilágot.

11. ház (16-17. szelvény; 1990.)

A 3. 4. házak közelében, azoktól északra, kissé mélyebben helyezkedett el. Mérete: 3,20x 3 m. Omladéka 0,1-0,15 méteres égett, faszenes agyag volt, amelyben nagymennyiségű égett gabonamagot, és köveket is találtunk. Égett agyagpadlóját 0,90x1 méteres területen tudtuk kibontani. Kemencéje a déli oldalon helyezkedett el, tapasztását 0,30 méteres sugarú körben tudtuk kibontani. Előtte 0,50x0,50 méteres, sekély hamus gödör helyezkedett el. A kemence szája északra nézhetett. Tájolása a 3. 4. házakhoz hasonlóan észak-déli lehetett. Mivel ezen a részen a terep erősebben lejt észak felé, mint a másik két háznál, feltehető, hogy a bejárat délről nyílhatott. A tetőre utaló nyomokat nem találtunk.

Leletek:

Az omladékok között sok cseréptöredéket, egy bordásnyakú palackot, (55. tábla 2), ép és töredékes késeket (56. tábla 9, 12, 3-6, 8, 13.), faedényvasalásokat (57. tábla), vasalástöredékeket, szögeket (23. tábla 3, 9-13), ép kulcsot, bronz lemezgyűrűt (22. tábla 9.), orsógombot (21. tábla 11-12.), nagymennyiségű állatcsontot, égett búzát, és rozsot találtunk. A háztól 1-1,5 méterre, északra, több darabra törve, és szétszóródva égett malomkőpár feküdt. Az előkerült magvakból C14-es vizsgálatot végeztettünk. Ennek alapján a ház használati ideje 897-923, vagy 944-1037 között lehetett.⁸³

Kőépület

Szabálytalan négyszög alakú. Mérete: 5 x 5 m. 0, 80 m vastagságú falait agyagba rakott kőből alakították ki. A déli falat egy, feltehetőleg újkori árok nagyrészt elpusztította. Az épület sarkai azonban eredeti helyzetükben megmaradtak. Az épület belsejét vörösre, olykor szürkére égett agyag töltötte ki, benne, másodlagos helyzetben lévő köveket találtunk. Az agyagréteg eltávolítása után a bolygatatlan altalajon 13, párhuzamosan elhelyezkedő, átlag 10 cm széles,

⁸³ A vizsgálatot Hertelendi Ede végezte. Munkáját ezúton is köszönöm.

elszenesedett deszkát találtunk, ezek mindegyike a falak alá futott.⁸⁴ A falaknak nem készítettek külön-külön alapozási árkot, hanem egy nagy négyszögletes gödröt ástak, amelynek körvonalait jól meg tudtuk figyelni. A gödör alján helyezték el a deszkákat, majd erre építették rá a falakat. A falakat összetartó agyag a bolygatatlan altalajtól 30 cm-re vörös, efölött sárga volt. A bontás során rendszertelenül ugyan, de habarcs- és faszénmaradványokat is találtunk. A falak szélein az agyagot, amelybe a köveket rakták, gondosan elsimították (58. tábla).

Az előkerült objektumot egy épület kő alapjának tarthatjuk, amelynek felmenő falaira csak következtetni tudunk. Mivel az alapfalak csak 0,80 m szélesek voltak, az épület vagy nem volt túl magas, vagy fentebbi szintjei nem kőből készültek. Hogy nemcsak az alapok épülhettek kőből, azt valószínűvé teszi az az egységes kőfelület, amelyet az épület feltárása során először kibontottunk. Ez, elhelyezkedéséből következőleg az északi fal ledőlt maradványa lehetett. A bontás során előkerült nagymennyiségű faszén, és paticstöredék viszont arra utal, hogy az épületnek lehettek kitapasztott fa részei is. A kőépületben lelt faszénből C14-es vizsgálatot végeztünk, ennek eredménye: 760-910. Az alapozás deszkáiból vett minta szerint pedig 850-990 között használhatták az épületet.⁸⁵ A kövek körül kiégett agyagból archaeomágneses méréshez szükséges mintát is vettünk. A mérések alapján a kőépület a 9. század második felében készülhetett.

Leletek:

A kőépület feltárása során kis mennyiségű cseréptöredéket, köztük fényezett felületű, besimított díszű, szaltovói jellegű töredéket, és állatcsontot találtunk.

Kemencék

1. kemence (12. szelvény)

A mai felszíntől számítva 3 méter mélyen, az árok alján találtuk meg. Patkó alakú, 1,60 x 1,40 méteres, jó megtartású sütőfelülete É felé kissé lejtett. Az északi oldalon, egy kis szakaszon a kemence felmenő falát 25-30 cm magasságban tudtuk követni. A 6 cm vastagságú tapasztáson több követ és cseréptöredéket találtunk. Szája D felé nyílhatott, erre nyúlt előtere is, amelynek erősen fekete, hamus betöltése volt. A kemence sütőfelületéből archaeomágneses méréshez szükséges mintát vettünk. Ennek alapján a kemencét a 9. század végén használhatták.⁸⁶

⁸⁴ A deszkákat Gömöri János a ház padlójaként értelmezte. Vö: Gömöri 2002, 121. Az ásatási megfigyelések szerint azonban a famaradványok semmiképpen sem tartozhattak a padlózathoz. Egyértelműen alapozásnak tekinthetjük őket.

⁸⁵ A C14-es vizsgálatot Hertelendi Ede végezte. Munkáját ezúton is köszönöm.

⁸⁶ Az archaeomágneses méréseket Márton Péter végezte. Munkáját ezúton is köszönöm.

Leletek:

A kemence bontásából cseréptöredékek, köztük több virágcserep alakú tál töredéke, valamint állatcsontok kerültek elő.

2. kemence (13. szelvény)

A mai felszíntől 2,4 m mélységben, az árokban, romos állapotban került elő. Jelenlegi formájában 1,40 x 0,70 méteres, tapasztása csak a középső részén maradt meg épségben. Itt 4 cm vastag. Körülötte átégett, hamus, faszenes földet találtunk. A kemence szája É-ra nyílt, itt találtuk meg az előterét is, amely a sütőfelülettel együtt D-re, az árok alja felé lejtett. Az előtér betöltése faszenes, hamus.

Leletek:

A kemence és előterének bontásából több nagyobb edény töredéke, valamint állatcsontok láttak napvilágot.

Kerámia

Annak ellenére, hogy a korszak ásatásainak leggyakoribb lelete a kerámia, a 10-11. századi edényművesség vizsgálata a közelmúltig meglehetősen elhanyagolt terület volt. Jószerivel két jellegzetes edényfajtánk, a cserépbogrács és a nyakán vízszintes bordával tagolt edény eredetének és elterjedésének vizsgálatára korlátozódott. Az elmúlt húsz évben viszont öröndetesen megszáporodtak a régészeti módszerekkel végzett tipokronológiai kutatások, és megtettük az első lépéseket a természettudományos vizsgálatok eredményeinek hasznosítása felé is.⁸⁷ Az ilyen jellegű kutatások továbbfejlesztésére és kiszélesítésére feltétlenül szükségünk van. Különösen, ha meggondoljuk, hogy sokszor, főképp a településásatásoknál, a kerámia az egyetlen lelet, amellyel az adott lelőhely korát közelebbről meghatározhatjuk. Még akkor is törekednünk kell erre, ha tudjuk, hogy számos tévedés lehetőségét is magában hordja.

A házakban a már használaton kívüli töredékek mellett általában 12-16 ép, vagy csak a föld által összenyomott cserépedényt találtunk. Ezt, minthogy a házak leégtek, lakóik menekülésszerűen, értékeik jelentős részének hátrahagyásával távoztak, a korabeli háztartások teljes edénykészletének tekinthetjük. Az előkerült kerámialeletek egyértelműen azt bizonyítják,

---

⁸⁷ Herold 2004.

hogy a korabeli házak jól felszereltek voltak, és edénykészletük formakincse változatosabb volt az Árpád-kor későbbi időszakainak háztartásánál. Nem bizonyult tehát időtállóan az a megállapítás, mely szerint a korszak háztartásaiban kevés edényt használtak.⁸⁸ Feltehető azonban, hogy e megállapítás elsősorban a lakóik által elhagyott, és kiürített házak sokszor bizony tényleg szegényes leletanyagának vizsgálata során született. Alátámasztja ezt az a tény is, hogy hasonlóan gazdag felszerelést találtak egy 11. századi leégett szláv házban is.⁸⁹

A borsodi gazdag és rendkívül szerencsés kerámialelet kapcsán először nyílik lehetőségünk arra, hogy egy településről származó, zárt, többségében ép tárgyakból álló leletegyüttest elemezzünk. A vizsgálat eredményei részben összevágznak a korábbi kutatások megállapításával, részben azonban eltérnek azoktól (59. tábla).

Az előkerült leletanyagot elsőként formai szempontból rendszereztem. Az így kialakult csoportokat összevettem a temetők, illetve más, nagy valószínűséggel a 10. századra keltezhető települések leletanyagával.

Fazekak

A Borsodon előkerült edények túlnyomó többsége különböző méretű fazék. Ez egyaránt jellemző a korszak hazai és külföldi lelőhelyeire.⁹⁰ A fazék évszázadokon át élő edénytípus, eredete tisztázatlan. A temetők leleteinek vizsgálatából Kvassay Judit azt szűrte le, hogy a későavar kori formákat és díszítést őrző fazekak nyúlánkab, tojásdad alakú fő típusával szemben a 10-11. századi magyar fazekak túlnyomó többsége zömök volt. Öblük mérete nagyobb magasságuknál, és szájuk szélessége gyakran meg is haladta azt.⁹¹ Ezzel szemben a borsodi fazekak legnagyobb része nyúlánkab alakú, azaz magasságuk meghaladja öblük átmérőjét. Igazán széles szájú, zömök edényt keveset találhatunk közöttük. A fazekak a felső egyharmadukban, többnyire a válluknál érik el legnagyobb szélességüket (például 16, 19, 42, 45 tábla).

A borsodi fazekak nyúlánkab formáját, mint egy korábbi időszak jellegzetes fazéktípusát, a 10. században archaikusnak tekinthetnénk.⁹² Az újabb kutatások eredményei viszont kissé árnyaltabbá tették a korábbi, oly egyértelműnek látszó képet. A későavar kori településeken és temetőkben a korábbról jól ismert tojásdad alakú fazekak mellett,⁹³ nagyobb méretű, öblös hasú

⁸⁸ Méri 1964, 45, Kovalovszki 1980, 46.

⁸⁹ Brandenburgban egy leégett házban 20 cserépedényt, és 22 fából készült edényt, illetve tároló alkalmatosságot találtak. Vö: Grebe 2000, 170.

⁹⁰ Kovalovszki 1980, 44, Jankovich 1991, 191, Müller- Müller-Mučič-Nekuda 1993, 68, Brather 2000, 76-77. De a fazekak, elsősorban a közepes méretű fazekak, voltak túlsúlyban még az újkori parasztháztartásokban is. Vö: Kresz 1960, 309-310, 353, 356-357.

⁹¹ Kvassay 1982, 19, 38, 40, Mesterházy 1975, 217-218, Takács 1996a, 135. skk.

⁹² Kvassay 1982, 37, 39-40, Takács 1996a, 135. skk, Kvassay-Kiss-Bondár 2004, 141.

⁹³ Balogh 1999, 114.

edények is napvilágot láttak.⁹⁴ Ugyanakkor az is kitűnt, hogy a zömök fazékforma nem annyira a 10. századi, mint inkább az Árpád-kor későbbi időszakaiban lakott településekre jellemző.⁹⁵ A borsodiakhoz hasonló arányú, többségében nyúlánk formájú edényeket figyeltek meg más, 10. századi település feltáráson is (Esztergom-Szentgyörgymező,⁹⁶ Örménykút⁹⁷).

Borsodon egy-egy háztartáson belül különféle méretű, anyagú, és minőségű fazék fordult elő. Feltehető tehát, hogy rendeltetésük sem volt azonos. Biztosan főzőedények voltak azok a fazekak, amelyekben ételmaradékokat leltünk. De jelenlegi tudásunk szerint főzőedényeknek tekinthetjük a többi fazekat is.

A borsodi leletek közt azonban szép számmal akadnak kis fazekak, más megnevezésben bögrék is (10. tábla, 16. tábla 1-2, 44. tábla 1.). Ez utóbbiakat az étel - ital felszolgálására használt, úgynevezett asztali edények között tartja számon a kutatás.⁹⁸ Magam azonban úgy vélem, hogy a tárgyalt korszakra vonatkozóan az „asztali edény” megnevezés anakronizmus, hiszen az asztali edényeket feltételező terítés és tálalás még a jóval későbbi időkben sem volt általános.⁹⁹ Hozzá kell még tennünk, hogy a borsodi kis fazekakon több esetben koromnyomokat is megfigyeltünk, amely egyértelművé teszi, hogy ezeket az edényeket nem csupán tálalásra, hanem főzésre is használták.¹⁰⁰

Míg a településeken, így Borsodon is, a legkülönbélebb méretű fazekak kerülnek elő, addig a sírokban általában kisebb darabokat lelnek.

A legnagyobb fazekak (48. tábla) kapcsán felmerülhet, hogy nem főző-, hanem tárolóedények lehettek. Ennek azonban ellentmondani látszik az, hogy a többi, kisebb űrtartalmú edénnyel együtt, sőt, több esetében egymásba helyezve kerültek elő (31, 50. tábla). Tároló funkciójuk ennek ellenére nem zárható ki.

Kétségtelen, hogy a hazai leletanyagban egyedülálló, nagyméretű, szűk szájú, hengeres nyakú, erősen hasasodó edényünk, a pithosz, tároló edény volt. Ezt bizonyítja, hogy elszenült gabona magvakkal színültig telve találtuk meg (60. tábla). A borsodi településen több hasonló típusú tárolóedény töredéke is napvilágot látott. A pithoszunkkal a magyarországi közölt anyagban leginkább a nyírtasi edény rokonítható. A tárgyat Németh Péter feltételelesen 9. századi szláv urnának határozta meg.¹⁰¹ Újabban Takács Miklós a hengeres nyakú edények családjába

⁹⁴ Sz. Garam 1981, 144, Szőke 1992a, 136-137, 139, Szőke 1992b, 62-64, Szőke 1992c, 136-137, Szőke 1994, 256, Trugli 1996, 147, Herold 2004, 55.

⁹⁵ Holl 1963, 336, Cs. Sós-Parádi 1971, 128, Kovalovszki 1975, 211, Kovalovszki 1980, 44, Herold 2004, 55. Mindemellert természetesen azt is figyelembe kell vennünk, hogy a fazék, a korszak legáltalánosabban elterjedt edénytípusa volt, formája igen lassan változhatott. Vö: Takács 1997b, 208.

⁹⁶ Lázár 1998, 75.

⁹⁷ Herold 2004, 45, 47, 26. kép 3. kerámiacsoport

⁹⁸ Takács 1997b, 208.

⁹⁹ Wolf 2003, 94, 26. j. További irodalommal.

¹⁰⁰ Koromnyomokat nem egy, sírba tett kislefázakon is megfigyeltek. Nyilvánvaló tehát, hogy ezt az edénytípust máshol is használták főzésre, vagyis csupán „asztali edény”-ként való használatuk kizárható. Takács 1995-1997, 67, Wolf 2003, 101, 82. j.

¹⁰¹ Németh 1975, 18, 6. kép

sorolta.¹⁰² Magam azonban már korábban is felhívtam a figyelmet a nyírtasi urna és a borsodi pithosz hasonlóságára,¹⁰³ s ma is úgy vélem, a két darab azonos típusba tartozik. Mindkettő nagyméretű tároló edény. Pithoszunk egy igen közeli párhuzama az alsó-ausztriai Thunau am Kamp-i lelőhelyen került elő.¹⁰⁴ Formáját tekintve nagyon hasonló egy másik ausztriai lelőhelyen napvilágot látott példány is.¹⁰⁵ Az edénytípus legközelebbi párhuzamai azonban a szaltovói kultúra edényművességében találhatók.¹⁰⁶ A tárolóedények Borsodon épp úgy, mint a fentebb említett többi lelőhelyen, a kerámiaanyagnak csak kis, általában 1% körüli hányadát teszik ki.¹⁰⁷

Tálak

A borsodi leletek között a fazekaknál kisebb számban ugyan, de meglehetősen gyakorisággal fordulnak elő a tálak. Többségük kisméretű, kónikus, alakját és méretét tekintve leginkább virágcserepre emlékeztető. Szájuk tölcséresen kiszélesedik, peremük vízszintesen, ferdén kifelé, illetve befelé levágott. Csaknem mindegyik alján erőteljes talpkarika található. A tálak, ha csak kismértékben is, de mind különböznek egymástól. Két egyforma darab nem fordul elő közöttük (9, 11, 38. tábla). Néhány töredékesen megmaradt darab igen finom kidolgozású. Hasonló tálkákat több korai településünkön is találtak.¹⁰⁸ Nem ismeretlen ez a tálforma a sírba tett kerámiák között sem.¹⁰⁹ A típus legjobb párhuzamai ugyancsak a szaltovói kultúra, és dunai bolgár területekről származnak.¹¹⁰

Tálaink között mindössze egy, a többinél nagyobb méretű, behúzott peremű darab található (14. tábla). Hasonló tál töredékét lelték a Verezegyház-ivacsi,¹¹¹ a Sopron-Bánfalvi

¹⁰² Takács 1997b, 210, 216, 218. Takács az edénycsaládot négy altípusra osztja. A nyírtasi edényt további három darabbal (Lébény, Halimba, Budapest) együtt a negyedik, hengeres, de nem bordázott nyakú, fületlen edények csoportjába teszi. Máshol azonban ugyanebbe a csoportba más lelőhelyről származó darabokat sorol (Budapest, Borsod, Lébény, Muzsla), s csak feltételesen helyezi ide a nyírtasi edényt. Takács 1997a 78, 88. Vonatkozó irodalommal. Az említett példányok azonban sem formai, sem funkcionális szempontból nem hozhatók kapcsolatba egymással. Még csak a koruk sem azonos. Így a Takács általa alkotott kategóriát nem tudom elfogadni.

¹⁰³ Wolf 1996, 243.

¹⁰⁴ Cech 1991, 59, 7. kép 1, 11. kép. Az edényt a szerző szláv palackformának véli.

¹⁰⁵ Friesinger 1975, 15. kép.

¹⁰⁶ Magomedov 1990, 285, 1 tábla 2, Krasil'nikov 1990, 239, 21. kép, 240, 22. kép, Flërov 1990, 132, 10. tábla 2-3. Baran 1986, 447, 105. kép 5.

¹⁰⁷ Cech 1991, 59, Krasil'nikov 1990, 210.

¹⁰⁸ Tiszaeszlár-Bashalom: Kovalovszki 1980, 37. 25. rajz 6, 18. tábla 2-2a, Doboz: Kovalovszki 1975. 219. 15. kép 9, Örménykút: Herold 2004, 44, 62, Esztergom-Szentgyörgymező: Lázár 1998, 22, 13. kép 1-2, 34, 25. kép 7, 75, Tiszatarján-Naba-ér: Ringer 2006, 204, Bihar (Biharia, Bihar vm, Románia): Cosma 2002, 50. kép 2, 7.

¹⁰⁹ Tiszabercel-Ráctemető: Istvánovits 2003, 193, 180. kép 1. további irodalommal, Oroszvár (Rusovçe Szlovákia): Kvassay 1982, 23, 137, XX. tábla, Nyitra-Zoboralja (Nitra-Pod Zoborom Szlovákia): Vlkolinska 1996, II. tábla 2-3, Halimba: Török 1962, LVII. tábla 395. sír, LXVIII. tábla 577. sír, LXIX. tábla 521. sír, 85. sír., Bánkeszi (Bánov, Szlovákia):. Točík, 1968, 9-10. I. tábla 3, Szob-Vendelin: Török 1956, 132.

¹¹⁰ Čebotarenko 1990, 71, 10. tábla 7, Baran 1986, 447, 105. kép 8, Ștefan-Barnea-Comșa.-Comșa 1967, 141, 84. kép 7-8, 11, 86. kép, 87. kép, 118. kép, Florescu-Florescu-Diaconu 1958, 227-232. 158, 84. kép, 198, 104. kép, 209, 110. kép, Bikiny 1994, 16. 2, 15, Doncseva-Petkova 1977, 33. kép d, XXIX. tábla 341, 348, 353, 96-98, Popovič.-Ivanisecič 1988, 3. kép 11-12.

¹¹¹ Mesterházy 1983, 141, 153, 16. kép 4.

úti,¹¹² és a Kiszombor-nagyszentmiklósi úti¹¹³ telepfeltárásokon is. A típus épp példányai a Szob-kiserdei,¹¹⁴ valamint a halimbai¹¹⁵ temetőkből kerültek elő. A behúzott peremű tálakról a témával foglalkozó kutatás úgy vélekedik, hogy az a 8-9. századi kerámiaművesség jellegzetes termékei voltak a Kárpát-medencében, s a helyi avar-szláv mesterek révén maradtak fenn a magyar honfoglalás utáni időkben is.¹¹⁶ E tálforma azonban épp oly ritka a 8-9. századi,¹¹⁷ mint a későbbi leletek között.¹¹⁸ Ennek következtében hazai leleteink idáig nem tették lehetővé a típus időrendjének részletes kidolgozását. Jelenlegi ismereteink szerint hazánkban ez a forma a 10-11. században is használatban maradt.¹¹⁹ A behúzott peremű tálak eredetét és időrendjét illetően egyelőre csekély támpontot nyújtanak a távolabbi területekről előkerült analógiák is. Egy, a borsodihoz hasonló, Alsó-Ausztria területén lelt darabot 9-10. századi szláv kerámiának határoztak meg.¹²⁰ Ugyanezt a típust Bulgária területén 8-9. századi bolgár, Romániában 9-10. századi, esetleg a 11. század elején is továbbélő helyi kerámiának, Oroszországban, a szaltovomajáki kultúra területén 8-10. századi készítménynek tartják.¹²¹ 12. századi helyi kerámiának vélik a táltípus Belgrádban előkerült példányait.¹²² S ugyancsak a 12. századra datálják a Berlin-Spandauban lelt darabokat, melyeknek formáját az Elba-Saale vidékről, illetve Csehországból származtatják.¹²³

A behúzott peremű tálakról tehát egyelőre csak azt mondhatjuk, hogy éppúgy, mint a fazékformák, széles körben elterjedtek, általánosan ismertek voltak. S bár a forma hosszú időn keresztül, szinte változtatás nélkül élt, egy-egy lelőhelyen a kerámialeleteknek csak igen kis százalékát teszi ki. Azaz a mindennapi életben ritkán használták.

Mint említettük, a 10-11. századi telep- és sírleletek között valamivel gyakoribb a kónikus, virágcserep alakú tál. A típus egy-egy képviselőjét megtalálhatjuk a Kárpát-medence 8-9. századi leletei között is.¹²⁴ Az Árpád-kor későbbi szakaszaiban való továbbélésére azonban jelenleg nincs adatunk.

Bordásnyakú edények

¹¹² Gömöri 2002, 155-156, 122. kép 3.

¹¹³ Bálint 2003, 336, 2. kép.

¹¹⁴ Bakay 1978, 2, XIV. 41. sír

¹¹⁵ Török 1962, LXVIII. tábla, 345, 32. sír

¹¹⁶ Takács 1997b, 208.

¹¹⁷ Kvassay 1982, 41, Szőke 1992a, 137, 139, 16. kép 9, 19. kép, Szőke 1992b, 64, 173-174, 23. tábla, 61. sír, Szőke 1994b, 256, 18. kép 7, Szőke 1996, 68, 34. kép 2, 45. kép 1, Vida 1990-1991, 348, VI. tábla, Bálint 1991a, 53, Cech 1991, 60.

¹¹⁸ Kvassay 1982, 41, Takács 1996, 338.

¹¹⁹ Takács 1997b, 208, Bálint 2003, 336.

¹²⁰ Cech 1991, 60. 8. kép

¹²¹ Donceva-Petkova 1977, II. típus. XXIX. T. 339, 340, 96, Ștefan-Barnea-Comșa- Comșa 1967, 136. 77. kép 3.

¹²² Bikinyi 1994, 16. tábla 7.

¹²³ Müller- Müller-Mučić- Nekuda 1993, 57. tábla 1-2, 60. tábla 3, 68, 5. 105. t. 12, 69, 72.

¹²⁴ Szőke 1992b, 264-265, 39. tábla, 10/3. objektum.

A borsodi edények között külön csoportot alkotnak a nyakukon vízszintes bordával tagoltak, amelyekből a településen különböző méretű és formájú darabok láttak napvilágot. Nagy többségük töredékesen került elő. Néhány közülük igen finom kidolgozású (18. tábla 3, 55. tábla 1.).

A bordás nyakú edények eredetével igen sokat foglalkozott kutatásunk. Elsőként Mesterházy Károly,¹²⁵ majd nyomában több kutató is elemezte a témát. S bár a kérdéssel kapcsolatban viták dúltak, abban a közelmúltig egyetértettek a kutatók, hogy ez az edényfajta a honfoglaló magyarsággal jelent meg a Kárpát-medencében.¹²⁶ Jankovich B. Dénes szerint azonban a típus eredetének megállapításához nincs elég adatunk. Tény, hogy a Kárpát-medencén kívül a Balkánon, Kelet-Európában, sőt távolabb K felé is felbukkan. Sehol sem ismerjük egy korszak, vagy teleptípus meghatározó leletanyagaként, minden lelőhelyen egyedi darabok formájában jelentkezik. E két szempont tehát ellentmond annak, hogy ezt az edénytípust egy népcsoporthoz, vagy egy etnikumhoz kössük, még akkor is, ha a tárgyak keletkezése mindenhol egybehangzóan 10-11. század.¹²⁷ Hasonlóan vélekedik Bálint Csanád is. Az „eddig kelet-európai, kazáriai eredetűnek tartott edénytípus (bordásnyakú palack) Itáliában és a Közel-Keleten is előfordul, következésképpen az Bizánc hatását s nem valamilyen kelet-európai hagyomány, netán etnikum jelenlétét jelzi a 10. századi Kárpát-medencében.”¹²⁸ Úgy tűnik tehát, hogy az edénytípus eredetét illetően nem jutott dűlőre a kutatás, sőt, mint láttuk, többen a magyarsággal való kapcsolatát is megkérdőjelezték.

A típus eredetével szemben a bordás nyakú edények rendeltetésével szinte egyáltalán nem foglalkozott a szakirodalom. Csak a Przemyśl-ben napvilágot látott példány kapcsán említi meg Koperski és Parczewski, hogy az edények funkciója hasonló lehetett a baskírok által még a 20. század elején is használt bőredényekéhez, amelyekre formájuk is emlékeztet.¹²⁹ S tegyük hozzá, e bőredények még napjainkban is a tej feldolgozására szolgálnak.¹³⁰

Éppen ezért magam úgy vélem, a „bordás nyakú edények” funkcionális csoportot alkotnak, amelyekre a tej feldolgozása, a tej, esetleg tejtermékek tárolása során lehetett szükség. Nyakkiképzésük nem annyira díszítő, mint inkább praktikus okokra vezethető vissza.¹³¹ Hasonlóan gondolkodhatott Gömöri János is, amikor az általa bemutatott kapuvári edény kapcsán azt írta: „A kisméretű tárolóedény magas, bordázott nyaka alkalmas volt arra, hogy ha

¹²⁵ Mesterházy 1975, 99-115.

¹²⁶ Legutóbbi összefoglalás: Takács 1997a, 78. vonatkozó irodalommal

¹²⁷ Jankovich 1994, 409.

¹²⁸ Bálint 2004, 39.

¹²⁹ Koperski-Parczewski 1978, 226.

¹³⁰ Benkő 1998, 64, 66-67, Csopor-Rékai 2003, 7, 1. ábra, 14, 11. ábra

¹³¹ Hosszú, hengeres nyakú edényben, száját bekötve készítették a vaját még a 20. század elején is Anatóliában. Vö: Tagán 1940, 467, 469, 17-18. kép

textillel vagy bőrrel lefedték a széles száját, akkor fonallal, vagy bőrszíjjal erősen beköthették azt.”¹³²

Az eddig ismert példányok nemcsak Borsodon, hanem máshol is, jórészt töredékesek, így az edények formája nem állapítható meg. Az ép darabok között vannak különböző méretű füles és fületlen bögrék, fazekak, palackok Egy-egy lelőhelyen, legyen az település, vagy temető, csak kis százalékat teszik ki az előkerült kerámialeleteknek. Valószínű tehát, hogy a mindennapi életben a fazekaknál, bögréknél ritkábban használták őket. Mégis, az egyre szaporodó leletek azt bizonyítják, hogy e speciális edénytípus, következésképpen az a munkafolyamat is, amelyben szükség volt rájuk – nagy valószínűség szerint a tej feldolgozása – széles körben ismert, elterjedt volt a 10-11. századi Kárpát-medencében. Meglehet, hogy a mieinkhez hasonló edények időben és térben való többszöri feltűnése az azonos felhasználási mód következménye.¹³³

Jelenlegi tudásunk szerint a nyakukon vízszintes bordával tagolt edények azonban hiányoznak a Kárpát-medence 8-9. századi fazekas termékei közül. Így megjelenésüket mégiscsak a honfoglaló magyarság betelepedésével kell kapcsolatba hoznunk. Ez az edényfajta az Árpád-kor későbbi időszakaiból egyelőre ismeretlen.¹³⁴

A borsodi ép edények közül figyelmet érdemel egy bordásnyakú palack, mivel ez a típus idáig igen ritka volt (55. tábla 2.).

Palackok

Palacknak, folyadéktárolásra alkalmas edénynek kell tekintenünk a borsodi leletegyüttes egy további darabját is, noha alakja kissé eltér az előzőétől. Erősen domborodó hasához rövid, szinte csak jelzésszerű, összeszűkülő nyak, majd enyhe ívben, tölcseresen kiszélesedő száj csatlakozik (61. tábla 2.). A korszak leletanyagában ritkák, és formájukat tekintve igen különbözőek a palackok. Általában a 8-9. századi avar-szláv kerámiaművesség hagyatékának tartják őket.¹³⁵ A borsodihoz leginkább a halimbai temető 89. sírjában lelt darab hasonlít, amelyet Kvassay Judit „váza alakúnak” nevezett el.¹³⁶ Hasonló formájú a kryloszi temetőből előkerült példány is, bár ez valamivel nagyobb méretű.¹³⁷

Fedők

¹³² Gömöri 2002, 43, 184. j.

¹³³ Lásd 126-129. jegyzet

¹³⁴ Ez alól csak a malomfalvi leletek egy része kivétel, amelyeket Kurt Horedt a 12-13. századra keltez (Moresti-C csoport). Vö: Horedt 1984, 46. Horedt keltezését azonban több bíráló érte. Vö: Jankovich 1994, 408, 4. j.

¹³⁵ Takács 1997b, 208, Takács 2000, 7-10. További irodalommal

¹³⁶ Török 1962, XCVI. tábla

¹³⁷ Kvassay 1982, 24, Pasternak 1937, 140, CXXXVI. tábla 1.

Edényeink egy részének peremén fedőhoronyszerű mélyedés található, noha cserépfedőt mindezideig nem ismerünk a 10. századból.¹³⁸ A borsodi leletek között azonban két olyan tárgyra is bukkantunk, amelyet nagy valószínűséggel fedőnek tarthatunk (18. tábla 1-2.). Olyan hengeres nyakú edényekhez tartozhattak, amelyeknek szájába pontosan illeszkedtek, karimájuk mélyen belenyúlhatott az edény nyakába.¹³⁹ E két edény fedőként való értelmezési lehetőségére a népi fazekasságból jól ismert, folyadéktárolásra használt, hengeres nyakú kanták, és a szervesen hozzájuk tartozó fedők hívták fel a figyelmemet.¹⁴⁰ Formáját tekintve kantának tarthatjuk a fentebb bemutatott edényt is, amelynek szájába éppen beleillik a kisebbik fedőnk (62. tábla).

S bár a szaltovó-majáki kultúra, valamint volgai bolgár területen több fedőtípus is elterjedt,¹⁴¹ a borsodiakhoz hasonló darabokat a közölt anyagban nem találtam.

Köpülő edény

A tej feldolgozására használhatták a borsodi kerámia-együttes egy további darabját is. Nagy valószínűséggel vajköpülő lehetett az a megközelítőleg 40 cm magas, hengeres testű edény, amely egyedülálló az itteni leletek között (63. tábla). A köpülőedény hazai párhuzamai az örménykúti település-feltáráson láttak napvilágot.¹⁴² S mint a borsodi kerámialeletek több típusának, a vajköpülőnek is a szaltovó-majáki kultúra, valamint dunai bolgár területéről származnak a legközelebbi analógiái.¹⁴³

A hiányzó cserépbográcsok

A borsodi kerámatípusok számbavételénél feltűnő, hogy a több mint száz épp edény, és igen nagy mennyiségű töredék között egyetlen cserépbográcsot, vagy bogrács töredéket sem leltünk. A cserépbográcsokkal foglalkozó igen gazdag irodalom egyöntetűen úgy véli, ez az edényforma a honfoglaló magyarsággal jelent meg a Kárpát-medencében, hozzátartozott annak jellegzetes, félnomád életmódjához. Éppen ezért különösen figyelmet érdemel, hogy a borsodi, minden kétséget kizáróan 10. századi magyar falu leletei közül hiányzik.¹⁴⁴

¹³⁸ Parádi 1958, 157.

¹³⁹ A 14. kép 1. tárgyát korábban olajmécesnek véltem. Vö: Wolf 1992, 419, 25. kép. Hasonló formájú mécesst azonban idáig nem sikerült találnom. Ettől függetlenül ezt a funkciót sem zárhatjuk ki egészen.

Vö: Igaz-Kresz 1965, 110-111.

¹⁴¹ Pletnyeva 1959, 14. kép 15-20.

¹⁴² Herold 2004, 18, 44.

¹⁴³ Köpülő edény került elő Sarkelből: Pletnyeva 1959, 220 8. kép, 1967, 122, 30. kép 6, Pletnyeva 1981, 47. kép 28. Bálint 1989, 49. 21. kép 7. Több köpülő edény látott napvilágot a dunai bolgár településeken is. Popino: Văzarova 1956, 12-b. kép. Dmitrov, Popino: Pletnyeva 1967 122, Bogatov : Herold 2004, 18. 23. j, Dinogetia: Ștefan.-Barnea,-Comșa,- Comșa 1967, 142. 79. kép 5.

¹⁴⁴ Részletesen: Wolf 2003, 100-103.

A magyar középkor anyagi kultúrájának nincs még egy olyan tárgya, amellyel akár a hazai, akár a határainkon túli irodalom annyit foglalkozott volna, mint a cserépbográcsokkal. Középkori kerámiakutatásunk e tárgytypus vizsgálatával indult, s a közelmúltig szinte ki is merült ennek elemzésében. Míg a cserépbográcsok, és a speciális életmódot folytató honfoglaló magyarság összekapcsolása tekintetében hazai kutatásunk egységes álláspontot képvisel,¹⁴⁵ addig az üstök tipologizálására és időrendjük megállapítására tett nagyszabású kísérletet több bíráló érte.¹⁴⁶ Ahhoz azonban, hogy e tárgytypus 10. századi meglétét bizonyítani tudjuk, időrendjének tisztázására feltétlenül szükség lenne. Biztosan 10. századi üstöt ugyanis egyelőre nem ismerünk, a tárgyak egy részének 10-11. századra való keltezése jelenleg azon az axiómán alapul, hogy a Kárpát-medencébe érkező félnomád, nagyállattartó magyarságnak életmódjából következően szüksége volt egy ilyen edényfajtára.¹⁴⁷ Mint ismeretes, a 10-11. századi magyar sírokból idáig nem került elő bogrács.¹⁴⁸ Holott más népeknél, amelyeknek településein a bogrács használata kimutatható, a sírleletek között is megtalálhatjuk ezt az edényformát.¹⁴⁹ E jelenség okát Takács Miklós abban látta, hogy a kerámiát nem főzőalkalmatosságként, hanem az étel és ital melléklet tartására szolgáló edényként tették az elhunytak mellé. Ugyanakkor a magyarság körében még a leggazdagabbak esetében sem volt szokás, hogy konyhafelszerelést tegyenek a sírokba.¹⁵⁰ Elgondolásának azonban ellene mondanak a 10-11. századi magyar sírokból előkerült kerámiával kapcsolatos megfigyelések. A leggazdagabbak sírjában ugyanis nemcsak cserépbográcsot, hanem másfajta kerámiát sem találhatunk, mivel őket nem az edényekben elhelyezett kásával, tejjel, vagy egyéb folyadékkal, hanem rangjukhoz illően húséttel bocsátották túlvilági útjukra.¹⁵¹ Mint már említettük, az újabb kutatások azt is bizonyossá tették, hogy a sírokba tett kerámiákat nem külön erre a célra készítették, hanem a mindennapi életben használt edények közé tartoztak, legfeljebb valamivel kisebbek voltak azoknál.¹⁵² Ennek megfelelően e kerámiák között megtalálhatók a különféle méretű egyszerű, hengeres nyakú, és füles fazekak, tálak, bordás, és kiszélesedő nyakú palackok, vagyis mindazok a típusok, amelyek a fentebb említett települések emlékéanyagát is jellemzik. Sőt, a sírokból néhány olyan edény is

¹⁴⁵ Parádi 1959, 27, Fodor 1975, 261, 126. jegyzet, Takács 1997b, 210.

¹⁴⁶ Mesterházy 1988, 24, Jankovich 1991, 190.

¹⁴⁷ Szőke 1955, 89-90, Parádi 1959, 27, Fodor 1975, 263, 148. jegyzet, Takács 1986, 128. skk

¹⁴⁸ Néhány, 10-11. századi köznapi sír betöltéséből előkerült bográcstörredék esetében felvetődött a kérdés, a sír mellékleteként, tehát azzal egykorúnak lehet-e tekinteni őket. A témával foglalkozó kutatók azonban egyértelműen elvetették ezt az értelmezési lehetőséget. Minthogy minden esetben töredékekről van szó, kézenfekvőnek látszik, hogy az edénydarabok temető területén, de annak felhagyása után létrejött településről származnak, csak másodlagos helyzetűek lehetnek. Vö: Takács 1993b, 458. Korábbi irodalommal. A sír és a közelében előkerült bográcstörredékek összetartozását nem lehetett igazolni a dabasi ásatás esetében sem. A temetőt viszont a 11. század első felétől a század második feléig keltezi ásatója. Vö: Kovács 1985, 377, 382.

¹⁴⁹ Bogrács, részben fémbogrács leletek ismeretesek az 5-6. századi szász telepeken és temetőkben, a 8-9. századi ősmordvin, volgai bolgár, a 9-10. századi bolgár-török, a későavar, valamint a 12-13. századi kun sírokból. Vö: Fodor 1984, 106, Takács 1986, 26, 318-319. jegyzet, 23, 277-278. jegyzet, 25, 297. jegyzet, 131, 996. jegyzet, 25, 301. jegyzet, 25, 308. jegyzet.

¹⁵⁰ Takács 1986, 24, 294. jegyzet.

¹⁵¹ Révész 1996, 186-187, 191.

¹⁵² Kvassay 1982, 43, Takács 1997b, 206.

napvilágot látott, amelyről biztosan tudjuk, hogy nem a korabeli Magyarországon készült. Ha tehát a sírokban a településeken használt valamennyi, helyi és import révén idekerült edényfajta megtaláljuk, miért éppen a bográcsok hiányoznak belőlük? Erre a kérdésre nem lehet válasz a „háztartási” és „asztali” edények szétválasztása, amely ebben a korban kétség kívül anakronisztikus. Sokkal valószínűbb, hogy egy-egy háztartás felszerelése multifunkcionális volt, vagyis a meglévő edénykészletet főzésre, étkezésre, tárolásra egyaránt használták, és alkalmanként ezekben tették a sírokba a túlvilági útra készített ennivalót is. Ennek egyik legjobb bizonyítéka a sóshartyáni amfora sírba kerülése. Ezt ugyanis semmiképpen sem tekinthetünk étel-ital felszolgálására való asztali edénynek, minthogy eredetileg bor vagy olaj tárolására, szállítására készítették és használták.¹⁵³ Az edény rendeltetése nyilván ismeretes volt azok előtt is, akik a sírba helyezték. A sírokban lelt edények viszonylagosan kis méretének tehát nem „asztali edény” mivoltuk, hanem sokkal inkább az lehet az oka, hogy bennük egy személynek, méghozzá az esetek túlnyomó többségében gyermeknek, vagy nőnek készítettek ételt.¹⁵⁴

A bogrács azonban nemcsak a sírleletek közül hiányzik, és nem a borsodi az egyetlen olyan korai telepünk sem, amelynek edénykészletében nem találjuk meg.¹⁵⁵ Nem került elő bogrács töredék a rózsási település korai részletéből.¹⁵⁶ Sőt, a bográcsok hiányából egyenesen a teleprészlet korai voltára következtetett az ásató.¹⁵⁷ Nem leltek bográcsot a Fonyód-bélatelepi ásítás során sem.¹⁵⁸ A veresegyházi, legóvatosabb közelítéssel is a 11. század elejére tehető házakból egy, meghatározatlan korú bogrács töredék látott napvilágot.¹⁵⁹ Hiányzik a korongolt cserépbogrács a Tatabánya-Dózsakertben feltárt, 10. századra keltezhető I/1977-es házból is.¹⁶⁰ Egy bogrács töredéket leltek Mezőkeresztes-Cethalmon.¹⁶¹ Nem került elő viszont cserépbogrács Tiszatarján-Naba-ér part lelőhelyről.¹⁶² Mindössze egy, a 11-12. század fordulójára keltezhető bogrács töredék került elő az Esztergom-Szentgyörgymezőn feltárt 10. századi falu egy gödrének betöltéséből.¹⁶³ Egyet sem találtak viszont az örménykúti település 10. századi részében.¹⁶⁴ Ez utóbbi három teleprészlet kerámiaanyaga más vonatkozásban is nagy hasonlóságot mutat a borsodival.

¹⁵³ Fodor 1996a, 406, Takács 1997b, 212.

¹⁵⁴ Kvassay 1982, 13, Révész 1996, 187. A sírba tett kerámia mérete valóban csak viszonylagosan kisebb a településeken letekénél. Az eltérést leginkább a fazekaknál lehet megfigyelni, amelyeknek a magassága 6-21 cm között változott, a leggyakoribb azonban a 10-12 cm magasságú kis fazék. A palackok, tálak, bordásnyakú edények esetében nincs méretbeli különbség. Vö: Kvassay 1982, 19, 23-24.

¹⁵⁵ Mesterházy szerint a cserépküstök jelenléte egyáltalán nem bizonyítja a település 10. századi voltát. Vö: Mesterházy 1974, 218.

¹⁵⁶ Kovalovszki 1960, 53, Jankovich 1994, 410.

¹⁵⁷ Kovalovszki 1960, 53. „Sem cserépbogrács darabot, sem pedig szélesközű, bekarcolt vízszintes vonalakkal díszített edénytöredéket nem találtunk. Mindez arra mutat, hogy a település már a X. században fennállott.”

¹⁵⁸ Horváth 1968, 138.

¹⁵⁹ Mesterházy -Horváth 1983, 121.

¹⁶⁰ Vékony 2002a, 28. Vékony szerint a „...korongolt cserépkondér ... a 10. század legvége előtt a Kárpát-medencében nem tűnik föl.”

¹⁶¹ Simonyi 2001a, 371.

¹⁶² Ringer 2006, 206.

¹⁶³ Lázár 1998, 76.

¹⁶⁴ Herold 2004, 62-63.

De kevés a formája és díszítése, elsősorban a bekarcolt hullámvonal dísz alapján a 10-11. századi leletek közé sorolt darab is.¹⁶⁵ A keltezést különösen nehézé teszi, hogy a korszak díszítő motívumainak elkülönítése egyelőre csak tág határok között lehetséges,¹⁶⁶ és nem sikerült a későbbi időszakokban is használatos, általános típusok, illetőleg a csak a 10-11. századra jellemző bográcsformák minden kétséget kizáró szétválasztása sem.¹⁶⁷ Arra tehát, hogy az Árpád-kori Magyarország oly népszerű, és gyakori edényét, a cserépbográcsot, a 10-11. században már használták volna jelenleg semmiféle konkrét bizonyítékkal, nem rendelkezünk.

A fentebbiek tükrében erősen kérdésesnek látszik a honfoglaló magyarság életmódjának és a cserépbográcsok összekötésének lehetősége is. Azt, hogy a cserépbogrács egy sajátos, nomád életforma tartozéka lehet, már Höllrigl József felvetette.¹⁶⁸ Szabó Kálmán volt azonban az első, aki a bográcsok használóiiban a késő Árpád-kor magyar pásztoraikat látta.¹⁶⁹ Szőke Béla alapvető munkája nyomán a magyar kutatásban általánosan elfogadottá vált, hogy a cserépbogrács a magyarsággal együtt jelent meg a Kárpát-medencében. Ugyancsak ő rajzolta meg a bográcsok használata révén körvonalazható életmódot is, azt a félnomád, nagyállattartó gazdálkodási módot, amelyből véleménye szerint a bográcsleletek Kárpát-medencén belüli sajátos elterjedése is levezethető.¹⁷⁰ Az újabb kutatások azonban egyértelművé tették, hogy a 10. századi magyar szállásterületnek éppen azon a részén, a Felső-Tisza-vidéken, ahonnan a leggazdagabb honfoglalás kori temetők ismertek, igen kevés cseréppüst került elő. A Bodrogyóból pedig, amely földrajzi adottságai folytán kiválóan alkalmas volt a fentebb jellemzett életmódra, egyetlen üsttöredéket sem ismerünk.¹⁷¹ Hasonló a helyzet a nagyállattartásnak ugyancsak tág teret biztosító Rétközben is.¹⁷² Vagyis pont azokról a területekről, és azokból az időszakokból hiányoznak a bográcsleletek, amelyekben jelenlegi történeti és régészeti ismereteink alapján még elképzelhető lenne, hogy a magyarság speciális, félnomád életmódot folytatott. Ha pedig mindehhez még azt is hozzávesszük, hogy a bográcsleletek a 12. században szaporodnak meg, használatuk pedig a 12-13. században vált általánossá, akkor semmiképpen sem tarthatjuk fent azt az elképzelést, amely szerint a magyarság az üstök készíteményi hagyományait a Don-vidéki

¹⁶⁵ Cs. Sós-Parádi 1971, 130, 134, Parádi 1973, 234, 12. jegyzet, Fodor 1977, 341, 135. jegyzet, Takács 1986, 116-118, Mesterházy 1988, 240.

¹⁶⁶ Takács 1993b, 449, 16. jegyzet.

¹⁶⁷ Takács 1993b, 462, Takács 1996b, 336-337. Sajnos nem tartom meggyőzőnek Takács Miklós érvelését, amelyet a bográcsok Veszprém megye korai leletanyagában kimutatható igen csekély százalékos arányával kapcsolatban kifejtett: „E furcsa arány azonban nézetem szerint nem annak a következménye, hogy a cserépbogrács használata csak a 11. század vége után terjedt volna el. Könnyen bizonyítható ugyanis, hogy a korai időszakban használatos számos bogrács típusnak csak egy része tűnt el a 11-12. század fordulóján. Azaz, az egyes „átlagtípusok” ugyanúgy keltezhetők az Árpád-kor korai és középső harmadára.” Számomra ugyanis ez okfejtés lényege éppen az, hogy a bográcsok keltezése meglehetősen bizonytalan, az egyes példányok korai, vagy későbbi keltezése jobbra tetszőleges. Korai településeink időrendjének megállapításához más fogódzópontokat kell keresnünk

¹⁶⁸ Höllrigl 1933, 93.

¹⁶⁹ Szabó 1938, 25. „Az Alföldön élő, jószágtenyésztéssel foglalkozó népünknek az üstforma főzőedény általános és nélkülözhetetlen felszereléséhez tartozhatott.”

¹⁷⁰ Szőke 1955, 89-90.

¹⁷¹ Fodor 1984, 104, Révész 1998, 528.

¹⁷² Istvánovits 2003, 256.

levédiai hazájából hozta magával, ahol a 8-9. században a szaltovói műveltség népeitől az üst használatával együtt járó, letelepülő félben lévő, félnomád életmódot is átvette.¹⁷³ Ekkor ugyanis valóban az a képtelen helyzet állna elő, amelyet oly találóan jellemzett Bóna István: „... a magyar „nomádok” 300-400 évvel a honfoglalás után sem szálltak le a lóról, talán még étkezés céljából sem.”¹⁷⁴ Ezzel szemben írásos forrásaink és régészeti adataink egyaránt azt bizonyítják, hogy a bográcsok tömeges elterjedésének idején a magyarság letelepült, földművelő életmódot folytatott.¹⁷⁵ Maga a pusztá tény, hogy az Árpád-kor folyamán nemcsak a falvakban, hanem királyi curtisokban, városokban, kolostorokban, azaz az összes korabeli településtípusban használták a bográcsot,¹⁷⁶ ellene mond az üstök speciális életmódhoz való kötésének. Vagy az Árpád-kor későbbi szakaszában a bogrács már nem jelöl félnomád életformát? Erősen kétségesé teszi ezt az is, hogy a 14. század elején meginduló marhakereskedelem nem tudta életben tartani ezt az edénytípust.¹⁷⁷

A bográcsleletek Kárpát-medencén belüli eloszlása nem egyenletes. Igen kevés a bográcsstöredékek aránya Veszprém megye korai kerámialeletei között.¹⁷⁸ De kis, szinte elhanyagolható arányban kerültek elő Zala, Somogy, Észak-Pest megye területéről, a Felvidék keleti, a Dunántúl déli részéről, illetőleg a Tiszántúl északi harmadából. Vannak továbbá a Kárpát-medencének olyan domb- és hegyvidéki tájai, ahonnan idáig nem ismerünk cserépbográcsokat.¹⁷⁹ Ezzel szemben Erdélyben síkvidéki és hegyes-völgyes területen egyaránt megtalálhatók.¹⁸⁰ A fentiek fényében a bográcsleletek hiányát nem tekinthetjük csak az adott terület gazdálkodásával összefüggő jelenségnek.¹⁸¹ Sokkal valószínűbb, hogy a „bográcsos” és bogrács nélküli települések között időrendi különbségek lehetnek, amelyet a fentebb említett néhány példa egyértelműen igazol is.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a cserépüstök az Árpád-kori magyar fazekasság jellegzetes termékei, amelyeknek azonban 10-11. századi használatára semmiféle biztos adattal nem rendelkezünk. A tárgytypus tömeges elterjedése a 12-13. századra tehető, használatának 14.

¹⁷³ Fodor 1975, 263. 148. jegyzet.

¹⁷⁴ Bóna 1986, 508.

¹⁷⁵ A Kárpát-medencébe érkező magyarság nomád voltát valló Kristó Gyula is úgy látta, hogy a 12. századra ez az életforma végképp elenyészett. Vö: Kristó 1995, 342.

¹⁷⁶ Takács 1986, 140. vonatkozó irodalommal

¹⁷⁷ Takács 1986, 145. vonatkozó irodalommal. Ennek megindokolására nem lehet érv, hogy e szilaj pásztorkodás állandó mozgással járt, amelyhez minden bizonnyal jobban megfelelt a drágább, de tartósabb fémüst. Hiszen a honfoglaló magyarságnak tulajdonított félnomád életmód is folytonos mozgást feltételez, a cserépüstöt pedig éppen e sajátos életforma velejárójának tekintették. Nem feladatom itt, hogy a honfoglaló magyarság életmódját vizsgáljam, a nomád, félnomád, szilaj pásztorkodás fogalmát tisztázzam. Annyi azonban a bográcsokkal kapcsolatos vizsgálódásaimból is kitűnt, hogy erre mielőbb igen nagy szükségünk lenne. A fogalmi zűrzavar ugyanis számos félreértéshez vezet, amely tovább nehezíti a korszak igen jelentős számú kérdésének megoldását.

¹⁷⁸ Takács 1996b, 336-337.

¹⁷⁹ Takács 1986, 136-137. vonatkozó irodalommal

¹⁸⁰ Bóna 1986, 230, 20. térkép

¹⁸¹ Takács 1986, 136-137, Takács 1996b, 336. Szőke Béla megállapítását idézve Takács Miklós úgy véli, Veszprém megyében, illetőleg a Kárpát-medence hegy és dombvidéki részein azért található kevés bogrács a tárgyalt időszakban, mivel ezek a vidékek nem tartoztak a cserépbográcsokat használó félnomád, nagyállattartó népesség lakóterületéhez.

század eleji megszűnése a feltűnéséhez hasonlóan üstökös-szerű. Logikusnak látszik a feltevés, hogy a fémbográcsot utánzó cserépüstök ott alakultak ki, ahol ismerték a fémüstöt.¹⁸² Ezért a bográcsleleteink túlnyomó többségét jelentő fémüstöt utánzó edényeink származásának és időrendjének vizsgálatát talán célszerű lenne a kis számú, ámde kétség kívül meglévő Kárpát-medencei fémüst leletekből kiindulva megkezdeni.¹⁸³ A cserépüstök időben és térben több helyen és népnél is feltűnnek, s már csak ezért sem lehet jelenlétüket a magyarság nomád, vagy félnomád életmódja bizonyítékának tekinteni.¹⁸⁴ Bizonyos edénytípusok eltűnésének hátterében életmód- és érendváltás is állhat. Nem kétséges, hogy a cserépbogrács 11. század végi feltűnésének, és 12-13. századi nagyarányú térhódításának is meg volt az oka. Ezt az okot azonban egyelőre nem látjuk.

Az újabb kutatások tükrében körvonalazódik korai településeinknek egy olyan csoportja, amelyre a borsodihoz hasonló technikai színvonalú, forma kincsű, díszítésű edénykészlet jellemző, és amelynek leletei között nem találjuk meg a cserépbográcsokat. E településeket kerámialeleteik összetétele, a kézzel formált edények, sütőharangok, valamint a korongolt bográcsok hiánya, mind a 8-9. századi késő avar kortól, mind pedig a 11-13. századi Árpád-kortól egyértelműen elválasztja.

Díszítés, fenékbélyeg

Az edények formai csoportosítása után díszítésüket vizsgáltam meg, amely jellemzően bekarcolt hullám- és vízszintes vonalakból, illetőleg ezek kombinációjából áll. Előfordul még beböködött pontokból, illetve a vállon bekarcolt vonalakból álló díszítés is. A borsodi kerámiákon meglehetősen gyakori a 9. század jellegzetes díszítésmódja, a bekarcolt hullám-, és vízszintes vonalköteg.¹⁸⁵ Eddigi tudásunk szerint ez nem jellemző a 10. századi magyarság kerámiaművességére. Ugyancsak archaikus, 9. századi hagyományokat mutat a több edényünkön is felfedezhető belső peremdísz, amely bár nem példa nélküli, meglehetősen ritka 10. századi környezetben.¹⁸⁶

Kerámiatárgyaink túlnyomó többségénél a díszítés az edény felső kétharmadát borítja. Több esetben előfordul az is, hogy díszítés csak az edény vállán található. A borsodi edényeken nem ritka azonban az úgynevezett szaltovói típusú, az egész felületre kiterjedő díszítés sem.

Minden tekintetben különleges, az edényformához hasonlóan egyedülálló a pithosz díszítése.

¹⁸² Takács 1986, 123.

¹⁸³ Fodor 1984, 105, Bóna 1973, 81.

¹⁸⁴ Mesterházy 1985, 160-161. Vonatkozó irodalommal. Mesterházy 1988, 239.

¹⁸⁵ Wolf 1992, 419, 423, 24. kép 4, 405, 440, IV. tábla 3-4.

¹⁸⁶ Sz. Garam 1981, 144, Kvassay 1982, 31, Mesterházy - Horváth 1983, 122, Madaras 1991, 274, Fischl 1995, 35, Medgyesi 1995, 147, Lázár 1998, 76, Vékony 2002a, 25, Gömöri 2002, 178-179, 143. kép 1. További irodalommal, Ringer 2006, 204.

Az edények körülbelül egyharmadának alján figyelhetünk meg különböző jeleket. Több esetben jól kivehető a korongalátét, illetőleg annak a deszkának a lenyomata, amelyeken az edényeket szárították, ezeket nyilván nem tekinthetjük mesterséges jegyeknek. A tudatosan készített fenékbélyegek közül leggyakoribb a kereszt, és a kisméretű körben kereszt alakú. Ez egyaránt jellemző a korszak hazai és külföldi leleteire.¹⁸⁷ A borsodi edényeken többször előfordul még a négyzetben András-kereszt alakú bélyeg is. Ez utóbbiak méretüket és alakjukat tekintve oly egységesek, hogy feltehető, egy kéz készítette őket. Hasonló fenékbélyeg került elő a bihari telepről (Biharia, Bihar megye Románia)¹⁸⁸ a pobedényi temető (Pobedim, Szlovákia) egy sírjából,¹⁸⁹ Esztergom-Szentkirályról¹⁹⁰ valamint a lengyelországi Biskupiceből.¹⁹¹ Jól ismert ez a fenékbélyeg típus a szaltovói kultúra területén is.¹⁹² Küllős kerék alakú bélyeget egy edényünkön találtunk. Ez mind a Kárpát-medencében,¹⁹³ mind a szaltovói kultúra területén,¹⁹⁴ mind a dunai bolgár területeken¹⁹⁵ igen gyakori.

A hazai leletanyagban igen ritka az egymásba metsző négyszögekből álló fenékbélyeg. A borsodihoz hasonlót Fenék falu 10-11. századi részén,¹⁹⁶ a Verezegyház-ivacsi település 11-12. századra keltezett 1. házában,¹⁹⁷ valamint a budai várban leltek. Ez utóbbit valamivel későbbre datálta a kerámiával együtt előkerült III. Endre obulus (CNH I. 375.).¹⁹⁸ Egymásba metsző négyszögekből álló fenékbélyegeket találtak Moldvában,¹⁹⁹ valamint a lengyelországi Bnin-ben, és a Biskupinban napvilágot látott cseréptöredékeken.²⁰⁰ Általánosan elterjedt ez a jel a dunai bolgár területeken,²⁰¹ ahol nemcsak edényeken, hanem kőbe vésve is megjelenik.²⁰²

A magyarországi 10. századi emléanyagban teljességgel egyedülálló két edényünk hatszirmú virág alakú fenékbélyege. Ötszirmú virág alakú fenékbélyege van a 9. századra keltezhető garabonci I. temető 59. sírjában talált edénynek,²⁰³ és ehhez hasonlókat leltek a

¹⁸⁷ Balog 1927, 212, 109, 112-113. kép, Parádi 1960, 92, Pletnyeva 1967, 126, Kovalovszki 1980, 46, Jankovich 1991, 192, H. Simon 1996, 202, 1. kép 7, Simonyi 2001a, 371.

¹⁸⁸ Cosma 2002, 50. kép 3.

¹⁸⁹ Vlkolinská 1996, IV. tábla 3.

¹⁹⁰ Balog 1927, 213, 112. kép II. 3-4.

¹⁹¹ Hensel 1950, 27. kép 3.

¹⁹² Pletnyeva 1967, 32. kép, Parchomenko 1990, 311, 11. tábla 19.

¹⁹³ Parádi 1960, 92, Jankovich 1991, 192, H. Simon K. 1996, 202, 1. kép 16, 7. kép 6.

¹⁹⁴ Pletnyeva, 1967, 126, 32. kép,

¹⁹⁵ Ștefan-Barnea-Comșa- Comșa 1967, 134. kép.

¹⁹⁶ Jankovich 1991, 192, 7. kép 5, 13. kép 2.

¹⁹⁷ Mesterházy 1983, 154, 148. 46. kép

¹⁹⁸ Gerevich 1966, 129, 167. kép 2.

¹⁹⁹ Teodor 1987, 17. kép 2.

²⁰⁰ Hensel 1950, 66, 49. kép, 54, 38. kép

²⁰¹ Pletnyeva 1967, 126, 32. kép 12, Ștefan-Barnea-Comșa- Comșa 1967, 211. 135. kép 44-49, Doncseva-Petkova 1977, 41. kép 10-11, Doncseva-Petkova 1980, XL. tábla 7. 34.

²⁰² Petrovna 1992, 47. 2-3. kép.

²⁰³ Szőke 1994b, 257, 18. kép 5.

sopronkőhidai temetőben is.²⁰⁴ A borsodi fenékbélyegek legközelebbi párhuzama azonban ugyancsak a szaltovói kultúra edényművességében található²⁰⁵ (64. tábla).

A fenékbélyegek kutatásával igen régen foglalkozik a nemzetközi szakirodalom.²⁰⁶ A kutatók egy része szimbolikus tartalmat lát ezekben a jelekben, más részük mesterjegynek, esetleg tulajdonjegynek tekinti őket. A téma már a középkori kerámiakutatás hazai úttörőjének, Höllrigl Józsefnek az érdeklődését is felkeltette.²⁰⁷ Nyomában a magyar régészeti kutatás a fenékbélyegek praktikus értelmezésére hajlik, többnyire mesterjegyként értelmezi őket.²⁰⁸ Ugyanakkor bizonyos jelek mágikus, óvó, védő szerepe a vallástörténeti, néprajzi irodalomból közzismert.²⁰⁹ Így például a kereszt, ősidők óta a négy égtáj, évszak, tér-idő jelképe. Nem keresztény környezetben (Anatólia) is használták, még a 20. században is. A magyarságnál elsősorban óvó, bajelhárító jel, amelyet előszeretettel alkalmaztak többek között a tejesköcsögökön. A kör a folyamatosság, örökkévalóság jelképe. A bekerítés, körülkerítés célja a gonosz távoltartása, bezárása. A két szimbólum, a kör és a kereszt együttes alkalmazása erősíti a hatást. A négyszög univerzális jelkép, a kör ellentétpárja, állandóság, szilárdság szimbóluma.²¹⁰ A sort hosszan folytathatnánk.

Anélkül, hogy a kérdést mélyebben érinteném, meg kell jegyeznem a következőket. Jelenlegi tudásunk szerint a 10-11. században a magyar fazekasság önellátó, háziiparszerű lehetett. Kevésbé valószínű, hogy ebben a korban olyan műhelyek, illetve mesterek dolgozhattak, akik termékeik megkülönböztetésére törekedtek volna.²¹¹ Ez az eddig ismertnél jóval nagyobb kereskedelmi forgalmat is feltételezne. Ennek azonban több más érv mellett ellentmondanak a korszak kerámialeleteinek természettudományos vizsgálatai is.²¹² De nem ismerünk mesterjegyet a korszak más, nemesfém, vagy vastárgyain sem, és nem általános ez még a jóval későbbi időszakokban sem.²¹³

²⁰⁴ Török 1973, 42-43, 24. kép 79, 98, 101.

²⁰⁵ Baranov 1990, 5. kép 1, 3, Jakobszon 1959, 165. kép 1-2, Makarova -Pletnyeva 2003, 34. tábla 15, 25. Nyolcszirmú változatát a dunai bolgár anyagban is megtalálhatjuk: Doncseva-Petkova 1977, 42. kép 2.

²⁰⁶ Balog 1927, 209-217, Parádi 1960, 92-93, Pletnyeva 1967, 125-128, Doncseva-Petkova 1980, 49-51, Petrovna 1992, 50. Legutóbbi összefoglalása: Bollók 2006, 74-75. További irodalommal.

²⁰⁷ Höllrigl 1930, 142-170.

²⁰⁸ Parádi 1960, 93, Szőke 1992b, 66-67, Szőke 1994b, 257.

²⁰⁹ Gunda 1941, 66-67. További irodalommal, Sági 1967, Hoppál -Jankovics -Nagy -Szemadám 1997, Brather 2000, 77.

²¹⁰ Hoppál -Jankovics -Nagy -Szemadám 1997, 115-116, 128, 160-161.

²¹¹ Hasonlóan vélekedett Parádi Nándor is, aki szerint a fenékbélyeg arra az időre lehet jellemző, amikor még a fazekasság mellékfoglalkozásnak számított. Parádi 1960, 93. Ezzel szemben Szőke úgy gondolja, hogy a fenékbélyegek akkor jelennek meg az edényeken, amikor a „házifazekasságról” az iparszerű gyártásra tértek át. Szőke 1992b, 66. Szőke szerint a fenékbélyegek a manufaktúrák feltűnésének időszakára jellemzőek, egyfajta belső bizonylatként, kezdetleges termékvédjegyként értelmezhetők. Vö: Szőke 1994b, 257.

²¹² Erről az alábbiakban még szó lesz.

²¹³ A teljesség igénye nélkül itt csak néhány későbbi példát említek. Az Etén feltárt fazekasház több száz edénye közül egyen sem találtak mesterjegyet. Miklós-Vizi 2006, 91-99. Mesterjegyről nem tesznek említést a fazekas céhszabályzatok sem. Kresz 1960, 375, Jeney-Tóth 2006, 101-107, P. Szalai 2006, 109-125. A népi fazekasságban még a hamisítás elkerülése érdekében sem alkalmaztak megkülönböztető jeleket. Nagy Molnár 2006, 137.

Bizonyára nem véletlen, hogy bizonyos jelek (kereszt, körben kereszt, András-kereszt, szvasztika) évezredekken keresztül, a világ számos pontján újra és újra feltűnnek. Ép ezért én úgy vélem, a fenékbélyegeken sokkal inkább láthatunk szimbólumokat, mint mesterjegyeket. Az meglehet, hogy a fazekasok nem minden esetben voltak tisztában a különféle jelek fentebb leírt, szabatos magyarázatával. Azt azonban pontosan tudták, hogy milyen edényre milyen jelet szokás tenni, hogy bizonyos dolgoktól megvédjen, vagy valamit elősegítsen. Ami pedig a borsodi edényeket illeti, az egymást metsző négyszögekből álló fenékbélyegen nem nehéz felfedeznünk az emberiség egyik legősibb, egyetemes alapszimbólumát, a szvasztikát.²¹⁴

A borsodi település kerámialeleteinek archaeometriai vizsgálata²¹⁵

Az eddig elmondottakból egyértelműen kitűnik, hogy borsodi kerámialeletek számos archaikus formát és díszítésmódot őriznek. E mellett, mint láttuk igen erős szálak fűzik a szaltovói kultúra, és a dunai bolgár területek edényművességéhez. Éppen ezért a következőkben az edények alapanyagát, készítmódját, kiégetését vizsgáltam meg, összehasonlítva a 10. századi kerámiaművességről eddig kialakult képünkkel. Különösen fontos ez azoknál a ritka edénytípusoknál, mint például a pithosz, vagy a köpülőedény, amelyekről eddig kevés adattal rendelkezünk. De ugyancsak lényeges, hogy a lehető legtöbbet tudjuk meg az átlagostól eltérő, jobb kivitelű, magasabb technikai színvonalon álló darabokról is.

A megvizsgált kerámiák (54 minta) kivétel nélkül helyi, Bódva völgyi alapanyagból készültek. Közöttük döntő többségben vannak azok, amelyeket minden féle előkészítés, soványítás, tisztítás, iszapolás nélkül, a természetben található agyagból formáztak. A kerámiák szövete csak néhány esetben enged mesterséges beavatkozásra következtetni. Többnyire azonban ezeknél is inkább csak tisztításra, mint soványításra gondolhatunk. A borsodi fazekasok tehát túlnyomórészt a helyben talált agyagot a maga természetes formájában használták fel. Ez megcáfolja azt a korábbi elképzelésünket, amellyel az agyag tudatos előkészítését, tisztítást, soványítást, iszapolást tételeztünk fel.²¹⁶

²¹⁴ Hoppál -Jankovics -Nagy -Szemadám 1997, 211. Szvasztikát ábrázoló fenékbélyeges edények egy csoportját a közelmúltban Bollók Ádám ismertette. A motívum készenléti íjtartó tegezen, hajfonatkorongokon, cserépedényeken való megjelenésének magyarázatát, illetve a különböző, részben az elit, részben a köznépi kultúrába tartozó tárgyak összekapcsolását problémásnak ítéli. Véleménye szerint a motívum mögött nem feltételezhetünk közös ősi tudati tartalmat. Sokkal valószínűbbnek tartja, hogy a két kulturális szinten két különböző, egymástól független irányból terjedt el. Úgy véli, hogy a mives ötvöstárgyakon bizánci, a cserépedényeken azonban szláv hatásra kezdték el használni őseink a szvasztikaábrázolást. A szerző magával is ellentmondásba keveredik azonban, amikor megemlíti a motívum időben és térben igen eltérő megjelenéseit, illetve megállapítja, hogy a magyarság különböző társadalmi rétegeiben is megtalálhatjuk azt. Bollók 2006, 73-77. Ha ugyanis a szvasztika az elmúlt évezredekben a világ legkülönbözőbb tájain és népcsoportjainál egyaránt feltűnt, miért ne tételezhetnék fel a magyaroknál is közös, ősi tudati tartalmát? Miért pont a magyarság eltérő társadalmi rétegei kellett, hogy különböző helyről tanulják el ezt a motívumot?

²¹⁵ A vizsgálatokat Szilágyi Veronoka végezte, munkáját ezúton is köszönöm.

²¹⁶ Éppen ezért úgy vélem, a korszak kerámiáinak leírásánál a jövőben kerülnünk kell a soványításra vonatkozó megjegyzéseket, és csak az alapanyag (homokos, kavicsos, csillámos agyag) meghatározásra kell szorítkoznunk.

A mikroszkópos vizsgálatok arra is rávilágítottak, hogy az edényeket minden esetben kézikorongon építették fel, kézzel formált, illetve gyorsan forgó korongon felhúzott edény egy sem akadt közöttük. Ez viszont összevág a korábbi kutatásokból leszűrt eredményekkel.²¹⁷

A borsodi kerámiák vizsgálatából egyértelművé vált, hogy kiégetésük 750 fok körüli hőmérsékleten, ellenőrizetlen körülmények között folyt. Nagy a valószínűsége tehát, hogy az edényeket nem fazekaskemencében, hanem egyszerűen gödörben égették ki. Ebből viszont az is következik, hogy az edények színéből, törésfelületéből nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket.²¹⁸ Gödörben való égetésnél ugyanis előfordulhat, hogy némelyik edény oxidációs jellegű vörös, másik redukciós fekete, ismét másik pedig foltos, neutrális jellegűvé ég. A borsodiak között túlnyomó többségben vannak a sárgás-vörös színű, oxidációs jellegű edények.²¹⁹

Az archeometriai kutatások második fázisában azokat az edényeket vizsgáltuk meg, amelyek anyagukat, formájukat, vagy díszítésüket tekintve kirínak a borsodi, illetve a hasonló korú hazai leletek közül, és amelyekkel kapcsolatban felmerülhet a gyanú, hogy nem helyi készítmények. Ilyennek tarthatjuk az egyik kisméretű, igen finom anyagú, polírozott felületű, vállán két apró füllel ellátott bordás nyakú edényünket. Hasonlót a hazai bordásnyakú edények között egyelőre nem ismerünk. A vizsgálatok azonban bebizonyították, hogy ennek ellenére anyaga átlagos, helyi, Bódva-völgyi agyag, amelyet ez esetben is, a maga természetes módján, tisztítás, soványítás, iszapolás nélkül használtak fel. Felületét gondosan simították, polírozták. Anyagösszetevői arra utalnak, hogy az átlagosnál talán valamivel magasabb hőfokon égették ki.

Jellegzetesen helyi agyag a pithosz alapanyaga is. A szöveti kép alapján feltehető, hogy mesterségesen soványították. Ugyanakkor azonban az is látszik, hogy a soványító anyagot nem túl gondosan dolgozták bele az agyagba. Az anyagösszetevők viszont arra engednek következtetni, hogy az átlagosnál valamivel magasabb hőfokon égették ki.

A köpülő alapanyaga nagy valószínűséggel a településtől kissé távolabbról, azonban minden kétséget kizáróan a Bódva vízgyűjtő területéről származik. Anyagösszetétele alapján valószínűsíthető, hogy az agyagot soványították, és az átlagosnál alacsonyabb hőfokon égették ki. A két utóbbi edény esetében talán a méretük miatt volt szükség az agyag soványítására.

Végül pedig a szaltovói kultúra jellegzetes, fényes felületű, besimított díszű edényének egy töredékét vizsgáltuk meg, amely ugyancsak napvilágot látott a településen. Nyersanyaga nagyon finom szemcsés agyag, de összetevői alapján kétség kívül a Bódva völgyéből származik. Szöveti képe kizárja a mesterséges soványítást, fényesre polírozott felülete igen vékony réteget képez az edény alapanyagán.

²¹⁷ Kvassay 1982, 18, 44, Szőke 1980, 185, Kovalovszki 1975, 211, Mesterházy-Horváth 1983, 121, Fodor 1984, 106, Lázár 1998, 74, Herold 2004, 55.

²¹⁸ Korábban magam is megpróbálkoztam ezzel. Wolf 2003, 90.

²¹⁹ Az edénykészítés technikája hasonló volt például a nyugati szláv területeken is. Vö: Brather 2000, 77.

Mindebből világosan látszik, hogy bár a fenti edények igen erős szaltovói hagyományokat mutatnak, és csak kis számban fordulnak elő a borsodi leletek között is, mégis helyi készítményeknek kell tartanunk őket.

Hogy a borsodi leletek feldolgozása során kialakult képet mennyire tekinthetjük általánosnak, illetve, hogy eredményeinket kontrollálhassuk, vizsgálatainkba bevontunk a karosi honfoglalás kori temetők edényeit is. A kiválasztott darabok közül kettő mind a karosi, mind a 10. századi emléanyagban jellegzetesnek tekinthető kis fazék, a harmadik azonban a hazai leletek között egyedülálló, szaltovói típusú korsó²²⁰ volt.

A harmadik temető 18. sírjából származó kis fazék²²¹ mikroszkópos vizsgálata azt mutatta, hogy a fazekas a borsodi edények nagy többségéhez hasonlóan a helyi agyagot használta fel, mindenféle előkészítés nélkül, úgy, ahogyan a természetben találta. Kiégetése ugyancsak hasonló a borsodi edényekéhez, 750 fok körüli hőmérsékleten zajlott. A második temető 31. sírjában lelt edény²²² esetében a nyersanyagot ugyan nem helyben, de mindenképpen a környéken, nem túl távoli lelőhelyen bányászták, és ugyancsak a természetben található módon dolgozták fel. Kiégetése szintén 750 fok körüli hőmérsékleten történt.

Nem kétséges, hogy a legnagyobb érdeklődés a második temető 66. sírjában lelt korsó vizsgálatát kísérte, minthogy egyedülálló 10. századi leletanyagunkban. Ezt tartották az első, és idáig egyetlen, bizonyosan szaltovói típusú edénynek. Úgy vélték, a korsó a karosi népesség keleti kapcsolatainak a bizonyítéka.²²³ Annál meglepőbb tehát, hogy a tárgy szöveti képe a borsodi I. típushoz nagymértékben hasonló összetételű. Az edényt helyi, a Bodrog völgyében bányászott nyersanyagból készítették, mindenféle soványítás, iszapolás, agyagkeverés nélkül. A kiégetés hőfoka ugyancsak hasonló a borsodiakéhoz, nem magasabb, mint 750 fok. A felületén megfigyelhető kezelési nyomok -függőleges vonalkötegek, amelyek a felső részen kevésbé, az alsón azonban határozottan feltűnnek- az edény polírozása során keletkezhetnek. Bizonyos tehát, hogy a korsót helyben készítették, akárcsak a fentebb ismertetett borsodi edényeket. Sem import tárgyat, sem pedig az őshazából származó, ideig-óráig megőrzött darabokat nem láthatunk bennük.²²⁴

A karosi mintáknál feltételeztük, hogy a vulkanikus eredetű Tokaj-Eperjesi-hegység közelsége miatt a borsodi kerámiaanyagtól némileg eltérő ásványos összetételt találunk. Ez azonban a mikroszkópos petrográfiai vizsgálatok során nem igazolódott be. A karosi fazekasok csakúgy, mint a borsodiak, egy bizonyos fajta –homokos, apró kavicsos, esetleg csillámos-agyagot választottak nyersanyagul. Hasonló az alapanyaga a halimbai edények egy

²²⁰ Köszönettel tartozom Révész Lászlónak, hogy a leleteket vizsgálatra átengedte.

²²¹ Révész 1996, 38, 135. tábla 2. (HOM ltsz: 94. 88. 5.)

²²² Révész 1996, 21, 45. tábla 3. (HOM ltsz: 94. 28. 2.)

²²³ Révész 1996, 186, 833. jegyzet, 105. tábla 4, 114. kép, Révész 1998, 528.

²²⁴ Hacsak nem tételezzük föl, hogy a szaltovó-majáki kultúra óriási területén a Bodrog völgyével teljesen megegyező geológiai viszonyok uralkodtak.

csoportjának,²²⁵ de a honfoglalás kori temetőkből, és a nagy valószínűséggel 10. századra keltezhető telepekről előkerült leleteknek is.²²⁶ Úgy vélem tehát, hogy nem tévedünk nagyot, ha ezt a homokos agyagot a 10. századi magyar fazekasok jellegzetes alapanyagának tekintjük.²²⁷ S noha ismerték az iszapolás, soványítás technikáját, az esetek túlnyomó többségében nem alkalmazták. Az agyagot leggyakrabban a természetben található módon, közvetlenül használták.

A karosi korsó felületén a polírozás nyomait jól meg lehetett figyelni. S mint említettük, a borsodi edények egy része is igen finom kivitelű. Felületük olyan gondosan eldolgozott, simított, hogy már-már azt vélhetnénk, hogy vékony agyagmázzal vonták be őket. Az archeometriai vizsgálatok azonban ennek nem mutatták nyomát. A borsodi edények finom, fényes felületét is csiszolással, polírozással érhették el a mesterek. Hasonló edények, ha kis számban is, de a korszak más lelőhelyein is előfordulnak.²²⁸ Jankovich B. Dénes a szarvasi leletek kapcsán felvetette, hogy a polírozott edények esetleg kereskedelmi úton jutottak a korabeli Magyarországra.²²⁹ Minthogy azonban Borsodon is és Karoson is helyben készültek ezek az edények, meg kell állapítanunk, hogy a polírozás a kor magyar fazekasainak bevett gyakorlata volt.

A fentiekből egyértelműen kitűnik, hogy a borsodi és karosi kerámialeletek között importtárgyat egyáltalán nem találtunk. Mindez megerősíti a fenékbélyegeg kapcsán mondottakat. A korszak fazekasai a helyi igények kielégítésére, háziiparszerűen dolgozhattak, kereskedelemmel, legalábbis a fazekas árút illetően nem számolhatunk.²³⁰ Nyilvánvaló tehát, hogy mesterjegyekre, abban a formában, ahogyan azt a kutatás korábban feltételezte, nem volt szükség.

Mint láttuk, Borsodon és Karoson is feltűnően alacsony hőfokon égették ki az edényeket. Ez egyben azt is jelenti, hogy nem használtak külön fazekaskemencét. Valószínűleg tehát nem véletlen, hogy bár a településekről származó leletek egyre szaporodnak, 10. századi fazekaskemencét mindezideig nem ismerünk.

Az anyagvizsgálatokból lesűrhető eredmények megerősítik azt a képet is, amely a tipológiai vizsgálatok révén kialakult bennünk: A 10. század edényművességét jóval nagyobb formagazdagság jellemzi, mint az Árpád-kor későbbi időszakait. A különböző méretű, egyszerű, valamint bordázott nyakú füles és fületlen fazekak mellett megtalálhatjuk a tároló edényeket, a tálak és palackok többféle típusát, köpülő edényt, fedőket, korsót. Az egyszerű főzőedényeken kívül az igényesebb kivitelű, polírozott darabokat. Ebből az edénykészletből azonban hiányzik a cserépbogrács.

²²⁵ Szigeti Judit szíves szóbeli közlése.

²²⁶ Kvassay 1982, Lázár 1998, 74, Simonyi 2001, 371, Herold 2004, 21, 62, Ringer 2006, 202.

²²⁷ A korszakban egymás mellett élő, különböző műhelyhagyományokat követő fazekasok emlékanyagát pillanatnyilag leginkább a halimbai leletanyagban tanulmányozhatjuk.

²²⁸ Wolf 2003, 90. További irodalommal.

²²⁹ Jankovich 1994, 410.

²³⁰ Hasonló megállapításra jutott a nyugati szláv kerámiával kapcsolatos kutatás is. Vö: Brather 2000, 76.

Végezetül a borsodi edények természettudományos vizsgálatának egy további eredményét szeretném még megemlíteni. Láttuk, hogy a 10. századi falut tűzvész pusztította el. Az archeometriai mérések egyértelműen bizonyították, hogy ez az edények egy részén is nyomot hagyott. Az összerepedezett, felhólyagosodott, deformálódott edények nem rontott fazekastermékek, hanem a tűzvész következményei. A másodlagosan megégett edények szöveti képe azt bizonyítja, hogy magas, 900-1000 fok feletti hőhatás érte őket, majd a tűzvész hirtelen elcsitult, az edények pedig gyorsan lehűltek. Ebből következtethetünk a házak építőanyagára is. Ez csak olyan anyag lehetett, amely meggyulladván gyorsan nagy hőfokot képes elérni, de azután hirtelen el is hamvad. Ez az anyag pedig minden bizonnyal a fa lehetett. Összhangban áll ez a település feltárása során kialakult képpel is. A borsodi falu földfelszínre épített borona, illetve kő alapú faházakból állt.

II. 2. Mezőgazdasági eszközök

Ekevasak

Mint említettük, a 7. házban, az égett gabonamagok között két ekevasat is leltünk. A kisebbik ekevas kovácsolt vasból készült, lapát alakú. Köpűje egyenes, a köpűszárnyak viszonylag nagyméretűek. Válla alig szélesedik ki, csapott. Pengéje ívelt élű, hegye lekerekített. Jobb oldali éle erősen kopott, csorba, most aszimmetrikus. H: 17,5 cm, sz: 9 cm.²³¹ A nagyobbik ekevas ugyancsak kovácsolt vasból készült, lapát alakú. Vállai kissé csapottak. Köpűje kiszélesedik, háromszög alakú. Pengéje hegyes, vaskos nádolással. Jobb oldali éle kopott, csorba, így jelenleg enyhén aszimmetrikus. H: 22,5 cm, sz: 12 cm²³² (36. tábla 1-2.).

Hazai leleteink között ritkán fordulnak elő mezőgazdasági eszközök. Hiteles ásatásból származó darabot pedig igen keveset ismerünk.²³³ Ezért a borsodi településen napvilágot látott két ekevasat kiemelkedő jelentőségűnek tekinthetjük. Az eddigi kutatások alapján megállapítható, hogy a késő népvándorlás kori és honfoglalás kori ekevasak szimmetrikusak voltak, legfeljebb enyhe aszimmetria figyelhető meg rajtuk. Ezek valamennyien túrókéhez tartoztak, még azok is, amelyeken a kopásnyomok arra mutatnak, hogy megdöntve használták őket.²³⁴ A borsodi vasakon a kopásnyomok hosszú használatra utalnak. Hogy jobb oldaluk erősebben kopott, csorbult, egyértelműen bizonyítja, az ekevasakat jobbra döntve szerelték fel az ekékre, hegyes szöget zártak be a talajfelszínnel. Így módon egy oldalra fordították velük a

²³¹ HOM ltsz: 96. 1. 1392.

²³² HOM ltsz: 96. 1. 1393.

²³³ Müller 1982, 429-430, Henning 1987, 33, Abb. 21, Taf. 13-18. A1 típus, Balassa 1994, 238-240.

²³⁴ Müller 1975, 96.

földet. Ez a szántásmód a közönséges túrókéknél hatékonyabb, az ágyekéhez hasonló munkát tett lehetővé.

Leleteink legközelebbi hazai párhuzamai a pölöskei,²³⁵ a vértesi,²³⁶ és a badacsonyi²³⁷ ekevasak. Ezeket, bár szórvány leletek, Müller Róbert tipológiai alapon a magyar honfoglalás idejére keltezte. A borsodiakhoz igen hasonlóak még a Debrecen-Szepes pusztán és a Mohácson napvilágot látott példányok is, noha ezeket valamivel korábbra, 8-9. századra teszi a kutatás.²³⁸ A későnépvándorlás korban, honfoglalás korban készülhetett a Fonyód-Ilonaberki darab is.²³⁹ Ugyancsak 8-9. századra keltezik a Gencsről (Ghenci, Szatmár megye, Románia), valamint Lázáriból (Lazuri, Szatmár megye, Románia) előkerült, a borsodiakhoz igen hasonló példányokat.²⁴⁰ A borsodiakénál hosszabb köpűje van a Csekejen (Čakajovce, Szlovákia) lelt példánynak. A 291. sírban egy idős férfi nyugodott, akinek a sírjában az ekevason kívül sarló, vödörvasalások, kések, edény, tűzkő került elő. A sírt a 9. század első évtizedétől a 10. század 2. évtizedéig datálják, megemlítve, hogy az ekevas az első ilyen jellegű lelet Szlovákiában.²⁴¹

Mind a kisebbik, mind a nagyobbik ekevasunkhoz hasonló darabok ismertek a szaltovó-majáki kultúrából, valamint bolgár-török területről.²⁴² De a kijevi Ruszban, több helyen is napvilágot látott, 11-13. századra keltezett példányok is erősen emlékeztetnek a borsodiakra.²⁴³ Dél-Morvaországból, és Dél-Nyugat-Szlovákiából ismeretesek 7-10. századi ekevastöredékek. Ezek egy része szimmetrikus, másik része aszimmetrikus. Ezzel szemben Csehországból és Morvaországból nem kerültek elő sem ekevasak, sem más, földművelésre utaló leletek az 1000 körüli időkből.²⁴⁴ Miculčicén 5 ép, és 7 töredékes, a borsodiakhoz hasonló, kis és közepesméretű, szimmetrikus, illetve a használat következtében enyhén aszimmetrikusá vált ekevasat találtak. A leleteket a 9. század második felére, a 10. század elejére keltezhetők. Nagymorva területről ismeretes még néhány, hasonló példány, amelyet ugyanerre az időszakra datáltak.²⁴⁵

A földem, és a tető omladécai között, tehát a borsodihoz igen hasonló módon, feltehetőleg az egykori ház padlásán, egymásra fektetve került elő két, túró ekéhez tartozó szimmetrikus ekevas Garadna-Kastélyzug lelőhelyen. Bár eredtileg római korinak határozták meg őket, a velük

²³⁵ Müller 1971, 253-254, 1. kép 1.

²³⁶ Müller 1971, 254-255, 2. kép. Müller 1982, 381.

²³⁷ Müller 1971, 255-256. 3. kép

²³⁸ Ecsedi 1931. 74-76, Ecsedi-Sőregi 1931, 48, 12. kép 1, Müller 1975, 85-97, 1982. I. 245-246, Müller 1982, 273.

²³⁹ Müller 1978, 8-10, 37. jegyzet

²⁴⁰ Cosma 2002, 92, 115, 191, 103. kép 8, 105, 115, 194. 109. kép 1.

²⁴¹ Rejholcová 1995a 27, 1995b, LI. tábla 13, Hanuliak-Rejholcová 1999, 10.

²⁴² Ljapuskín 1958, 117-118, 10. kép 1, Pletnyeva 1967, 144, 146. 38. kép 8-9, Berezovec 1963, 184, 190, 20. kép 2, Balassa 1994, 238, 1. kép. További irodalommal.

²⁴³ Baran 1986, 464, 111. kép 1-3, Plisznyeszk: Kucsera 1962, 27, 9. kép 4, Jura 1962, 78, 28. kép 1, Balassa 1994, 238-239, 2-3. kép.

²⁴⁴ Klápšte 2000, 70, Poláček, 2003, 559-601, 2. kép. Korábbi irodalommal.

²⁴⁵ Poláček, 2003, 600, 640.

együtt előkerült kerámiatöredékek alapján ez kizárható. A 7-9. századnál korábbra nem lehet keltezni őket.²⁴⁶

Rövid kaszák

Borsodon két házban is leltünk rövid kaszát. A 7. házban az ekevasak mellett került elő az egyik. Kovácsolt vasból készült, nyele viszonylag hosszú, makokban végződik, téglalap átmetszetű. Pengéje egyenletesen keskeny, háta, éle, egyenes, hegyben végződik. A penge átmetszete háromszög alakú. Másodlagosan égett. H: 35 cm, penge sz.: 3 cm.²⁴⁷ A másik példányra a 10. házban bukkantunk rá. Kovácsolt vasból készült, nyele rövid, makokban végződik, téglalap átmetszetű. Pengéje egyenletesen keskeny, háta, éle egyenes, hegyben végződik. A penge erősen sérült, csorbult, háromszög átmetszetű. H: penge sz: cm²⁴⁸ (37. tábla 1-2.)

A rövid kasza a rendszeres fűvágásra, szénakaszálásra alakult a bronzkor végén a horgas sarlóból. Feltehető, hogy ebben az időben a klimatikus viszonyok megváltozása kényszerítette rá az embereket, hogy takarmányt gyűjtsenek állataik számára.²⁴⁹

Az első hazai példány Sárrétudvari-Ferendekhalmon, egy 10-11. századra keltezhető temető egyik sírjából, az elhunyt hasán került elő. Az eszközt ásatója kaszának határozta meg.²⁵⁰ Ugyancsak sírból, Szentes-Szentlászló 11. század elejére datált temető 5. számú férfi sírjának jobb kezénél látott napvilágot egy további darab is. Ezt előkerülésekor hosszú késnek, később pedig nádvágónak tartották.²⁵¹ Rövid kaszáink nagy többsége azonban településről, illetve kincsleletből származik.²⁵² Szabó Kálmán a Kecskemét-árvaházi példányt nádvágónak határozta meg. Nyomában hosszú időn keresztül a többi hasonló eszközt is nádvágónak tartották. A rövid kaszák magyarországi használatának bizonyítása Takács Lajos érdeme. Kimutatta, hogy e speciális eszköz ismert volt a magyarság körében, amelyet egy, a magyar nyelvben meggyökeresedett szólás-mondás is bizonyít. A mondás a rövidkasza sajátos használati módjára utalt, hogy tudniillik a hosszú kaszával ellentétben, ez kétfelé vág. Először jobbról balra, majd magasan a levegőbe emelve a fej fölött átfordítva, balról jobbra suhintottak vele. A vágás így nem párhuzamos a talajfelszínnel, mint a hosszú kaszánál, hanem íves, teknőszerű. A rövid kaszák jellegzetes formája lehetővé tette, hogy a fűvet tányérszerű részekben a fás, bokros, hepehupás, területeken is levágják, tehát olyan terepen is használhatták, ahol a hosszú kaszával nem

²⁴⁶ Salamon-Török 1960, 164, 168-169, XXXII. tábla, XXXI. tábla 7, 9, 10 és XXXIII. tábla 1-2, Müller 1975, 95. 243. jegyzet, Müller 1982, 78-79.

²⁴⁷ HOM 96. I. 1394.

²⁴⁸ HOM Iksz: 93. 10. 27.

²⁴⁹ Takács 1970, 194.

²⁵⁰ Zoltai 1910, 25, Kralovánszky 1962, 120, Müller 1982, 174.

²⁵¹ Széll 1941, 233-234. I. tábla A. 9. kép, Kralovánszky 1962, 120. II. tábla 4, Müller 1982, I, 188.

²⁵² Müller 1982, 488, korábbi irodalommal. Szolnoki 2006.

lehetett volna dolgozni. Ezzel együtt is a szénahozam kisebb, mint a hosszú kasza után. A rövid kasza használata nem jelent rendszeres rétgazdálkodást, hanem inkább csak a fű felületi lesarabolását. A 14. századtól fokozatosan elterjedő hosszú kasza nemcsak a vágásmódban, hanem az egész rét-és takarmánygazdálkodásban forradalmi változást hozott. A rét, amelyet hosszú kaszával kaszáltak, gondos munkával előkészített, viszonylag sík felület, amelyből kiirtották a bokrokat, fákat, gyökereket, halmokat, zsombékokat. A rendszeres kaszálás hatására a fűállomány is megváltozott, a kórók, mérgesfüvek, szúrós, tüskés növények kipusztultak, megerősödött az édesfű. Ez a fajta rétgazdálkodás azonban Magyarországon csak a későközépkorban alakult ki.²⁵³

A rövid kaszák eredetét vizsgálva Takács Lajos úgy vélte, hogy önálló szláv típusról nem beszélhetünk, ezért a magyarság nem is vehette át a rövid kaszák használatát a szlávoktól.²⁵⁴ Véleményét a szláv területekről származó leleteket ismertető régebbi és újabb munkák egyaránt igazolták. A keleti szlávoknál a rövid kaszákat csak a 10. századtól lehet követni, noha a szomszédos területeken már a Krisztus utáni 1. századtól megtalálhatók.²⁵⁵ A 11-12. századi orosz leletek feldolgozása során a rövid kaszákat két típusra osztották. Az északi típus keskeny pengéjű, a nyaka viszonylag hosszú. A déli pengéje és nyaka rövidebb, a penge szélesebb.²⁵⁶ A déli széles pengék épp úgy megtalálhatók a kazároknál, mint az oroszoknál.²⁵⁷

Az egykori csehszlovákiai leletek között ugyancsak két típust lehetett elkülöníteni. Sem területileg, sem korban nem lehetett azonban szétválasztani őket. A 8. század végétől, a 9. század elejétől fordul elő mindkettő a szlávoknál. Egyikről sem állítható biztosan, hogy speciálisan szláv típus.²⁵⁸ Mikulčicén 39 rövid kasza látott napvilágot. A borsodiakhoz hasonló egyenes, valamint kiszélesedő pengéjű darabok egyaránt előkerültek. A leleteket a 9. század végére, a 10. század elejére lehet keltezni. Más, nagymorvának tartott lelőhelyeken viszonylag ritka a rövid kasza, csak néhány elszigetelt adat ismeretes. A leletek között enyhén ível, valamint egyenes pengéjű példányok egyaránt előfordulnak.²⁵⁹

A hazai leletanyag rendszerezése és tipologizálása során Müller Róbert megállapította, hogy a magyarországi rövid kaszák nagy többsége átmenetet képez az egyenes, és a széles pengéjű típusok között. Jellemző rájuk az egyenes él, a szélesedő penge, amely a végén levágva, vagy erős görbülettel csúcsban végződik. A penge szélessége 4,5-6 cm között változik. A legkorábbi darabok a honfoglalás és kora-Árpád-kori sírokból származnak, szláv területekről alig

²⁵³ Takács 1970, 206.

²⁵⁴ Takács 1970, 192.

²⁵⁵ Beranova 1957, 110.

²⁵⁶ Kolcsin 1953, 95-96, 57-59. kép. A borsodi kaszákhöz leginkább egy novgorodi kurgánból előkerült példány hasonlít. 57. kép 1, ua. 58. kép

²⁵⁷ Ljapuskin 1958, 117-118, 311-312.

²⁵⁸ Beranova, 1957, 110-111. 4. kép. A borsodi kaszák a II. típusba sorolhatók.

²⁵⁹ Poláček 2003, 614, 616, 25-28. kép.

ismerjük a párhuzamaikat. E változat Kárpát-medencei megjelenését a honfoglaló magyarsághoz kötötte.²⁶⁰

Az újabb kutatások azonban ellentmondanak Müller véleményének. A sírokban lelt kiszélesedő pengéjű darabok mellett ugyanis, amint borsodi leletek mutatják, egy keskeny pengéjű típus is használatban volt. Ezeket, mint alább részletesen kifejtjük, ugyancsak a 10. századra keltezhetjük. A két típust az Árpád-kor folyamán is párhuzamosan használták. Ezt bizonyítja a nagycserei, 13-14. századra keltezhető lelet is, amelyben keskeny, és kiszélesedő pengéjű példányok ugyanabban a kincsleletben kerültek elő.²⁶¹

De ezt bizonyítják az újabb orosz földi leletek is, ahol a Kijevi Rusz területén a 11-13. században megtalálhatók a széles pengéjű, hegyénél levágott típusú rövid kaszák is, az a D-típus, amelyet Müller Róbert a honfoglaló magyarsághoz kötött.²⁶² Egyet kell tehát értenünk Takács Lajossal, aki szerint „Nyilvánvaló, hogy a fontos vágószerszám típusai nem korlátozódnak egy-egy etnikum határai közé, s így fejlődése, kialakulása sem érthető meg egyetlen, vagy néhány ország olykor hézagos anyaga alapján, mivel az európai fejlődésnek pusztán egy változatát, láncszemét alkotja.”²⁶³

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a rövid kaszák kétféle típusa a honfoglaló magyarság körében épp úgy használatban volt, mint Közép-és Kelet-Európa más népeinél. A különböző típusok nem jelöltek etnikumot, viszont nagy területen és hosszú időn keresztül párhuzamosan használták őket.

Sarló

Mint említettük, a 6. ház bontása során egy sarló került elő. A sarló ívelt, visszatört nyaka tompaszögben csatlakozik a nyéltüskéhez, a penge ennek görbületét folytatva hajlik előre. Pengéje fokozatosan keskenyedik a hegy felé, a hegye, nyéltüskéje letörött. Nem fogazott. Penge hossza: 21 cm, penge legnagyobb szélessége: 2,2 cm, nyéltüske hossza: 3 cm (28. tábla 1.).²⁶⁴ Sarlónk legközelebbi párhuzamai 10-11. századi sírokból származnak,²⁶⁵ melyek közül a teljeség igénye nélkül megemlítek néhányat: Gádoros 4. sír, Kecel-Vádéi dűlő 3. sír. Letenye-templom mellett 1. sír,²⁶⁶ Csekely 291. sír,²⁶⁷ 489. sír,²⁶⁸ 755. sír,²⁶⁹ 764. sír²⁷⁰ 788. sír,²⁷¹ Püspökladány 471.

²⁶⁰ Müller 1975, 92-93, Müller 1982, 485, D típus, 488-489.

²⁶¹ Szolnoki 2006, 222-223, Szolnoki 2007, 106.

²⁶² Baran 1986, 184, 43. kép 3-4, 468, 112. kép 3-4.

²⁶³ Takács 1970, 192.

²⁶⁴ HOM Itsz: 96. 1. 1234.

²⁶⁵ A régebbi leleteket Kralovánszky Alán gyűjtötte össze. Vö: Kralovánszky 1962, 119.

²⁶⁶ Kralovánszky 1962, 119.

²⁶⁷ Rejholcová 1995b, LI. tábla 3, Rejholcová 1995a, 27. A sírt a 9. század első évtizedétől a 10. század 2. évtizedéig datálják. Hanuliak-Rejholcová 1999, 9, 47-48.

²⁶⁸ Rejholcová 1995a, LXXVIII. tábla 4.

²⁶⁹ Rejholcová 1995a, CXVII. tábla 2.

sír,²⁷²Sorokpolány 16. sír,²⁷³Visonta 75. sír.²⁷⁴ Hasonló példányok novgorodi, moszkvai, dnyeperi, és volgai bolgár leletek között is megtalálhatók. A típus darabjai az avar-szláv sírokból is ismeretesek, szláv és nem szláv környezetben egyaránt előfordulnak a 6. század végétől, 7. század elejétől a 12. sz. végéig, 13. sz. elejéig.²⁷⁵ Mikulčicén 142 9. századra, 10. század elejére keltezhető sarló látott napvilágot, amelyeket ugyanebbe a típusba sorolhatunk.²⁷⁶ A Kárpát-medencében ez a típus a népvándorlás- és honfoglaláskorban igen gyakori, de még a 11-12. században is tovább élt.²⁷⁷

Ásóvasalás

Az 5. házban egy töredékes ásóvasalást leltünk. Kisméretű, kerek élű, hegye felé keskenyedő pengéjű. Magasága: 10,6 cm, penge szélessége: 3 cm (32. tábla 1.).²⁷⁸ Az ásóvasalások a késővaskorban jelentek meg, de Magyarországon ebből az időszakból nem ismertek. A római korban az egész birodalom területén használatban volt, Pannoniából azonban nem bizonyított a létük. Az első jól keltezhető ásóvasalások a későnépvándorláskorban jelentek meg hazánkban. Kelet-Európából csak a 8-9. századtól mutathatók ki.²⁷⁹ Kétségtelen, hogy a magyarok a vasalt ásó ismeretében jelentek meg a Kárpát-medencében. Az „ásó” elnevezés ugyanis szókinszünk legkorábbi rétegéhez tartozik.²⁸⁰ Ezt bizonyítják a honfoglalás kori sírokból előkerült példányok is,²⁸¹ melyek közül a Kecskemét-cédulaházit,²⁸² a soltszentimreit,²⁸³ a szakonyi temető 51. sírját,²⁸⁴ illetve az ibrányi temető 152. sírját²⁸⁵ említhetjük. Az ásóvasalások más lelőhelyeken sem fordulnak elő nagy számban. Így például Mikulčicén mindössze két töredék látott napvilágot. A többi mezőgazdasági eszközhöz hasonlóan ezek is a 9. század végére, 10. század elejére keltezhetők. További két példány ismert még Morvaszentjánosról (Moravský Svätý Ján, Szlovákia).²⁸⁶

²⁷⁰Rejholcová 1995a, CXX. tábla 4. A sírt a 9. század első évtizedétől a 10. század 2. évtizedéig datálják. Hanuliak-Rejholcová 1999, 10.

²⁷¹Rejholcová 1995a, CXXVI. tábla 11. A sírt a 9. század első évtizedétől a 10. század 2. évtizedéig datálják. Hanuliak-Rejholcová 1999, 10.

²⁷²M. Nepper 2002, 209. tábla

²⁷³Kiss 2000, 60. tábla, 203.

²⁷⁴Révész 208, 355-356.

²⁷⁵Beranova 1957, 102-103, 1. kép, B. I. típus.

²⁷⁶Poláček 2003, 610, 640.

²⁷⁷Müller 1982, 480-481, Parádi 1976, 180.

²⁷⁸HOM ltsz: 96. 1. 90.

²⁷⁹Müller 1982, 444-445.

²⁸⁰Müller 1982, 445, Balassa 1994, 244.

²⁸¹A régebbi leleteket Kralovánszky Alán ismertette. Vö: Kralovánszky 1962, 117-118.

²⁸²Kralovánszky 1962, 117, I. tábla 4, Müller 1982, 104

²⁸³Kralovánszky 1962, 117, I. tábla 5, Müller 1982, 176.

²⁸⁴Gömöri 1984, 97, 11. kép

²⁸⁵Istvánovits 2003, 90-91, 369, 81. tábla

²⁸⁶Poláček 2003, 606-607.

Malomköveket, illetve ezek töredékeit a település több házában is leltünk. A 2. házban több kézimalomhoz tartozó töredék, a 11. házban pedig két teljes malomkőpár napvilágot látott. A malomkövek mindegyike másodlagosan égett, törött volt. Az összeállítható példányoknál a felső kő átmérője 40-44 cm, az alsóé 42-48 cm, vastagságuk, 5-8 cm között változott. A malomkövek közepén kialakított lyuk 7-8 cm átmérőjű volt. A kövek mindegyike kopott, csorbult, amely hosszú használatra utal. Alapanyaguk homokkő, amely feltehetően a Borsodtól néhány km-re északnyugatra ma is fellelhető bányából származik.

Egymásra helyezett, 10. századra keltezhető malomkőpár került elő Székelyderzszen (Darjiu, Románia). A felső kő átmérője valamivel kisebb, mint a borsodiaké, 36-37 cm, vastagsága 6-7 cm, a gabona beöntésére szolgáló lyuk átmérője 6 cm volt.²⁸⁷ 11. századi érmekkel meghatározott temető mellett került elő Kocséren egy malomkőpár. A felső kő átmérője 26, az alsóé 35 cm volt.²⁸⁸ A 10. századra keltezhető malomkőpár került elő Szikszó határában is.²⁸⁹ A borsodiakhoz igen hasonló malomkövek láttak napvilágot Mikulčicén is. Átmérőjük 37 és 53 cm között változott, alapanyaguk különböző volt. A 8-13. század közé keltezhető.²⁹⁰ De hasonló malomkövek ismeretesek a Kijevi Rusz területéről is, a borsodiaknál kissé későbbi időre keltezve.²⁹¹

A magyarság a forgóköves kézimalmot már a honfoglalás előtt megismerte, erre utal öröl szavunk, amely ótörök eredetű jövevényszó, jelentése: 'forog', 'forgat'. A kézi malom legkorábbi említése a Szent Gellért legendában található. Ennek szövegében „szerkezetéről” van szó, és az derül ki, hogy működtetése közben a szolgálólány keze körbe járt. Ennek ellenére a korai kézimalmok meghajtásának és működtetésének elve nem teljesen tisztázott.²⁹²

II. 3. Az állattartás eszközei

Birkanyíró olló

A 3. házban egy ép, a 4. házban pedig egy fél birkanyíró ollót leltünk. Az ép olló karikás rúgójú, egyenes hátú, elkeskenyedő pengéjű. Hossza: 25 cm, penge szélessége: 2 cm (20. tábla

²⁸⁷ Kralovánszky 1962, 120-121, IV. t. 1a-1b.

²⁸⁸ Kralovánszky 1962, 121, IV. t. 2/a-b.

²⁸⁹ Wolf 1993, 546-547.

²⁹⁰ Marek-Skopál 2003, 497-591.

²⁹¹ Szedov 1960, 53. kép

²⁹² Selmeczi Kovács 1981, 213.

4.).²⁹³ A fél olló eredetileg ugyancsak karikás rugójú volt, rugójánál kettétört. Háta egyenes, pengéje elkeskenyedik. Hossza: 31,2 cm, penge szélessége: 1,2 cm (27. tábla 5.).²⁹⁴

Birkanyíró ollókból a vaskor óta két típus létezik, mindkettő használatos ma is. Az egyik a karikás rugójú, egy darabból készült, a másik az X alakú, kétszárú.²⁹⁵ Az ívelt és a karikás rugójú ollók formája a La Tène kortól változatlan volt a római korban, és a koraközépkorban is. Ennek ellenére az egykori Csehszlovákia területén időbeli különbséget tételeztek föl a karika, illetve az ívelt rugójú példányok között. Úgy vélték a karika rugójú ollók a nagymorva korszak után jelentek meg lengyel és cseh környezetben.²⁹⁶ Mikulčicén 69 rugós olló került elő, ezekből 9 ép, vagy majdnem ép. A tipológizálási kísérletek ellenére a 8-10. század között nehéz keltezni őket.²⁹⁷ Ugyanez a helyzet más, cseh és morva területen előkerült példányoknál is.²⁹⁸ Formailag igen hasonló ollók kerültek elő a kijevi Rusz területéről a 11-13. századra keltezve,²⁹⁹ valamint Németországból, amelyet a 9-10. századra tesznek.³⁰⁰ A 10-11. századi magyar sírokban mind az ívelt, mind a karika rugójú olló előfordul. Udvarnokon (Dvorníky, Bez. Trnava, Szlovákia), a 4. sírban a jobb lábszár mellett egy jó állapotú birkanyíró olló látott napvilágot. Mérete kisebb a borsodiaknál, rugója íves.³⁰¹ A borsodihoz igen hasonló rugós olló került elő Tiszakécske-Árkusdülön, a 11. sírban, a fej mellett.³⁰² Ollót leltek továbbá a przemysl-i (Lengyelország) 5, 11, és 16. sírban is, ezek típusáról azonban nincs információ.³⁰³ Ívelt rugójú olló látott napvilágot Szilágypaptelek/Kucsó (Popeni/Cuceu Szilágy vármegye Románia) településről is, amelyet a stratigráfiai adatok szerint 8-9. századra lehet keltezni.³⁰⁴ Épp példányunkhoz igen hasonló, noha kisebb rugós ollót találtunk a borsodi várnépek templomának romjain is. Ez azonban semmiképpen sem lehet egyidős a 4. házban lelt példánnyal, mivel az Árpád-kori sírok rétege fölött került elő.

Kolomp

A 7. házban az ekevasak, rövid kasza, valamint bárd mellett egy kisméretű kolomp is napvilágot látott. Kovásolt vasból készült. Palástja trapéz alakú, nyelve gömb formájú, füle letörött. Magassága: 5,2 cm, szélessége: 5,1 cm (20. tábla 2.). A kisebb-nagyobb vas-, illetve

²⁹³ HOM ltsz: 93. 8. 90.

²⁹⁴ HOM ltsz: 93. 9. 27.

²⁹⁵ Ortutay 1979, 697.

²⁹⁶ Poláček 2003, 623, 628, 39. jegyzet. Korábbi irodalommal.

²⁹⁷ Poláček 2003, 624, 628.

²⁹⁸ Březinová, 1997, 129, 5. kép 6b, Sláma 1977, 77-78, Abb. 21, 90, Abb. 22- 23, 187-188, Abb. 45, 13, Boháčová 2000, 271.

²⁹⁹ Kucséra 1962, 9. kép 6, 9, Baran 1986, 468, 112. kép 6, Pletnyeva 1989, 47. kép

³⁰⁰ Kempke 2000, 84.

³⁰¹ Točík 1968, 24, Taf. XV. 2.

³⁰² Pusztai 1994, 535. Köszönettel tartozom V. Székely Györgynek, hogy a sír és az olló rajzát rendelkezésemre bocsátotta.

³⁰³ Koperski 1996, 441.

³⁰⁴ Cosma 2002, 117, 214-216. 152. 194. kép 2.

bronzlemezből készült kolompok formája a római kortól a népvándorlás korán át a koraközépkoriig szinte változatlan volt, és gyakorlatilag napjainkban is igen hasonló.³⁰⁵ Mikulčicén hat, bronz, réz, és vaskolompot leltek. Közülük a vaslemezből készült emlékeztet leginkább a borsodira. Kora, mint a többi eszközé a 9. századra, a 10. század elejére tehető.³⁰⁶ Hasonló, 10-11. századra keltezhető kolompokat találtak Sarkelben,³⁰⁷ továbbá egy, a kazár birodalom, és a szláv törzsek határterületén fekvő, 9-10. századi lelőhelyen is.³⁰⁸ Formáját és méretét tekintve hazai 10-11. századi leleteink közül a Püspökladány-Eperjesvölgy 253. sírban lelt kolomp hasonlít leginkább a borsodira. A sírban egy kisgyermek nyugodott, a kolompot a bal vállához helyezték.³⁰⁹ Valamivel kisebb, és inkább hengerre emlékeztető a Sárretudvari 110. sírban napvilágot látott példány. Ez ugyancsak gyermeksír volt, és a kolompot szintén a mellkas bal felső részére tették.³¹⁰

II. 4. Egyéb leletek, időrend

Ékszerek

A leégett házakban, illetve a falu területén szétszórva néhány egyszerű ékszert is leltünk. 1. ház: két elkeskenyedő végű, kerek átmetszetű huzalkarperec töredékei (65. tábla 1-2.). 3. ház: egy deformálódott pödrött végű, és egy rossz megtartású pántkarperec, egy elkeskenyedő végű, ovális átmetszetű, valamint egy rombusz átmetszetű, elkeskenyedő végű bronz karperec, amelyre egy bronz lapocskát hajlítottak (22. tábla 11, 14-16.). 4. ház: kisméretű, egyik végén elkeskenyedő, másik végén megvastagodó huzalkarperec, rajta pántgyűrű (22. tábla 10.) 6. ház: egy kettétört, megégett, kerek átmetszetű bronz huzalkarperec (29. tábla 5.). 11. ház: bronz pántgyűrű (22. tábla 9.). Szórványként, egy kis területen 6 S-végű, egy nyitott, valamint egy kisméretű körte alakú hajkarika látott napvilágot (22. tábla 1-7, 65. tábla 13.).

Zablaoldalpácák

A 7. házban, az ekevasak, rövid kasza, bárd és a kolomp mellett két félkész zablaoldalpálca is előkerült. Jobb oldali: agancsból készült, sárgás-fehér, erősen ívelt, ovális keresztmetszetű. Kiszélesedő végét ék alakúra faragták, ezen a részén enyhén domdorú, csiszolt felületbe két palmettacsokorból álló mintát véstek. Másik vége erősen elkeskenyedik, letörött.

³⁰⁵ Poláček 2003, 630. Korábbi irodalommal. Henning 1987, 103, Abb. 48, Taf. 54. A borsodi kolomp a Q 4. típusba sorolható.

³⁰⁶ Poláček 2003, 630, Abb 39, 5.

³⁰⁷ Szorokin 1959, 198, 2. kép 8, 19. kép 3.

³⁰⁸ Pletnyeva 1989, 272-273, 282-283, 43. kép.

³⁰⁹ Nepper 2002, 170, 189. tábla 1

³¹⁰ Nepper 2002, 316, 279. tábla 1.

Hossza: 14,3 cm, szélessége: 2,6 cm³¹¹ Bal oldali: agancsból készült, sárgás-fehér, enyhén ívelt, ovális, keresztmetszetű. Egyik vége kiszélesedik fűrész fogásra alakították, másik, elkeskenyedő végét egyenesre vágta. Hátoldala valószínűleg a kialakítás közben elhasadt, itt a csont belső, szivacsos szerkezete látszik. Félkész. Hossza: 14, 5 cm, szélessége: 2, 7 cm (39. tábla).³¹²

Zablánk legközelebbi párhuzama a Sály-Latorban, ugyancsak településen előkerült 10. századi palmettadíszes zabloldalpálca.³¹³ A borsodi, akárcsak a sályi félkész, nem kétséges tehát, hogy helyben készült. A honfoglalás kori zablák sajátos csoportját alkotják a csont pofarudas zablák. Az agancsból készített, faragott, vagy karcolt zablák nem túl gyakoriak. Általában női, vagy rangosabb férfisírokból kerülnek elő. Az oldalpálcák többnyire egyszerűek, csak az agancságot használták fel, díszítés nélkül. Mindössze néhány faragott, díszített példányt ismerünk.³¹⁴ Díszítetlen példány a lebői,³¹⁵ a tiszakeszi³¹⁶ a tiszaderzsi,³¹⁷ valamint egy ehhez igen hasonló, Doboz-Hajdúirtásról származó darab.³¹⁸ Díszített példányokat találtak Szeghalmon³¹⁹ Kiszomborban,³²⁰ Veszékenyben,³²¹ Sárretudvari-Hízóföldön,³²² és Dormádon.³²³

Időrend

Mint láttuk, a borsodi kerámialeletek nagy részének jó párhuzamát találhatjuk a 10. századi sírokból előkerült edények között. E mellett a cserépedények formája és díszítése erős szaltovói hagyományokat mutat. Borsodon szép számmal napvilágot láttak bordásnyakú edények, illetve ezek töredékei is, amelyek jelenlegi tudásunk szerint a honfoglaló magyarsággal jelentek meg a Kárpát-medencében. A borsodi kerámialeletek összetétele, a kézzel formált edények, sütőharangok, valamint a korongolt bográcsok hiánya, mind a 8-9. századi késő avar kortól, mind pedig a 11-13. századi Árpád-kortól egyértelműen elválasztja, és a 10. századra keltezi a települést.

A mezőgazdasági eszközök datálása nehezebb, hiszen nagyrészt hosszan élő típusokhoz tartoznak. Ezért csak tágabb időhatárok, a 9-11. század közé kelteztük őket. Ennek ellenére

³¹¹ HOM Ltsz: 96. 1. 1397.

³¹² HOM Ltsz: 96. 1. 1398.

³¹³ Parádi 1985, 175.

³¹⁴ A díszített példányokról: László 1970, 179-181.

³¹⁵ Dienes 1966, 210.

³¹⁶ László 1970, 180, 48. jegyzet, K. Végh 1970, 86, VIII. tábla 8.

³¹⁷ Fodor 1996, 288.

³¹⁸ MNM Árpád-kori Gyűjtemény ltsz: 68. 136. B. A darab nem használt, egyik vége letörött.

³¹⁹ Hampel 1907, 141, 29. tábla 1. Dienes 1966, 216, 26. jegyzet

³²⁰ Dienes 1966, 216 27. jegyzet 7-8. kép

³²¹ Dienes 1966, 216, 28. jegyzet, Fodor 1981. 85-89, Fodor 1996c, 35, 12. kép

³²² Nepper 2002, 321, 189-190. kép, 277. tábla 3.

³²³ Révész 2008, 76-77. Korábbi irodalommal.

valamennyi Borsodon lelt mezőgazdasági eszköz párhuzamát megtaláljuk 10-11. századi sírleleteink között.

Az ékszerek között több S-végű karikát is találtunk. A típus keltezési nehézségei közismertek. A kutatás jelen állása szerint a 10. század második felében, utolsó harmadában terjedhettek el a Dunától keletre eső területeken.³²⁴ A borsodi S-végű hajkarikák a kisméretű, vékony huzalú típusba tartoznak. Legközelebbi párhuzamaik a csekeji (Čakajovce, Szlovákia) 357. sírban láttak napvilágot burgundiai Raul (923-936) vereteivel együtt.³²⁵ Mindez azt jelenti, hogy az S-végű hajkarikák az eddig feltételezettnél korábban, a 10. század második harmadában, közepén már megjelenhettek a Kárpát-medence több pontján. A kisméretű, körte alakú karikák megjelenését a kutatás a 10. század végére, 11. század elejére keltezte.³²⁶

A borsodi leletek között több, különféle típusba sorolható karperec látott napvilágot. A hegyesedő végű kerek vagy ovális átmetszetű huzalkarperecek hosszú ideig voltak használatban. Már a 10. század elején megjelentek, de a század harmincas éveitől váltak igazán népszerűvé. Még a 11. század második felében is megtalálhatjuk őket.³²⁷ A díszítetlen pödrött végű pántkarperecek az eddigi adatok alapján a 920-as években tűntek fel, és a század végéig mutathatók ki.³²⁸ A vastag, rombusz átmetszetű bronz huzalkarperecekkel meglehetősen sokat foglalkozott a kutatás az elmúlt évtizedekben.³²⁹ Szabó J. Győző véleménye szerint első példányaik a 10. század legvégén készülhettek, de igazán a 11. században terjedtek el a köznépi temetőkből. Használatuk a 12. század elejénél később nem mutatható ki.³³⁰ Hasonló eredményre jutott J. Giesler is.³³¹ Egyes, ezüstből készített korai példányaik azonban Langó Péter szerint már a 10. század középső harmadára keltezhető gazdag sírokban is felbukkantak.³³²

A fentiek alapján úgy véljük, a borsodi település a 10. század negyedik negyedében, a 970-80-es években pusztulhatott el. Ezt a keltezést a C14-es vizsgálatok eredményei is megerősítik. A falu lakóinak etnikai hovatartozását minden kétséget kizáróan bizonyítja a 7. házban lelt palmetta mintával díszített faragott csont zablaoldalpálca. Az ismétlődő palmettacsokor a honfoglaló magyarság régészeti emlékeinek legjellegzetesebb és legkönnyebben felismerhető díszítése, amely leginkább a fémből készült tárgyakon maradt meg. A kutatás jelenlegi állása szerint a palmettadíszes tárgyak nagyrészt a Kárpát-medencébe való költözés után készültek.³³³ A borsodihoz igen hasonló sályi zabláról Parádi Nándor úgy vélekedett, hogy a nem különösebben értékes, de díszesen faragott oldalpalcát az Örsúr

³²⁴ Mesterházy 1965, 102-107, Giesler 1981, 104-109, 156, 53. tábla, Bóna 1978, 136-139, Szabó 1985, 40-41, Szőke-Vándor 1987, 54-59, 79,

³²⁵ Rejholcová 1995b 38, LVII. tábla

³²⁶ Tettamanti 1971, 219; Szőke-Vándor 1987, 53.

³²⁷ Szabó 1980, 66, 70. kép, Révész 1996b, 90-91, Langó 2000, 38-41.

³²⁸ Szőke 1962, 72-73, 96, Kovács 1989a, 171, 173, Révész 1996b, 91-92.

³²⁹ Kutatástörténeti összefoglalása Langó 2000, 38-41.

³³⁰ Szabó 1980, 66.

³³¹ Giesler 1981, 120, 7. típus.

³³² Langó 2000, 40.

³³³ Parádi 1985, 175, Fodor 1996c, 33.

nemzetség egyik rangosabb tagjának készíthette egy itt élő mesterember.³³⁴ Ezzel szemben Borsodon a két félkész zablaoldalpálca, melyek közül az egyiket épp hogy csak kinagyolták, díszítését még el sem kezdték kidolgozni, egy olyan házból került elő, amelyben gabona, ekevasak, rövid kasza, kolomp, fejsze, és edények is napvilágot láttak. Vagyis a ház semmiben sem tért el a falu többi házától, lakójában pedig a közösség egyszerű, földműves tagját sejthetjük. Kevésbé hihető tehát, hogy itt egy mester munkájával állunk szemben, aki egy rangos személy megrendelésére dolgozott. Sokkal valószínűbb, hogy a zablák helyben készültek, a házban élők közül faraghatta valaki. És nyilvánvalóan azzal a mintával díszítette, amelyet ismert, amely a sajátja volt.

A falu keletkezési idejére nincs adatunk. A kialakult településszerkezet, és gazdálkodásmód azonban valószínűvé teszi, hogy pusztulását megelőzően néhány évtizeddel korábban a magyarság egy csoportja már megtelepedett ezen a vidéken.

Háztipusok

Az 1-7. házat minden esetben vastag, 40-50 cm-es égett agyagomladék jelezte. A vörösre, olykor szürkére, porhanyós állagúra égett agyagban igen sok követ találtunk. Az omladékok között, illetve alatta feküdt a házak felszerelése, edények, mezőgazdasági, és munkaeszközök, csonttárgyak. Minden ház omladéka között nagymennyiségű és változatos fajtájú gabonamagot találtunk.³³⁵ Két esetben azonban azt is meg lehetett figyelni, hogy a 8-10 cm vastag elszenült magréteg a ház omladéka fölött helyezkedett el.

Az omladékréteg eltávolítása után előtűnt a házak tapasztott, átégett padlója. Ezen többször vastag hamuréteget (például 2. ház), illetve szenült magvakból és apró cseréptöredékekből álló réteget találtunk (például 1. ház). A házak többségében a padlót közvetlenül az egykori felszínre tapasztották. Jórészt erősen megrongálódva találtuk meg őket. Házak, illetve padlójuk földbe mélyítésére semmilyen jel sem utalt.³³⁶

A tetőzet lezuhant maradványait több ház omladékai között is meg tudtuk figyelni. A tetővel kapcsolatba hozható, földbemélyedő oszlophelyek azonban nem kerültek elő.³³⁷

A házak méretét az erősen szétterült omladékok és a megrongálódott padlók miatt többnyire nem tudtuk teljes pontossággal megállapítani. A 3. ház 4,4 x 3,5 m, az 5. ház 4,1 x 3,1 m a 6. ház 3,5 x 3,5 m, a 7. ház falai 5,80, illetve 3,50 m hosszúak voltak.

³³⁴ Parádi 1985, 179.

³³⁵ Az előkerült magleleteket részletesen ismertetem alább, a gazdálkodást és életmódot tárgyaló fejezetben.

³³⁶ Az 1. és 2. házat első beszámolómban földbemélyített házként értelmeztem: Wolf 1992, 403-404. Ez azonban a későbbi ásatási tapasztalatok tükrében tévedésnek bizonyult. Megtévesztő volt, hogy ez a két ház közvetlenül az első árok északi, menetelesen mélyülő szélén helyezkedett el. Ennek ellenére e két ház szerkezete semmiben sem tért el a későbbiek folyamán előkerültektől.

³³⁷ Nem bizonyos, hogy ilyennek tekinthetjük a 2. ház északkeleti sarkában kibontott cölöplyukat, annál is inkább mivel csak egyet találtunk belőle. Vö: Wolf 1992, 404.

A házak bejárata déli, délkeleti, délnyugati, valamint északkeleti irányból nyílt. Akadt azonban olyan ház is, amelynek bejáratát nem sikerült megfigyelnünk. A házak tájolása a bejáratokhoz hasonlóan kissé eltért egymástól. Ennek feltehetőleg az az oka, hogy a terepalakulathoz igazodva építették föl őket, így az árok iránya meghatározta a tájolásukat és a bejáratuk helyét is.

A feltárt házak közül a legjobban a 8. ház szerkezetét tudtuk megfigyelni. Az északi fal alsó gerendájának maradványai jól látszottak. Az előkerült cölöplyukak igen sekélyek voltak, feltehető tehát, hogy nem a felmenő falakhoz tartoztak. Valószínűbbnek látszik, hogy a boronafal alá helyezett fatuskók maradványait láthatjuk bennük. Az északnyugati sarokban világosan látszik, hogy az északi fal alsó gerendája a tuskó felett helyezkedik el. Ugyanezt tapasztalhatjuk az északkeleti tuskó és a keleti fal esetében is. A padlót borító mintegy 20 cm vastag vörösréteg azt bizonyítja, hogy a háznak legalább is egy része tapasztott volt. Nyilván a tapasztás-maradványokkal töltődött ki a keleti és nyugati fal kiégett alsó gerendáinak a helye is. Minthogy a gabonamagvakból álló réteg e fölött az égett agyagréteg fölött helyezkedett el, úgy véljük, hogy az agyagréteg, és az alatta előkerült, a padlóra zuhant gerendák a ház földemének a részei voltak. Ha ugyanis a ház nem lett volna lepadlásolva, a gabonamagvak nem kerülhettek volna az omladéka fölé. Az egykori helyzetet tehát csak úgy képzelhetjük el, hogy a kicsépett, tiszta gabonát a letapasztott padláson tartották, amely a ház leégésekor a földem fa és agyag részeivel együtt a padlóra zuhant. Hasonló helyzetet figyelhettünk meg a 7. háznál is, ahol egy 6x7 méteres területen 8-10 cm vastag égett gabonamagból álló réteget, legalább 40 mázsa terményt találtunk. Itt is az égett gabona magvak alatt helyezkedett el a ház omladéka. Telepünkön tehát legalább két háznál valószínűsíthető, hogy padlása volt. A feltáráson tett megfigyeléseink alapján a 8. házat földfelszíni, négy sarkán fatuskókon álló faházként rekonstruálhatjuk, amelynek agyaggal letapasztott fa földeme is volt.³³⁸ (66. tábla)

Tudatában vagyok, hogy állításom túlságosan merésznek tűnhet. A tiszta gabonamagvaknak az égett agyagomladék fölötti elhelyezkedésére azonban más magyarázat aligha lehet. „Padlás” jelentésű hiu szavunk, ugor, vagy finnugor kori ősi örökségünk,³³⁹ így ismerete a honfoglalás körüli időszakban nem zárható ki. A padlás a későbbi évszázadokban is a paraszti lakóház szerves részét képezte. A kamrák mellett a legfontosabb tároló hely volt, ahol gabonát, élelmiszereket, gazdasági szerszámokat tartottak. A padlást általában vastagon letapasztották. Ezzel kettős célt szolgáltak. Szigetelték és a tüztől védték a tető fa alkatrészeit, de

³³⁸ Rekonstrukciós rajzukon a ház bejáratát a déli oldalon, a kemence mellett helyeztük el. Erre a feltárt anyagban már több példa is adódott. Vö: Visegrád-Várkert Kovalovszki 1986, 62, Ilon 1996, 304, 2. ábra, Lázár 1998, 48. további irodalommal. Ennek ellenére könnyen lehet, hogy amint már említettük, a 8. ház bejárata az északi oldalon nyílt. A rekonstrukciós rajzot Sabján Tibor készítette, munkáját ezúton is köszönöm.

³³⁹ Benkő 1970, 85, 122-123.

biztosították a magok szennyeződés és veszteség nélküli tárolását is.³⁴⁰ Különösen a 7. ház esetében figyelhettünk meg hasonló állapotokat. Itt, mint láttuk, a gabonamagvak mellett két ekevasat, rövid kaszát, baltát, kolompot is találtunk a ház omladéka felett. Ezekről feltehető, hogy a magvakkal együtt a padláson tárolták őket. A padlás használata mellett szól, hogy Borsodon nem találtunk az Árpád-kori falvakra oly jellemző gabonásvermeket.

A 8. ház kemencéjének szájánál előkerült két karólyukról úgy véljük, hogy egy, a faház tűzvédelmét és egyszerű füstelvezetését szolgáló szikrafogó nyomai lehettek. A néprajzi anyagból jól ismert szikrafogók favázra készített, sövényből, deszkából, gerendából, esetleg téglából álló, általában tapasztott építmények voltak. A szikrafogók olykor nagyobb házrész fölé borultak, de gyakran közvetlenül a kemencék szájához kapcsolódtak. A szikrafogó megakadályozta, hogy a gyúlékony tetőzet tüzet foghasson. A tűzhely meleg lángja, füstje a szikrafogónak ütközve lehullt, és így oszlott szét. A legegyszerűbb, síkfelületű szikrafogókat a helyiség sarkába, a két csatlakozó falra támaszkodva építették fel. Különösen gyakori volt ez a megoldás az archaikus vonásokat őrző dél-dunántúli boronafalú szőlőbeli pincékben.³⁴¹ A szikrafogók egy fejlettebb változata, amelyet deszkasípkéménnyel, vagy vízszintes, szintén deszkából készített füstcsatornával egészítettek ki, igen elterjedt volt a Dunántúlon, a Kisalföld délnyugati részén, valamint Vas megyében. A szikrafogókat olyan helyiségekben is alkalmazták, amelynek nem volt mennyezete. Ez ellentmondani látszik a 8. ház lepadlásolására utaló megfigyelésünknek. A néprajzi anyagban azonban előfordult olyan eset is, amikor a ház egy részét szikrafogó funkciójú födémmel látták el. A magyar nyelvterület nyugati sávjában pedig akkor is alkalmazták a szikrafogókat, ha a helyiséget lepadlásolták, deszkafödémrel látták el.³⁴² Valószínűnek látszik tehát, hogy a 8. házban egy szikrafogó nyomára akadtunk, amely egyik oldalon a ház falára, másikon pedig a kemence száj előtt levert karókra támaszkodott, és közvetlenül a kemenceszájhoz csatlakozott.

Egyszerű füstelvezetésre, illetve kemencék kürtőjére utaló adatok, ha nem is gyakoriak, de semmi esetre sem példa nélküliek a régészeti anyagban. Kürtős kemencét leltek például a szláv novotroicki telepen.³⁴³ Az első ilyen magyarországi jelenségre az egykori Ete falu területén figyeltek fel.³⁴⁴ Szabadban álló kemencéhez tartozó füstelvezető nyílás került elő Dunaújvárosban.³⁴⁵ Doboz-Hajdúírtáson az egyik földbeásott házban sikerült megfigyelni a ház kemencéjének csaknem éppen maradt kürtőjét is.³⁴⁶ Szabadban álló kemencéhez csatlakozó

³⁴⁰ Ortutay 1981, 152.

³⁴¹ Bátky 1930, 116-117, 121, 4. ábra, Barabás 1970, 277-78, 280, L. Szabó 1991, 328, Sabján 1989, 125, 20-21. kép, 128, 25. kép

³⁴² Ortutay 1982, 5. kötet 32.

³⁴³ Fodor 1983a, 105, 137. jegyzet

³⁴⁴ Csalogovits 1935, 1-2.

³⁴⁵ Bóna 1973, 44.

³⁴⁶ RégFüz Ser. No. 31. (1978.) 80. A korai magyar települések erős Don vidéki hagyományainak jelét látja Fodor István az etei és dobozi kürtős kemencékben. Vö: 344. jegyzet.

kürtő maradványait tárták fel Visegrád-Lepencén is.³⁴⁷ Egyszerű füstelvezetésre utaló nyomokat találtak Sopronköhidán a 7. objektumban.³⁴⁸ Félig földbemélyített ház kőkemencéjéhez kapcsolódó, kéményszerű füstelvezetést figyeltek meg Lébény-Kaszás dűlőben a 373. objektumban.³⁴⁹ Egyszerű földbemélyített tüzelőhelye volt a Csengelén feltárt egyik alapárkos faháznak, mely előtt két cölöplyukat is leltek. Az ásató valószínűnek tartja, hogy ezek a nyílt tűzhely fölé állított szikrafogó fedél maradványai.³⁵⁰ Az ausztriai Sommereinben a 10. objektumban “egy ... kemence kőből készült kürtő-szerű alépítménye volt felhúzza, és ezt a kőkürtőt két függőleges fa oszlop támasztotta meg.”³⁵¹ Hasonló megoldásra gondolhatunk az Esztergom-szentgyörgymezei 3. ház esetében is, ahol a kemence szájánál két cölöplyukat találtak³⁵². 10. századi kőkemencés házakat tártak fel Győr-Vagongyár lelőhelyen. A kemencék előtt itt is két cölöplyuk helyezkedett el. Több esetben azonban a kemencék előtt és mögött is leltek cölöplyukat, amelyeket egyértelműen füstelvezető nyomainak értelmez az ásató.³⁵³ Két-két cölöplyukat tártak fel a Pápa-hantai 1995/1.³⁵⁴ ház, valamint a Párkány-ebedi (Sturovo-Obid, Szlovákia) 8. ház,³⁵⁵ kemencéje előtt és mögött is. Ezekben az esetekben talán a szikrafogónak egy olyan változatát tételezhetjük fel, amely hátsó részével nem a ház falára, hanem a kemence mögött elhelyezkedő két oszlopra támaszkodott.³⁵⁶ A hasonlóságot különösen értékessé teszi számunkra, hogy az Esztergom-szentgyörgymezői épület 10. századi faház volt, a hantai házat pedig 10-11. századra keltezte ásatója.³⁵⁷ Kemence előtti két cölöplyukat figyeltünk meg a borsodi telep egy további házában is.

Barabás Jenő szerint a lakóház füsttelenítésének igénye a földfelszínen álló házakban alakulhatott ki, akkor jelenhetett meg, amikor mennyezetet is építettek. Korábban ugyanis a füst a héjazatba húzódva a réseken át szabadon távozott, így a lakókat alig zavarhatta.³⁵⁸ Összhangban áll ez az általunk megfigyelt jelenségekkel is. Füstelvezetésre, szikrafogóra abban a házban bukkantunk, amelyről valószínűsíthető, hogy padlása is volt.

Annak ellenére, hogy legjobban egy boronaház szerkezetét tudtunk megfigyelni, a borsodi településen nem ez lehetett a jellemző háztípus. A házak többségének, mint említettük vastag, vörösre égett agyagból, illetve nagy mennyiségű kőből álló omladéka volt. Az előkerült

³⁴⁷ Gróf 1989, 57.

³⁴⁸ Tomka 1998, 47. 73. 4. ábra, 74, 5. ábra

³⁴⁹ Tomka 1998, 47.

³⁵⁰ Horváth 2001, 132.

³⁵¹ Friesinger 1971-74, 29, Tomka 1998, 47.

³⁵² Lázár 1998, 19, 17. kép 1.

³⁵³ Tomka 2007, 72-73.

³⁵⁴ Ilon 1996, 300-301, 2. ábra. Ez esetben nem világos, hogy a kemence szájánál és háta mögött elhelyezkedő cölöplyukak, vagy más jelenségek alapján tartja-e sövényvázasnak ezt a tüzelőberendezést ásatója.

³⁵⁵ Zábójník 1988, 408, Tomka 1998, 47.

³⁵⁶ A szikrafogót így értelmezi rekonstrukciós rajzában Tomka Péter is. Tomka 2007, 72.

³⁵⁷ A szövegben ugyan nem említi, a rekonstrukciós rajzból azonban egyértelműen kitűnik, hogy Tomka Péter faházként értelmezi a győri objektumokat is.

³⁵⁸ Bár a néprajzi irodalom a mennyezet későbbi megjelenésével számolt, Barabás Jenő mégis mennyezet-maradványként értékelte már a Méri István által Túrkeve-Móricson talált nádlenyomatot tapasztásdarabot is. Vö: Barabás 1970, 281.

maradványok földfelszínen álló, kőalapozású, faszerkezetes házakat sejtettek, amelyek részben, vagy egészben ki is lehetett tapasztva. A házak szerkezete első pillantásra is különbözött a fentebb leírt, boronafalazatúként értelmezhető házétól. A házak alapja agyagba rakott kőből épült. Az agyagba rakott kőfal építési technikájának ismeretét jól bizonyítja a településen feltárt kőépület. Minthogy ennek a falai 80 cm vastagok voltak, feltételezhető, hogy vagy nem lehetett túlságosan magas, vagy fentebbi részei ennek sem kőből készülhettek. A házak omladékai között kevés égett gerendamaradványt leltünk. Ezek azonban előkerülési helyüknél fogva inkább a tetőzet részei lehetnek. A meglehetősen épségben ránk maradt kőépület elemzéséből kiindulva azonban úgy vélem, hogy a borsodi település házainak jó részét kőalapozású borona-, esetleg zsilipeltfalú házként rekonstruálhatjuk. A kerámiák archeometriai vizsgálata is egyértelműen arra mutatott, hogy a tűzvész keletkezésekor a borsodi házak gyorsan, magas hőfokra hevültek, majd hirtelen el is hamvadtak. Ez az égésmód pedig kétség kívül a fa építőanyagra jellemző.

Európában kétféle faépítési technika ismeretes. Az egyik a tűlevelű övezetben, a többé-kevésbé megfaragott szálfákból, gerendákból alkotott boronafal. A másik, a gerendaváz, pallókkal kitöltött fal, a lombos fák övezetére jellemző. Ez utóbbi esetben kevésbé fontos az épületfa hosszúsága, egyenessége. E technika jelentősége nőtt az erdők ritkulásával. A kutatók általános véleménye az, hogy a gerendaváz építkezés régebbi a boronafalnál, és már az őstörténeti időkben feltűnt Európa közepén. Innen terjed azután tovább észak, nyugat, és kelet felé. Kutatások hiányában nem tudjuk, hogy nálunk melyik volt gyakoribb. A magyar *talpfa* szó, amely kapcsolatba hozható a zsilipelt fallal, 1482 óta ismert. Ez, valamint a növényföldrajzi adatok azonban valószínűvé teszik, hogy a mai Magyarország területén a zsilipelt falazat lehetett uralkodó.³⁵⁹ Annál is inkább, mivel ez az a szerkezet, amely legkönnyebben szétszedhető, és elszállítható. Ilyen házakról pedig bőségesen van írásos adatunk az Árpád-korból.³⁶⁰

A padlóval egy szintben, többnyire a délkeleti sarok közelében állt a házak kemencéje. Ettől eltérő helyen, a délnyugati sarok közelében helyezkedett el a 4. és az 5. házban. A kemencéket általában kötőanyag nélkül, nagyobb kemény mészkövekből építették. Az 1. és a 7. ház kemencéjének kövei között azonban agyagmaradványokat is találtunk. A 10. házban viszont apró, ökölnyi kövek is voltak, ezek feltehetőleg a kemencéhez tartoztak. A kövek többnyire szétszóródtak, csak néhányat tudtunk eredeti helyén megfigyelni. Ahol ezt megállapíthattuk, ott a kemencék U alakúak, és meglehetősen kis méretűek voltak (3. ház: 0,8x1m; 5. ház: 0,8x1 m.).

A házak berendezéséről kevés információnk van. Feltételezhetjük, hogy a 8. ház kemencéjének közelében valamely tároló alkalmatosság, egy "polc" is lehetett. Ezt valószínűsítheti a kemence mellől előkerült különféle méretű és formájú 12 edény is. A kemence közvetlen közelében való elhelyezkedésüket csak az indokolhatja, hogy ezen a részen tárolták

³⁵⁹ Bakó 1967, 176 skk. A *talp* kifejezés már a honfoglalás előtt is kapcsolódhatott a házépítés terminológiájához, így a korai fából rótt házak vizsgálatánál ezt is figyelembe kell venni. Vö: Balassa 1974, 583.

³⁶⁰ Tari 2001, 158-162, 1. kép

őket, hiszen egyszerre nyilván nem használták valamennyit. A 8. ház edényei közül kettőben találtunk ételmaradékot, a ház leégésekor tehát ezekben főztek.³⁶¹ A többi a kemence közelében lévő tárolón állhatott. Valószínűvé teszi ezt a tény az is, hogy az edények közül kettőt egymásba helyezve találtunk meg. Elképzelhető, hogy a 8. ház kemencéjének szájánál fekvő, mintegy 40 cm széles deszkamaradvány ehhez a tárolóhoz tartozhatott. Lehetséges azonban az is, hogy a deszkadarab a szikrafogó része volt.

Egymásba tett edényeket figyeltünk meg az 5. ház omladécai között is. Általánosan jellemző volt az is, hogy az edények a kemence környékén feküdtek. Valószínű tehát, hogy a kemence közelében több házban is lehetett valamiféle tároló alkalmatosság. Ezeken kívül sem az Árpád-kori házakban oly gyakori „ülögödröket”, sem más, földbe mélyedő, belső berendezésre utaló nyomot nem találtunk.

III. Faházak és kőépületek a 10-13. századi Magyarországon

Földfelszínen álló, boronafalu házunk nem egyedülálló a hazai régészeti leletanyagban.³⁶² Az első felszíni, faszerkezetű épületeket 1934-ben Fonyód-Bélatelepen tárták fel.³⁶³ Az ásátás folytatásaként 1965-ben egy újabb faházat és az előtte elhelyezkedő gazdasági udvart bontottak ki.³⁶⁴ A leletek többsége 10. századi volt.³⁶⁵ Elgondolkodtató, hogy mindkét ásátás alkalmával nagymennyiségű, és változatos fajtájú gabonamagot találtak a házak omladécai között. Földfelszínen álló, 11. századi boronaházra szolgáltatott közvetett adatokat a kustánszegi ásátás eredményei.³⁶⁶ Talpas házak, illetve cölöpszerkezetű, fatalpú ház nyomaira bukkantak Balatonszentgyörgyön.³⁶⁷ Részben földbesüllyesztett padlójú faházakat tártak fel Esztergom-Szentgyörgymezőn. Az előkerült 13 házból 3 biztosan, négy pedig nagy valószínűséggel boronaház volt.³⁶⁸ Minden házban kőkemence állt, amelyeket kötőanyag nélkül építettek föl. A házak egy részében, hasonlóan a borsodi 8. házhoz, a kemence nem a sarokban, hanem kissé beljebb, és közvetlenül a padlón helyezkedett el. A házak nagy többsége 10. századi volt.³⁶⁹ Cölöpszerkezetű, belül deszkával borított faházat találtak az Esztergom-Löwy S. utca 1. alatti területen. A házat a belőle előkerült leletanyag, többek között III. Béla verete alapján a 12.

³⁶¹ Az ételmaradékokat alább, a gazdálkodásról, és életmódról szóló fejezetben részletesen ismertetem.

³⁶² Az Árpád-kori faházakra vonatkozó írott forrásokat, és régészeti adatokat legutóbb Tari Edit gyűjtötte össze. Vö: Tari 2001, 157-186. Gondos munkája felment valamennyi adat újbóli idézésének kötelezettsége alól. Itt és most csak a borsodiakhoz korban, vagy szerkezetben leginkább hasonló leleteket említem meg, illetve az ő gyűjtése után publikált adatokra hivatkozom.

³⁶³ Horváth 1968, 113-144.

³⁶⁴ RégFüz. Ser. I. No. 18. (1965). 49.

³⁶⁵ Horváth 1968, 142.

³⁶⁶ Müller 1972, 196.

³⁶⁷ Müller 1972, 196-197.

³⁶⁸ Lázár 1998, 42-50.

³⁶⁹ Lázár 1998, 76.

században használt ötvösműhelynek tartja ásatója.³⁷⁰ Részben földbemélyített, 12. századi borona falú ház került elő Hajdúdorog-Temetőhegyen,³⁷¹ és feltehetően ilyennek értelmezhetjük a Nyíregyháza-Felsősimán, valamint Beregsurányban feltárt 10-11. századi házakat is.³⁷² Részben földbemélyesztett, 12. század végi, 13. század eleji boronaházként rekonstruálható a Tiszaszigeten előkerült épületet is.³⁷³ Talpgerendás, tehát felmenő falú házát találtak Ólmódon. A ház korát a környezetéből előkerült 12-13. századi cserepek jelzik.³⁷⁴ A 12. századra keltezhető az a két székelyszerű, földbeásott, de felmenő falakkal is rendelkező ház, amelynek talpgerendáit az ásatás során jól meg lehetett figyelni.³⁷⁵ A közölt alaprajz alapján boronaháznak tarthatjuk a Nyéken előkerült 10. századi építményt is.³⁷⁶ Földfelszínre épített fa alapárkos házat tártak fel Bak-Felrétkakon is, amely a 12. századra keltezhető.³⁷⁷ 10. századi faházat leltek továbbá Mezőkeresztes-Cethalmon is.³⁷⁸ A 11. század első felére keltezett, földfelszínen álló, cölöpszerkezetes, deszkából készült házat tártak fel Kiszombor-Nagyszentmiklósi úton is. A ház teljes területén jó minőségű, lesározott padlót leltek, a belső oldala mentén pedig vastag agyagtapasztást, amely feltehetőleg a felmenő falak védelmét szolgálta.³⁷⁹ Két, nagyméretű, téglalap alakú alapárkos faház került elő Csengelén. Közülük az egyiket zsilipelt faluként értelmezi ásatója. A 13. század második felére keltez, és a kunokhoz kapcsol ásatójuk.³⁸⁰

Kora-Árpád-kori, sekély gödrű, tapasztott padlójú ház került elő Komáromban az avar településen is. A ház nagyméretű kőkemencéje az északkeleti sarokban állt. A tetőt tartó ágasfák nyomaira nem bukkantak rá. Mindebből arra következtetett az ásató, hogy itt is egy boronaház maradványai láttak napvilágot.³⁸¹ Hasonló, 10-11. századra keltezhető házak kerültek elő Múzsia-Csenkén (Muzla-Cenkov, Szlovákia),³⁸² Visegrád-Várkertben,³⁸³ Úny-baráthegyi dűlőben,³⁸⁴ Tatabánya-Dózsakertben,³⁸⁵ Pilismarót-Szobi révnél,³⁸⁶ Poroszló-Rábolypusztán,³⁸⁷ valamint Felsőzsolca-Várdombon is.³⁸⁸ A sekély, ágasfák nélküli gödrök boronaházként való

³⁷⁰ RégFüz. Ser. I. No. 24. (1971) 65-66.

³⁷¹ Fodor 1989, 26-28, 32.

³⁷² Fodor 1989, 32-33. Vonatkozó irodalommal

³⁷³ Fodor 1989, 26-27. 2. kép 1, Fodor 1994, 424.

³⁷⁴ RégFüz. Ser. I. No. 39. (1986.) 72.

³⁷⁵ Benkő-Ughy 1984, 31-33.

³⁷⁶ Altmann 1973, 219, 6. kép

³⁷⁷ Horváth 1997, 164-165.

³⁷⁸ Simonyi 2001a, 368-369, 371, 6-7. kép

³⁷⁹ Bálint 2003, 333-336, 1. kép

³⁸⁰ Horváth 2001, 132-134.

³⁸¹ Trugli 1996, 132.

³⁸² Hanuliak - Kuzma-Šalkovský 1993, 41. skk.

³⁸³ Kovalovszki 1986, összesítő rajz

³⁸⁴ MRT 1979, 349.

³⁸⁵ Vékony 1988, 289-299.

³⁸⁶ Kemenczei - Stanczik 1979, 11.

³⁸⁷ Szabó 1975, 46.

³⁸⁸ Simonyi 2001b. 7-8. kép

értelmezése már hosszabb ideje foglalkoztatja a kutatást.³⁸⁹ Különösen ott merülhet fel a boronafal meglétének lehetősége, ahol a kemence nem szorosan a ház falánál, hanem attól bizonyos távolságra helyezkedik el.³⁹⁰

Elsősorban Szabó István kutatásaiból közismert a tény, amely szerint hazai forrásaink egyértelművé teszik a faházak Árpád-kori meglétét. Szabó István úgy vélte, bár faházakról a 13. század végétől vannak tömeges adataink, ennek elsősorban a forrástechnikai és köztörténeti okokra visszavezethető kései híradás lehet a magyarázata. “Mi sem volna azonban eltévesztettebb, mint úgy tekinteni a X-XII. századi Magyarország falvait, mint ahol földbe ásott putriknál egyéb lakóhelyet nem lehetett látni.” Valószínűvé teszik ezt már 11. századi forrásaink is. A korabeli régészeti eredményeket figyelembe véve azonban Szabó István úgy látta, “A további ásatások valószínűleg be fogják bizonyítani, hogy a XIII. században az országban már nem a föld-, hanem a faház kezdett előlépni jellemző háztípusnak.”³⁹¹ 11-12. századi faépületekre utaló írásos forrásokat idéz K. Csilléry Klára. Mivel azonban ezek a források templomokra, királyi udvarházakra, kolostorokra vonatkoznak, valószínűnek látja, hogy ebben az időben, faépületekben csak a magasabb társadalmi osztályokba tartozó személyek laktak. A faépítészet általános elterjedését a 13. századtól látja bizonyítottnak.³⁹² Hasonló álláspontot fogalmaz meg Bóna István is, aki szerint bár a magyarság széles rétegei ismerhették a faépítészetet, az igen erős társadalmi differenciálódás miatt csak a fejedelmek, törzsfők, ispánok, nemzetségfők engedhették meg maguknak, hogy gerendaházakban éljenek.³⁹³ Ezzel ellentétes álláspontot fejt ki Müller Róbert. Úgy véli, hogy legalábbis az ország bizonyos területein a honfoglalástól kezdődően számolnunk kell faépítményekkel. Nem lehet perdöntő, hogy forrásaink nem falusias jellegű településekről adnak hírt. Ez ugyanis írásbeliségünk fejletlenségével hozható kapcsolatba.³⁹⁴ Hasonló képpen vélekedik Szabó J. Győző, aki felvázolván a magyarság levéldiai környezetét megállapítja: “A faépítményeknek sokkal nagyobb szerepet kell tulajdonítani, mint eddig hittük.”³⁹⁵

Az előbbi állításokat egészen a közelmúltig régészeti adatokkal sem megcáfolni, sem bizonyítani nem tudtuk. Árpád-kori faluásatásainkon azonban egyre szaporodnak a faházakra utaló megfigyelések, bár az értelmezésük körül egyelőre még igen sok a bizonytalanság. A fentebb idézett, korántsem teljes adatsor magán viseli e bizonytalanság nyomait. Kétségtelen, hogy a faházak száma a jövőben növekedni fog, nemcsak az új ásatások révén, hanem a

³⁸⁹ Szabó 1975, 54. skk. Vonatkozó irodalommal

³⁹⁰ Fodor 1989, 34, Lázár 1998, 50, Simonyi 2001a, 369.

³⁹¹ Szabó 1969, 32-33.

³⁹² K. Csilléry 1982, 174-177.

³⁹³ Bóna 1988, 409-410.

³⁹⁴ Müller 1972, 195.

³⁹⁵ Szabó 1975, 55.

korábban feltárt házak részletes ismertetésével, illetőleg a már közölt eredmények újraértelmezésével is.³⁹⁶

A faépítészet hagyományos területei, a Felvidék, és Erdély mellett még a 19. században is nagy számban álltak faépületek a Dunántúlon, az Alföldön, és az Alföldet körülvevő dombvidéken is. Ennek a vidéknek a faépítésze kevésbé volt ismert, és az újabb kori természetföldrajzi adottságokat figyelembe véve nem volt várható nagyobb arányú faépítészet. A levéltári anyagok egész sora bizonyítja azonban, hogy még a 17-18. században is a nemesi kúriák, parasztházak, és az egyházi épületek (templomok, tornyok, haranglábak) építőanyaga az Alföldön is inkább a fa, és a vesszőfonás volt, és csak a 19. században kezdett tért hódítani a vályog és a rakott sárfal. Nem igen van okunk kételkedni abban, hogy a korábbi századok építőanyaga is a fa, patics és nád lehetett.³⁹⁷ A faépületek magas számát és elterjedését az magyarázhatja, hogy bővében volt a fa, és ennek következtében nemcsak az általunk vizsgált 10-13. században, hanem még az újkorban is túlnyomó többségben a fa volt az építőanyag.³⁹⁸ Felül kell tehát vizsgálnunk azokat a nézeteket, amelyek a legújabbkori viszonyokból kiindulva a 10-11. század közembere számára elérhetetlenül drágának tartották a faépítészetet.

Világi rendeltetésű, részben, vagy egészben kőből készült épületre vonatkozó adatunk az egész Árpád-korból kevés akad. 10. századi, 5x5 méteres, agyagba rakott kőből épült házat tárták fel a visegrádi várban. A ház északkeleti sarkában egy ugyancsak kőből épült kemence állt. A 11. század elején épült, és nagy valószínűséggel az ispán palotája lehetett az a nagyméretű, kétosztatú kőház, amely ugyancsak a visegrádi várban látott napvilágot.³⁹⁹ Kőépület részlete került elő a feldebrői templom közelében, amelyről valószínűsíthető, hogy a 12. század vége előtt, talán a 11. században épült.⁴⁰⁰ A feltárt telepjelenségek alapján késő Árpád-kori agyagba rakott kőfalú építményekre következtet az ásató Kajárpéc-Pokolfadombon, Lébény-Bille- és Lébény-Kaszás-dombon.⁴⁰¹ Agyagba rakott kőfalazatú házacsok maradványait tárták fel Budapesten, a Szent György tér 2. szám alatti területen (palota É-i szárny, A épület), amelyek korábbiak a IV. Béla-féle városalapításnál. Korai, a 12-13. sz. fordulóján kialakított, falusias, suburbális település részének tekintette ezeket ásatójuk.⁴⁰² További, kisméretű kőházakból álló településrészletet tártak fel a várhegy északi részén is. A házak szétszórta álltak, amely falusias betelepülésre utal. A település a 13. század elejére keltezhető.⁴⁰³ Tíz kőház alapját tárták fel a dévényi várban is. A 11-12. századra keltezhető házak egy helységből álltak, és utcarendszerhez

³⁹⁶ Ennek lehetőségére 1989-ben Fodor István hívta fel a figyelmet. Fodor 1989, 34. A gergelyiugornyai, valamint több székelyföldi lelettel kapcsolatban az újraértelmezés lehetőségeire ugyancsak ő világított rá. Fodor 1989, 33, 1994. 425.

³⁹⁷ Balog 1980, 87-88, 97.

³⁹⁸ Balog 1935, 39-47.

³⁹⁹ Szőke 2000, 363.

⁴⁰⁰ Kovalovszki 1987, 13-14, Kovalovszki 1989, 86.

⁴⁰¹ Takács 1993a, 31.

⁴⁰² RégFüz. Ser. I. No. 28. (1975). 109-110.

⁴⁰³ H. Gyürki 1972, 44.

igazodva helyezkedtek el.⁴⁰⁴ A 12-13. század fordulójára keltezhető nagyméretű kőépület tártak fel Pozsonyban a volt Pálffy palota alatt. A ház földszintje részben süllyesztett padlójú volt, és az emelet részleteit is meg lehetett figyelni.⁴⁰⁵ 13. század előtti kisméretű, pincével ellátott kőépület került elő Budapesten a XI. kerületben, az egykori kánai apátság területén. Ennek közelében egy további, valószínűleg 14. századi kőépület részletét is feltárták.⁴⁰⁶ 13. századi, kétosztatú, agyagba rakott kőfalú épületet tártak fel Szentendrén a római katolikus templom mellett.⁴⁰⁷ Árpád-kori, nagyméretű, agyagba rakott szabálytalan alakú kövekből készült épületet tártak fel Helemba szigeten. Az épület egy részét a felszín alá süllyesztették. Feltehető, hogy emeleti szintje fából készülhetett.⁴⁰⁸ Nagyméretű, kőalapú, de fentebbi részein fából készült, a 13. század második felére keltezhető épületet tártak fel Petőszinyén (Svinica, Szlovákia).⁴⁰⁹ Egyhelyiséges, kőfalú épületet tártak fel Dörgicsén a román kori templom közelében. A ház legkésőbb a 14. században már állt.⁴¹⁰ A 14. századra keltezhető kőalapú faházat tártak fel Szepeskörtvélyesen (Spišky Hrušov-Miloj, Szlovákia),⁴¹¹ és kőalapú faház került elő Pozsonyban is, amelyet a 13. század végére, a 14. század elejére lehet keltezni.⁴¹²

S bár nem kőből készült, építőanyaga alapján ugyancsak kiválik az egyszerű falusi házak sorából az a 13. századra keltezhető, téglából épült falusi udvarház is, amelyet Kardoskúton tártak fel.⁴¹³

A borsodi kőépülethez építéstechnikájukat tekintve is leginkább a Krím félszigeten feltárt, a 8. századtól a 10. század elejéig keltezhető, kőalapú házak hasonlítanak.⁴¹⁴

Településszerkezet

A borsodi házak, mint egy utca két oldalán, úgy helyezkedtek el az északi árok mentén, követve annak vonalát. Tájolásuk az árok vonalához igazodott. Több közülük szorosan egymás mellett állt. Mégsem gondolhatunk arra, hogy közöttük időbeli eltérés lett volna. Elsősorban azért, mert minden házban találtunk elszenesedett gabonamagvakat, illetve a másodlagos égés következtében deformálódott kerámiát. Bizonyos tehát, hogy amikor a település leégett, valamennyi háza lakott volt, és egyszerre pusztult el a falut súlytó tűzvészben. De ezt bizonyítják az elvégzett C14-es vizsgálatok, és archaeomágneses mérések is, amelyek a házakat azonos korúnak mutatják. A borsodi település házai tehát zárt beépítési rendben, egymás közelében

⁴⁰⁴ Štefanovičová 2000, 198.

⁴⁰⁵ Rexa 1986, 201-202.

⁴⁰⁶ H. Gyürki 1989, 115, 117.

⁴⁰⁷ MRT 1986, 271-272, 29. kép

⁴⁰⁸ Kovalovszki 1989, 85-86, 14. ábra

⁴⁰⁹ Čaplovič 1980, 84-86. 49. kép

⁴¹⁰ RégFüz. Ser. I. No. 22. (1969). 77.

⁴¹¹ Polla 1966, 27. kép, 145, Čaplovič 1987, 10.

⁴¹² Baxa 1983, 47-49.

⁴¹³ Méri 1964, 19-27, 5. kép

⁴¹⁴ Gerojevka: Makarova-Pletnyeva 2001, 33. tábla 8, Tai-Kipcsak: Makarova-Pletnyeva 2001, 33. tábla 6.

helyezkedtek el. A falu képe nem az egész Árpád-korra jellemzőnek tartott nagy területen fekvő, szórt településre,⁴¹⁵ hanem sokkal inkább a későbbi utcás falvakra emlékeztetett (67. tábla).

A házakban eltérő mennyiségű leletanyagot találtunk. Így például a 3. házban igen sok, a közvetlenül mellette fekvő 4. házban viszont jóval kevesebb lelet látott napvilágot. Elképzelhető, hogy a leletanyag mennyisége a házban lakók társadalmi helyzetére utal. De felmerülhet az is, hogy a feltárt objektumok közül némelyik nem lakó, hanem gazdasági épület lehetett.

Mint a fentebbi rövid ismertetésből kitetszik, a szórványosan előforduló, különböző korú leletek azt bizonyítják, hogy kőépületekkel, vagy kőalapú faházakkal az egész Árpád-korban számolhatunk. A megfigyelések jó része nem egyszerű falusi házra vonatkozik, a kőházak többségében rangosabb személyek, papok, birtokosok lakhattak. Feltehető, hogy egy 10. századi előkelő, törzsfő, vagy nemzetségfő otthona lehetett a borsodi településen feltárt kőépület is. Nem kétséges azonban, hogy a település többi, ugyancsak földfelszínen álló, fa- vagy kőalapú faházában közrendűek, e törzsfő, vagy nemzetségfő emberei éltek. A borsodi települést, mint láttuk, a házak omladékai közül előkerült leletek egyértelműen a 10. századra kelteznek. És e 10. századi falu valamennyi feltárt háza a felszínen állt, kőből, illetve fából épült. Mindez élesen ellentmond a korábbi kutatások nyomán általánosan elfogadottá vált képnek.

Közismert, hogy ez a kép Méri István alapvető kutatásai révén kezdett el kibontakozni. Méri saját feltárásai, és a korábbi ásatások eredményei alapján úgy vélte, hogy az Árpád-korban az egyhelyiséges, félig földbe mélyített kemencés lakóházak jellemzőek falusi településeinkre, majd a 14. századtól a többhelyiséges felszíni házak foglalják el a helyüket. Maga is hangsúlyozta azonban, hogy az általa megrajzolt képen a további ásatások feltehetően változtatni fognak.⁴¹⁶ A korabeli élet sokszínűségére, a különböző lakásformák, a felszíni és földbemélyített házak egymás mellett élésének lehetőségére László Gyula hívta fel többször a kutatás figyelmét.⁴¹⁷ Az egyoldalú szemléletben rejlő hibaforrásra Müller Róbert⁴¹⁸ figyelmeztetett. Szabó J. Győző pedig hézagos ismereteink fényében arra intett, valljuk be, hogy csak egyfajta Árpád-kori háztípust ismerünk, a földkunyhót. "Pedig könnyen belátható, hogy a X-XIII. századi társadalmunk egészét tekintve legalább annyian laktak jurtában és faházban, mint földkunyhóban."⁴¹⁹

Egymástól függetlenül hasonló eredményre jutott a közelmúltban Fodor István és Mesterházy Károly. A magyar ház fejlődéstörténetét vizsgálva megállapították, hogy a földbemélyített, egysejtű gödörházak nem lehetnek a 14. századtól általánosan megjelenő, több

⁴¹⁵ Méri 1952, 49-67, Méri 1954, 138-154.

⁴¹⁶ Méri 1964, 47-48.

⁴¹⁷ László 1964-65.

⁴¹⁸ Müller 1972, 195.

⁴¹⁹ Szabó 1975, 19.

osztatú földfelszíni házak közvetlen előzményei. A földfelszíni házak előzmények nélküli hirtelen megjelenését pedig semmiféle gazdasági-társadalmi változás nem indokolhatja. Ebből következően mindkét kutató úgy vélte, a gödörházak mellett mindenkor léteztek földfelszíni épületek, és ezek szervesen hozzátartoztak 10-13. századi falvaink képéhez. A fölmenő falú, illetőleg földfelszíni épületek jelentősége azonban a 10. századtól az egész Árpád-koron át jóval nagyobb volt, mint korábban gondolták.⁴²⁰

Más szemszögből vizsgálja a kérdést Takács Miklós. A régészeti feltárások nyomán készült Árpád-kori házak jobbára csak rajzi rekonstrukcióit elemezve megállapította, hogy azok még több évtized után is szinte kivétel nélkül Méri István rekonstrukciós rajzainak újrafogalmazásai. Mindez azt jelenti, hogy a kutatás Méri István szándékai ellenére megmerevedett, uniformizálódott.⁴²¹ E megállapításának azonban kissé ellentmond, hogy maga is bírálón szól egy Csorba Csaba által közölt,⁴²² az Árpád-kori falu mindennapi életét szemléltető rekonstrukciós rajzról. Ezen “földbe nem mélyedő padlójú, tapasztott sövényfalú illetve boronaházak láthatók – a Méri István rekonstrukciója nyomán elfogadottá vált veremházak helyett! Azaz e rekonstrukció egy olyan állapotot tükröz, amely minden valószínűség szerint az Árpád-kor végénél későbbi századokra volt jellemző.”⁴²³

A téma kutatásában a két szélsőséges álláspontot Bakay Kornél, és Vékony Gábor illetve Bóna István képviseli. Míg Bakay és Vékony a veremházak létét is kétségbe vonja, addig Bóna szerint 10-13. századi falvainkban csak ilyenek állhattak. Bakay Kornél volt az első, aki egy az egyes méretarányú veremház-rekonstrukciót készített. Ennek tanulmányozása során jutott tagadó álláspontjára. “... elkészítettem egy 3x3 m-es, egy méter mélységű gödröt, éppen olyat, milyeneket találni szoktunk. ... A nedves, füstös és csaknem elviselhetetlen gödörházban vastagon állt a sár, beszivárgott a víz. Képtelenség arra gondolni, hogy az avarok és a magyarok ilyen putrikban vergődtek volna.”⁴²⁴ Vékony szerint viszont írott forrásaink, különösen freisingi Ottó sokat idézett írása, bizonyítja, hogy a veremházzal, mint valami általános Árpád-kori lakóépülettel nem számolhatunk. A korszak népesedési viszonyait vizsgálva is arra az eredményre jutunk, hogy a település feltárásokon előkerült kunyhóalapokat nem tekinthetjük lakóházmaradványnak. Ebből a szempontból viszont a püspök leírása pozitív adatokat szolgáltat a 12. századi, és valószínűleg korábbi házépítészetünkről. A püspök szerint ugyanis a magyarok házai nádból, fából és kőből épültek, e sorrendnek megfelelő gyakoriságban. Nem szívelte a magyarokat, de mégsem írta azt, hogy veremben laktak. Ebből pedig az következik, hogy az

⁴²⁰ Fodor 1989, 21. skk, Fodor 1994, 421. skk, Mesterházy 1991b, 68. skk. Minthogy mindkét szerző gondos alapossggal összegyűjtötte az Árpád-kor különböző időszakaiból eddig feltárt fölmenő falú, vagy felszíni épületekről szóló híradásokat, ezek újbóli idézési kötelezettsége alól felmentve érzem magam. Az 1980-ig előkerült ilyen jellegű leleteket Michnai Attila gyűjtötte össze. Michnai 1981, 225-239.

⁴²¹ Takács 1999, 98. Ennek veszélyére már 1989-ben is felhívta a figyelmet Fodor István. Fodor 1989, 22-23.

⁴²² Csorba 1996, 15-16.

⁴²³ Takács 1999, 97.

⁴²⁴ Bakay 1989, 141.

Árpád-kori magyarság nem is lakott veremházakban. A kemencés veremházakat Vékony Gábor „fűtőgdörnek” tekinti, ennek ékes bizonyágát a „nyeles” házakban, különösen a Zsidódon feltárt ép kürtös házban látja. A kürtő szerinte nem a füstöt vezette el a kemencéből, hanem a meleg levegőt egy, a verem mellett, a földfelszínen álló, nyom nélkül elpusztult házba.⁴²⁵ Bóna István viszont a magyar ház ugor-szaltovó-majáki, valamint avar-szláv előzményeit vizsgálva⁴²⁶ megállapította, az igen erős gazdasági társadalmi különbségek folytán a magyar köznép arra kényszerült, hogy évszázadokra veremházlakóvá váljon. Számára ugyanis elérhetetlen volt, hogy az ennél rangosabb házak építőmestereit megfizesse. Ilyen tekintetben nagy hasonlóságot lát a Krisztus utáni 4. századtól a Kárpát-medencében élő népek és az Árpád-kori magyarság között. "E barbár népek társadalma és technikája egy nemesi, katonai réteg alá vetve megreked a szalmatető veremházban, igénytelenségük nyomort szül, nyomoruk igénytelenséget. Sajnos ugyanezt fogjuk tapasztalni a X-XIII. századi magyarság esetében is."⁴²⁷

Nyilvánvalóan korai lenne a 10-13. századi magyar falu képéről, a bennük állt földbemélyített, illetve felszíni házak arányáról szóló vita lezárására törekednünk. Annyi azonban bizonyos, hogy idáig már két olyan 10. századra keltezhető településünk van - Borsod és Esztergom-Szentgyörgymező - amelyre nem a földbemélyített veremházak elsőprő többsége jellemző. Szabó István úgy vélte, hogy korai falvainkban a fa-tégla, kőházak arányát csak az oklevelekből tudjuk megállapítani.⁴²⁸ A közelmúlt ásatási eredményei azonban valószínűvé teszik, hogy erre a kérdésre a régészeti kutatások adhatják meg a választ.

A borsodi település házai zárt beépítési rendben, egymás közelében helyezkedtek el. A házak a földfelszínen álltak, fából és kőből épültek. Sem a településszerkezet, sem a házak építőanyaga tehát nem emlékeztet az egész Árpád-korra jellemzőnek tartott faluképre. Annál inkább hasonlít azonban a Közép- és Kelet-Európa területén újabban feltárt településekre. Így például a 9-12. századi nyugati szláv telepek egyik típusában a házak szorosan egymás mellett, egy irányba tájolva helyezkedtek el. E mellett azonban ismert a települések két másik típusa is, az egyikben félkörben, vagy egy ovális tért vesznek körül a házak, a másokban pedig szétszórta álltak.⁴²⁹ Biskupinban egy 30x60 méteres teret keletről és nyugatról szegélyeztek épületek. A házakból csak a bemélyített, kővel burkolt tűzhelyek maradtak meg, ezek szabályos, 6 méteres távolságra helyezkedtek el egymástól. A falu egy részében nem voltak cölöplyukak, de előkerültek agyagrögök kerek farönk lenyomattal, ami arra utal, hogy a házakat boronafal-technikával készítették. A faszénmaradványokból arra lehet következtetni, hogy az építkezéshez tölgyet és fenyőt használtak. A házak méretét csak a tűzhelyek elrendezése mutatta, ezek alapján

⁴²⁵ Vékony 2002a, 29-30.

⁴²⁶ Bóna szerint a félig földbevájt köztűzhelyes háztípus a IV-V. század fordulóján bekövetkezett klímaváltozás hatására alakult ki, majd terjedt el széles körben. Bóna 1973, 68-71.

⁴²⁷ Bóna 1988, 404, 410.

⁴²⁸ Szabó 1969, 34.

⁴²⁹ Grinmuth-Dallmer 2000, 64.

nem lehettek hosszabbak 6 méternél. A biskupini leletek a nyugati szlávok 10. század végi építkezésének jellemző példái. Vannak ugyan földbeásott házak is, elsősorban a korábbi időben, és néha még a 11-12. században is. A nyugati szlávok lakta vidékek legtöbbször azonban már a 9. században is a földfelszínen álló lakóhelytípus volt jellemző. A házak borona, vagy paticsfaluak, általában 15-18 m² az alapterületük, de előfordult ennél jóval nagyobb, több osztatú épület is, már a 10. században is. A házak közepén, vagy sarkában tűzhelyek, vagy kemencék helyezkedtek el. Gyakran gazdasági rendeltetésű melléképületek is álltak a házak mellett. Minden faluban találtak köretealakú vermeket.⁴³⁰ Naszacowice-ben a 10. századi vár sáncának belső oldalán egy sor faház állt.⁴³¹ Levý Hradec-ben a 9. század végén, 10. század elején a várfalhoz faházak épültek. A földvár 10. századi periódusában is több boronafalas házat találtak.⁴³² Gnieznoban a 10. század végén, 11. század elején egy- és kétszobás faépületeket építettek, tűzhellyel. A lakóépületeket boronafalas, a gazdasági épületeket pedig fonott falas technika jellemzi.⁴³³ Poznań-ban a 10. század végi, 11. század eleji köznépi házak földfelszínen álló, boronafalas épületek voltak, belsejükben kőből rakott tűzhelyekkel.⁴³⁴ Wrocław-ban a 10. század második felére, vagy a 11. század elejére datálható rétegben csak faépületek maradványaira bukkantak. A lakóházakat boronafalas, vagy favázás technikával építették, általában egyterűek, 10-20 m² alapterületűek voltak. A településre jellemző a zárt beépítés és a több településrétegen át megtartott térbeosztás.⁴³⁵ Mecklenburgban közvetlenül a sánc hátsó oldalán cölöp és sövényházak nyomait lehetett kimutatni.⁴³⁶ Kőalapú boronaházak jellemzők Staré Město 9-10. századi településére is.⁴³⁷

Úgy vélem, e néhány példa is egyértelműen bizonyítja, hogy a Magyarországgal szomszédos szláv területeken a 10-11. században, köznépi környezetben is általánosan elterjedt volt a földfelszíni, faépítészet. S amint láttuk, a borsodi 10. századi magyar falu semmiben sem különbözött ezektől. Pusztán léte is ellentmond azoknak az elképzeléseknek, melyek szerint Magyarországon ezidőtájt nemhogy állandó határu falvakkal, de még jelentős számú téli szállással sem számolhatunk.⁴³⁸ De felül kell, hogy bíráljuk a korábbi régészeti feltárások eredményei alapján kilakított képet is. Az újabb ásatások ugyanis egyértelműen bizonyították, hogy a nagy alapterületű, szórt falvak mellett voltak olyan települések is, amelyekben a házak utcászerűen sorokba rendeződve épültek. Számos helyen találtak olyan kisméretű, tanyaszerű

⁴³⁰ Kobylński 2000, 71.

⁴³¹ Poleski 2000, 165.

⁴³² Tomková 2000, 381.

⁴³³ Sawicki 2000, 473-474.

⁴³⁴ Kara 2000, 477.

⁴³⁵ Rzeźnik 2000, 484, 327. kép.

⁴³⁶ Donat 2000, 662.

⁴³⁷ Hrubý 1965, 216, 415-416.

⁴³⁸ Kristó 1995a, 192-193, 337, 340-343, Kristó 1999, 149.

települést is, ahol csak egy vagy két ház állt a hozzá tartozó gazdasági épületekkel együtt.⁴³⁹ Mindez azt jelenti, hogy már a legkorábbi időktől fogva több, különböző településtípus élt egymás mellett, amelyekben földbeásott, illetve földfelszínen álló épületek egyaránt álltak.

A borsodi településről hiányoznak az Árpád-kori falvakban megszokott árkok és vermek. A vermek hiányát feltehetően az indokolja, hogy a gabonát nem azokban, hanem a padlásokon tárolták. De hiányoznak a nagyméretű, agyagból épített külső kemecék, illetve kemencebokrok is. Mindössze két olyan kemencét találtunk, amelyet nem tudtunk házhoz kötni. Ezekről feltehető, hogy a szó klasszikus értelmében külső kemencék voltak.

A korai főváros, Esztergom közelsége valószínűleg a Szentgyörgymezőn feltárt települést is kiemeli az egyszerű falvak sorából. Lehetséges tehát, hogy a “szokásostól” eltérő házainak ez a magyarázata. Valószínűbb azonban, hogy 10-13. századi falvaink egészen más képet mutattak, mint ahogyan azt hosszú ideig képzeltek.

Nagyon valószínű, hogy a borsodi település egy 10. századi magyar előkelő központja volt. A település kutatása során azonban kitűnt, hogy Györffy György elmélete, amely szerint az ispáni várak közül több egy-egy nemzetségfő központjaként már a 10. században felépült, Borsod esetében nem igazolható. Igaz ugyan, hogy a 10. században laktak ezen a területen, ez azonban nem vár, hanem nyíltszíni település volt. Kétségtelen tehát, hogy a 11. században épült ispáni várat Borsodon egy 10. századi központ előzte meg. A kettő azonban csak helyileg azonos, közöttük nem találtunk összefüggést. A település házai leégtek. A házak romjai között talált nyílhegyek arra engednek következtetni, hogy a tűzvész nem magától, hanem esetleg ellenséges támadás következtében keletkezett. A leégett falut lakói elhagyták, és nem is tértek többé vissza oda. A házak betemetődtek, a falu helye is elfelejtődhetett az ispáni vár építésének idejére. Ha nem így lett volna, ásatásunkon nem találhattuk volna meg a házak teljes felszerelését. Kétségtelen tehát, hogy a 11. században épült ispáni várat Borsodon egy 10. századi előkelő, törzsfő, vagy nemzetségfő központjára építették rá. Az élet azonban nem volt folyamatos, a falu pusztulása és az ispáni vár felépítése között meglehetősen hosszú idő telhetett el.

IV. Gazdálkodás és életmód a 10. századi faluban

A borsodi település mag-és termésleletei⁴⁴⁰

Mint már említettük a leégett házakban mindenütt találtunk megszenesedett gabonamagvakat. Összesen 47 helyről tudtunk mintát venni, ebből csaknem 9 kilónyi tiszta

⁴³⁹ Parádi 1971, 136-137, Mesterházy 1983, 151, Kovalovszki 1986, 63, Jankovits 1991, 192-193, Laszlovsky 1991, 351-354.

⁴⁴⁰ A vizsgálatot Torma Andrea végezte, munkáját ezúton is köszönöm.

maganyagot lehetett megvizsgálni. A vizsgálat 120 növényfajt, illetve taxont különített el. Az előkerült leleteket alapvetően két részre oszthatók. Az egyikbe az egykori környezet maradványai, a másik, jóval nagyobb mennyiséget képviselő csoportba, pedig a korabeli ember által termesztett növények emlékei tartoznak. Ez utóbbiak a gazdálkodására, és táplálkozására egyaránt világot vetnek. A 10. századi borsodi környezetre 80 növényfaj utalt. A tavaszi vetésű kapás-, és az őszi vetésű gabonagyomok a termesztett növényekkel kerültek a településre. Nagy számukból jelentős kiterjedésű szántóföldekre és kertekre lehet következtetni. A természetes növénytakaróból származó magvakat az emberek jártukban - keltükben, feltehetően a lábbelijükre, esetleg a ruhájukba ragadva hurcolhatták be a faluba. Egyes darabjai, mint például az orvosi ziliz, kúszó boglárka, sulymos sás vízparti részekre, az azokat övező ligeterdőkre, valamint sásos területekre utalnak. A bodza, lyukaslevelű orbáncfű magja viszont erdei tisztásokra, sőt irtásterületekre mutat. Nemcsak a természetes növénytakaróból, hanem a korabeli gazdálkodást kiegészítő gyűjtögetés folytán kerülhettek a településre a mogyoró, kökény, málna, bodza, lisztes berkenye maradványok. De erdei környezetből származik a nagy számban előkerült erdei mályva is, amelyet ehető magjáért tudatosan gyűjtöttek be. Közeli füves területre, rétre, legelőre következtethetünk a lándzsás útifű, lózsálya magvaiból.

A termesztett növények között megtalálhatjuk a különböző gabonafajtákat, hüvelyeseket, kerti növényeket, termesztett gyümölcsöket, valamint az olaj és rostnövényeket. A gabonafélék közül leggyakoribb a közönséges búza, és a rozs volt. A közöttük előforduló gyomnövények, mint például a konkoly, rozsnok, szulák, galaj, egyértelműen őszi vetésre utalnak és alacsony betakarítási módra engednek következtetni. A gabonaneműek között előfordult még árpa, és zab is, de az előzőeknél jóval kisebb arányban.

A kerti növények közül igen nagy mennyiségben látott napvilágot a borsó és a lencse. De találtunk vöröshagyma, fekete mustár, valamint petrezselyem magokat is.

A termesztett növények közül ki kell még emelnünk az olaj- és rostnövényeket. Közülük lent viszonylag kis mennyiségben leltünk, de hogy termesztették, azt magjai bizonyítják. Nemcsak rostjait használták fel, hanem gazdag olajtartalma miatt, a magját ették is. Kendermag-leleteket a honfoglalás és Árpád-korból több helyről is ismerünk. Ilyen tömegben azonban, mint ahogyan Borsodon napvilágot látott, még sehol sem került elő. A 47 mintából kettő teljes egészében ebből állt, tehát feltételezhető, valamiféle készlettel⁴⁴¹ állunk szemben. Előfordulhat, hogy vetőmagként tették félre. De az is meglehet, hogy élvezeti növényként fogyasztották.

A gabonapótló növények közül igen jelentős mennyiségben került elő olasz muhar. Ez a régiségben jól ismert, a köleshez hasonló, kásanövény volt, termesztési feltételei a kölessel

⁴⁴¹ Vagy a „készlet” kifejezés, vagy az „Edelény-Borsodi földvár” megnevezés téveszthette meg Vékony Gábort, amikor Torma Andrea 2001-ben Tatabányán tartott előadásából azt szűrte le, „...hogyan a gabonaneműek arányai nem a termelési mennyiségre, hanem a raktározásra utalnak...” Vagyis a 10. századi falu leleteit az ispáni várhoz kapcsolta. Vö: Vékony 2002b, 286.

azonosak. Ma azonban már emberi fogyasztásra nem használják. Két mintában kizárólag ezek fordultak elő. A borsodi magleletek között legnagyobb mennyiségben azonban az ugyancsak gabonapótló növényként ismert köles látott napvilágot. A kölesről általánosan elterjedt az a nézet, hogy a nomád népek gabonanövénye. A nomádok szállásváltó életmódjuk következtében szinte kizárólag ezt a növényt termesztették, mivel rendkívül igénytelen volt, vetése után nem volt szükség különösebb gondozására, és rövid tenyészideje folytán hamar beérett.⁴⁴² A borsodi magleletek esetében azonban mégsem gondolhatjuk a kölest a „nomád földművelés” bizonyítékának. Először is a 47 mintából mindössze tizenötben volt túlsúlyban. Másodszor pedig, amint a már felsorolt növényekből is láthattuk, a borsodi falu népe sokféle növény termesztésével foglalkozott, amelyek nem nomád, hanem helyhez kötött, letelepült életmódot feltételeznek. Ilyen már maga az őszi vetés is, de ilyenek a kerti vetemények, amelyek a nomádok körében ismeretlenek. A gabonapótló növények mellett tehát fontos szerepet játszottak az egyéb növények is, amelyek sokrétű, és magas szintű növénytermesztésre mutatnak. A természeti környezetre utaló egyéb magleletek viszont, mint láttuk részben erdőirtásokról származtak. A kölest és a muhart pedig gyakran használták irtásterületek első vetéseként is. Ezt a tényt minden növénytermesztési szakkönyv kiemeli. A rövid tenyészidő, és az igénytelenség mellett ugyanis mindkét növény rendkívül ellenálló, és rosszul megmunkált talajon, gyakorlatilag a felszínen elszórva is kicsirázik.⁴⁴³ Mindebből tehát éppen nem a borsodiak nomád földművelésére, hanem sokkal inkább arra következtethetünk, hogy a falu népe irtásos földművelést folytatott, erdőirtással is növelte szántóföldjeinek területét. Azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a burgonya megjelenése előtt a köles töltötte be a legfőbb népélelmezési szerepet. A köles és a muhar a kásaételek legfőbb alapanyagaként még a későközépkorban is nagy jelentőségű volt.

A szántóföldi és kerti növények mellett jóval kisebb szerepet játszottak a termesztett gyümölcsök. Az előkerült leletek közül tudatos termesztésre egyedül a szilvamagok utaltak. A többi, sajmeggy, cseresznye, meggy, málna, kökény, és a fentebb már említett mogyoró, lisztes berkenye, fekete bodza, inkább erdei gyűjtögetésből, mint művelt gyümölcsösből származhattak. Ez összhangban áll a korabeli Európa más területeiről megismert adatokkal. A gyümölcskertészet ebben az időben sehol sem játszott vezető szerepet. Előkerült több olyan növény magja is, amelyeknek zsenge leveleit a régiek salátaként, vagy főzeléknek gyakran fogyasztották. Ilyennek tekinthetjük a fehér libatopot, a keserűgyökeret, és a juhsóskát. Nagyon valószínűnek látszik az is, hogy tudatosan gyűjtötték a gyógynövényeket. Számos olyan növény magot találtunk ugyanis, mint például a komló, a földi bodza, vagy a lyukaslevelű orbáncfű, amelyek gyógyhatása napjainkban is közismert.

---

⁴⁴² Kristó 1995, 201.

⁴⁴³ Bellon 1981, 237, 240.

A borsodi település állatcsont leletei⁴⁴⁴

Az ekevasak előkerülése eleve feltételezi, hogy a borsodi telepen szarvasmarhát is tenyésztettek, hiszen a szarvasmarha ebben az időben a földművelés igásállata volt. És valóban, a település állatcsontjainak vizsgálata egyértelműen azt mutatja, hogy a szarvasmarha csontok száma kiemelkedően a legmagasabb a leletek között. Ezt jócskán lemaradva követte a sertés, majd még kevesebb juh, és ló. Ezer szarvasmarhacsont-leletre mindössze 29 ló jutott. A településen házi szárnyasok és kutyák is éltek. A falu környezetére a már említett növényi maradványokon kívül a vadászott állatok csontjai is utalnak. Legnagyobb arányban vaddisznó, és gímszarvas csontok láttak napvilágot, de szépszámmal vadászták az őzeket és a bölényeket is. A környék erdeiben éltek azonban más nagyvadak, így például őstulok, és barnamedve is. Borz, róka, hód, és mezei nyúl csak ritkán került a borsodiak terítékére.

A borsodi település ételmaradványai⁴⁴⁵

A magleletek vizsgálatából származó eredményeket néhány egészen különleges, egyedül álló leletünk egészítette ki. Mint láttuk, több házból is kerültek elő megszenesedett ételmaradványok. A 4. házban lelt maradványokról a vizsgálat kimutatta, hogy kétféle ételből származnak. Bár mindkettőnek jellegzetes, főzés során létrejött kásafelszíne van, összetételük nem azonos. Az egyikben finom őrleménybe ágyazott összesült hántolt olaszmuhar, és ugyancsak hántolt köles mellett, borsószemek is találhatók. Minthogy hús hozzáadására semmiféle jel nem utalt, az előkerült leletet egy „vegetáriánus” egytálételnek határozhatjuk meg. A másik maradvány felülete az egykori hőhatás miatti zsírsavkiválástól fényes. Külső oldala az edény formáját követi, a belső viszont lyukakkal és hólyagokkal teli kásafelszín. Finom őrleménybe ágyazottan hántolt kölesszemeket, és néhány belesütött borsót is meg lehetett figyelni. Az analitikai vizsgálatok alapján bizonyossá vált, hogy ebbe a kásába húst is belefőztek. A zsírsavösszetétel alapján ez a hús valószínűleg birka lehetett.

A 8. házban a kemence mellett egy eldölt cserépfazekat leltünk, amelyet színültig kitöltött a benne főtt, elszenesedett étel. Az ételmaradék külső oldala felvette az edény formáját. Belső része lyukak által szabdalt, hólyagokkal teli, jellegzetes, főzés során létrejött kásafelszín volt. Vizsgálatok során kitűnt, hogy egy gabonaőrleményből készült egytálétel volt. Alapját a kenyérbúza és rozs összevegyített darája alkotta, amelyet előbb zsírban, valószínűleg birkafaggyúban megpirítottak. Ehhez hagymát, és gyökérzöldséget, pasztinákat, vagy karórépát adtak, majd felöntötték vízzel. Az egytálételben hús is főtt, amely a zsírsavösszetétele alapján

⁴⁴⁴ Az állatcsontok feldolgozását Vörös István végzi, munkáját ezúton is köszönöm.

⁴⁴⁵ Az ételmaradványok vizsgálatát Gyulai Ferenc végezte, munkáját ezúton is köszönöm.

birka lehetett. Az ételmaradványt összetétele alapján - hús, hagyma, zöldség, liszt - az „ösgulyáslevesnek” tarthatjuk, és joggal tekintetjük a gasztronómia – történet mérföldkövének.

Nem kevésbé kuriózum ugyanennek a háznak egy másik lelete sem. Ez egy erdei gyümölcsökből főként kökényből, vadalmából, vadkörteből, vadrózsából, somból készült lictarium, a középkor igen kedvelt, a mai lekvárnál hígabb csemegéje, vagy peszmege, folytott főzéssel sűrített és tartósított gyümölcslé, lehetett. A maradványok között pollenre is sikerült rábukkanni. Mivel a gyümölcsök őszi időre utalnak, amikor a növények pollenprodukciója erősen visszaesik, feltehető, hogy a pollen mézből került a gyümölcsök közé. Erre édesítőszerként szükség is lehetett a jobbára savanykás gyümölcsök ellensúlyozásaként. A pollen típusa alapján valószínűsíthetjük, hogy a magyarországi mézben gyakran előforduló, pillangósvirágú növényből, a kúszó heréből származó pollent találtunk. Bizonyos, hogy ezt a főzetet nem lehetett kevergetés nélkül magára hagyni. A főzés még javában tartott, nem minden gyümölcsmagról főtt ugyanis le a húsa, amikor a műveletet hirtelen abba kellett, hogy hagyják. Feltehetően ekkor tört ki a tűzvész, amelynek következtében a falu leégett, összedőltek a házak, maguk alá temetve teljes felszerelésüket a fővő étellel együtt. A lekvár gyümölcsfajainak összetételéből arra következtethetünk, hogy ez az esemény október táján következhetett be. A felsorolt gyümölcsök ugyanis csak ekkor találhatók meg érett formában együtt. A gyümölcsök tartósítása, és a lekvárfőzés még a 19. században sem volt általánosan elterjedt konyhai művelet. Éppen ezért igen nagy jelentőségű, hogy egy 10. századi faluban ennek nyomára bukkantunk.

Gazdálkodás és életmód

A honfoglaló magyarság életmódjáról, gazdaságáról a korszak kutatásának 150 éve alatt több elképzelés született. A 19. század, különösen pedig a millennium közhangulata, magyarságszemlélete evidensnek tartotta, hogy a Kárpát-medencébe költöző magyarság nomád nép volt, s mint ilyen, sem mezőgazdasági, sem kézműves ismeretekkel nem rendelkezett. A korszak szemléletére Pulszky Ferenc megfogalmazása a jellemző, miszerint a magyarság hódító nép volt, nem iparos.⁴⁴⁶

A honfoglaló magyarság nomád voltát elsőként a nyelvészet kérdőjelezte meg, amely már igen korán megállapította, hogy nyelvünkben sok, mezőgazdasággal, és állattenyésztéssel kapcsolatos, honfoglalás előtti, elsősorban bolgár-török jövevényszó található.⁴⁴⁷ A nyelvészeti adatok ugyanis egyértelműen arra utaltak, hogy a magyarság már a Kárpát-medencén kívül megismerkedett az ekés földműveléssel, a kertkultúrával, valamint az állattartás nomádokétól

⁴⁴⁶ Pulszky 1891, 1-21.

⁴⁴⁷ Bátty 1930, 7-8, 18. jegyzet, Bartha 1968, 86, 88, Bartha 1969, 15, Fodor 1983b, 140, 146-147, Ligeti 1986, 287, 293, 530-531, Bartha 1991, 99.

eltérő formáival. De erre utaltak a keleti szállásaikon élő elődeinkről megemlékező arab, és bizánci források is.⁴⁴⁸

A nyelvészeti adatokkal kapcsolatban a történelemtudomány több képviselője úgy vélekedett, hogy a magyarság ismerhette ugyan a jövevényszavakból kikövetkeztethető letelepült életmódot, maga azonban nem így élt.⁴⁴⁹ A bogár-török jövevényszavak átvételéről Kristó Gyula megállapította, hogy az nem feltétlenül a Kárpát-medencén kívül, a honfoglalás előtt történt. A jövevényszavak átadói lehettek a 10. században a Kárpát-medencében a magyarsággal együttélő kabarok is.⁴⁵⁰ Ezzel szemben Takács Lajos úgy véte, hogy a dél-orosz szteppén feltűnő magyarság differenciált vágóeszköz anyaggal ismerkedett meg. Elsőként az ívsarlóval, amelynek léte feltételezi a rövid kaszát is. Ívsarló ismeretét a kazár leleteken kívül sarló szavunkból is gyaníthatjuk, amelyminden bizonnyal honfoglalás előtti jövevényszó. A vágósarlóról az ívsarlóra való áttérés ugyanis olyan technikai változásokkal járt, hogy azt többnyire az elnevezés változása is nyomon kísérte. Nyilván hasonló folyamat zajlott volna le a magyarságnál is, ha e sarlóval csak a Kárpát-medencében ismerkedett volna meg. Még a honfoglalás előtt kellett, hogy megismerkedjen a rövid kaszákkal is. A hazai darabok ugyanis formailag egyeznek a dél-oroszországi területek kaszatípusaival.⁴⁵¹

A hazánkban is meginduló település-feltárások, továbbá az írásos források elemzése azonban mind több kutatót arra indított, hogy a honfoglalók nomád voltát valló elképzeléseket elvesse. A témával foglalkozó szakemberek többé-kevésbé konszenzusra jutottak abban, hogy a Kárpát-medencébe érkező magyarság a letelepedés útjára lépett, félnomád népesség lehetett, melynek egyes csoportjai nagyállattartással, mások viszont földműveléssel foglalkozhattak. Igen jellemző Balassa Iván 1994-ben megfogalmazott álláspontja, amely a maga, és más jeles kutatók, pl. Györffy György vélekedését összegezte: „Aligha lehet kétséges, hogy a honfoglaló magyarság egy csoportja, rétege bizonyos földművelési ismeretekkel rendelkezett. Ez azonban az állattartás mellett másodrendű szerepet játszhatott.”⁴⁵²

Az írásos források, és a nyelvészeti adatok kiegészítésére, és igazolására azonban egészen a közelmúltig igen kevés régészeti lelettel rendelkezünk. A mezőgazdasági eszközök túlnyomó többsége szórvány lelet volt, nem hiteles feltárásból származott, ezért csekély datáló és bizonyító erővel rendelkezett. Nem csoda hát, ha a korszak kiváló ismerője, Kristó Gyula visszatért a kezdetekhez, s utolsó írásaiban erős hittel, heves meggyőződéssel a magyarság teljes nomád voltát hirdette.⁴⁵³

⁴⁴⁸ Ezekről Kristó Gyula úgy véli, nem a magyar etnikumra, hanem a magyarok uralma alatt álló területekre vonatkoznak. Vö: Kristó 1995a, 192-194.

⁴⁴⁹ Bartha 1991, 99.

⁴⁵⁰ Kristó 1995a, 194-198.

⁴⁵¹ Takács 1970, 203.

⁴⁵² Balassa 1994, 245.

⁴⁵³ Kristó 1995a, 1995b, 1999.

A mezőgazdasági eszközök kutatásában változást részben az újabb temetőfeltárások hoztak, melyek során több sarlót, ásóvasalást, sőt ekevasat is leltek. A honfoglaló magyarság eszközkészletének megismeréséhez azonban nagymértékben hozzájárult a régi leletek átvizsgálása is. Ezzel, mint láttuk, sikerült a magyarság körében kimutatni a rövid kasza ismeretét. Nagyon valószínű, hogy ezek a tárgyak elsősorban nem, mint munkaeszközök, hanem mint a halott rontásával szembeni védekezés eszközei, a vasbabona tárgyai kerültek a sírokba.⁴⁵⁴ Ez azonban nem jelentheti azt, hogy a magyarok nem használták ezeket a szerszámokat, csupán babonás okokból, kifejezetten a halotti szertartás számára kölcsönözték őket a nekik alávetett, földművelő népességtől.⁴⁵⁵ Nyilvánvaló, hogy ebben az esetben a vason, és nem az eszköz milyenségén volt a hangsúly. Ha tehát egy bizonyos közösség nem használt egy eszközfajta, miért pont egy ilyen nagyon fontos, az élők védelmét szolgáló rítushoz kölcsönözte volna azt? Miért ne alkalmazta volna a saját maga által használt vastárgyakat? Az előkerült leletek tanúsága szerint babonás céllal kések, nyílhegyek, szaluk, balták éppúgy megtalálhatók a sírokban, mint a mezőgazdasági eszközök, birkanyíró ollók, kolompok. Feltehető tehát, hogy az edényekhez hasonlóan, azokat a tárgyakat tették a sírba, amelyeket a mindennapi életben is használtak.

A borsodi ásatáson első ízben sikerült hiteles körülmények között feltárnunk biztosan 10. századra keltezhető mezőgazdasági eszközöket. Mint láttuk, az sem lehet kétséges, hogy ezeket az eszközöket egy magyar közösség használta. Feltehető, hogy az általunk lelt tárgyak nem jelentik a falu teljes eszközkészletét. Erre már csak abból is következtethetünk, hogy a különféle eszközöket más-más házban találtuk meg. Könnyen elképzelhető, hogy a tűzvész során a vastárgyak egy részét kimenekítették, illetve utána az éppen maradt darabokat összegyűjtötték. Egyedül a 7. házból előkerült tárgyról (ekevasak, rövid kasza, kolomp) gyaníthatjuk, hogy csaknem a teljes eszközkészlet ránkmaradt. Ennek az összetétele megegyezik a szaltovó-majáki kultúra,⁴⁵⁶ illetve a nyugati szláv területek eszközkészletével.⁴⁵⁷

A borsodi ekevasak és említett párhuzamaik a Barta Antal által tipologizált szaltovói ekék közepes és könnyű változatai közé tartoznak.⁴⁵⁸ Alapvetően túró ekék, de a kopás nyomok valószínűsítővé teszik, hogy jobb oldalra döntve használhatták őket, és így működésük a túró ekénél hatékonyabb, a kerülőekéhez hasonló lehetett. Az ekevasak mellett nem leltünk csorosozlyákat. A csorosozlya nélküli túróekék pedig az égetéses földművelés tipikus eszközei.⁴⁵⁹ Ez összhangban áll a gabonamagvak, és a gyomnövények vizsgálatából levonható következtetéssel, amelyek egyértelműen írtásos területekre utalnak. Letelepült, földművelő

⁴⁵⁴ Bálint 1976, 134, Mesterházy 1993, 297, Szőke 1994, 259.

⁴⁵⁵ Kristó Gyula úgy vélte, hogy a sírokban lelt mezőgazdasági eszközök éppen azért, mert babonás okokból kerültek oda, nem alkalmasak a honfoglalás kori földművelés bizonyítására. Vö: Kristó 1995a, 199.

⁴⁵⁶ Bartha 1968, 25.

⁴⁵⁷ Gringmuth-Dallmer 2000, 64.

⁴⁵⁸ Bartha 1969, 16.

⁴⁵⁹ Müller 1971, 254.

életmód kellékei a kézimalmok is, amelyeken az életmaradványok tanúságai szerint a borsodiak darát készíthettek.

Mint láttuk, az előkerült sarlónk fogazatlan. Ez a gyomnövények fajtáival együtt arra utal, hogy alacsony betakarítási módot használtak, azaz a földfelszínhez közel vágták el a gabona szárát. Az előkerült gyomnövények egyértelműen őszi vetés, az ásóvasalás, valamint a borsó, lencse, vöröshagyma, petrezselyem magok pedig a kertkultúrára meglétét bizonyítják. A rövid kaszák egyértelműen takarmánygazdálkodásra, a kolomp, és a birkanyíró olló pedig az állattartásra mutatnak.

Összefoglalóan megállapíthatjuk tehát, hogy a borsodi 10. századi magyar falu lakói letelepült, földművelő életmódot folytattak. Széleskörű mezőgazdasági ismeretekkel rendelkeztek, és fő megélhetési forrásuk az írtásos földművelés volt. Hogy ez az élet- és gazdálkodásmód mennyire volt jellemző a korabeli magyarságra, adatok híján egyelőre eldönthetetlen. Annyi azonban bizonyos, az itteni mezőgazdasági eszköz- és magleletek kizárták teszik, hogy a honfoglaló magyarság egészét nomádnak tekintsük.⁴⁶⁰

Bár hazai leleteink között egyelőre kevés az összehasonlító anyag, a Közép-és Kelet-európai területek feltárásai bőséges lehetőséget kínálnak erre. A nyugati szlávok nyeles faekét használtak, amely a németek megérkezéséig használatban maradt. Ezt a Röpersdorfbán előkerült, vízben talált öt faeke is bizonyítja. A gabonát fele magasságban, sarlóval, a füvet pedig rövid kaszával vágták le, a hosszú kaszát nem ismerték. Valószínűleg minden házban volt kézimalom a gabonaörlésre. A gabonát körte alakú vermekben tárolták, a csűr ismeretlen volt. A legfontosabb gabona a rozs volt, mellette a köles, a vetőbúza (*triticum aestivum*), az árpa és a zab játszott komolyabb szerepet. A hüvelyesek közül termesztették a borsót, a lencsét és a lóbabot. Az olaj és rostonövények közül a lent és a kendert kell megemlíteni, bár ezeknek főleg a kézműiparban lehetett szerepe. A zabtermelés az első ezredforduló után kezdett emelkedni, párhuzamosan a ló fogatolásával. Az állatcsontok között az egész szláv időszakban a sertés dominált, ezt követi a marha, amelynek részaránya az ezredforduló körüli időszakban megnőtt.⁴⁶¹ A lengyelországi Biskupinban búza, rozs, árpa, köles, bab, borsó, lencse, valamint len és kendermagokat találtak. Az itteni, és sok más lelőhely alapján a korszak embere mogyoróval és bogyókkal, valamint a réteken szedett libatoppal, és sóskával egészítette ki táplálékát. Ibrahim Ibn Jakub beszámolójából kitűnik, hogy a szlávok szorgalmasan művelték a földjüket, és főként kölest termesztettek. Ostrów Lednicki és más leletek alapján a legnagyobb arányban a sertést tenyésztették, később nőtt meg a szarvasmarha aránya.⁴⁶² A szlávok legfontosabb gabonaféléi a

⁴⁶⁰Kristó Gyula szerint a 10. századi magyarság teljes egészében nomád volt, földművelést nem folytatott. Növényi élelmiszerigényét a Kárpát-medencében élő, döntően szláv földművesektől adó formájában szerezte be. Véleménye szerint az élelmiszerellátásban szerepe volt a kalandozó hadjáratoknak is. Vö: Kristó 1995a, 205-206, Kristó 1999, 13.

⁴⁶¹Gringmuth-Dallmer 2000, 64.

⁴⁶²Kobyliński 2000, 72.

rozs, búza, árpa, zab voltak. Regionálisan előfordult tönköly, kétszemű, és talán egyszemű búza is. A kölest magas tápértéke, könnyű tárolása, gyors növekedése miatt a szlávok nagyon kedvelték. A gabona gyomok alapján feltehető, hogy búzát és rozsot ősszel, árpát és zabot tavasszal vetettek. Kedvelt volt még a bab, borsó, lencse is. Legfontosabb olajos mag a len, de gyakori a kender is. Fejlett kertkultúrájukról tanúskodik a petrezselyem, kapor, porcsin valamint a Közép-Európában csak általuk termesztett uborka. A gyógynövények (rózsamályva, fehértályva) gyűjtése vagy termesztése is igazolt. Vadonnnövő gyümölcsök: szamóca, málna, áfonya, szeder, bodza, labdarózsabogyó, kökény, zselnicemeggy, vadalmafélék, madárberkenye, csipkebogyó, dió, mogyoró, csipkebogyó, sulyom gyűjtögetése szintén igazolt.⁴⁶³ Brandenburgban elszenesedett gabonát, hüvelyeseket, kölest, köleskását, lisztet találtak.⁴⁶⁴ E korántsem teljes adatsor egyértelműen jelzi, a borsodi falu pusztulásának idején a környező szláv területek gazdálkodása, és életmódja teljes mértékben azonos volt az ittenivel. Sem eszközkészletükben, sem településszerkezetükben nem tértek el a borsoditól. A termesztett növények fajtája mindössze annyi változást mutat, amennyi különbség az illető terület, és a Kárpát-medence éghajlata között van. Emellett azonban sem a kertkultúrában, sem a gyűjtögetett gyümölcsök, vagy gyógynövények összetételében nem látszanak eltérések. Mindez azt bizonyítja, hogy a 10. századi borsodi település lakói a kor Közép-és Kelet-európai színvonalán éltek, illetve gazdálkodtak, semmiben sem maradtak el amögött.

Mindez erősen megkérdőjelezi a sokat hangoztatott szláv kultúrfölényt. Emellett az is nyilvánvaló, hogy ez az életmód nem egycsapásra alakult ki, valamilyen előzménye kellett, hogy legyen. Mint láttuk, a falu pusztulását 970-980 körülre tehetjük, de nem lehet kétséges, hogy ennél korábban jött létre. A kerámialeletek vizsgálatából, mint láttuk, kitűnt, a borsodi leleteket igen erős szálak fűzik a szaltovói kultúra edénművességéhez, noha az edények mind helyben készültek. Ez, a gazdálkodás és életmód tárgyi emlékeivel együtt azt sugallja, hogy legalább a 10. század közepén, esetleg első harmadában már egy letelepült, szerteágazó földműves ismeretekkel rendelkező, irtásos földművelést folytató magyar közösség élt itt, amely megőrizte keleti hazájából hozott ősi kultúrájának emlékeit.⁴⁶⁵ Egyet kell tehát értenünk Müller Róberttel, aki megállapította, a honfoglaló magyarság jó része olyan agrártechnika ismeretében érkezett a Kárpát-medencébe, mely az eszközök kivitelét, és a szántás módját tekintve nem volt alacsonyabb szinten a helyi őslakosság földművelésénél. Az a nyelvészeti adatokra épülő feltételezés tehát, amely szerint a honfoglaló magyarság ismerte ugyan a földművelést, de alacsonyabb szinten állt, mint a helyi őslakosság ekés földművelése, nem állja meg a helyét.⁴⁶⁶

⁴⁶³ Kroll 2000, 73-74.

⁴⁶⁴ Grebe 2000, 170.

⁴⁶⁵ Az etelközi magyarság életmódjáról: Tóth 1998, 58.

⁴⁶⁶ Müller 1971, 258, Müller 1982. I. 126-127.

V. Az ispáni vár

A sánc

Az észak-déli irányban elnyúló ovális várdomb közvetlenül a Bódva partján áll, mintegy 15 méterrel emelkedik a folyó szintje fölé. Oldalai minden irányban meredek, a domb egésze déli irányban enyhén lejt. Hossza mai formájában 205, szélessége 105 méter, területe 1,7 ha.⁴⁶⁷ A sáncok a keleti oldalon maradtak meg legépebben. Itt körülbelül 100, a nyugati oldalon, kevésbé jó állapotban, 70 méter hosszúságban követhetők. Az északi oldalon a sáncból csak igen csekély maradványok észlelhetők, a délin viszont teljesen elpusztult, a felszínen nyoma sem látszik. A sáncok 3-5 méterrel magasabbak a vár belső szintjénél (68. tábla).

A sáncokat elsőként Bartalos Gyula vizsgálta meg. Munkájáról azonban csak néhány szóban emlékezik meg: „1895-nek őszén a millenniumi igazgatóságnak megbízása folytán Borsod vár sáncaiban ásattam, és ott a földhányásokban szintén megtaláltam a három irányba rakott faalkotmányt, mely a sáncoknak csontvázát képezte, találtunk ott honfoglaláskori edényeket, a földbástyákon tüzelő rétegeket, de őskori fegyverre, ötvös munkára nem bukkantunk, nem csoda; mert a vár belső udvarát lakóházakkal építették tele, és csaknem fenéig feldúlták e történetileg nevezetes helyet.”⁴⁶⁸ A szűkszavú beszámolóból nem derül ki, hogy a sáncátvágást hol történt, és mekkora területet érintett.

Sajnos nem azonosítható a következő sáncátvágás helye sem, amelyet Leszih Andor végzett 1926-ban. Leírásából csak az derül ki, hogy a „földvárnak legépebben megmaradt falrészénél” próbálta meg tisztázni a falszerkezetet. A négy méteres átvágásban vízszintesen 14, keresztben pedig 8 gerendát tudott megfigyelni. A gerendák 10-20 cm vastagok voltak, és különböző hosszúságban lehetett követni őket. Közülük a leghosszabb 2,20 m volt. S bár a gerendák jórészt égettek, korhadtak voltak, a fafajtát mégis sikerült felismerni bennük. A sánc építőanyaga tölgyfa volt. Leszih a faszerkezetről sematikus rajzot készített.⁴⁶⁹ Ebből, valamint a leírásából a később általunk is feltárt szerkezet sejlik föl.

A modern tudományos kutatás úttörői Nováki Gyula és Sándorfi György voltak, akik 1973-ban elkészítették a vár szintvonalas felmérését. Ezt 1987-88-ban pontosították, mivel korábban a sűrű beépítettség miatt erre nem nyílt lehetőség. Az 1987-99 közötti feltárás ideje alatt 5 helyen vizsgáltuk meg a sáncot. Ebből két helyen végeztünk teljes sáncátvágást. 1988-89-ben a keleti, legépebben megmaradt sáncszakaszt, 1990-ben pedig ezzel szemben, az erősen bolygatott nyugati sáncot Nováki Gyula vágta át.⁴⁷⁰ Egy esetben a sánciránnyal párhuzamos

⁴⁶⁷ A vár tényleges területe az ásások eredményei alapján kisebb lehetett. Lásd alább.

⁴⁶⁸ Bartalos Egri Híradó 1901. július 9. 55. sz. 3.

⁴⁶⁹ Leszih 1927, 86-87.

⁴⁷⁰ A keleti és nyugati sáncátvágásról részletesen: Nováki 1993.

metszetet készítettünk a sáncban (49. szelvény), egy másikban a sánc nyomvonalát állapítottuk meg (51. szelvény), egy továbbiban (43. szelvény) pedig a szerkezetet ellenőriztük.

Keleti sáncátvágás

A 21 méter hosszú és 4 m széles szelvénnel derékszögben vágtuk át a sáncot. A sáncetetőtől 7 méter mélységig hatoltunk le. A szelvény falát az omlásveszély elkerülése végett nem függőlegesen, hanem rézsutosan alakítottuk, így a szelvény alja 2 méterre szűkült össze. A sáncban különféle földet találtunk, amely befolyásolta a gerendák állagát is. A talajtól függően barnára korhadtan, szürkésfehér por alakban, több esetben megégve, elszenesedve, gyakran pedig csak lenyomat formájában lehetett követni őket. A sánc külső oldalán 1-1,5 méter vastagságban vörös, égett volt a föld. Több erősen elsalakosodott rög is előkerült innen, melyek között sima felületű darabokat is leltünk. Némelyiken falenyomatot is meg lehetett figyelni.

A sáncetető felső része, körülbelül 1 méter vastagságban erősen bolygatott volt, de már ebben is kerültek elő famaradványok. Ez alatt azonban jól meg lehetett figyelni a szerkezetet. A faszerkezet két rekeszsorból állt, egyik a sánc külső, a másik a belső oldalán helyezkedett el, közöttük 4 méter széles feltöltött rész volt. A gerendák átlagosan 20 cm vastagok voltak, de helyenként elérték a 30 cm-t is. Sok közülük erősen megsüllyedt. A sánciránnyal párhuzamos gerendák egymástól átlag 3,7 méterre helyezkedtek el, az őket összekötő, a sáncirányra merőlegesek pedig átlagban 80 cm-re. A rekeszek azonban nem voltak teljesen azonos méretűek. Az azonos irányú gerendák nem érintkeztek egymással, köztük 10-25 cm földréteget találtunk. A külső és belső rekeszsor közötti részen csak néhány gerendát lehetett megfigyelni. Ezek köthették össze a két rekeszsort. A gerendákat négyszögletesre bárdolták, néhány helyen jól látszott az összeillesztésük nyoma is. A feltárt területen három 12-25 cm átmérőjű oszlopot is meg tudtunk figyelni. Az egyiket 165, a másikat 104, a harmadikat azonban csak 25 cm hosszán lehetett nyomon követni. A cölöplyukak kerekerek voltak, az oszlopok tehát megmunkálatlan fatörzsekből készültek.⁴⁷¹ A sánc belső oldalán a szerkezet hét egymás alatti szintjét sikerült feltárni, amely a belső oldalon 300, a külsőn pedig 250-260 cm magasságban maradt ránk (balti magasság: 148-145 m). A sánc eredeti magassága a külső oldalon 5-6 méter, belül ennél alacsonyabb lehetett. Teljes szélessége 10,5 méter volt (69. tábla).

Leletek:

A rekeszes szerkezetben található földből meglehetősen sok cseréptöredék került elő. Köztük fésűsen bekarcolt vízszintes és hullámvonallal, beböködött pontokkal díszített darabokat,

⁴⁷¹ Nováki Gyula szerint ezek a függőleges oszlopok nem a rekeszes, hanem az alatta elhelyezkedő rácsszerkezethez tartozhattak. Vö: Nováki 1993, 131.

bordásnyakú edények töredékeit leltünk. A faszerkezetből több mintát vettünk, melyből C14-es vizsgálatot végeztettünk. 1. minta (deb-1446): 980-1140. 2. minta (deb-1439): 910-1050. 3. minta (deb-1455): 900-1020.

A rekeszes sánc alatt egy teljesen más faszerkezet bontakozott ki, amely 25-40 fokos eltérést mutatott a fentebbihez képest. Az előzőnél jóval kisebb, 4-8, és 6-12 cm átmérőjű, szorosan egymás mellé fektetett gömbfákból igen sűrű rácsszerkezetet hoztak létre. Ezt a sánc külső oldalán két sorban levert karók támasztották meg. A rácsszerkezet 3,6 méter vastagságban, és 12 méter szélességben maradt fenn (balti magasság: 145-142,30 m). Az egyes szintek közvetlenül csatlakoztak egymáshoz, csak néha lehetett megfigyelni közöttük 10-20 cm földréteget. A famaradványok észak-északkeleti irányban erősen lejtettek. A sűrű rácsszerkezet külső széle, minél mélyebbre hatolt a sáncátvágás, annál beljebb húzódott. Míg közvetlenül a rekeszes szerkezet alatt 12 méter, addig a legalsó szinten mindössze 3 méter szélességben találtuk meg.

Leletek:

A rácsszerkezetből is viszonylag sok cseréptöredék került elő, közöttük egy fésűsen bekarcolt vízszintes, és hullámvonallal díszített fazék több darabja, nyakán hullámvonallal, alatta vízszintes vonalköteggel díszített fazék nagyobb töredéke, valamint egy sütőtepsitöredék.⁴⁷² A rácsszerkezet famaradványaiból C14-es vizsgálatot végeztettünk, melynek az eredménye a következő: 1. minta (deb-1445): 790-945. 2. minta (deb-1441): 870-1000.

A sánc alatt, átlag 570 cm mélységben (balti magasság: 142,30 m) értük el a sáncépítést megelőző járósíntet. A sánc belső oldalán, közvetlenül a rácsszerkezet legalsó gerendái alatt egy település maradványait figyeltük meg. A letaposott faszenes réteg a sáncátvágás teljes szelvényében jelentkezett, és észak felé erősen lejtett. Benne sok cseréptöredéket, állatcsontot, malomkőtöredéket, iszkábaszeget, és némi gabonamagot találtunk. A szelvény nyugati oldalán (sáncátvágás 9-10 méter, -486-530 cm), egy kb 1 négyzetméteres összefüggő, kormos, faszenes tapasztásrétegre bukkantunk. A feketére égett, 5 cm vastag tapasztásrarabok közül többnek egyik felülete sima volt. Az objektumból gyűjtött faszénmintából C14-es vizsgálatot végeztettünk, amely 850-990 közötti időintervallumot eredményezett.

A szelvény keleti végében (sáncátvágás 24-25 méter, -636-680 cm), megközelítőleg 14 méterre az előző objektumtól, egy másik égett, kormos, faszenes felület is napvilágot látott. Mellette egy kisméretű, négyszögletes, 4,5x5 cm-es, cölöplyukat bontottunk ki, amelyben falenyomatot is leltünk. A cölöplyuk függőlegesen állt, a találási szinttől 20 cm-ig lehetett követni, alakja arra mutat, hogy faragott volt. Közelében teljesen elszenesedett gerendákat

⁴⁷² A keleti sáncátvágás leletei: HOM ltsz: 89. 7. 1-142, 90. 21. 1-67.

találtunk, de a földben sehol sem voltak égésnyomok.⁴⁷³ Nagyon valószínű, hogy e két objektum a várépítést megelőző település házainak maradványa lehetett. Alatta a már az érintetlen altalaj, illetve az alapkőzet következett.

Nyugati sáncátvágás

A keleti sáncátvágásban lelt sűrű rácsszerkezet élesen eltért a felette elhelyezkedő, illetve a hasonló korú várakban lelt rekeszes szerkezetektől. Annak ellenőrzésére, hogy a kétféle faszerkezet általánosnak tekinthető-e a borsodi sáncban, egy további sáncátvágást tartottunk szükségesnek. Erre legalkalmasabbnak a keleti sáncátvágással csknem szembeni nyugati sáncoldal mutatkozott. Itt a sáncmaradvány déli vége a korábbi pusztítások nyomán szakadékos volt. Letisztításával lehetőség nyílt egy teljes sáncmetszet kialakítására. E mellett remélhettük, hogy az alsó rétegeket érintetlenül feltárhatjuk.

A megbolygatott sáncmetszetet 260 cm mélységig faragtuk le függőlegesre. Ekkor értük el a korábban még érintetlen rétegeket. A metszetben sok barnára korhadt, 10-15 cm vastag, vízszintesen fekvő gerenda mutatkozott a sánciránnyal párhuzamosan. A metszetben lévő gerendák elhelyezkedése pontosan megfelelt a lejjebb kibontakozott szerkezetnek.

Az alsóbb szinteket egy 17x2 méteres szelvénnel tártuk fel. A keleti oldallal ellentétben itt négy rekeszsor épült szorosan egymás mellé. A rekeszsorok mérete nem volt egységes, a sánciránnyal párhuzamos gerendák 220-340 cm-re, a merőlegesek pedig fent 80-90, alul 100-110 cm-re helyezkedtek el egymástól. A rekeszeket 18-20 cm vastag gerendákból alakították ki. Az azonos irányú gerendák itt sem érintkeztek egymással, közöttük földet találtunk. A feltárt területen függőleges oszlopok nyomaira nem bukkantunk.

A sánc külső oldalán, a középső rekeszsornál (nyugati sáncátvágás 10-11,3 m) 220-375 cm mélységben vörösre égett, kormos volt a föld. Ez nagyobb pusztulásra utalt. A külső rekessor nagyobb arányú pusztulását pedig 310 cm mélység alatt figyelhettünk meg. Itt több esetben azt tapasztaltuk, hogy ugyanannak a gerendának a külső széle elszenesedett, körülötte a föld vörösre égett, a belső fele azonban barnára korhadt, és körülötte nem volt égett a föld. A rekeszek közötti föld a gerendáktól 5-10 cm-re már nem mutatott égésnyomokat. A külső oldal legalsó gerendája barnára korhadt, idáig tehát nem hatolt le a tűz.

A rekeszes szerkezet famaradványait 19 szinten tudtuk kibontani. Közülük hatot csak a külső oldalon figyelhettünk meg, amely arra utalt, hogy a faszerkezet az alsó szinten szélesebb lehetett, mint felül. A rekeszes szerkezet balti magassága: 147,10-144, 10 m (70. tábla).

⁴⁷³ A gerendákat Nováki Gyula úgy értelmezte, hogy a sáncához tartoztak. Valószínűbb azonban, hogy az égett felszínnel és a cölöplyukkal együtt a sáncépítést megelőző település egy házának maradványai lehettek. Ha ugyanis a sáncához tartoztak volna, feltehetőleg nemcsak a gerendák, hanem körülöttük lévő a föld is megégett volna, ahogyan ezt más helyeken meg is tudtuk figyelni. Vö: Nováki 1993, 129, 20-21. szint, 134, 137-138.

Leletek:

A nyugati sáncátvágásban jóval kevebb lelet került elő, mint a keletiben. Cseréttöredékeken, köztük hullámvonallal díszített darabokon kívül, állatsontot, valamint egy égett csontkorcsolyát találtunk (71. tábla 3.). A famaradványokból C14-es vizsgálatot végeztettünk, amelynek az eredménye a következő: 1. minta (deb1599) 770-950. 2. minta (deb 1605) 800-950.

A rekeszes szerkezet alatt, 370 cm mélységtől itt is előkerült az a sűrű rácsszerkezet, amelyet a keleti oldalon megfigyeltünk, de csak a sánc belső oldalán. Iránya itt is 35-40 fokkal eltér a felette lévőttől. Maradványait 170-220 cm vastagságban tudtuk kibontani (balti magasság: 144,10-142, 10 m). Ebben is megfigyelhető volt egy függőlegesen levert, kihegyezett karó, gerendamaradványokat 496-544 cm között találtuk meg. A sáncépítést megelőző járószint 500-560 cm mélyen került elő (balti magasság: 142,10 m). Itt nem bukkantunk rá a sáncot megelőző telep objektumaira. A gerendák alatt a bolygatatlan altalaj, illetve az alapközet jelentkezett.

Leletek:

A sűrű rácsszerkezetből csak néhány cseréptöredék került elő.⁴⁷⁴ A famaradványokból C14-es vizsgálatot végeztettünk, amelynek az eredménye a következő: 1. minta (deb1601) 800-950. 2. minta (deb1597): 890-1000.⁴⁷⁵

További sáncmetszetek

A keleti sáncátvágástól 51 méterre északra, 1x5 méteres kutatóárokkaal vizsgáltuk meg a sáncot (43. szelvény). Itt a sáncnak a mai felszínen igen kevés nyoma látszik. A kutatóárok megközelítőleg derékszögben metszette a sáncot. Déli metszetében két égett gerendamaradványt találtunk. Feltehetőleg gerendák nyoma lehetett az a több helyen is észlelhető fehér por, amelyet a kutatóárok mindkét metszetében megtaláltunk. Rossz megtartásuk miatt azonban nem lehetett kibontani őket. A sánc külső oldalán jól meg lehetett figyelni azt az égett agyagréteget, amelyet az előző átvágásokon is meglettünk. A mai felszíntől 120 cm mélységben elértük a bolygatatlan altalajt. Balti magasság: 144, 84 - 143,98 m, a keleti sáncátvágásban ezen a szinten a sűrű rácsszerkezet helyezkedett el. Itt azonban nem bukkantunk ennek a nyomára (72. tábla 1-2). A

⁴⁷⁴ A nyugati sáncátvágás leletei: HOM ltsz: 90. 22. 1-27.

⁴⁷⁵ A vizsgálatot Hertelendi Ede végezte. Munkáját ezúton is köszönöm. A megadott értékek naptári években értendők.

sánc alatt nem mutatkoztak telepjelenségek. Az átvágásban néhány, a 10. századi faluból származó cseréptöredéket, köztük másodlagosan megégett darabot leletünk.⁴⁷⁶

A nyugati sáncátvágástól északra, 35 méterre egy 5x10 méteres szelvénnel, irányával párhuzamosan metszettük el a sáncot (49. szelvény). A sáncnak ez az egyik legéppebben fennmaradt szakasza. A szelvény felső részén mindenütt megtaláltuk azt a vörösre égett agyagréteget, amelyet már a korábbi átvágások alkalmával is megfigyeltünk. Ez feltehetőleg a sánc belső oldalának leégéséből származhatott. Az égett agyagréteg alatt a szelvény északi oldalán 260-290 cm mélységben (balti magasság: 142, 50, nyugati sáncátvágás: rácsszerkezet alja) nagyobb kövek mellett 10-15 cm széles, téglalap alakúra bárdolt, részben elszenesedett gerendarabokat találtunk. A szelvény közepe táján pedig, 300-320 cm mélységben ugyancsak nagyobb kövek mellett további égett gerendamaradványokra bukkantunk (balti magasság: 142,10 m, nyugati sáncátvágás: rácsszerkezet legalja). Alattuk tapasztásszerűen kiégett a föld. Ez a tapasztás-szerű, hamus réteg a szelvény egész területén ugyanabban a szintben jelentkezett. Feltehető tehát, hogy ez volt a sánc építésekor a járószint (balti magasság: 142, 10 m). Az vékony, égett, hamus réteg egyben azt is jelzi, hogy a vár építése előtt bizonyos tereprendezésre, a gaz felégetésére, elterítésére is sor kerülhetett. Hasonló jelenséget a soproni sáncnál is megfigyeltek.⁴⁷⁷ Ez alatt a réteg alatt, 370 cm mélységben, a sáncépítést megelőző település 2 házát sikerült feltárnunk (7. 9. ház, balti magasság: 141, 40 m). A 7. ház omladécai között elhelyezkedő a magrétegben egy 24 cm átmérőjű, kővel körülrakott oszlop nyomát figyeltük meg, amely azonban nem nyúlt bele a ház omladékaiba, így nagy valószínűséggel nem is tartozhatott ahhoz. A házak és a sáncépítés járószintje között 30-70 cm feltöltődött földréteg helyezkedett el.

A szelvényben vízszintesen nem, függőlegesen azonban igen jól kirajzolódott a sánc szerkezete. A rekeszek sáncirányra merőleges gerendáit találtuk meg, amelyek 60-90 cm távolságra helyezkedtek el egymástól. Ez megfelel a keleti, illetve a nyugati sáncátvágásban megfigyelt rekeszszélességnek. Az egymás feletti gerendák többnyire fehér por alakban maradtak meg. Nyomuk jórészt összefolyt, mintha függőleges oszlopok maradványai lettek volna. Néhány esetben azonban meg lehetett figyelni az eredeti gerendák korhadt nyomát is. Ezek átlagban 10 cm átmérőjű gömbfák voltak. Vízszintesen, a sánc belseje felé 30-120 cm mélységig tudtuk követni őket. A gerendák itt sem közvetlenül egymáson feküdtek, közöttük 15-20 cm földréteg volt. A szerkezet hasonló részletét figyelték meg az abaújházi,⁴⁷⁸ és a soproni sáncban is.⁴⁷⁹ A legalsó gerendák 8-28 cm-rel a járószint alatt helyezkedtek el, tehát a sánc építését az egykori felszínen kezdték meg. Az első rekeszek azonban a fölöttük elhelyezkedők súlya miatt a földbe

⁴⁷⁶ Leletek: HOM ltsz: 96. 1. 870-873.

⁴⁷⁷ Tomka 1977, 68, 78.

⁴⁷⁸ Gádor-Nováki 1980, 49, 7. kép

⁴⁷⁹ Gömör-Márton-Hertelendi-Benkő 1994, 69, 9. ábra, Gömöri 2002, 70, 42. kép, 73, 46. kép.

nyomódtak.⁴⁸⁰ Hogy a sányszerkezetben függőleges oszlopok is lehettek, azt a kővel körülrakott cölöplyuk is bizonyítja. A keleti és nyugati sáncátvágásban megfigyelt rácsszerkezetnek nem találtuk nyomát (73. tábla).

Leletek:

Az égett, vörös agyagréteg meglehetősen leletszegény volt. A szelvény további rétegeiben azonban több lelet látott napvilágot. Egy négyszögletes átmetszetű vastárgy, egy orsógomb egy cseréptöredékből csiszolt orsókarika, egy bebökődött pontokkal, alatta hullám és vízszintes vonalkötegekkel díszített fazék összeállítható töredékei (74. tábla 6), bordásnyakú edény töredéke, néhány nagyobb edénytöredék, két kereszt alakú fenékbélyegtöredék (74. tábla 3-4.), egy sütőharang (74. tábla 2, és egy sütőtepsi töredéke, állatcsontok, patics, valamint a sánc legalsó szintjén egy csukló nélküli rúdzabla került elő (29. tábla 8.).⁴⁸¹ A sánc faszerkezetéből C14-es vizsgálatot végeztettünk (deb-6709), amelynek az eredménye a következő: 894-969.⁴⁸²

A sánc nyomvonalát a vár déli oldalán, az 51. szelvényben tudtuk megfigyelni. A sáncnak a felszínen itt már semmi nyoma nem maradt. A szelvény déli végében 52,5 és 62 méter között 100 és 60 cm vastagságban vörös égett agyagot találtunk (balti magasság: 144,10-142,84 m), amely azonos a más sánctszakaszokban lelt vörös rétegekkel. Feltehető tehát, hogy ez a sánc lecsúszott belső oldala lehetett, és így a sánc vonala sem sokkal délebbre húzódhatott. Faszerkezet nyomára, illetve leletanyagra nem bukkantunk ezen a területen (72. tábla 3.). A vörös égett agyagréteg alatt azonban itt is egy vékony, faszenes, hamus réteg, a sáncépítést megelőző járósínt mutatkozott (balti magasság: 142, 84 m).

A sáncépítés periódusai

Mint a fentiekből kitűnik, mindkét teljes sáncátvágásban két építési periódust lehet megfigyelni. Első periódusban a sűrű rácsszerkezetet készítették el, amely a keleti oldalon sokkal markánsabban jelentkezett, mint a nyugatin. A keleti oldalon a famaradványok erősen megsüllyedtek, az egész szerkezet észak-északkelet felé lejtett. A nyugati oldalon ez kevésbé volt érzékelhető. Az első építési periódust jelentő sűrű rácsszerkezetnek a sánc további metszeteiben azonban nem bukkantunk nyomára. De ismeretlen ez a szerkezet az eddig feltárt korai magyar

⁴⁸⁰ 1m³ föld súlya a föld minőségétől függően 1,5-2 tonna. 5 méteres átlagos sáncmagasságot számítva 1 m² felületre 7,5-10 tonna nehezedik. Nem csoda hát, ha a legalsó rekeszsorok benyomódtak az egykori járósíntbe. A számítások elvégzéséért Liptovszky Gábornak tartozom köszönettel. Hasonló jelenséget figyeltek meg Zalaszentiván-Kisföldi-hegyen is. Itt azonban úgy vélték, hogy a legaló gerendákat kissé beásták a korabeli járósíntbe. Vö: Nováki-Sándorfi 1981, 141.

⁴⁸¹ A leletek: HOM ltsz: 96. 1. 1265-1333.

⁴⁸² A vizsgálatot a debreceni ATOMKI munkacsoportja végezte, Szántó Zsuzsa vezetésével. Munkájukat ezúton is köszönöm. A vizsgálatot Hertelendi Ede végezte. Munkáját ezúton is köszönöm. A megadott értékek naptári években értendők.

várakban is. Sűrűn egymás mellé fektetett gerendákból álló faszerkezetet a gyöngyöspatai vár sáncában figyeltek meg. Ez azonban nem teljes analógiája a borsodinak.

A rácsszerkezet funkciójára a várbelső feltárásának, illetve talajrétegtani fúrások eredményeinek térinformatikai elemzése világított rá.⁴⁸³ A várdomb mai szintvonalas felmérésére rátettük a szelvényeinkben, és a fúrások során elért mélységi adatokat, különös tekintettel azokra a pontokra, ahol megtaláltuk az eredeti sziklafelszínt. Külön rétegben ábrázoltuk a várat kelet-nyugati irányban átszelő két árkot is, melyeket több helyen megfigyelhettünk (75. tábla). Az északi árkot mindjárt az első ásatási idényben átvágtam, és konstatáltam, hogy a 10. századi település házai ennek az ároknak a két szélén, illetve benne helyezkednek el. Szerepével azonban sokáig nem voltam tisztában. Csak annyi látszott biztosnak, hogy az árok időben megelőzi a 10. századi települést, hiszen annak objektumai rátelepülétek.⁴⁸⁴ A térinformatikai elemzés azután, világossá tette, hogy az árkok nem mesterséges eredetűek, hanem természetes képződmények. A ma egységesnek látszó várdomb eredetileg két kisebb kiemelkedés volt. A Bódva vize ezen a ponton az alaphegységnek nemcsak a keleti és északi, hanem a déli és a nyugati oldalát, valamint a tetejét is koptatta. Így jöhetett létre egymás közvetlen közelében az a három kisebb domb, melyből kettő összeépítésével hozták létre a borsodi földvárat. Az északi és déli dombot két mélyedés, árok, és közöttük egy plató választotta el egymástól.⁴⁸⁵ E két dombtól 100 méterre, délnyugatra helyezkedik el a harmadik, melyen a templom épült fel. Ez utóbbi sohasem tartozott a várhoz (76. tábla). S bár lehet, hogy a sáncok és a templomdomb közötti bevágódást az elmúlt évszázadok során mesterségesen is mélyítették, eredendően ezt is a természet hozta létre.

A várnak, mint láttuk, stratégiai szempontból ideális helyet választottak. Az itt álló három kisebb domb azonban a természet adta formájában nem volt alkalmas várépítésre. Egyenként mindegyik kicsi lett volna. Ráadásul északról dél felé haladva a dombok egyre alacsonyabbá váltak. Önként adódhatott tehát a gondolat, hogy a Bódvához, és egymáshoz közelebbi két magaslatot összekössék. A vár építése a dombokat elválasztó két, 3-3,5 méter mély árok feltöltésével kellett, hogy kezdődjön. A belső területek elegyengetése a vár védelme szempontjából ugyanis nyilvánvalóan fontos lehetett. A feltöltést néhány szelvényünkben jól meg is lehetett figyelni. Bizonyos azonban, hogy ez a feltöltés idővel megszállt. Ennek köszönhető, hogy ha halvány nyomokban is, de a szintvonalas felmérésen a mai napig felismerhetők az egykori domborzati viszonyok.

A feltöltés megsüllyedése a várbelsőben kevésbé, a sáncoknál azonban komoly nehézséget okozhatott. Ezért lehetett szükség arra, hogy a földtöltés fölé megépítsék a sűrű, rácsszerű faszerkezetet is. Mind a keleti, mind a nyugati sáncátvágás azon a helyen történt, ahol a sánc

⁴⁸³ A térinformatikai elemzést ArcGIS 8. 3. térinformatikai rendszerrel végeztük. Köszönettel tartozom Szörényi Gábor Andrásnak és Honti Szabolcsnak, akik e témában segítségemre voltak.

⁴⁸⁴ Az árokról részletesen: Wolf 1992, 418-427, 421, Wolf 2001b, 188.

⁴⁸⁵ Az ásatási megfigyelések szerint az északi árok szélessége 32 és 13 méter között változott. A déli egyenletesebb szélességű, 27-29 méter. A köztük elhelyezkedő plató 17-18 méter széles.

nyomvonala metszi a dombokat elválasztó első árkot. Ez éppen a sáncátvágások helyén fut ki az északi domb pereméig. Mint láttuk, még további három helyen megvizsgáltuk a sánc szerkezetét, ott, ahol nem érintkezik a dombokat elválasztó mélyedésekkel. Ezeken a pontokon a rácsszerkezetnek nem találtuk nyomát. A keleti sáncátvágásban azt is meg lehetett figyelni, hogy a sűrű rácsszerkezet követi az árok vonalát. A kazettás szerkezet alatt még 12 méter szélességű volt, az árok alján viszont már csak 3 méter.

Úgy vélem tehát, hogy a rácsszerkezet Borsodon a rekeszes sánc alapozása lehetett. Erre utal a rácsszerkezetben talált gerendák mérete is. Ezek átmérője ugyanis (4-8, 6-12 cm) jóval kisebb a rekeszekben felhasznált, 20-30 cm átmérőjű gerendáknál. De erre utal maga a rácsszerkezet is, a váltakozó irányban, sűrűn egymás mellé fektetett gerendák sora (77. tábla). Az alapozásra azokon a pontokon lehetett szükség, ahol a két külön álló dombot összeépítették. A cél nyilvánvalóan az volt, hogy a dombokat elválasztó mélyedések kifutási pontjánál a sánc megsüllyedését megakadályozzák. Hogy ez nem sikerült teljes mértékben, az a keleti sáncátvágásban jól látszott. Itt, mint említettük, valamennyi réteg erősen lejtett észak-északkeleti irányba, vagyis az árok alja felé. A sáncszerkezet megsüllyedése jelentékeny lehetett, hiszen a famaradványok két vége között gyakran 50-60 cm szintkülönbség is volt. Lehetséges, hogy a keleti oldalon emiatt volt szükséges a sánc külső oldalának megerősítésére, a hat szinten megfigyelt, lépcsőzetesen egyre kijebb helyezett rekeszsorokra.

Figyelemre méltó, hogy Gyöngyöspatán a sánc alján, egy árok belső oldalához csatlakozva került elő rácsszerkezet.⁴⁸⁶ Nem kizárt tehát, hogy ez is alapozás volt. Eddigi ismereteink szerint a gyöngyöspataival leginkább a zalavári külső sánc mutat rokonságot. Ennek sűrűn egymás mellé fektetett gerendákból álló rácsszerkezetét mind Fehér Géza, aki az első sáncrészeket feltárta, mind Ritoók Ágnes, aki az eddigi rajzokat, leírásokat elemezte, egyértelműen alapozásnak tekinti.⁴⁸⁷

A jelenlegi tudásunk szerint tehát a vár építése a két különálló domb közötti mélyedések feltöltésével kezdődhetett. Ezt követte a szükséges pontokon a rekeszes szerkezet megalapozása. A keleti oldalon ezt a következőképpen rekonstruálhatjuk. Miután az árok itteni szakaszát vékony, apró köves réteggel, majd földdel föltöltötték, keleti végében, a domb peremén egy kisebb földhalmot emeltek. Tetejére két cölöpsort vertek le szorosan egymás mellé. Mindkettőnek az lehetett a feladata, hogy a sűrű rácsszerkezetet a domb keleti pereme felől megtámassza, megakadályozza szétcsúszását. Mint láttuk, a rácsszerkezetben a farétegek közvetlenül egymáson helyezkedtek el. Közöttük csak ritkán lehetett földréteget találni. A farétegek nemcsak merevítették a feltöltést, hanem segítettek a vízelvezetésben is. Nyilvánvalóan ezt a célt szolgálta az árok alján,

⁴⁸⁶ Kovács 1974, 236.

⁴⁸⁷ Ritoók Ágnes: "Árpád-kori erődítések Zalavár-Várszigeten" című 2001. április 20-án, a keszthelyi Castrum Bene konferencián elhangzott előadása. Ez úton is szertném megköszönni Ritoók Ágnesnek, hogy előadásának szövegét áttanulmányozhattam.

illetve a rekeszes szerkezett alatt elterített apró köves réteg is. A rácsszerkezetet 2 méter magasságban tudtuk megfigyelni. Szélességben követte az árok vonalát. A legsűrűbb az árok közepe, azaz a legmélyebb pontja fölött volt. A szélei felé ennél jóval ritkábban bukkantunk a nyomaira.

A nyugati sáncátvágásban a rácsszerkezet alapvetően ugyanazt a képet mutatta, mint a keletiben. Itt 170-220 cm vastagságban maradt meg.

Az alapozás után következett a tényleges várfal, a rekeszes szerkezet építése. Ez a keleti oldalon közvetlenül a rácsszerkezetre került, a nyugati oldalon azonban egy 20-40 cm vastag feltöltés helyezkedett el közöttük. Mint említettük, a további sáncmetszetekben nem találtuk meg a rácsszerkezet nyomát. Ahol tehát nem volt szükség alapozásra, ott a rekeszes szerkezetet közvetlenül a járósinten kezdték építeni. Hasonló megfigyelést tettek az abaújházi,⁴⁸⁸ valamint a Zalaszentiván-Kisfaludi-hegyi sánc ásatása során is.⁴⁸⁹

A nyugati oldalon a rekeszes szerkezet külső oldala (nyugati sáncátvágás 10-11,3 m) leégett, és elpusztult. A tűz 50-70 cm mélységben járta át a sáncot. A ledőlt falat úgy javították meg, hogy 3 méterrel kijebb egy újabb rekessort alakítottak ki. A toldást nem függőlegesen építették, hanem mintegy 70 fokos szögben rendkívül meredek falat hoztak létre, amellyel valószínűleg az előző, leomlott falat kívánták megtámasztani. Ezt tekinthetjük a következő építési periódusnak. Ennek azonban csak a nyugati oldalon találtuk meg a nyomát. A nyugati oldalon a kijavított sánc teljes alapszélessége 13 méter volt.

A sánc nyomvonalának kutatása (51 szelvény) arra mutat, hogy a sánc nem közvetlenül a mai domb déli peremén épült.⁴⁹⁰ Annál valamivel északabbra húzódott.⁴⁹¹ Ezen a részen a déli domb oldala lankásabb, kevésbé meredek, mint máshol. Hogy azonban ez természetes, vagy mesterséges eredetű, erre az ásatások nem szolgáltatott adatokat. Felderítése egy jövőbeli kutatás feladata lehet. Elképzelhető, hogy a jelenség összefüggésben áll a vár kapujával, esetleg az odavezető úttal. Meglehet azonban az is, hogy a domboldal azért vált lankássá, mert itt terítették el a lepusztult sánc maradványait.⁴⁹² Mindazonáltal a domb lába itt is meredeken emelkedik, helyenként a szálkő is a felszínre bukkan. A vár mérete így a Nováki Gyula által számítottnál kisebb lehetett, hossza megközelítőleg 100, szélessége pedig 182 m. Területe pedig 1,4 hektárt tesz ki (78. tábla).

⁴⁸⁸ Gádor-Nováki 1980, 52, 58.

⁴⁸⁹ Nováki-Sándorfi 1981, 141.

⁴⁹⁰ Nováki Gyula úgy véli, a vár a teljes dombtetőre kiterjedt. Nováki-Sárközi-Feld 2007, 35. Ennek azonban ellentmond az 51. szelvényben lelt réteg. A várbelső további területein úgy tapasztaltuk, hogy a sánctetőtől 10-15 méterre a sánc égett, vörös rétege már sehol sem található meg. Ha tehát az 51. szelvényben előkerült, akkor maga a sánc sem lehet túlságosan messze. Hacsak nem terítették el a sánc itteni részét a várbelső területén. A fokozatosan elvékonyodó vörös, égett réteg azonban inkább arra mutat, hogy a sánc belső oldalának lecsúszott részét találtuk meg.

⁴⁹¹ A 3 d-s modellt ArcView 3.1-3 D Analyst rendszerrel készítettük. A témában nyújtott segítségéért Szörényi Gábor Andrásnak tartozom kösznettel.

⁴⁹² Kétségtelen, hogy a 18. század végén ezen az oldalon jelentek meg az első, várba épített házak. Vö: BML T 198/1. A vár 18. századi történetéről az alábbiakban még szó lesz.

A sánc építőanyaga

Mint a fentiekből kitűnik, a sáncban különféle minőségű földet találtunk. A települési hulladékkal kevert laza földtől a sárga homokos, kavicsos, sóderes rétegen, a vörösre égett agyagon át a sötétszürke iszapig a legváltozatosabb összetételű anyagokkal találkoztunk. A feltárt sáncrészletekben a töltés törörítésére utaló nyomokra nem bukkantunk. De nem volt ez jellemző más hasonló módon épült vár esetében sem.⁴⁹³ Kevésbé volt változatos az árkok feltöltésére használt anyag. Többnyire barna, faszenes, paticsos földet találtunk benne, előfordult azonban porhanyós fekete föld, valamint bolygatatlannak látszó vörös agyag is.

A sáncból előkerült leletek egyértelművé teszik, hogy építéséhez egy korábbi település maradványait használták fel. Figyelembe véve a vár relatív magasságát, illetve a sáncból és a várbelsőből előkerült leletek hasonlóságát, a településmaradványok csakis a sáncokat megelőző faluból származhattak. Az árkok feltöltésébe ugyancsak a 10. századi falu omladékaiból kerülhetett a barna, paticsos, faszenes föld. Ezekben azonban a sáncnál jóval kevesebb leletet találtunk. A sóder, a porhanyós fekete föld, a vörös agyag és iszaprétegek azonban azt bizonyítják, hogy emellett máshonnan, feltehetőleg közeli helyekről, a Bódva medréből, a várat körülvevő mocsaras területekről is hordták a földet a sáncba. A sáncok anyagát vizsgálva kitűnik, hogy más várak építésénél is hasonló módon jártak el. Korábbi település maradványait lelték például a soproni,⁴⁹⁴ a honti,⁴⁹⁵ szabolcsi,⁴⁹⁶ abaújházi⁴⁹⁷ sáncban, és általánosnak tekinthető a helyi anyag, a felszínközeli patak, és lápi üledék felhasználása is.⁴⁹⁸

A két domb összeépítése során a mélyedések feltöltésére 4200 m³, a vár 430 méter területű, átlagosan 5 méter magas sáncában pedig megközelítőleg 16 500 m³ földdel számolhatunk.

Az árkok és a sánc feltárása közben többször is előkerültek kisebb-nagyobb kövek. Ezek tudatos beépítésére azonban csak néhány esetben gondolhatunk. Ilyen például a keleti sáncátvágásban az árok alján, illetve a feltöltés egy bizonyos pontján talált sóderréteg. Hogy ez nem természetes eredetű, azt a bennük talált leletek is bizonyítják. De ilyenek tekinthetjük a 49. szelvényben lelt cölöplyukat is, ahol a kövek nyilvánvalóan a függőlegesen álló oszlop megtámasztására, kiékelésére szolgáltak. A kövek szerepe mindkét esetben világos. A sóderréteg vízelvezetésre szolgált, a cölöp körül elhelyezett kövek pedig a stabilitást fokozták. Más

⁴⁹³ Sopron: Ivancsics 1987, 237, Gömöri 2002, 79. Hont: Nováki-Sándorfi-Miklós 1979, 34, Zalaszentiván-Kisfaludi-hegy, Sály-Lator, Gyöngyöspata: Ivancsics 1987, 240.

⁴⁹⁴ Tomka 2000a, 17, Gömöri 2002, 79.

⁴⁹⁵ Nováki-Sándorfi-Miklós 1979, 33-34.

⁴⁹⁶ Németh 1973, 174.

⁴⁹⁷ Gádor-Nováki 1980, 60-74.

⁴⁹⁸ Németh 1973, 174, Gádor-Nováki 1980, 45-48, Tomka 1976, 402, Tomka 1977, 78, Tomka, 1987, 153, Ivancsics 1987, 240.

helyeken azonban a lelőköörülmények azt bizonyítják, hogy a kövek véletlenszerűen, a földtöltéssel együtt kerülhettek a sáncba, és az árkokba. A köveknek olyanfajta szisztematikus beépítésére, mint amelyeket korábban más sáncoknál feltételeztek,⁴⁹⁹ nem akadtunk nyomára. A kövek véletlenszerű elhelyezkedését figyelték meg a szabolcsi,⁵⁰⁰ soproni sáncban is.⁵⁰¹

A sánc másik, alapvető építőanyagát, a fát, mint láttuk, többféle méretben használták fel. A rácsszerkezetben általában 4-12 cm átmérőjű gerendákat találtunk. Ennél vastagabb, 16-22 cm-es csak ritkán akadt közöttük. A talajadottságok miatt a famaradványokat többnyire csak fehér, vagy világosszürke por alakban lehetett követni. A metszetfalban azonban jól látszott a gerendák nyoma. S bár erősen összenyomódtak, annyit meg lehetett figyelni, hogy a sáncba megmunkálás nélkül, eredeti formájukban építették be őket. A rácsszerkezet keleti széle mellett hullott ágak, gallyak lenyomatára is rábukkantunk. Hasonló jelenséget más sáncok esetében is megfigyeltek, ami arra mutat, hogy a faanyagot helyben dolgozták meg, gallyazták le, és faragták meg.⁵⁰²

A rekeszes szerkezetben átlagosan 20-30 cm átmérőjű gerendákat leltünk. De találtunk ennél kisebb, 10 cm átmérőjűt is. A sáncátvágásokban meg lehetett figyelni, hogy a gerendákat szögletesre bárdolták ((79. tábla). A metszetfalakban azonban gyakran kerek átmetszetű gerendanyomok kerültek elő (73. tábla). Ezekben az esetekben tehát természetes formájában építették be a faanyagot. Nem egyedi jelenség ez sem, ugyanezt tapasztalták más várak esetében is.⁵⁰³

A keleti sáncátvágás rekeszes szerkezetéből több, nagyobb, viszonylag jó állapotú gerendamaradványt emeltünk ki, hogy megvizsgáltsuk azokat.⁵⁰⁴ A vizsgálatok célja részben xylogén elemzés, azaz fafajta meghatározás, részben dendrokronológiai kor meghatározás volt. Kitűnt azonban, hogy a maradványok többsége érdemi vizsgálatra nem alkalmas. Dendrokronológiai vizsgálatot sajnos egyáltalán nem lehetett végezni.⁵⁰⁵ Így végül csak egyetlen nagyobb maradványt lehetett xylogén elemzésre felhasználni. Ennek eredménye a következő: A gerenda faanyaga kocsánytalan tölgy (*Quercus petraea*). A kocsánytalan tölgy abban tér el a kocsányostól, hogy törzse nyúlánkabb, hengeresebb, koronája nem bomlik olyan hatalmas

⁴⁹⁹ Gyöngyöspata: Kovács 1987, 158. Sály: Gádor 1987, 248.

⁵⁰⁰ Németh 1973, 177.

⁵⁰¹ Gömöri 2002, 79.

⁵⁰² Hont: Nováki-Sándorfi-Miklós 1979, 31, Nováki-Sándorfi 1981, 134. Sopron: Tomka 1976, 397, Tomka 1987, 154, Gömöri 2002, 76-77. Moson: Tomka 1976, 402, 8. kép, Tomka 1977, 78, 45. j. Nováki Gyula úgy vélte, hogy Borsodon a fahulladékok a rácsszerkezetet megtámasztó cölöpsor közötti sövényfal maradványai lehetnek. Vö: Nováki 1993, 133. Mivel azonban hasonló hulladékot olyan helyeken is megfigyeltek, ahol sövényfallal nem számolhatunk, valószínűbb, hogy a famaradványok a sáncba épített gerendák megmunkálásából származhattak.

⁵⁰³ Sopron: Tomka 1987, 153-154, Gömöri 2002, 76. Moson: Tomka 1976, 400, Tomka 1987, 154.

⁵⁰⁴ A faanyag vizsgálata már Bartalos Gyulát és Leszih Andort is foglalkoztatta. Mindketten vettek is mintát a sáncból, ezek azonban napjainkra nyomtalanul eltűntek. Vö: Egri Híradó 1899. 8. sz, Leszih 1927, 87: „Három nagyobb gerendadarabot behoztam, már csak azért is, hogy megvizsgáltsuk, nem lehet-e az elszenesedés mérvéből azt az időt hozzávetőleg megállapítani, amióta azok a földben feküdtek.”

⁵⁰⁵ Igaz, hogy a mintavétel és a vizsgálat között tizenhat év telt el. Ez sajnos nagyban rontotta a vizsgálat lehetőségeit.

ágakra. Fája valamivel könnyebb, finomabb szövetű, erősebben zsugorodó, vetemedő. Hazánk középhegységeinek és dombvidékeinek legfontosabb fafaja, a tölgyzóna uralkodó fája. Termőhelyigénye szerényebb, sekélyebb, szárazabb talajon is megél. Gyökere a sziklás talajokon is mélyre hatol, ezért jóval ellenállóbb, mint a vele előforduló bükk vagy gyertyán. A tölgy elsőrendű fa. Elérheti a 40, sőt az 50 méteres magasságot is, hazánkban azonban inkább csak 30 és 40 m közötti példányok találhatók. A xylotómiai ellemzés alapján tehát megállapíthatjuk, hogy a borsodi sáncba beépített tölgyfák a közeli, hegyvidéki területen növekedtek. A sánc faanyagvizsgálata egyben igazolta Leszih megfigyelését is, aki ugyancsak tölgynek határozta meg az általa lelt gerendamaradványokat.⁵⁰⁶ A legtöbb sánc faanyagáról nincs adatunk, ahol azonban ezt vizsgálták, ott ugyancsak tölgy volt az építőanyag.⁵⁰⁷

A borsodi minta elemzése során még egy, építéstörténetileg fontos megfigyelést lehetett tenni, amely a maradvány méretéhez kapcsolódik. A gerendamaradvány nem túl sok, kb 50 évgűrűt tartalmazott. Ha figyelembe vesszük is a gerenda külső felületének pusztulását, akkor is feltűnő, hogy a gerendaszerkezetet nem nagy, vaskos fatörzsekből készítették, hanem viszonylag kis átmérőjűekből.⁵⁰⁸

Összefoglalóan megállapíthatjuk tehát, hogy a borsodi sáncot a közeli erdők tölgyeseiből kitermelt fából építették. Az építkezésnél különféle méretű törzseket, sőt ágakat is felhasználtak, tehát nem törekedtek arra, hogy csak azonos méretű fákat vágjanak ki, és a gerendák mérete egyforma, szabályos legyen.⁵⁰⁹ A fatörzseket részben megmunkálták, részben azonban természetes formájukban építettek be a faszerkezetbe. A 430 méter hosszú, átlagosan 5 méter magas várfalhoz 2270 m³ fára volt szükség. Az árkok sáncok alá eső részében megközelítőleg 630 m³ faanyagot használtak fel. A vár építéséhez, a két dombot elválasztó mélyedések feltöltéséhez, a sánc alapozásához, valamint felépítéséhez 100 embernek 250 napra volt szüksége. Ha ehhez hozzászámítjuk, hogy az árkok feltöltését 3-6 hónapig hagyták ülepedni, akkor valószínűnek tarthatjuk, hogy az építési munkálatok 370 nap alatt lezajlottak. Azaz a borsodi várat körülbelül egy év alatt építhették fel.⁵¹⁰

Időrend

⁵⁰⁶ Leszih 1927, 86.

⁵⁰⁷ Sopron: Tomka 1977, 78, 46, jegyzet, Józsa 1988, 78, Gömöri 2002, 76. Moson: Tomka 1977, 84. 46. j. Tölgyfa szerkezetet figyeltek meg például Wrocławban is. Vö: Rzeźnik 2000, 483.

⁵⁰⁸ A vizsgálatot Gryneus András végezte. Munkáját ezúton is köszönöm.

⁵⁰⁹ Erre, tehát az épületfa-termelés különválasztásra csak a középkor jóval későbbi időszakában került sor. Vö: Csőre 1975, 93.

⁵¹⁰ A számításoknál a rekeszes szerkezetben átlag 20 cm vastag, megmunkált, összecsapolt gerendákkal, a rácsszerkezetben pedig ennél jóval vékonyabb, 8 cm körüli, természetes formájában felhasznált ágakkal, fiatal fákkal számoltunk. A sánc hosszát 430, alapszélességét 12, koronáját 3 méter szélesnek vettük. A munkaórák kiszámításánál Sándorfi György módszerét alkalmaztuk. Vö: Nováki-Sándorfi 1981, 142-144. Hangsúlyozni szeretném, hogy a számítások közelítő jellegűek, hiszen a sánc és az árkok pontos modellezéséhez nem áll rendelkezésünkre elég adat. Az építési időt nagyban befolyásolhatta az időjárás, valamint az is, hogy milyen messziről szállították hozzá az építőanyagot. A számítások elvégzéséért Liptovszky Gábornak tartozom köszönettel.

A sáncátvágásokban meglehetősen sok leletet találtunk. Köztük csekély számban (összesen 20 darab, ebből 10 a keleti sáncátvágásban, 10 pedig a 49. szelvényben) bronzkori és késővaskori cseréptöredéket, öntőmintát is leltünk (80. tábla 1-8, 81. tábla 1-7.). Előkerült továbbá két sütőtepsi (80. tábla 9.) és egy sütőharangtöredék (74. tábla 2.) is. A sütőtepsikkal kapcsolatban általánosan elfogadott vélemény, hogy a 9. századi, szláv települések jellegzetes edénytípusa.⁵¹¹ Van azonban olyan nézet is, mely szerint ezek az edények a 10-13. században is általánosan elterjedtek a különféle népek településeinek leletei között.⁵¹² A sütőharangokkal kapcsolatban hasonlóképpen megoszlik a kutatók véleménye. Szőke Béla Miklós szerint, a kézzel formált sütőharangok, tálak, fazekak, cserépbográcsok csak olyan helyen jelentek meg, amelyek topográfiai is jól elkülöníthetők az Árpád-kori leletektől, és a 9. századba tartoznak.⁵¹³ Ezzel szemben Takács Miklós a sütőharangot az Árpád-korban is továbbélő edényformának tartja.⁵¹⁴ A két edénytípus körüli vita azonban a sánc építése szempontjából indifferens. A darabok semmi képpen sem származhattak a várbelsőben állt településről, mivel az ottani igen gazdag kerámiaanyagban, mint láttuk, egyáltalán nem fordultak elő ezek az edényformák. Nyilvánvaló tehát, hogy a három töredék szórványként került a sánc földjébe, feltehetőleg valamely közeli területről. Ha azonban a három töredék alapján feltételezzük is, hogy a vár közelében volt egy 9. századi település, ez nem jelenti a vár 9. századi, különösen nem szláv eredetét. Mint ahogyan a sáncból előkerült néhány őskori edénytöredék sem bizonyítja, hogy a várat első formájában, az őskorban építették. Márcsak azért sem, mert az őskori és 9. századi töredékek a sánc különböző rétegeiben, a 10. századi darabokkal együtt láttak napvilágot. A sánc átvágása tehát a bizonyossá tette, hogy korábbi vélekedésekkel ellentétben a borsodi várnak nem volt sem őskori, sem szláv előzménye.

A sánc szinte valamennyi rétegből kerültek elő leletek. Ez önmagában véve is valószínűvé teszi, hogy a sánc építéséhez egy korábbi település maradványait használták fel. Ezt bizonyítja továbbá az is, hogy a viszonylag nagymennyiségű cseréptöredék mellett orsógombokat, tapasztásmaradványokat, paticstöredéket, örlőkötőredek, fenőkövet, iszkábaszeget, salakot, állatcsontot, valamint egy ép csontkorcsolyát találtunk a töltelékföldben. A sáncban lelt cseréptöredékek túlnyomó többsége megegyezik a várbelsőben feltárt telep edénytípusaival. Elég, ha itt csak a bordásnyakú edényekre, vagy a virágcserep alakú tálakra, valamint az azonos díszítésmódokra utalunk. De a várbelsőben feltárt településen találhatjuk meg a sáncból előkerült többi tárgy analógiáját is. Mindez egyértelművé teszi, hogy a leletek a várbelsőben feltárt településről származnak. Ezt, mint ahogyan már utaltunk is rá, logikussá teszi

⁵¹¹ Fodor 1984, 104, 46. j.

⁵¹² Horedt 1978, 66, Bóna 1986, 580.

⁵¹³ Szőke 1980, 188-189.

⁵¹⁴ Takács 1997, 208.

a szituáció is, a relatíve magas domb, és a sánchoz szükséges nagymennyiségű föld is. Ugyancsak ezt bizonyítják a másodlagosan megégett edénytöredékek is, amelyekről nyilvánvaló, hogy a leégett faluból származnak, hiszen szétszórta, a sánc különböző, nem égett rétegeiből kerültek elő. A két helyen (keleti sáncátvágás, 49. szelvény) megfigyelt superpozíció viszont kétségtelenné teszi azt is, hogy a sánc ráépült erre a településre, amelynek az objektumai mindkét dombon, egészen azok pereméig húzódtak. A vár tehát nem lehet egy idős ezzel a településsel. Mint láttuk, kétség sem férhet hozzá, hogy a várat megelőző falu a 10. századi magyarság egy települése volt. Pusztulását, a korhatározó leletek, és a C14-es adatok alapján a 10. század negyedik negyedére, a 970-80-es évekre tehetjük. Ez az időpont egyben a várépítés post quem-je is, a vár csak ezt követően keletkezhetett.

A sánc faszerkezetéből vett C14-es minták vizsgálati eredményei a 10. század végére, a 11. század elejére valószínűsítik a sánc építését. A két teljes sáncátvágás eredményének ismeretében korábban magam is erre az időre tettem a vár keletkezését.⁵¹⁵ A további munkálatok, elsősorban a 49. szelvényben megfigyelhető, a házak, és a sánc közötti szintkülönbség azonban óvatosságra int. Mint láttuk, a sáncépítést megelőző járószint Balti tenger feletti magassága a sánc egész területén 142,30 és 142,10 m között mozgott. A 10. századi falu házai pedig a 141,42 méteren kerültek elő. A sánc és a házak között képződött 30-70 cm vastag talaj kialakulásához mindenképpen időre volt szükség. A talajképződés bonyolult folyamat, amelyben a környezet, az éghajlat, az időjárás, a növénytakaró egyaránt szerepet játszik. S bár mértékéről csak hozzávetőleges becsléseink vannak, annyi az eddigi adatok alapján valószínűnek látszik, hogy a borsodi földvár esetében adott talajnál a minimális képződési időt 50 +/- 20 évre tehetjük.⁵¹⁶ Maga a tény, hogy a 10. századi házak nagy részét teljes felszerelésével együtt sikerült feltárnunk, is azt bizonyítja, mélyen eltemetődtek, helyük ismeretlen volt a vár építői előtt. Valószínű tehát, hogy a falu pusztulása és a vár építése között hosszabb idő telhetett el, mint amit a sáncból előkerült leletek és a C14-es eredmények alapján első pillantásra gondolnánk. A C14-es eredmények fiatalabbnak mutatták a soproni sáncot is a régészeti leletek által meghatározott koránál. Ennek okát Gömöri János abban látta, hogy a sáncban másodlagosan beépített faanyagok is lehettek.⁵¹⁷ Esetünkben azonban ezzel nem számolhatunk, hiszen a várat megelőző település leégett, használható faanyag nem maradhatott belőle. A jelenséget tehát Borsod esetében nem tudom megmagyarázni. Hasonló ellentmondást más sáncvárak esetében is megfigyeltek.⁵¹⁸

⁵¹⁵ Wolf 1992, 398. Nem is keltezhettem máskorra, hiszen az addig előkerült leletek, és a megfigyelt jelenségek egyértelműen ezt támasztották alá.

⁵¹⁶ Az adatokért Sümegi Pálnak tartozom köszönettel.

⁵¹⁷ Gömöri 2002, 89-92.

⁵¹⁸ A kutatók szerint közvetve a wrocławai vár korai építésére utal, hogy a sánchoz felhasznált fát legalább néhány évtizeddel a feltételezett építési időnél korábban vágták ki. Vö: Rzeźnik 2000, 483.

Mind a rekeszes, mind a rácsszerkezetben talált leletek, mint láttuk, kevés kivételtől eltekintve a 10. századi településről származnak. Ez már önmagában is a két szerkezet egyidejűségére utal. A rác- és a rekeszesszerkezet a C14-es vizsgálat szerint ugyancsak egykorú. De ezt mutatja a rácsszerkezet funkciója is. Erről, úgy vélem, fentebb sikerült bebizonyítanom, hogy a rekeszes sánc alapozására szolgált, s mint ilyen, nem képezett önálló, időben elkülönülő építési periódust. Annak ellenére tehát, hogy a rácsszerkezet nem volt ismert a 10-11. századi magyarországi várépítészetben, a leletek, és az ásatási megfigyelések alapján a két szerkezet egyidejűségét valószínűnek tartottuk, és több helyen hangsúlyoztuk is.⁵¹⁹ Éppen ezért igen különös, és sajnos minden alapot nélkülöz Bóna Istvánnak az a felettébb határozott formában kifejtett véleménye, mely szerint a borsodi sánc 1. periódusa a legkorábbi ispánsági váraink közé tartozik, míg a második, a többi ispánsági várhoz hasonlóan a 11. század közepén épülhetett.⁵²⁰ Még különösebb az az állítása, mely szerint a borsodi ásatások korai szakaszában „túl merész” következtetéseinkkel Anonymus elbeszélését igyekeztünk volna igazolni, és a sánc 1. periódusát a 10. századi kőépülettel, a 2. periódust pedig a 10. század végi Bors ispán várával azonosítottuk volna.⁵²¹ Szeretném leszögezni, hogy sohasem törekedtem erre. Mindazonáltal a vár építésének idejére most, az ásatás lezárultával sincsenek közvetlen adataink. Közvetett bizonyítékaink azonban valószínűvé teszik, hogy a borsodi vár a 11. század első felében, 1020-1050 között épülhetett.

VI. A várbelső épületei és berendezésük

Házak

1. ház (8-9. szelvény, 1988.)

A két dombot elválasztó, második árokra épült rá. Az árok feltöltése, és ennek következtében a ház is, dél felé megsüllyedt. Mérete: 4x3,5 m. Bontása során először egy nagyjából északnyugat-délkelet irányú kősor, majd egy ezzel tompaszöget bezáró, nagyjából észak-déli irányú másik kősor jelentkezett. Ez utóbbi mellett 0,80 m hosszán és 2-3 cm vastagságban paticsmaradványokat találtunk. A kövek sárga homokon helyezkedtek el, körülöttük, és az általuk bezárt területen erősen hamus, faszenes, paticsos a föld. A két kősor feltehetőleg a ház két oldalfalának maradványa lehet, a másik két fal kövei szétszóródtak. Tűzhelye az északi fal közepe táján, attól 1 méterre lehetett, itt több nagyobb hamus foltot, és

⁵¹⁹ Wolf 1992, 398, Nováki 1993, 144, Wolf 1996, 244.

⁵²⁰ Bóna 1995, 33.

⁵²¹ Bóna 1995, 33. Magam hiába tiltazottam e nekem tulajdonított állítás ellen. Vö. Wolf 1996, 244. Bóna sem a tiltakozást, sem pedig a hivatkozott cikkeimben *ténylegesen* leírtakat nem vette figyelembe. Vö: Bóna 1998, 41-42.

néhány követ találtunk, tapasztásra azonban nem bukkantunk. A ház alja a sárga homok volt, alatta az árok betöltése jelentkezett. Tájolása északkelet-délnyugati lehetett, bejáratát nem sikerült megfigyelni (82-83. tábla).

Leletek:

A nagymennyiségű cseréptöredéken (84. tábla 1-8, 85. 85. tábla 8-11) kívül, egy fazék (74. tábla 8.), valamint egy bordásnyakú palack több töredékét (84. tábla 9.), igen sok állatcsontot, köztük agancs- és patadarabokat találtunk.⁵²²

2. ház (51-55. szelvény, 1997.)

Csak részben tudtuk feltárni. Mérhető legnagyobb mérete: 3,9 x 1,5 m. Vastag feltöltésen állt. Padlója 4 cm vastag, sárga agyag volt, amely meglehetősen töredékes állapotban került elő. Felmenő falairól, tetőzetéről, nincs információnk. Kemencéjének tapasztását csak egy kis, 0,20 x 0,50 méteres területen lehetett megfigyelni. Kövei egy 0,90 x 0,70 méteres, erősen hamus területen szétszóródtak. A ház tájolása ÉNy-DK-i lehetett, bejáratát nem tudtuk megfigyelni. Nyugati oldalán néhány kisméretű karólyukat leltünk. A házhoz való tartozásuk kérdéses (86. tábla).

Leletek:

A házból egy sarló (87. tábla 2.),⁵²³ a kemence bontásából néhány cseréptöredék, valamint egy orsógomb látott napvilágot.⁵²⁴

A nyugati sáncátvágás területén a sánc belső oldalánál három, szorosan egymáson elhelyezkedő gerendát leltünk. A gerendák 15-25 cm vastagok, és 2,2 méter hosszúak voltak. A várbelső felé eső végük töredékes volt, másik végüket pedig egy újkori személgödör pusztította el. A gerendamaradványok nem illeszthetők be a sányszerkezetbe. Feltehető, hogy a sánc belső oldalához hozzáépített boronaház maradványai lehetnek. A ház esetleges további részei déli irányban feltáratlanok maradtak.⁵²⁵

A várbelső északi részén, az esperesi templom és a sánc között egy 55 x 60 méteres területet géppel lehumusztattunk. Ennek keleti és nyugati oldalán, egy-egy területen nagyobb,

⁵²² Leletek: HOM ltsz: 92. 49. 1-39, 2. 52. 1-2.

⁵²³ Leletek: MNM leltározatlan.

⁵²⁴ Leletek: MNM leltározatlan.

⁵²⁵ Nováki 1993, 141.

hasonló méretű cölöplyukak kerültek elő. Ezek feltehetően földfelszínre épített házak maradványai lehettek, teljes épületalaprajzot azonban nem adtak ki.

Leletek

A cölöplyukak körül nagyon kevés cseréptöredéket lertünk.⁵²⁶

Pillérek (28, 31. szelvény 1992-93.)

Déli pillér mérete: 1,8 x 1 m. Középső részét egy újkori szemétdödör megbolygatta. Északi pillér mérete: 1,3 x 1,08 m. A délitől 3,6 méterre helyezkedett el. Mindkettő habarcsba rakott, szabálytalan alakú kisebb-nagyobb, kemény mészkőből épült, öntött technikával készült. Közöttük apró kövekből, habarcsból, homokból álló törmelék lertünk, amely feltehetőleg egy kisedett fal helye. Nyugati széle határozottan jelentkezett, a keleti azonban bizonytalan volt. A pillérek alatt erősen faszenes, hamus, paticsos rétegben mutatkozott a 10. századi falu járószintje (88, 91. tábla).

Leletek

A pillérek bontása mindössze során néhány cseréptöredéket lertünk.⁵²⁷

Kemencék

1. kemence (8. szelvény, 1988.)

Az 1. ház közvetlen közelében, tőle északnyugatra helyezkedett el. Mérete: 1,80 x 1,64 m. Sütőfelülete, amely eredetileg feltehetően patkó alakú lehetett, jó megtartású, 4 cm vastag. Mérete: 1,08 x 1,10 méteres, nyugati oldala sérült. A tapasztás alatt sem cseréptöredékeket, sem köveket nem találtunk, egy részen azonban átégett, hamus volt a föld. D-i oldalon sárga agyagba rakott köveket találtunk, amelyek feltehetőleg a kemence ledőlt boltozatából származtak.⁵²⁸ Szája délre nyílt, itt nagy, lapos kövek helyezkedtek el. Előtte sekély, 1,20 x 1,50 méteres

⁵²⁶ Leletek: MNM leltározatlan.

⁵²⁷ Leletek: HOM ltsz: 96. 1. 964-973, 96. 1. 1051-52, 1076-79, 1081-86.

⁵²⁸ Korábban lehetségesnek tartottam, hogy ezek a kövek egy újabb kemencéhez tartozhattak. Alattuk azonban nem találtunk tapasztott sütőfelületet, így valószínűbbnek látszik, hogy a kövek nem a kemence megújításából, hanem a boltozatából kerülhettek a szájához. Vö: Wolf 1992, 405-406.

hamuzógödröt találtunk, amelynek ugyancsak megsérült a nyugati oldala. Betöltése erősen hamus, faszenes volt (89. tábla 1.).

Leletek

A bontás során néhány cserétöredéket (85. tábla 1-7.), égett agyagrögök, tapasztásdarabok, faszén, és állatcsont került elő.⁵²⁹

2. kemence (8. szelvény, 1988.)

Közvetlenül az 1. ház közelében, attól északkeletre. Kövei 1,70 x 1,30 méteres területen szétszóródtak. Sütőfelülete 0,70 x 1,0 méteres, patkó alakú, jó megtartású, 4 cm vastag. Alatta sem köveket, sem cseréptöredékeket nem találtunk, de itt is, és a sütőfelület körül is 8-10 cm vastagságban átégett a föld. Szája délre nyílt, itt több nagy lapos követ is megfigyeltünk. Szája előtt 1,70 x 1,90 méteres hamuzógödör helyezkedett el. Betöltése erősen hamus, faszenes (89. tábla 2.).

Leletek

A kemence köveinek bontásából egy ónozott bronz kettős csüngő (65. tábla 14.), néhány cseréptöredék, égett agyagrögök, állatcsontok kerültek elő.⁵³⁰

Tűzhelyek

1. tűzhely (23. szelvény 2. kemence, 1991)

Mérete: 1,2 x 1,2 m, szabálytalan alakú. Tapasztott felületet nem találtunk, kövei szétszóródtak. Betöltése erősen faszenes, hamus, salakos volt. Körülötte nagyobb területen vastag hamuréteget találtunk. Keleti oldala mellett egy szakaszon megégett a föld.

Leletek

A tűzhelyen nagymennyiségű, kisebb-nagyobb salakdarabot, cseréptöredékeket, orsókarikát, valamint egy kauri csigát, valamint egy ösztökét (20. tábla 1.) találtunk.⁵³¹

⁵²⁹ Leletek: HOM ltsz: 92. 45. 1-13.

⁵³⁰ Leletek: HOM ltsz: 92. 46. 1-8, 92. 47. 1-3.

⁵³¹ Leletek: HOM ltsz: 96. 1. 391-426.

2. tűzhely (23. szelvény 3. kemence, 1991.)

Mérete: 1,8 x 1,1 m, ovális, 0,9 x 0,7 méteres területen tapasztott. Kövei szétszóródtak. Betöltése erősen hamus, faszenes. Alatta megégett a föld.

Leletek

A tűzhely bontása során cseréptöredékeket, valamint salakdarabokat találtunk.⁵³²

Gödrök

1. gödör (45, 31. szelvény, 1993.)

Közvetlenül az északi pillér előtt helyezkedett el. Mérete: 2,96 x 2,18 m, ovális. Az eredeti sziklába vájták bele. Mélysége a mai felszíntől 4,2 m. A gödör tele volt többé-kevésbé épp, faragott homokkőkváderekkel, melyek némelyikén vakolatmaradványt is találtunk. Ezek mellett szabálytalan formájú, kemény mésző darabokat, valamint néhány téglatöredéket is leltünk. A kövek között fekete föld töltötte ki a gödröt (90-91. tábla).

Leletek

A gödörben a köveken kívül néhány cseréptöredéket, valamint egy ferde rovátkolással díszített, felső szegélyén két kis kerek lyukkal átütött bronz lapocskát leltünk.⁵³³

2. gödör (Várbelső északi része, 2. objektum, 1998.)

Mérete: 1,93 x 1 m, ovális. Mélysége a lehumusztolt felszíntől: 42 cm. Betöltése barna kevert föld volt. Középső részén 50 cm szélességben és 9 cm vastagságban hamus, faszenes réteget találtunk, amelyben néhány kisebb kő, valamint vörös tapasztástöredékek helyezkedtek el (92. tábla 1.).

Leletek

A gödörből néhány apró cseréptöredék került elő.⁵³⁴

⁵³² Leletek: HOM ltsz: 96. 1. 427-451.

⁵³³ Leletek: HOM ltsz: 96. 1. 977-986.

3. gödör (Várbelső északi része, 3. objektum 1998.)

Mérete: 3,6 x 2,9 m, ovális. Mélysége a lehumuszolt felszíntől 72 cm volt. Betöltése barna kevert, helyenként paticsos föld volt (92. tábla 2.).

Leletek

A gödör bontásából néhány cseréptöredék került elő.⁵³⁵

4. gödör (Várbelső északi oldala, 7. objektum, 1998.)

Mérete: 1,1 x 1,28 m, szabálytalan, ovális. Mélysége a lehumuszolt felszíntől 16 cm. Betöltése barna kevert föld, kevés hamuval, faszénnel, több nagyobb kővel (92. tábla 3.).

Leletek

A gödör bontásából állatcsont, valamint cseréptöredék került elő.⁵³⁶

Kerámia

A várbelsőben a feltárt objektumokból, és szórványként is, cseréptöredékek kerültek elő legnagyobb számban. Ez a mennyiség azonban messze elmarad a 10. századi falu kerámialeleteitől. A töredékek nagy többsége különböző méretű fazékhoz tartozik. Épp edényt egyet sem találtunk, edényprofil pedig mindössze négy esetben sikerült rekonstruálnunk. Ezek közül három fazék volt (74. tábla 8.), egy pedig bordásnyakú palack (84. tábla 9.). Ez utóbbi anyagában kissé eltér a 10. századi daraboktól, formája azonban kétség kívül rokon azokkal. Nem kerültek elő, viszont a 10. századi falu további, jellegzetes edénytípusai, a tálak, és a tárolóedények töredékai. De nem leltünk palackokat sem. Rendkívül figyelemre méltó, hogy az ispáni vár kermiaanyagában sem került elő egyetlen cserépbogrács-töredék sem.

A leletek között zömök, és nyúlánk fazék egyaránt előfordul. A peremek legtöbbje rövid nyakon ül, enyhén kihajló, kifelé ferdén levágott, egyszerű, tagolatlan típus. Csak néhány töredéken figyelhető meg erősen kihajló, plasztikusan tagolt perem.

⁵³⁴ Leletek: MNM leltározatlan.

⁵³⁵ Leletek: MNM leltározatlan.

⁵³⁶ Leletek: MNM leltározatlan.

Az edények anyaga durvább, vagy finomabb szemcséjű agyag, amely szürkére, olykor vörösre égett ki.⁵³⁷ A törésfelületük gyakran réteges, ami a kiégetés alacsony, és egyenetlen hőfokára utal. Némiképp eltér ezektől a bordásnyakú palack anyaga, amely sárgás-szürke, finom, homokos agyagból készült, és kívül-belül gondosan simított. A feltárás során nem találtunk sem fehér, magasabb hőfokon kiégett, sem piros festéses kerámatöredékeket.

A legjellegzetesebb díszítésmód a fogaskerékkel benyomott minta (rádli). A borsodi darabokon nem ritka, hogy egy lelőhelyen, sőt, egy edényen is, többféle fogaskerék mintát sikerült megfigyelni.⁵³⁸ E mellett előfordul még tág közökkel bekarcolt egyszeres hullám-, és vízszintesvonal, csigavonal, körömmel behúzott dísz, illetve ezek kombinációja is. Több esetben megfigyelhető, hogy a díszítés az egész felületre kiterjed.

Salak

A tűzhelyeken és környezetükben lelt salakok vizsgálata kimutatta, hogy kovács-salakokat találtunk. A tűzhelyek tehát kovácsműhelyek újrahevítő tűzhelyei voltak. A salakmaradványokról egyértelműen megállapítható volt, hogy nem a Bódva-völgyében található gyevasércből, hanem a Rudabányai Hegység vasbányáiból származnak.⁵³⁹

Sarlók

A 2. házban, és annak közelében szórványként, egy-egy sarló látott napvilágot. A sarlók visszatört nyaka tompaszögben csatlakozik a nyéltüskéhez. Nyakuk ívelt, pengéjük ennek görbületét folytatva hajlik előre. Pengéjük fokozatosan elkeskenyedik a hegy felé, egyiküké szélesebb. Nem fogazottak. 1. sarló: a 2. házban került elő. Teljes hossza: 35 cm, nyéltüske hossza: 11 cm, vége letörött, penge szélessége: 3,2 cm, hegye letörött (87. tábla 2.).⁵⁴⁰ 2. sarló: szórványként az 56. szelvényben leltük. Teljes hossza: 39 cm, nyéltüske hossza: 10 cm, vége letörött, penge szélessége: 2,2 cm, hegye felé erősen elkeskenyedik, hegye kissé előregörbül (87. tábla 1.).⁵⁴¹

Gyűrűk, ruhadísz, csat

⁵³⁷ Feltehető, hogy a 10. századi falu edényeihez hasonlóan ezek is helyi, Bódva-völgyi agyagból készültek, ezzel kapcsolatos vizsgálatokat azonban nem végeztünk.

⁵³⁸ Hasonló jelenséget más lelőhelyeken is észleltek. Vö: Cs. Sós- Parádi 1971, 132, 27. jegyzet, Kiss 1983, 66-67. ábra, Gádor 1988, 153.

⁵³⁹ A salakvizsgálatokat Molnár Ferenc végezte. Munkáját ezúton is köszönöm.

⁵⁴⁰ MNM leltározatlan.

⁵⁴¹ MNM leltározatlan.

A 2. kemence előteréből egy, öntött, ónozott bronz kettős csüngő került elő. Teljes hossza: 4 cm, felső tag átmérője: 1,3 cm, alsó tag szélessége: 1,4 cm (65. tábla 14.). A felső tagja kör alakú, borda díszíti. A szív alakú csüngőtag hurkosan kapcsolódik a felső taghoz. Díszítését a széleken apró dudorok alkotják.

A várbelső területén szórványként több gyűrűt leltünk. Körátmetszetű bronz huzalgyűrű két helyről látott napvilágot. I. kutatóárok, 31. m: átmérője: 2,1 cm, huzalvastagság: 0,2 cm, (22. tábla 9.),⁵⁴² 39. szelvény: átmérője: 2,2 cm, huzalvastagsága: 0,3 cm.⁵⁴³ Félkör átmetszetű, díszítetlen és rácsmintás bronz gyűrűt ugyancsak kettőt találtunk. 32. szelvény: átmérője: 1,2 cm, (53. tábla 1.),⁵⁴⁴ III. kutatóárok, 11,7 m: 1,6 cm, (52. tábla 3.).⁵⁴⁵

Szórványként került elő egy nielló díszes bronz csat is. I. kutatóárok, 32,7 m: mérete: 3 x 3 cm, vastagsága: 0,2 cm, átmetszete: félkör alakú (65. tábla 16.).⁵⁴⁶

Sarkantyúk

A várbelső területéről szórványként két sarkantyú került elő. Mindkettő ívelt szárú, tüskés típus. 1. sarkantyú: 22. szelvény: teljes hossza: 6,6 cm, tüske hossza: 2,2 cm, szár hossza: körülbelül 8 cm, füle: 2,2 x 1,5 cm. Tüskéje hosszúkás gúla alakú, nyaka kerek átmetszetű. Szára gyengén ívelt, a nyaknál félkör átmetszetű, lejjebb téglalap alakú. Füle a szárra merőlegesen áll, kívül ovális, belül két kerek lyukkal. Egyik szára letörött, másik behajlítva (52. tábla 5.).⁵⁴⁷ 2. sarkantyú: 57. szelvény: teljes hossza: 11 cm, tüske hossza: 1,2 cm, szár hossza: 7,5 cm, füle: 1,5 x 1,2 cm, szélessége: 7,5 cm. Tüskéje gúla alakú, nyaka négyzet átmetszetű. Szára gyengén ívelt, félkör átmetszetű. Füle a szárra merőlegesen áll, kívülről ovális, belül két kerek lyukkal (93. tábla 2.).⁵⁴⁸

Zablák

Az első sarkantyú közeléből, a 22. szelvényből ugyancsak szórványként egy egyszerű, kétkarikás, csuklós szájvasú csikózabla töredéke került elő. Kisméretű karikája deformálódott, átmetszete kör alakú, átmérője: 5,5 cm. A szájvas hossza: 6,7 cm, átmetszete ovális, a csuklós csatlakozásnál eltörött (52. tábla 9.).⁵⁴⁹ Dudoros szájvasú, úgynevezett goromba zabla látott

⁵⁴² HOM ltsz: 92. 35. 1.

⁵⁴³ HOM ltsz: 96. 1. 796.

⁵⁴⁴ HOM ltsz: 96. 1. 134.

⁵⁴⁵ HOM ltsz: 96. 1. 34.

⁵⁴⁶ HOM ltsz: 92. 36. 1.

⁵⁴⁷ HOM ltsz: 96. 1. 267.

⁵⁴⁸ MNM leltározatlan.

⁵⁴⁹ HOM ltsz: 96. 1. 265.

napvilágot az 54. szelvényből. A zabla szimmetrikus. Karikájának átmérője: 5 cm, átmetszete kerek. A szájas átmetszete 4 oldalán benyomott rombusz, hossza: 10,5 cm (27. tábla 1).⁵⁵⁰

Fegyverek

Ugyancsak szórványként látott napvilágot egy kétélű kard markolatgombja, valamint egy tör is (18. szelvény). A kardmarkolatgomb lapos, korong, oldalnézetből kettős csomakúp alakú. Átmérője: 6,2 x 5,2 cm (54. tábla 6.). A tör egy élű, erősen hegyesedő. Teljes hossza: 28 cm. A penge átmetszete háromszög alakú. Hossza: 19 cm, szélessége: 0,9 cm. Keresztvasa nincs, a markolat a penge töve előtt kiszélesedik. A markolat téglalap átmetszetű, vége elgörbült (54. tábla 1.).⁵⁵¹

Időrend

Az 1. ház, valamint az 1-2. kemence leletei között többségben van a fogaskerek mintával díszített kerámiatöredék. A fogaskerékkel benyomott minta megjelenését a pénzzel keltezett andornaktályai fazék alapján (legkésőbbi pénz Kálmán: 1095-1116) a 11. század második felére teszik.⁵⁵² Ugyanerre az időre keltezhetők a halimbai,⁵⁵³ és a majsi,⁵⁵⁴ László valamint Kálmán pénzekkel keltezett temetőrészletben lelt darabok is. A 11. század közepéig tartó bizánci pénzek kelteznek egy pliszikai, fogaskerek mintával díszített bográcsot is.⁵⁵⁵ Jelenlegi tudásunk szerint ez a díszítési mód a 12. század folyamán végig megtalálható, és még a 13. század első felében is népszerű.⁵⁵⁶ Azonban sem az 1. sem a 2. kemence esetében nem gondolhatunk ilyen késői időpontra. Részben, mivel mindkét kemence leletei közül hiányoznak az Árpád-kor második felére keltezhető edénytípusok,⁵⁵⁷ részben pedig, mivel a 2. kemence előterében lelt kettős csüngőt a 11. század második felénél nem keltezhetjük későbbre. A darab legközelebbi párhuzamai Arad-Földvári puszta temetőjében láttak napvilágot.⁵⁵⁸ E veret típus használata az egész országban a 10. század elejétől a 11. század közepéig, második harmadának végéig keltezhető. Bronzból öntött, ónozással az ezüst benyomását keltő sorozatai gyakran előfordulnak a hagyományos terminológia

⁵⁵⁰ MNM leltározatlan.

⁵⁵¹ HOM ltsz: 93. 10. 25-26.

⁵⁵² Parádi 1963, 223, Szabó 1975, 23-24, Takács 1996, 340.

⁵⁵³ Török 1962, 96, 114.

⁵⁵⁴ Kiss 1983, 102. tábla 3, 104. tábla 4, 105. tábla 3, 106. tábla 4, 107. tábla 1.

⁵⁵⁵ Dončeva-Petkova 1990, 110, 4. tábla 6.

⁵⁵⁶ Szabó 1975, 23, Takács 1996, 340.

⁵⁵⁷ A 12-13. század fordulóján tűnnek fel, majd fokozatosan elterjednek a fehér, sárgás-fehér agyagból készített edények és a piros festés. Szabó 1975, 23-24, Takács 1993b, 450-451. Korábbi irodalommal. Ilyen darabokat azonban nem találtunk a két kemence leletei között.

⁵⁵⁸ Mesterházy 1996b, 299, 301, 7. kép, Bálint 1991, 126, 234. j: I/d típus, XXXVIII. tábla 17.

szerint „köznépinek” nevezett temetőkben is.⁵⁵⁹ A két kemencét tehát nagy valószínűséggel a 11. század második felében használhatták.

Az ásatási megfigyelések szerint valamivel későbbi lehet az 1. ház, amely részben a két kemence hamusgödrére épült rá. A leletei között a fogaskerékkel benyomott díszű cseréptöredékek mellett megtalálható a körömmel behúzott díszítést is, amely szintén a 11. század második felében jelent meg.⁵⁶⁰ Elvileg elképzelhető, hogy az 1. ház leletei között előkerült bordásnyakú palack a 10. századi településről származik. Nem lehetetlen, hogy a falu romjai között leltek használható edényt, hiszen még mi is, 1000 évvel később is találtunk teljesen éppeket. Az újabb kutatások azonban valószínűvé teszik, hogy ez az edénytípus, a 11. században még élt, bár az Árpád-kor későbbi időszakaiban ismeretlen.⁵⁶¹ Valószínű tehát, hogy az 1. házat is a 11. század végén, legfeljebb a 12. század elején lakták.

A belőle előkerült leletek alapján ugyanebben az időben használhatták a 3. gödröt is.

A pillérek bontása során elsősorban a 10. századi településről származó cseréptöredékeket találtunk. Előkerült azonban néhány széles közökkel bekarcolt vízszintes, és egyszeres hullámvonallal díszített, erősen tagolt peremű edénytöredék is, melyeket a 11. század második felére, a 12. századra keltezhetünk.⁵⁶² Valószínű tehát, hogy a rangosabb épület, amelyhez a pillérek tartoztak, ebben az időben épülhetett.

Az 1. gödör rendeltetése, és használati ideje bizonytalan. Bontása során ugyanis a köveken kívül több, a 10. századi faluból származó cseréptöredéket, valamint egy 15-16. századra keltezhető fazék, vagy kályhaszem töredéket is lertünk. Könnyen meglehet azonban, hogy ez utóbbi a kövekkel együtt, a gödör betömésének idején került bele.

A cölöplyukak körül nagyon kevés, jellegtelen de Árpád-kori cseréptöredék látott napvilágot, így a cölöpszerkezetes építményeket csak tágabb határok között, az Árpád-korra tudjuk keltezni.

A kovácstűzhelyeket a bennük lert fogaskerékkel benyomott, egyszeres hullámvonallal, ez alatt egyszeres vízszintes vonallal díszített cseréptöredékek alapján ugyancsak a 11. század végén, 12. században használhatták.

A félkör átmetszetű, díszítetlen vagy rácsmintás bronz gyűrűtípus a szakirodalom szerint a 10-11. század fordulója körül jelent meg.⁵⁶³ Közülük a nyitottak talán egy-két évtizeddel korábban is feltűnhettek. E kérdés eldöntése azonban még alaposabb kutatásokat igényel.

⁵⁵⁹ Bálint 1991b, 123-132.

⁵⁶⁰ Parádi 1959, 25, 1963, 223, Mesterházy 1974, 217, Mesterházy 1975, 217, Kvassay 1982, 35.

⁵⁶¹ Takács 1996, 336, Takács 1997b, 213-214. 11. századra keltezhető bordásnyakú edényt találtak Keszthely-Fenekpusztán. Vö: Jankovich 1991, 186, 192. 9. kép 11. Vállán körömbenyomással díszített, 11. századra keltezett bordásnyakú edény került elő Szarvas-Rózsáson is. Vö: Jankovich 1994, 409. A Zalaegerszeg-Ságod-Bekeháza lelőhelyen talált bordásnyakú töredéket a 11-12. század fordulójára keltezték. Vö: Kvassay-Kiss-Bondár 2004, 120, 140-141.

⁵⁶² Parádi 1963, 222-223, Szabó 1975, 23-24.

⁵⁶³ Szőke 1962, 97-98, Giesler 1981, 110-111.

Használatuk a 11. századra jellemző.⁵⁶⁴ Díszített példányunkhoz hasonló darabok kerültek elő például Aldebrő-Mocsáros 15. sírból, valamint Pétervására-Ivád 8. sírból.⁵⁶⁵ Díszítetlen gyűrűnk jó párhuzama került elő a csekelyi temető 11. század közepére keltezhető 626. sírjából.⁵⁶⁶

A kerek vagy ovális, ritkában négyzetes átmetszetű nyitott huzalgűrűk a 10. század elejétől a 11. század végéig előfordulnak leletanyagban, gazdag sírokban csakúgy, mint szerény melléklettel rendelkező temetkezésekben.⁵⁶⁷

A nielló díszes bronz csatot a 11. század második felére, a 12. század elejére tehetjük.⁵⁶⁸

A sarlóinkhoz formájukat tekintve a honfoglalás kori darabok állnak legközelebb. Legjobb analógiájuk a 10. századi falu 6. házában lelt példány. A típus Kelet- és Közép-Európában hosszú ideig volt használatban.⁵⁶⁹ A Kárpát-medencében a népvándorlás- és honfoglaláskor jellegzetes eszköze, amely azonban még a kora- Árpád-korban, a 11-12. században is tovább élt.⁵⁷⁰ Az Árpád-kor második felében, a 12. század végén, 13. század elején viszont más sarlótípus terjedt el.⁵⁷¹ A sarlók jellegzetességei, valamint a stratigráfiai adatok alapján valószínűsíthetjük tehát, hogy a 2. házban a 11. század végén, a 12. században éltek.

Az ívelt szárú tüskés sarkantyúink egy Közép- és Kelet-Európában általánosan elterjedt típushoz tartoznak. A hasonló lengyelországi darabokat a 11. század második felétől a 12. század közepéig, harmadik negyedéig keltezik.⁵⁷² Az oroszországi példányokat a 12. századra, a 13. század első felére, illetve tágabb határok között a 10-13. századra teszik.⁵⁷³ A mai Szlovákia területéről 8, a borsodiakhoz hasonló sarkantyút ismertetett Alexander Ruttkay, amelyeket pontosabb keltezésre alkalmatlannak talált.⁵⁷⁴ 12. századra keltezték a soproni várból előkerült példányt.⁵⁷⁵ Ezt a típust a hazai leletanyagban a 12. századra tartja jellemzőnek Kovács László.⁵⁷⁶

A honfoglalás- és kora-Árpád-kori lószerszámok között a leggyakoribb leletek az egyszerű, kétkarikás, csuklós szájvasú csikózablák.⁵⁷⁷ De közkedvelt volt ez a típus az Árpád-kor későbbi időszakaiban is.⁵⁷⁸ Pontos keltezésük ezért egyelőre lehetetlen. A fent említett példányt stratigráfiai alapon kapcsoltuk az ispáni várhoz. Ugyancsak nehéz a keltezése a dudoros szájvasú

⁵⁶⁴ Szőke 1962, 96-98.

⁵⁶⁵ Révész 2008, 345.

⁵⁶⁶ A 626. sír beletartozik egy nagyobb csoportba, melyet I. András (1046-1061) pénze keltez. Rejholcová 1995a, 76-77, Rejholcová 1995b, C. tábla 3-4.

⁵⁶⁷ Szőke-Vándor 1987. 79.

⁵⁶⁸ A csatról alább még részletesen lesz szó.

⁵⁶⁹ Beranova 1957, 102-103, 1. kép, B. I. típus, Poláček 2003, 610.

⁵⁷⁰ Müller 1982, 480-481, Parádi 1976, 180.

⁵⁷¹ Parádi 1976, 170-180, Müller 1982, 481-483.

⁵⁷² Nadolski 1954, 83, 206, XXXVII. tábla 1, XXXVII. tábla 2, III. típus, Hilczerówna 1956, 203-207, II/3. típus, Błonski 2000, 63, 3. kép a-b, II/3. típus

⁵⁷³ Kirpicznyikov 1973, 66, 37. kép, IV. típus, Kucsera 1962, 37, 13. kép 7, Orlov-Mocja-Pokasz 1985, 42, 8. kép 7, V. I. Kulakov 1990, 76, LV. tábla, Kulakov 1999, 231-232, 23. kép.

⁵⁷⁴ Ruttkay 1976, 347, 72. kép B. 2 típus.

⁵⁷⁵ Gömöri 2002, 107, 64. kép

⁵⁷⁶ Kovács 1986, 266, 267, 27. kép 4.

⁵⁷⁷ A honfoglalás kori zablákat Dienes István vizsgálta máig ható érvénnyel. Vö: Dienes 1966, 208-232.

⁵⁷⁸ Kovács 1986, 279.

zablának. Hasonló példányokat több honfoglaláskori sírből is ismerünk.⁵⁷⁹ A borsodi darab közeléből előkerült Árpád-kori cseréptöredékek azonban valószínűvé teszik, hogy ezt a típust használták az Árpád-korban is.

A borsodihoz hasonló kardmarkolatgombokat a viking leletek között 1025-1150 közötti időre datálják.⁵⁸⁰ A típus igen elterjedt a finnországi viking anyagban a kereszténység felvételének idején, 1050-1150 között.⁵⁸¹ A régi orosz példányokat a 12. századra, a 13. század elejére keltezik.⁵⁸² A moldvai leleteket a 13-14. illetve a 12-13. századra teszik.⁵⁸³ A szlovákiai leleteket a 13-14. századból valónak mondják.⁵⁸⁴ Korong alakú kardmarkolatgombokat először a viking korszakban használták. Népszerű volt 1100-1200 között. Itáliában és Spanyolországban elvéve még 1380-ig is megtalálható. A forma 1450-1550 között újra visszatért.⁵⁸⁵ Kovács László a magyarországi leletanyagban ezt a típust 13. századinak tartja.⁵⁸⁶

A borsodi törhöz hasonló darabokat nem találtam hazai fegyvereink között. A töröket a közelharc, illetve a kegyelemdöfés miatt a 12. századtól a lovagi felszerelés részének tekintették. Valószínű, hogy elterjedését ekkortól számíthatjuk nálunk is. Mindezideig azonban ebből az időből származó tárgyi emléke nem volt Magyarországon ennek a fegyvertípusnak. Egyelőre tehát pontosabb keltezése nem lehetséges. Mivel azonban a kardmarkolatgombbal együtt került elő, használatát a 12-13. századra valószínűsíthetjük. Egy, a borsodira emlékeztető példány ábrázolását láthatjuk a gelencei templom Szent László-legenda falképének jelenetein.⁵⁸⁷

Összefoglalóan tehát megállapíthatjuk, hogy a borsodi vár területe a 11. század második felétől a 12. század közepéig, második harmadáig lakott volt. A leletek közül azonban hiányoznak az Árpád-kor második felére jellemző tárgytípusok, a fehér kerámia, a piros festésű edények, a hátratört nyakú sarlók, a forgó tarajos sarkantyúk, stb. Valószínű tehát, hogy a 12. század végén a település már a váron kívül helyezkedett el. A feltárt objektumok nem rajzolják ki a település teljes szerkezetét. Annyi azonban világosan látszik, hogy megközelítőleg egy időben több ház is állt a várban. A házak a föld felszínére épültek, közöttük boronafalas, cölöpszerkezetű zsilipelt, vagy sövényfalas, illetőleg kőalapozású egyaránt megtalálható volt. Földbeásott házra utaló jelenségeket nem találtunk. Előkerültek azonban a korszak falvaiban általánosnak tekinthető külső kemencék és gödrök. Az egyszerűbb házak mellett a várbelső északnyugati oldalán, a sánc közelében egy habarcsba rakott kőből épült rangosabb épületet is

⁵⁷⁹ A teljesség igénye nélkül néhány példa: Szerencs vidéke: Dienes 1966, 216, 32. j, 10. kép, Karos II/18, II/25: Révész 1996, 43. 33. tábla 1, 37. tábla 11, Seréd I. (Seréd): Točík 1968, XXXIX. tábla 7, LXII. 2, Seréd II. 2/54. sír: Točík 1968, XLIII. tábla 2.

⁵⁸⁰ Cleve 1998, 32, 69, 196.

⁵⁸¹ Kivikoski 1973, 10, 143, Oakeshott 1960, 225, H típus.

⁵⁸² Kirpichnyikov 1966, 55-56, 10. kép, VI. típus.

⁵⁸³ Spinei 1982, 34. kép 4, 7. kéő 1-3.

⁵⁸⁴ Ruttkay 1976, 249, 259, XVI. típus.

⁵⁸⁵ Oakeshott 1960, 225, G, H típus

⁵⁸⁶ Kovács 1986, 263.

⁵⁸⁷ Kovács 1986, 264, László 1993, 63-68, 37-40, 42. kép

emeltek. Ez feltehetően az ispáni lak lehetett. Ettől mintegy 100 métere délre egy 8x 10 méteres területen több kovácstűzhelyet találtunk. Valószínű tehát, hogy itt állt a kovácsműhely.

A település objektumairól egyértelműen megállapítható volt, hogy felhagyták őket. Pusztulási réteget nem leltünk. A várbeli település tehát nem valamely háborús okok miatt szűnt meg. Valószínűbbnek látszik, hogy a falu „kinőtte” a várdombot. Az újabb kutatások, köztük a borsodi ásatás fényében nem bizonyult tehát időtállóknak az az elképzelés, amely szerint az ispáni várak menedékhelyek voltak, és csak ideiglenesen, hadi események alkalmából laktak bennük. Az oklevelekből élénk tűnő épületek, ispáni lak, börtönök, tárházak stb, pedig a várakon kívül helyezkedtek volna el.⁵⁸⁸

VII. A borsodi vár az írásos forrásokban

A borsodi vár meglehetősen későn jelent meg az írásos forrásokban. Ispánja 1108-ban szerepel először.⁵⁸⁹ Magát a várat Anonymus említi, s mint látjuk, építését a honfoglalás idejére tette, és Bors vezérnek tulajdonította.⁵⁹⁰ A várról hiteles oklevél 1194-ben emlékezik meg először. Ekkor III. Béla a borsodi vár egy földjét elajándékozta.⁵⁹¹ 1213-ban a vár billogosát,⁵⁹² 1219-ben, 1220-ban és 1221-ben pedig több jobbágyát, és tisztségviselőjét, valamint a várnéphez tartozók közül többet névszerint is megemlítenek.⁵⁹³ 1222-ben ismét a borsodi várnépek, és jobbágyok sokasága szerepel.⁵⁹⁴ 1229-ben II. Endre Detre zólyomi ügyvédjének ajándékozott hűségéért egy, a borsodi vár alól kivett földterületet.⁵⁹⁵ 1230-ban András borsodi ispán és még mások, akiket IV. Béla rendelt ki Borsod megyébe a várföldek visszavételére, jelentik, hogy a borsodi vár jobbágyai, név szerint: Márton hadnagy, Izsep várnagy, Mihály, a csőszök nagya, Tódor, Dedus, Gergely, Udvorus, Miklós és mások bevádolták Guka ispánt, hogy Arnót földből 8 ekealja föld a várhoz tartozik. A vizsgálat kiderítette, hogy a földdarab Guka ispán nemesektől vásárolt földje, és azt már régen beiktatták az ő birtokába.⁵⁹⁶ 1240-ben kelt IV. Béla adománylevele Tardonáról Miklós gömöri ispánnak. Amikor az ispánt beiktatták a birtokba, *jobbagiones castri Borsod de villa Dedes* perbe fogták,

⁵⁸⁸ Györffy 1977, 229, Németh 1981, 51.

⁵⁸⁹ Györffy 1963, 761, Kristó 1988, 397.

⁵⁹⁰ Anonymus 1977, 32. 107. Vö: Györffy 1963, I. 737.

⁵⁹¹ „quandam aliam terram in concambium nomine Pel a iurisdiccione Castri Borsod exemptam” Domonkos bánnak adja. Wenzel 1860-1874, 11. kötet 37.

⁵⁹² „Martinus billotus de Borsod”. Váradi Regestrum 168. § 171. Vö: Györffy 1963, 761, Kristó 1988, 397.

⁵⁹³ „civiles castri Borsod ... de villa Oym, Martinus hodnog, Sanctus centurio, Petrus urbis prefektus.” Váradi Regestrum 79. § 224. „Petrus ioubagio castri Borsod ... castrenses eiusdem castri... de villa Beleta et de villa Lanczij et de villa Mulchun et de villa Zudesthan et de villa Shazka...” Váradi Regestrum 10. § 236. „castrenses de Bursod” Váradi Regestrum 21. § 254. „cives de Bursod” Váradi Regestrum 367. § 272-3. Vö: Györffy 1963, 761. Kristó 1988, 397.

⁵⁹⁴ „Multitudo castrensium de Bursod et quidam iobagiones eiusdem castri” Váradi Regestrum 248. § 283.

⁵⁹⁵ „quandam terram nomine Zymhud ad decem aratra a castro de Borsod exceptam” Wenzel 1860-1874, 1. kötet 157. CD.

⁵⁹⁶ Tóth 1996, 6, Györffy 1963, 761.

mondván, hogy az az ő földjük, amelyet tőlük erőszakkal rabolt el Gyula bán. A király kivizsgálta az ügyet, és megállapíttatta a birtok határát, amely egy ponton határos a borsodi várnépek (*castrensiū de Borsod*) Tardona nevű falujával.⁵⁹⁷ 1245-ben IV. Béla Sándornak, György comes fiának, hűségéért egy Polcona (Palkonya) nevű, húsz ekealja nagyságú földet ad lakosaival együtt, amely *ad castrum Borsod pertinebat*, és amelyet ez alól a vár alól kivesz (*ab eodem castro eximentes*).⁵⁹⁸ 1247-ben ismét a borsodi várjobbágyokat említik.⁵⁹⁹ 1248-ben IV. Béla cserébe Sáros, Eperjes stb. dézsmájáért az egri egyháznak ajándékozza a Borsod megyei Cserép stb. falvakat, és a határukat leírja. Cserép határában van egy hegy, amely *separat a terra Noggeur vocata castrī nostri Borsod*.⁶⁰⁰ 1261-ben IV. Béla meghatározza az egri egyházmegyéhez tartozó falvakat, amelyek bár különböző járásokba és megyékbe valók, az egri egyházmegyéhez tartoznak. Ennek a határa kezdődik az egri völgynél, ahol a Bél-i nemesek földjét elválasztja terra Naggeur castrī nostri Borsad.⁶⁰¹ 1261-ben ismét a vár tisztségviselőiről emlékeznek meg a források.⁶⁰² 1266-ban István ifjabb király Jacow nevű szerviense, aki a borsodi vár jobbágya volt, földjével együtt a királyi szerviensek sorába emelte.⁶⁰³ 1275-ben IV. László Nemel fia Pétert és Kondow-i Narad fia Benedeket, akik *de jobagionibus castrī Borsod trahentes originem*, és akik kora ifjúságuktól előbb V. Istvánt, majd IV. Lászlót a Magyar Királyság különféle hadjárataiban, a cseh királlyal a Morva folyónál vívott ütközetben, és a győri táborban hűségesen szolgálták két testvérükkel együtt, úgy, hogy a testvérek egyike a Morva folyónál, másika a győri táborban elesett, ezért a két megmaradtakat minden örökösükkel és földjükkel együtt a nemes királyi szerviensek közé emeli.⁶⁰⁴ 1277-ben IV. László megerősíti Tekus fia István comes adományát, amelyet saját szervienseinek tett azok szolgálataiért. Nekik adott *quandam terram Castrī de Borsod Sap vocatam*, amelyet királyi adomány révén István comes bírt. A király pedig megerősíti ezt az adományt, mivel Dionuszosz, és Thoma szerviensek a királyt is hűségesen szolgálták, és a királyság minden expedíciójában bátran és hűségesen követték őt. *Memoratum terram castrī de Borsod (Sap)* minden haszonélvezetével és tartozékaival, régi határai között nekik és örökösüknek adja.⁶⁰⁵ 1279/1351. Miklós nádor Budán kiadott ítéletével, ebben idézi IV. László 1279. évi levelét. Eszerint: Lőrinc fia Miklós, akkor zólyomi comes, V. Istvánnak a cseh királlyal vívott csatájában hősiiesen küzdött, és kegyetlenül megsebesült. Később IV. László győri csatája idején igen súlyos sebet szerzett, és más módon is kinyilvánította hűségét, ezért a király a borsodi vár földjét, Ernest (*Ermes, terram castrī*

⁵⁹⁷ Wenzel 1860-1874, 7. kötet 64. CD

⁵⁹⁸ Kandra 1874, 511, Kandra 1885, 148-149, Szentpétery 1923, 243.

⁵⁹⁹ Györffy 1963, 761.

⁶⁰⁰ Fejér 1829, IV/2. 17.

⁶⁰¹ Fejér 1829, IV/3. 36.

⁶⁰² „Gregorii maioris exercitus, Paulii filii Petras maioris castrī...” Györffy 1963, 761-762.

⁶⁰³ Jakow qui de jobagionatu Castrī de Borsod ortum seu originem ducebat cum terra sua Baba vocata, super qua nunc idem Jakow resideret...de ipso jobagionatu Castrī predicti in numerum et collegium serviencium nostrorum et nobilium duximus transferendum. Wenzel 1860-1874, 8. kötet 103.

⁶⁰⁴ Nagy 1887, 18-20.

⁶⁰⁵ Wenzel 1860-1874, 9. kötet 113. CD

Bursud), valamint több más, Abaújban lévő falut, amelyeket már korábban is átengedett neki privilégialis levéllel, most neki, és örököseinek adományozza örökre. Az örökösök között támadt perben a nádor vadászfi Lökös fia Lászlónak ítélte oda a birtokokat.⁶⁰⁶ 1282-ben IV. László több peresznyei várjobbágyot, *jobagionum Castri nostri de Borsood*, nemesi rangra emel, akik vele hadakoztak a cseh király ellen, illetve különféle expedícióiban részt vettek (*exponderunt et endefesse examine beli seu expeditioni*).⁶⁰⁷

Mint láttuk, a borsodi vár körülbelül egy évszázadon keresztül szerepel az írásos forrásokban. Ez idő alatt tanúi lehetünk a várföldek eladományozásának, a várjobbágyok és várnépek királyi szerviensek sorába kerüléséért folyó küzdelmének. Megismerhetjük a vár 13. század eleji tisztikarát, és a 13. század második felében a király seregében hadakozó borsodiakat. A várat 1332-ben, Borsod falu eladományozása kapcsán említik utoljára.⁶⁰⁸ A Borsod falu eladományozása során keletkezett pert lezáró 1334-es oklevél nagy részletességgel szól a faluról, szántóföldjeiről, malomhelyéről. Ebben a vár már csak „földvárnak nevezett sánc”-ként szerepel.⁶⁰⁹

VIII. Azt ispáni várak szerepe az Árpád-kori Magyarországon

10-11. századi várépítészet Magyarországon

A 10-11. századi földvárak módszeres kutatása a második világháborút követő években a mai országhatárainkon kívül indult meg. Különösen nagy erővel folyt ez a munka Erdélyben. Az elért eredmények reális kiértékelését azonban aktuálpolitikai szempontok, valamint az a tény nehezítette meg, hogy Anonymus regényes Gestájának eseményeihez igyekeztek idomítani őket.⁶¹⁰ A téma hazai kutatása meglehetősen későn, eleinte többnyire véletlenszerűen, mintegy az őskori földvárak kutatásának melléktermékeként kezdődött. Termékenyítően hatott rá Györffy György nagyszabású elmélete, amelyben a Szent István kori megyék eredetéről, kialakulásáról értekezve megállapította, hogy a megyék központjai földvárak lehettek, amelyek közül több már a 10. században, egy-egy előkelő nemzetségfő szálláshelyeként épült föl. E várak egy részét István király kisajátította, berendezve bennük állama első központjait, a közigazgatást, az egyházi és világi életet egyaránt irányító megyeszékhelyeket. A földvárak másik része viszont az államalapítás korában, a 11. század elején, kifejezetten megyeközpontként épült. Különös

⁶⁰⁶ Zichy 1874, III. 1-6.

⁶⁰⁷ Wenzel 1860-1874, 9. kötet 235. CD

⁶⁰⁸ Pál országbíró előtt pereskednek „statitione cuiusdam possessionis Borsod vocata in comitatu Borsodiense, nomine possessionis castri Borsodiensis” BML XV-17, Borovszky jegyzetei, Borsod.

⁶⁰⁹ *a quodam fossatu vulgariter Feldvar vocato*. Egri káptalan országos levéltára. Ac 320. Heves Megyei Levéltár MF. 6. tekercs. Vö: Györffy 1963, I. 762-763.

⁶¹⁰ Bóna 1995, 14, 25.

jelentőséget tulajdonított az országból kivezető fontos hadi utak mellé épített határváraknak és a hozzájuk kapcsolódó határmegyéknek. Nézete szerint ezek a várak a tatárjárás után elveszítették jelentőségüket, helyüket a kővárak vették át.⁶¹¹

"A honfoglalás és kora-Árpád-kori nemzetségszervezői és ispánsági központok régészeti kutatása" című programsorozat, amelynek a feladata a korszak földvárainak feltárása, építési idejüknek, funkciójuknak meghatározása volt, az 1960-as évek végén, '70-es évek elején kezdődött. A program kidolgozói abból indultak ki, hogy a mai Magyarország területén húsz Szent István által alapított vármegye helyezkedik el, elvileg tehát ezek központja kutatható. Közülük azonban nyolc erősen beépített helyen áll, kutatása nehézkes. Ilyen például Győr, Sopron, Moson vára. Hatnak csak a nevét ismerjük, helyét mindeztideig hasztalan próbálták meg beazonosítani. Ezek közé tartozik Heves, Csongrád, vagy Békés vára. Alaposabb régészeti kutatásra mindössze öt vár látszott alkalmasnak: Szabolcs, Somogyvár, Abaújszabolcs, Visegrád és Borsod.⁶¹² Az első négyben a program kezdetén megindult az ásatás.⁶¹³ Ennek során a várak építési idejével, és módjával, a korszakban betöltött szerepükkel kapcsolatos kérdésekre igyekeztek választ kapni. A mintegy másfél évtizedig tartó munka a fentebb említetteken kívül számos lelőhelyről szolgáltatott értékes információkat. Például Gyöngyöspata, Sály, Sopron, Moson, Győr, hogy csak néhányat említsünk az ekkoriban végzett kisebb-nagyobb ásatások közül. Sajnálatos, hogy ez a program félbeszakadt.

Mint említettem, a borsodi vár kutatását éppen ekkor, 1987-ben kezdhettem el. Borsod a mai Magyarország területén az utolsó olyan megyeszékhelyünk, amely az évszázadok során nem pusztult el, nem épült rá az újabb és újabb korok települése, és területe szabadon kutatható.

A fentebbi feltárások számos vitás kérdést vetettek fel. Ezek közül az egyik legfontosabb, hogy volt-e a 10. században Magyarországon várépítészet, illetőleg, mikor épültek föld-fa szerkezetű váraink. Györffy György mint láttuk, a borsodi földvár építési idejét ugyan az államalapítás korára tette, a 10. századi magyar várépítészetet azonban általánosnak tartotta.⁶¹⁴ A várakat tipológiai alapon vizsgálva Sándorfi György úgy vélte, a kazettás fa szerkezettel erősített, széles talpú sánccal körülvett borsodi földvár a 10. századi magyar várépítészet jellegzetes példája.⁶¹⁵ A történeti adatok, és az 1926-os rövid ásatás eredményeinek ismeretében Nováki Gyula a 10-11. századra keltezte a borsodi földvárat, megállapítva, hogy építési idejének pontosabb megállapításához nem rendelkezünk kellő információval.⁶¹⁶ A 10. századi várépítészetről szólva pedig leszögezte, meglétére nincsenek egyértelmű történeti és régészeti

⁶¹¹ Györffy 1977, 200. skk.

⁶¹² Németh 1985, 105. skk.

⁶¹³ Összefoglaló ismertetésük: Bóna 1995, 1998, Wolf 1999a, 2001b.

⁶¹⁴ Györffy 1959, 34.

⁶¹⁵ Sándorfi 1989, 19-27, Nováki-Sándorfi 1992, 71.

⁶¹⁶ Nováki 1975, 53.

adataink.⁶¹⁷ A magyarországi várépítéset megindulását egyértelműen az államalapítás korához kötötte Kristó Gyula. Szerinte az első, ispáni központokként használt várak a 10-11. század fordulóján, illetve a 11. század első évtizedeiben épültek.⁶¹⁸ Bóna István igen határozott formában fejtette ki az előzőhöz hasonló véleményét. Megállapította, föld-fa szerkezetű váraink oly bámulatosan egységes rendszerben épültek, hogy ezt csak egységes központi hatalom és irányítás mellett lehetett megvalósítani. Erre pedig csak Géza, még inkább István uralkodása alatt, az államhatalom kiépülése során kerülhetett sor.⁶¹⁹ Bóna véleményére támaszkodva Buzás Gergely egyenesen úgy vélte, erre csak 1030, a német-római birodalommal megromlott viszony után, volt szükség. Szerinte a történeti adatok arra vallanak, hogy mind a nyugati, mind a keleti határszél kazettás szerkezetű várai 1042-1052 között épültek fel.⁶²⁰

Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy Északkelet-Magyarország államalapítás kori székhelyeinek kutatása az országos átlagot messzemenően meghaladó mértékben megtörtént. A történeti Abaúj, Borsod, Gömör, Heves, Zemplén megyék központjában egyaránt végeztek hosszabb-rövidebb ideig tartó régészeti feltárást, amelyeknek főbb eredményeit közzé is tették. Bár az igen jelentős részletkérdéseket taglaló teljes feldolgozások még váratnak magukra.⁶²¹ A viszonylagos adatbőség ellenére az északkelet-magyarországi ispáni várak kutatása során is számos megválaszolatlan, vagy vitás kérdés maradt. Ezek közül csak néhányat szeretnék kiemelni. Túlzóan optimistának bizonyult az a kijelentés, amely szerint az említett kutatások révén elsősorban a várak sáncainak építési technikáját illetően nyertünk megbízható adatokat.⁶²² Kétség kívül világossá vált, hogy e várak azonos módon épültek, a föld sáncokban minden esetben fa szerkezetet is leltek. A szerkezettel kapcsolatos megállapítások, hogy tudniillik vannak, kazettás és rácsszerkezetű várak, ma általánosan elfogadottak. Rácsszerkezetet Gyöngyöspatán találtak, illetve Borsodon figyeltünk meg. Éppen ez a megfigyelés teszi kétségessé számomra a rácsszerkezetű váraknak, mint önálló magyarországi típusnak az interpretálását. Mint láttuk ugyanis, Borsodon a rácsszerkezet a rekeszes szerkezet egyes részeinek alapozására szolgált. Nem tekinthetjük tehát a rekeszes szerkezettől időben is eltérő önálló építési periódusnak. Ráadásul, eddigi ismereteink szerint a gyöngyöspataival leginkább a zalavári külső sánc mutat rokonságot, melyet az újabb kutatások tükrében a 9. század utolsó harmadára kelteznek, és a rácsszerkezetet itt is alapozásnak tartják. Kérdéses tehát, hogy akár a szerkezetét, akár a keletkezési idejét tekintve a gyöngyöspatai várat egyáltalán kapcsolatba hozhatjuk-e államalapítás kori megyeszékhelyeinkkel. A rácsszerkezetű várak közé sorolja Bóna

⁶¹⁷ Nováki 1988, 145-151.

⁶¹⁸ Kristó 1988, 82-83.

⁶¹⁹ Bóna 1995, 46-47.

⁶²⁰ Buzás 2006, 49.

⁶²¹ Összefoglalásuk: Wolf 1999a. Korábbi irodalommal.

⁶²² Németh P. 1985. 107.

István Alpár várát is.⁶²³ Az alpári vár fa szerkezetének azonban oly kevés nyoma maradt ránk, hogy ebből önálló vártípust meghatározni lehetetlen.⁶²⁴ Nem tett erre kísérletet maga Nováki Gyula sem, aki nemcsak az alpári, de a borsodi sáncot is feltárta. E csoportba helyezi továbbá Bóna István a Bácsa-Szent Vid dombi földvár sáncát is, megemlítve, hogy Nováki Gyula a vár korai, 10-11. századi keltezését erőlteti. Erről azonban szó sincs. Nováki éppen azt hangoztatta, hogy noha a bácsai sánchoz ma Magyarországon leginkább a gyöngyöspatai hasonlít, az időbeli eltérés miatt nem valószínű, hogy egy csoportba sorolhatnánk őket. A bácsai vár építési idejét ugyanis a 11. század utánra helyezi.⁶²⁵ A rácsszerkezetű várak a későbronzkortól megtalálhatók egész Európában. Területi, és időbeli körülhatárolásukra már több kísérlet is történt. Általánosságban megállapítható, hogy ez a szerkezet a 9-10. században, Cseh- és Morvaország területén igen kedvelt volt.⁶²⁶ A típus magyarországi elterjedésére azonban egyelőre nem rendelkezünk bizonyító anyaggal. Arra pedig, hogy a rácsszerkezet legkorábbi ispáni várainkat jellemezte volna, végképp nincs semmiféle hiteles adatunk.⁶²⁷

A sáncok szerkezetével kapcsolatos további megfigyelésem is. A sáncátvágások többnyire a sánc irányára merőlegesen húzott kisebb-nagyobb kutatóárkokkal, szelvényekkel történtek. Előfordult, hogy nem volt lehetőség a sánc teljes keresztmetszetének elkészítésére, az átvágás a sánc belső felére korlátozódott (Abaújvár, Hont). Néhány helyen nem lehetett megfigyelni, sem azt hogy a kazetták alkotórészei hogyan kapcsolódnak egymáshoz, sem pedig azt, hogy a sánc irányában egymás mellé helyezett kazetták összeköttetésben állnak-e.⁶²⁸ Általános érvényűnek tekintették az a megállapítás, hogy a kazetták megmunkálatlan gömbfákból, máglyarakásszerűen épültek föl. Ennek azonban ellentmondanak a borsodi megfigyelések. Itt ugyanis szögletesre bárdolt gerendákat találtunk, amelyek egymással kötésben, összezsapolva helyezkedtek el. Csapolás és megmunkálás nyomát azonban nemcsak itt, hanem Szabolcsban,⁶²⁹ Sályban,⁶³⁰ Gyöngyöspatán,⁶³¹ Mosonban és Sopronban,⁶³² Honton⁶³³ Bernecebaráti-Templomhegyen⁶³⁴ is megfigyelték, és feltételezték, hogy az abaújvári sáncban is ilyen lehetett a helyzet.⁶³⁵ Hasonlóképpen összedolgozva, csapolva, összekötve, fa csappal összefogva kellett, hogy elhelyezkedjenek a sánc irányban egymást követő kazetták is. Ezt kívánja a szerkezet stabilitása, amelyre feltétlenül törekedniük kellett. Ellenkező esetben maga a

⁶²³ Bóna 1998, 47.

⁶²⁴ Bóna -Nováki 1982, 99. skk.

⁶²⁵ Nováki 1976, 124.

⁶²⁶ Nováki-Sándorfi 1981, 149-150.

⁶²⁷ Bóna 1998, 42, Búzás 2006, 49.

⁶²⁸ Gádor-Nováki 1980, 52.

⁶²⁹ Németh 1973, 177, 9. kép

⁶³⁰ Gádor 1985, 116.

⁶³¹ Kovács 1974, 236.

⁶³² Tomka 1987, 153, Gömöri 2002, 76.

⁶³³ Nováki -Sándorfi -Miklós 1979, 34, Nováki-Sándorfi 1981, 134.

⁶³⁴ Nováki-Sándorfi 1981, 136.

⁶³⁵ Nováki-Sándorfi 1981, 134.

konstrukció értelmét veszítette volna, a sáncba épített földtömeg, ha egyéb nyomás nem is érte, a saját súlyánál fogva lassan szétnyomta volna a fa szerkezetet. Egy ilyen irányú folyamat, és ennek javítása jól megfigyelhető volt a borsodi sáncátvágás során, a sánc nyugati oldalán (94. tábla). Nováki Gyula és Sándorfi György úgy vélték, hogy a széles talpú sáncoknál nincs feltétlenül szükség csapolásra, a földnyomást a hátranyúló, szorosan egymás mellé fektetett, átfedéssel rakott gerendák továbbították. Nem zárják ki, hogy a hátranyúló gerendákat, vagy azok egy részét kötéllel, hánccsal egymás mellé kötözték. A sánc pusztulásával e kötések eltűntek, és kialakult a mai forma. A rézsüoldalakon belül már nem mutatható ki fakötés, csapolás pedig nem volt, mert arra nem is volt szükség. A magasságához képest keskeny sáncoknál a földnyomást csak a sánc homlokfalait összefogó keresztirányú gerendákkal lehetett felfogni. Ez azt jelenti, hogy a keresztgerendáknak egy szálban kellett lenniük, és mindkét végükön ácsolt kötésekkel kellett csatlakozniuk a külső és belső falat képező gerendákhoz. A sánc pusztulásával az ácsolt kötések elkorhadtak, és a sánc sokat veszített magasságából, mivel itt nem alakultak ki önmagában is megálló sáncmagok, mint a másik típus esetében.⁶³⁶ A fentebbi példák azonban egyértelműen azt bizonyítják, hogy a széles talpú sáncoknál is összezsapolták a fa alkatrészeket. Erre szükség is volt, hiszen a rekeszeket nem betonnal töltötték fel, amely összefogja, hanem földdel, amely alkalmasint szétnyomta a faszerkezetet.

A sáncba beépített fa és földtömeg arányának vizsgálata átvezet bennünket a következő, igen sokat vitatott kérdéshez, a vörössáncok kialakulásának problematikájához. Óriási vitát kavart ugyanis ezen sáncátvágások egyik fontos megfigyelése, amely szerint a sáncok részben vörösre égtek ki. E tényt már a 19. századi szórványos ásatások és terepbejárások is rögzítették. Az úgynevezett vörössánc vita résztvevői a sáncok mesterséges, vagy véletlenszerű kiegetése, kiegészése mellett foglaltak állást, mindkét oldalról bevonva mérnökök és természettudósok számításait, vélekedését is.⁶³⁷ A témával foglalkozó legutóbbi munkájában Bóna István⁶³⁸ nemes egyszerűséggel a földvárkutatás mellékvágányának nevezte ezt a vitát. Az a szenvedély azonban, ahogyan erről szól, azt bizonyítja, hogy a vörössánc vita ma sem zárult le mindenki számára megnyugtató módon. Nem is zárulhatott le, hiszen ez a korabeli várépítési technika egyik nagyon fontos kérdése. Maga a tény, hogy a földsáncokban fa maradványok is előfordulnak, nem volt ismeretlen a szakemberek előtt, hiszen ezt már a 19. század végi kisebb kutatások alkalmával is megfigyelték. Mind az 1895-ös Bartalos-, mind az 1926-os Leszih-féle szondázó ásatása napvilágra hozott famaradványokat a borsodi sáncban is. Az azonban csak a '70-as években megindult nagyszabású földvárkutatási program során vált világossá, hogy a várak sáncainak a

⁶³⁶ Nováki-Sándorfi 1981, 146-147.

⁶³⁷ Lásd az úgynevezett vörössánc-vitát a Soproni Szemle 1987-es számaiban. Vö: Nováki-Sándorfi 1987, 38-48, Kovács 1987, 156-161, Tomka 1987, 147-155, vonatkozó irodalommal.

⁶³⁸ Bóna I 1995, 15-16.

vázát minden esetben a borsodihoz hasonló, igen komoly faszerkezet alkotja. A sáncokba beépített föld és fa arányának meghatározása ugyancsak vitát váltott ki a várkutatók körében. Egyesek ugyanis úgy vélték, a faszerkezet teljes egészében földdel fedték be, és valamilyen módon meggyújtották, hogy a föld kiégetése révén szilárdabbá tegyék a sáncokat. Véleményük szerint így történhetett, hogy a sáncok egy része vörösre égett, amit több sáncátvágás során is megfigyeltek. Mások viszont amellet kardoskodtak, hogy a sáncok csakis véletlenszerűen, ostrom, vagy tűzvész folytán éghettek ki. Erre utal, hogy egyetlen sáncunk sem égett át teljes egészében, hanem csak néhány részletében. Az úgynevezett vörössánc vitát jórészt a borsodi eredmények alapján zárhatjuk le. Nem utolsó sorban a borsodi földvár feltárása tette ugyanis világossá, hogy az ispáni várak nem faszerkezettel erősített földsáncok, ahogyan korábban vélték, hanem éppen fordítva, egy szintig földdel feltöltött favarak voltak. Bizonyos, hogy a faszerkezet külső oldalát nem takarták be földdel, hiszen akkor nem tudtak volna olyan meredek földrézsút kialakítani, amely idővel ne vált volna lóval, vagy gyalogszerrel megmászhatóvá, azaz védhetetlenné. Csakis a szabadon álló faszerkezet tette lehetővé, hogy a várfalak kívül függőlegesek legyenek, és formájukat ezer éven át, napjainkig megőrizték. Minthogy azonban a gerendavárfal igen gyúlékony, a külső oldalát agyaggal tapasztották be, amelynek nyomait több esetben megtalálták. Azt is ásatás igazolta, hogy ezek a várfalak „természetes” úton, azaz ostrom, vagy véletlen tüzeset révén égtek meg. A borsodi várfal egyes részein ugyanis látszott, hogy a tűz a külső oldalról terjedt, és csak egy bizonyos mértékig égette át a sáncot.

Nem az a kérdés, hogy mesterséges, vagy természetes úton égett-e ki a sánc, hanem az, hogy mi módon tudták begyűjtani ezt a roppant föld és fa tömeget. A kutatók egy része azt feltételezi, hogy a fa szerkezet teljes egészében földdel fedett volt.⁶³⁹ Ebben az esetben azonban egyszerűen nincs mód arra, hogy fel tudják gyűjtani, vagy ki tudják égetni. Ekkor ugyanis nincs, ami meggyulladjon, nincs ahol, begyulladjon a sánc. Gondoljunk csak a szénégető boksákra! A boksát magát fából építik és csak egy igen vékony tapasztásréteggel vonják be, így a fa ég, a földréteg pedig csak lefolytja az égést. Szó sem lehet tehát olyan föld-fa arányról, mint amelyeket e várak sáncaiban feltételeztek. Ha a sáncok külső oldala is földdel fedett lett volna, nehezen képzelhető el olyan meredek rézsűkialakítás is, amely idővel ne vált volna lóval, vagy gyalogszerrel megmászhatóvá, vagyis védhetetlenné. Manapság már a legtekintélyesebb sáncoknál is ezt figyelhetjük meg. A sáncok csak úgy éghettek ki, ha a fa szerkezet jelentős része szabadon állt, vagy legalább is nem fedte vastag földtakaró. Mivel azonban így ezek a gerendavarak igen gyúlékonyak lettek volna, kellett, hogy valami védelmezze őket. Erre pedig legalkalmasabb egy tapasztás réteg lehetett, amelyet sok esetben a boronaházaknál is alkalmaztak. A tapasztást azonban időről időre meg kellett újítani, mert ha kiszáradt, és elkezdett leperegni, a gerendavár ismét csak nagyon sebezhetővé vált. A fa szerkezet

⁶³⁹ Gömöri -Márton -Hertelendi –Benkő 1994, 50.

tapasztásának maradványait figyelték meg a gyöngyöspatai,⁶⁴⁰ a sályi,⁶⁴¹ és a soproni sáncokban is.⁶⁴²

Az ispáni várakat tehát nem fa szerkezettel erősített földsáncokként, hanem megfordítva, bizonyos szintig földdel föltöltött fa váranként képzelhetjük el. E favarakat megmunkált és egymáshoz erősített kazettákból alakították ki, amelyeket földdel töltöttek fel. E kérdésről merőben téves Bóna István elképzelése. Bóna bírálta Nováki Gyula rekonstrukcióit, mivel azok a sáncok építését az egykori járószinten képzeltek el. Erre egyébként több vár, így a borodi feltárása is adatokat szolgáltatott. Bóna úgy vélte, egy ilyen gerendafal a védekezésre alkalmatlan lett volna, mivel könnyen le lehetett volna dönteni, bontani, esetleg alágyújtani.⁶⁴³ Csakhogy a sáncok nem palánkfalak voltak, amelyekkel esetleg mindezt meg lehetett tenni, hanem 10, 20 méter, olykor még ennél is szélesebb földdel töltött faszerkezetek. Kizárt dolog, hogy ezeket meg lehetett volna mozdtítani, felgyújtani sem lehetett egyszerű. Valószínűleg azért sem, mert a várak külső oldala tapasztott lehetett. A tapasztás azonban nem fedhette mindig és mindenhol a teljes fa szerkezetet, hiszen több várban ez meg tudott gyulladni, noha teljesen leégni sehol sem tudott. Hogy a tűz "természetes" úton, azaz ostrom, vagy véletlen égés következtében, és nem mesterséges kitégetés során keletkezett, azt ugyancsak ásatás igazolta. Jól megfigyelhető volt ugyanis például a sályi vár esetében, hogy a tűz a külső oldalról terjedt, és csak bizonyos mélységig égette át a sáncot, míg a belső oldal érintetlen maradt.⁶⁴⁴

Szerénytelenség nélkül állíthatom, hogy az ispáni várak közül idáig a borsodiban sikerült legtisztábban megfigyelni e szerkezeti sajátosságokat. Ennek köszönhető az a világos sáncrekonstrukció, amelyet Nováki Gyula publikált (95. tábla),⁶⁴⁵ és amely a fenti gondolatokat ébresztette bennem. Sajnálatos, hogy Bóna István nem értette meg ezt a rekonstrukciót és így hevesen hangoztatott véleményével nyitott kapukat döngetett.⁶⁴⁶

Ismeretes, hogy Györffy György véleménye szerint az ispáni várak közül több egy-egy nemzetségszék központjaként már a 10. században felépült. A borsodi földvár ásatása során azonban kitűnt, hogy bár a 10. században lakott volt a terület, ez nem vár, hanem nyíltszíni település volt. Kétségtelen tehát, hogy a 11. században épült ispáni várnak ezen a helyen egy 10. századi előkelő központja volt az előzménye. A két központ azonban csak helyileg azonos, közöttük nem találtunk összefüggést. Hasonló helyzetet nemcsak itt, hanem számos más várban, például Győrben, Sopronban,⁶⁴⁷ Biharban, Szabolcsban,⁶⁴⁸ Hontban,⁶⁴⁹ is megfigyelték. Az sem kizárt,

⁶⁴⁰ Kovács 1974, 236.

⁶⁴¹ Gádor 1985, 117.

⁶⁴² Gádor 1985, 117. 5. jegyzet

⁶⁴³ Bóna 1998, 24.

⁶⁴⁴ Gádor 1987, 249. Véleményem szerint ez a megfigyelés éppen az ellenkezőjét bizonyítja annak, mint aminek igazolására a szerző felhozta. A nem egységes sánckiegészítés ugyanis csak véletlenszerűen mehetett végbe. Ha tervszerűen égették volna ki, mi akadály lett volna, hogy kívül-belül felgyújtsák a sáncot?

⁶⁴⁵ Nováki 1993, 9, 10. ábra.

⁶⁴⁶ Bóna 1998, 23-24.

⁶⁴⁷ Tomka 1987, 153.

hogy Abaújháza a 11. század elején már fennállt településnek 10. századi részlete is volt.

Tartozunk tehát annyival Györffy György emlékének, hogy megállapítsuk, bizonyos szempontból igaza volt, az ispáni várak közül többnek egy-egy 10. századi központ volt az előzménye, még ha ezek nem is várak voltak

Az eddigi feltárások nem szolgáltatnak bizonyító anyagot a 10. századi magyar várépítészetre. Mint láttuk a borsodi vár a 11. század első felében épült. Ugyanerre az időre tehető az abaújházi,⁶⁵⁰ mosoni,⁶⁵¹ nyitrai,⁶⁵² és a kolozsvári vár keletkezése is.⁶⁵³ A 11. század elején készült a soproni,⁶⁵⁴ a győri,⁶⁵⁵ visegrádi,⁶⁵⁶ és a honti vár.⁶⁵⁷ Egyet kell tehát értenünk Nováki Gyulával, aki szerint a magyarországi várépítészetre csak a 11. század elejétől van biztos adatunk. Váraink egy részéről csak feltételezték, hogy a 10. században épült.⁶⁵⁸ Ennek a feltételezésnek az igazolására azonban egyelőre nem kerültek elő hiteles ásatásból származó leletek. Hasonlóan vélekedett Bóna István is, amikor megállapította, hogy a 10. századi Magyarországon semmiféle olyan társadalmi-politikai kényszerítő erő nem lépett fel, amely a várépítészet megindulását indokolta volna.⁶⁵⁹ De ugyanez szűrhető le az Árpád-kori határvédelem vizsgálatából is. Határvédelemre utaló első adatunk a német támadás kapcsán, 1043-ból való. A magyar határvédelem a kialakuló feudális magyar állam határvédelmeként jött létre, és nem keletkezhetett a 11. század előtt.⁶⁶⁰ Nem is lehetett tehát szüksége a határvédelem bázisául szolgáló várakra sem.⁶⁶¹

A korai magyar várak kutatása során több, az ispáni várakhoz hasonló alapterületű, és sáncszerkezetű várban is folyt régészeti feltárás (pl. Gyöngyöspata,⁶⁶² a sályi Örsúr⁶⁶³ vára). Ezeket építési idejük és módjuk az előbbiekhöz kapcsolja, noha nagy valószínűséggel magánvárak voltak.⁶⁶⁴ Az újabb kutatások azt is valószínűvé teszik, hogy az ezred forduló után Magyarországon is megkezdődött a korai feudalizmusra oly jellemző, kisméretű várak, a motték építése is.⁶⁶⁵

⁶⁴⁸ Bóna István véleménye szerint csak e két utóbbi várban utalnak a leletek a 10. századi előzményekre. Vö: Bóna 1998, 42. Ide sorolja még a sályi "Örsúr komplexumot" is, noha ezt nem tekinthetjük ispáni várnak. Ráadásul a 10. századi leletek nem is a vár területéről kerültek elő.

⁶⁴⁹ Nováki-Sándorfi-Miklós 1979, 33-34.

⁶⁵⁰ Gádor 1988, 52.

⁶⁵¹ Tomka 2000, 16.

⁶⁵² Ruttkay 2000, 394.

⁶⁵³ Lupescu 2005, 30-31.

⁶⁵⁴ Gömöri 2002, 91

⁶⁵⁵ Tomka 2000, 10.

⁶⁵⁶ Szőke 2000, 363.

⁶⁵⁷ Nováki-Sándorfi-Miklós 1979, 38.

⁶⁵⁸ Nováki 1988, 145-150.

⁶⁵⁹ Bóna 1998, 64, Makk 1993, 9-26, Tóth 1996, 161-175.

⁶⁶⁰ Kristó-Makk-Szekfü 1973, 639-640.

⁶⁶¹ Makk 1993, 53-54.

⁶⁶² Kovács 1974, 235-243.

⁶⁶³ Gádor 1985, 115-129.

⁶⁶⁴ Nováki-Sándorfi 1984, 164-179.

⁶⁶⁵ Sándorfi 1986, 7.

Mint említettük, a feltárt objektumok, és előkerült leletek alapján bizonyos, hogy a borsodi vár a 11-12. században lakott volt. Az egyszerű házak mellett egy habarcsba rakott kőből készült rangosabb épület maradványaira is sikerült rábukkannunk. Az épület a vár északnyugati oldalán, a sánc közelében, az eperesi templommal átelemben állt. Benne az ispáni lakot, esetleg az esperes hajlékát sejthetjük. A mellette előkerült sziklába vágott verem pedig önkéntelenül is az ispáni várak kapcsán említett raktárakat juttatja eszünkbe. Nem Borsod azonban az egyetlen olyan ispáni várunk, mely okleveles, vagy régészeti agyaggal bizonyíthatóan legalábbis az Árpád-kor egy időszakában lakott volt. 15 földbeásott házat tártak fel a kolozsmonostori várban. Közülük az egyik a sánc belső oldalának támaszkodott, és azzal együtt leégett. Omladécai között három Salamon király által veretett denárt találtak.⁶⁶⁶ Kőalapú faházat, gerendavázast, és sövényfonatos házakat, kemencét, kutat, raktárat tártak fel a soproni ispáni várban. Mindez egyértelműen mutatja, hogy a vár az Árpád-korban itt is lakott volt.⁶⁶⁷ A győri vár sem pusztán menedékhelyül szolgált, hanem lakták.⁶⁶⁸ Kőtűzhelyes, sánchoz támaszkodó épületet tártak fel a mosoni várban.⁶⁶⁹ Az Árpád-korban folyamatosan lakott volt a honti vár is.⁶⁷⁰ Árpád-kori kultúrréteget, kőtűzhelyet, hamusgödrt találtak a szabolcsi várban.⁶⁷¹ Árpád-kori telepnyomok láttak napvilágot a bihari várban is.⁶⁷² Az ásatáson előkerült leletek alapján az abaújházi vár a 11-14. század között lakott volt, a település a 11. század közepére már kialakult.⁶⁷³ Az aradi várban az írásos forrás szerint a 12. században 15 mansio lakott,⁶⁷⁴ az ásatások azonban eddig még nem bukkantak rá házaik nyomára.⁶⁷⁵

Nem egy várunkban azonban a fentebb említetteknel rangosabb épületek is napvilágot láttak. A borsodini kívül feltehetően az ispán szállását találták meg a visegrádi várban is. A 11. század első felében épített 16,5 méter hosszú, 10, illetve 9 méter széles kőépületet a belsőben egy válaszfal osztotta ketté. A keletre néző helyiség egy kőből rakott kemencével fűthető is volt.⁶⁷⁶ 11. századi világi kőépületet leltek Somogyváron.⁶⁷⁷ 5-6 méter hosszú, cölöpökkel tagolt szerkezetű épületmaradványokat tártak fel az abaújházi várban. Kő- és téglapépületekre pedig az elvégzett geofizikai mérések engednek következtetni.⁶⁷⁸ A világi épületek mellett a feltárt templomok is

⁶⁶⁶ Benkő 2000, 372, Lupescu 2005, 30-31.

⁶⁶⁷ Gömöri 2000, 120-141.

⁶⁶⁸ Tomka 2000, 13.

⁶⁶⁹ Tomka 2000, 16, Aszt 2006, 11.

⁶⁷⁰ Nováki-Sándorfi-Miklós 1979, 35.

⁶⁷¹ Németh 1981, 51.

⁶⁷² Benkő 1994, 103.

⁶⁷³ Gádor 1988, 154.

⁶⁷⁴ Györffy 1977, 229.

⁶⁷⁵ Rusu 2000, 562-563.

⁶⁷⁶ Szőke 2000, 363.

⁶⁷⁷ Bakay 1975, 191.

⁶⁷⁸ Gádor 1988, 148, 154.

jelzik az ispáni székhelyek jelentőségét. Az előkerült töredékek azt bizonyítják, hogy nemcsak vakolt és festett volt az abaújívári templom belseje, hanem falfestmények is helyet kaptak benne.⁶⁷⁹ Díszes templomot leltek a visegrádi várban is, melynek belső falfelületén szintén freskók voltak. A falfestés részletei 9 méter hosszan eredeti helyükön maradtak meg. A templom rangját felszerelésének előkerült darabjai is bizonyítják.⁶⁸⁰ A már eddig feltárt épületek alapján is valószínűsíthető tehát, hogy az ispáni várak nem egyszerűen lakottak, hanem a korszak kiemelkedő jelentőségű központjai voltak.

Közismert, hogy a magyar „város” kifejezés a „vár” szóból származik. Vár és város tehát a kezdeti időszakban minden bizonnyal szoros kapcsolatban állt. Erre utal az is, hogy az eredetileg várnépet jelentő latin *civis* szó a későbbiekben a városi polgár megnevezésére szolgált.⁶⁸¹ Joggal tekinthetjük tehát az ispáni várakat legkorábbi városainknak.⁶⁸² Hazai forrásaink a 11. században *urbs*-nak és *civitas*-nak, a 12. században pedig *civitas*-nak, illetve *castrum*-nak nevezik ezeket a településeket.⁶⁸³ *Urbs*-ként említi például a 14. századi krónika kompozíció az 1068-as események kapcsán a dobokai várat (*urbs Dobuka*),⁶⁸⁴ és *civitas*-ként szerepel 1075-ben Abaújvár (*urbani Noue Civitatis*).⁶⁸⁵ Az ispáni várak életében márcsak katonai és közigazgatási feladatukból adódóan is, jelentős szerepet játszott a kézművesség és a kereskedelem. Kézművességre, kiterjedt vasbányászatra, illetve vasfeldolgozásra utalnak a soproni várban és környékén feltárt objektumok.⁶⁸⁶ Kovácsokra, ötvösökre és bronzművesekre mutatnak az abaújívári várban, nagy számban napvilágot látott félkész vastárgyak, öntés közben eltört haragdarabok.⁶⁸⁷ És mint láttuk, kovácsműhely állt a borsodi várban is. Keleti, feltehetőleg Kievből induló kereskedelem révén kerülhettek Abaújvárra hegyikristály és karneol gyöngyök, és déli kereskedelmi árúk lehetnek az ezüst szálból tekercselt fémgyöngyök.⁶⁸⁸ Bizáncból, esetleg Kievből származik a Darufalván lelt ezüskincs,⁶⁸⁹ valamint a Dobokán előkerült, ezzel rokon néhány ékszer is.⁶⁹⁰ Nyugati importból származó tárgyak a Sopronban lelt mázas bécsi díszedények.⁶⁹¹

Korai törvényeinkből, okleveleinkből kitűnik, hogy az ispáni székhelyeken a legkülönbözőbb rendű és rangú emberek éltek, a korszak társadalmának szinte valamennyi rétege megtalálható volt bennük.⁶⁹² Ez tükröződik az eddigi feltárások leletanyagában is. Erős társadalmi rétegződésre utalnak az abaújívári vár leletei, melyek között az olcsó anyagú S-végű hajkarikák

⁶⁷⁹ Gádor 1988, 65

⁶⁸⁰ Szőke 2000, 364, Marosi 2000, 380-381.

⁶⁸¹ Kristó 1999, 154.

⁶⁸² Györffy 1977, 229, Fügedi 1981, 315-322, Németh 1985, 109, Kristó 1999, 153-157.

⁶⁸³ Fügedi 1981, 317.

⁶⁸⁴ Kristó 1988, 485.

⁶⁸⁵ Györffy 1963, I. 58, Kristó 1988, 400.

⁶⁸⁶ Gömöri 2002, 111-120.

⁶⁸⁷ Gádor 1988, 136, 140.

⁶⁸⁸ Gádor 1988, 106, 108.

⁶⁸⁹ Gömöri 2002, 39-42.

⁶⁹⁰ Pascu-Rusu 1968, fig. 3, Németh 1977, 212, Bóna 1986, 220, 578.

⁶⁹¹ Gömöri 2002, 140.

⁶⁹² Györffy 1977, 229-230, Kristó 1999, 154.

éppúgy megtalálhatók, mint egy idéző billog, fegyverek, vagy mives sírkövek.⁶⁹³ Hasonló a helyzet a visegrádi várban is, ahol a várnépek egyszerű sírjai mellett sikerült feltárni a néhány rangosabb temetkezést (arany gyűrűk, arany S-végű hajkarika) is. Feltehető, hogy az első esperes nyugodott abban a sírban, amelyben őn kelyhet és patenát leltek az elhunyt kezében.⁶⁹⁴ Rangosabb személy, egy lovag fegyverzetéhez tartozhatott a Borsodon lelt kardmarkolatgomb és tör is. Írásos forrásainkból az is nyilvánvaló, hogy ezekben a központokban nemcsak eltérő társadalmi helyzetű, hanem különböző etnikumú népesség is élt.⁶⁹⁵ Erre a borsodi feltárások szolgáltatnak régészeti adalékot, ahol, mint láttuk, besenyőkhöz köthető tárgyak kerültek elő.

Ispáni váraink lehettek tehát azok a településformák, amelyek a 11-12. században a városi funkciókat ellátták. Korai megyeszékhelyeink városias jellegét különféle képpen ítéli meg a kutatás. Németh Péter egyértelműen a kor első magyar városainak tekinti őket.⁶⁹⁶ Granasztói György szerint viszont a megyei székvárak kezdetleges és szerény központi helyek voltak, melyek csak emlékeztetnek korai városaink szerkezetére.⁶⁹⁷ Kubinyi András „preurbánus városnak” tartotta őket, melyek közül csak néhány vált valódi várossá a 13. századtól kezdődően.⁶⁹⁸ Fügedi Erik viszont úgy látta, hogy korai városaink, köztük az ispáni várak, a nomád városok típusába tartoznak.⁶⁹⁹ Hasonlóan vélekedett Kristó Gyula is, aki szerint a 11. század végi Magyarország városai nem Nyugat-Európára emlékeztetnek, hanem keleties képet mutatnak, ázsiai típusú városok voltak. Nemcsak külső megjelenésükben, hanem feladatkörükben is nomád városoknak tekinthetők.⁷⁰⁰ A témában előrelépést az ispáni várak és környezetük, elsősorban azonban a várbelsők módszeres feltárása hozhat.

Ugyancsak Györffy elméletére visszavezethető kérdéskör az ispáni várak elavulásának ideje. Bár az elmúlt harminc évben sok bírálat érte Györffy teóriáját, abban mindenki egyetértett, hogy az ispáni várak a tatárjáráskor elveszítették jelentőségüket, korszerűtlenségüket éppen ez bizonyította be. Legutóbb Bóna István egyenesen annak a véleményének adott hangot, hogy csak azok a várak éltek túl a mongol inváziót, amelyeknek sáncát kőfallal erősítették és magasították meg.⁷⁰¹ Szerinte nem kétséges, hogy Abaújvár vára is ennek következtében tudott ellenállni a tatárok ostromának. Borsod pedig, mivel a sáncok tetejére épített kőfalaknak nincs nyoma, biztosan elpusztult.⁷⁰² Csakhogy semmiféle konkrét adatunk nincs, amely azt bizonyítaná, hogy a tatárok valóban megostromolták Abaújvárat, vagy Borsodot. A régészeti ásatások egyik helyen sem hoztak felszínre olyan pusztulási réteget, amelyet a tatárjárással lehetne kapcsolatba hozni.

⁶⁹³ Gádor 1988, 85-154.

⁶⁹⁴ Szőke 2000, 364.

⁶⁹⁵ Györffy 1977, 231, Kristó 1999, 154.

⁶⁹⁶ Németh 1985, 109.

⁶⁹⁷ Granasztói 1980, 55.

⁶⁹⁸ Kubinyi 1985, 212-213.

⁶⁹⁹ Fügedi 1981, 321-322.

⁷⁰⁰ Kristó 1999, 157.

⁷⁰¹ Bóna 1998, 39, 42.

⁷⁰² Bóna 1998, 39.

Borsodon, mint láttuk, a sánc nyugati oldalát egy ízben ki kellett javítani. A javított részből azonban nem kerültek elő erre az időszakra tehető leletek. Abaújvár neve abban az 1242. február 2-án kelt levélben szerepel, amelyet a magyar előkelők a pápához intéztek.⁷⁰³ Ebben felsorolják azokat a magyarországi várakat, amelyek a tatárokkal szembeni ellentámadás kiinduló pontjai lehetnek. A Dunán innen, mindössze 7 várat említenek név szerint, ezek között szerepel Abaújvár is. A levélből tehát valóban az tűnik ki, hogy Abaújvár ebben az időben Északkelet-Magyarország legerősebb vára volt, az viszont nem, hogy ténylegesen meg is ostromolták volna. Ráadásul a sánc tetején álló kőfal építési idejére semmiféle datáló értékű lelet nem került elő.⁷⁰⁴ Éppen Györffy elméletére alapozva, csak feltételezték, hogy a 13. század közepén keletkezhetett. A kőfal építési idejével kapcsolatban azonban elképzelhető egy 14. század végi, 15. század elejei időpont is. Abaújvárat ugyanis 1394-ben szerezte meg a Perényi család,⁷⁰⁵ amely 1399-ben várépítési engedélyt nyert ezen a helyen.⁷⁰⁶ Az engedélyt a király 1405-ben megismételte.⁷⁰⁷ Könnyen lehetséges, hogy ekkor keletkezett a kőfal. Kevésbé valószínű tehát, hogy az ispáni várak korszerűsége a sáncokra emelt kőfalaktól függött. Sőt, írásos forrásaink egyenesen azt bizonyítják, hogy ispánsági váraink, és hadinépük a tatárjárás idején derekasan helytálltak. Az 1242-ben kelt levél által említett erődítések túlnyomó többsége a régi típusú ispánsági várak közé tartozik, és csak nagyon kevés közöttük az új típusú magánvár.⁷⁰⁸ A helyi védelem centrumai tehát egyben a várszervezet centrumai is voltak. És amint a várak felsorolásából látszik, az ispáni központokat nem számítva, alig-alig volt a sikeres ellenállás reményével kecsegtető erődítés, vár. A várszervezet nemcsak a központjául szolgáló várak miatt, hanem társadalmi és főként katonai szervezettsége miatt volt alkalmas a helyi ellenállási gócok kialakítására. Így vélték ezt a kortársak is.⁷⁰⁹ Több írásos forrásunk meg is nevezi a tatárjáráskor hadakozó várnépeket, várakat. Így például a bolondóci vár Sőreg (Gömör megye) falubeli várjobbágysai megerősítették birtokukon a Dámoskő nevű hegyet, és ott sok környékbelit megvédték a tatárjárás alatt.⁷¹⁰ Komárom várát 1241-ben sikerült a tatároktól megvédeni.⁷¹¹ Egy 1259-ből származó oklevél pedig kifejezetten olyan várjobbágyokról beszél, akik a tatárjárás alatt egy-egy vár védelmében tüntették ki magukat.⁷¹² A tatárjárás során elszenvedett katonai vereség nem magyarázható a királyi várszervezet katonai teljesítőképességének feltételezett nagyarányú csökkenésével. Éppen ellenkezőleg, a helyi ellenállásról szóló híradások a

⁷⁰³ Katona 1981, 311-313.

⁷⁰⁴ Gádor –Nováki 1980, 74.

⁷⁰⁵ Anjou-kori 1878-1920, I. 3403

⁷⁰⁶ Mályus 1951-58, I. 6111.

⁷⁰⁷ Csánki 1890-1913, I. 197.

⁷⁰⁸ Fügedi 1977, 22.

⁷⁰⁹ Zsoldos 1991, 60, 60. j

⁷¹⁰ Zsoldos 1991, 59. További irodalommal.

⁷¹¹ Kristó 1988, 337.

⁷¹² Zsoldos 1991, 65, 80. Trenycsény, Túróc, Nyitra. Komárom.

várszervezet intézményét működőképesnek mutatják. A királyi várszervezet,⁷¹³ és tegyük hozzá, az ispáni várak, nem semmisültek meg a tatárjárás során.

A témával foglalkozó kutatás egyértelműen megállapította, a királyi megye katonai szervezetének bomlása a tatárjárásig még nem haladt annyira előre, hogy a megyék által kiállított fegyveres erők túlsúlyuknál fogva ne játszottak volna szerepet az ország egész haderején belül.⁷¹⁴ Joggal feltételezhető tehát, hogy a várjobbágyok egy része azért nem vett részt a muhi csatában, mert a várnagy vezetése alatt hátrahagyták őket az ispáni várak védelmére.⁷¹⁵ A várszervezet élő voltát bizonyítják a 13. század második felének hadtörténeti eseményei is. A királyi várszervezet hadakozóit ott találjuk a korszak számos hadjáratának résztvevői között. Különösen az 1273. évi katonai események tanúságosak. Több mint fél tucat vár jobbágypairól van adatunk, többek között borsodiakról is, akik hadakoztak a király seregében.⁷¹⁶ Adataink messzemenően bizonyítják, hogy a királyi várszervezet katonái még a 13. század utolsó harmadában is szerves részét képezték az országos haderőnek. Nemcsak a harcokban érintett területek (Nyitra, Vas, Sopron, Veszprém, Pozsony) hanem a távolabbi várak népe is részt vett (Abaúj, Nógrád, Borsod, Gömör) ezekben a hadműveletekben. Hadba vonulásuk nem valami rendkívüli esemény kapcsán, hanem a hagyományos rend, a várszervezethez tartozásuk alapján történt. Ebből pedig egyenesen következik, hogy a 13. század végén a királyi várszervezet katonai szempontból még működőképes intézmény volt.⁷¹⁷

Valószínű tehát, hogy korai megyeszékhelyeink nem hadászati korszerűtlenségük miatt veszítették el jelentőségüket. A tatároknak voltak ostromgépeik, és nagyon is jól tudtak várat ostromolni, amint ezt a szemtanú, Rogerius ki is hangsúlyozta. Komolyabb ostromot azonban csak Esztergom kellett, hogy kiálljon. Itt is csak a várost sikerült bevenni, a vár ellen állt támadásaiknak.⁷¹⁸ Vagyis a tatárok elől csakis a várak jelentettek biztos menedéket. Az ispáni várak megszűnésében tehát inkább az a nagyarányú társadalmi-gazdasági változás játszhatott szerepet, amely a 13. század második felében végbement. Ennek során az István király által létrehozott királyi vármegye felbomlott, s átadta a helyét a más alapokon szerveződött nemesi megyének. Borsod esetében ezt egész pontosan nyomon lehet követni. Mint láttuk, 1261-ben, de még 1282-ben is saját váraként említi a király. Nem kétséges tehát, hogy ekkor még várként működött. 1275-ben a borsodi vár katonái még a király hadseregében harcoltak. Az egykori megyeszékhely 1332-ben azonban már egy magánföldesúr birtoka volt, és a várat 1334-ben csak mint „Feldwar-nak nevezett sáncot” említik.

⁷¹³ Zsoldos 1991, 71.

⁷¹⁴ Molnár 1959, 243.

⁷¹⁵ Zsoldos 1991, 65.

⁷¹⁶ HO VI. 205-207, VII. 158-159, VI. 206.

⁷¹⁷ Zsoldos 1991, 70-71

⁷¹⁸ Szende 2001, 109-110, B. Szabó 2007, 154.

Abaújvár még Borsodnál is tovább, a 14. század közepén megtartotta eredeti szerepét, 1353-ban ugyanis várnagyát említik forrásaink.⁷¹⁹ Egy-egy vár “földvárrá,” azaz használaton kívülé válása⁷²⁰ tehát feltehetően a magánkézre kerülésével is összhangban lehet.⁷²¹ Láttuk, hogy Borsod 1332-ben magánkézen tűnik fel, Abaújvár 1355-ben utolsó ispánja, Drugeth Fülöp családjának birtokaként jelenik meg a forrásokban.⁷²² Komáromot miután a tatárjárás során sikeresen megvédték, a király eladományozta.⁷²³ Trencsény 1302-ben eladományozták.⁷²⁴ A hosszú ideig (11-13. század) határvédő szerepet betöltő semptei várispánságot 1261 körül IV. Béla elajándékozta.⁷²⁵ Szabolcs a 13. század második felében került ki a király tulajdonából.⁷²⁶

Az ispáni várak elszorvadása a régi városok hanyatlásához hasonlítható. Okai között a már említetteken kívül szánba jöhet a piachálózat átalakulása, a kereskedelmi utak áthelyeződése is.⁷²⁷

IX. A borsodi ispánsági vár templomai és temetője

Az esperesi templom⁷²⁸

A várbelsőben, az északi domb kisebb kiemelkedésén egy íves szentélyzáródású, nagyméretű templom alapjait bontottuk ki, amelyre a felszínen semmilyen jel sem utalt. A mai felszíntől 40-60 cm mélységben rajzolódott ki a templom alapozási árka, amelynek betöltése apró kövekből, habarcsból és földből állt. Az alapozás nagy részéből teljesen kitermelték a köveket. Az eredeti, habarcsba rakott, szabálytalan alakú, kemény mészkőből álló alapozás csak a templom két vállánál, illetve a szentélyben két kis szakaszon maradt meg. (96. tábla) Az alapozási árok szélessége az oldalfalaknál 80, a szentélynél 90 cm volt, a nyugati zárófalnál pedig meghaladta az 1 métert. Változott az alapozási árok mélysége is, 65 és 86 cm mélyen ásták be a bolygatatlan altalajba. A nyugati zárófal egy szakaszát egy újkori beásás pusztította el. A hajó keleti egyharmadában két, az oldalfalak síkjából kiugró, és két további, a templom belsejében, az előbbiekkal egy vonalban elhelyezkedő pillér került elő. Helyzetük alapján egy-egy, a diadalív előtt elhelyezkedő kápolna nyomainak tarthatjuk őket. Az oldalfalak síkjából kiugró pillérpárt találtunk a nyugati zárófal közelében is. Ezek a pillérek tarthattak karzatot, de

⁷¹⁹ Anjoukori Okmánytár VI. 25.

⁷²⁰ Bóna 1998, 22-23.

⁷²¹ Zsoldos Attila úgy véli, hogy a királyi birtokok eladományozása hatással lehetett ugyan, a királyi várszervezet sorsának alakulására, széthullásának azonban nem elsősorban ez lehetett az oka. Vö: Zsoldos 2000, 45.

⁷²² Anjoukori Okmánytár VI. 336-342.

⁷²³ Kristó 1988, 337-338.

⁷²⁴ Kristó 1988, 352.

⁷²⁵ Kristó 1988, 354-355.

⁷²⁶ Németh 1973, 170.

⁷²⁷ Fügedi 1981, 343, Romhányi 1990, 125.

⁷²⁸ A témáról röviden: Wolf 2005, 131-139.

szolgálhattak a keresztleletlenek, később pedig a nyilvánosan vezeklők hajón belüli helyének elválasztására is.⁷²⁹

A templom teljes külső hossza 18 m, belső hossza 16 m. A hajó külső szélessége átlagban 10, míg a belsőé 8 m volt. Szentélye a félkörhöz közelít, amelynek külső sugara 2,9, a belső pedig 2,2 m. Átépítésre, bővítésre utaló nyomot nem találtunk.

A templomon több alaprajzi szabálytalanság is megfigyelhető. A hajó nem téglalap, hanem trapéz alakú, északi oldalfalának külső hossza 14,8, belső 13 m, déli falának külső oldala 15,6, belső oldala pedig 13,5 m. A templom déli válla 30 cm-rel hosszabb az északínál, és ehhez képest 5 fokkal nyugatra eltolódott. Ezáltal a déli váll csaknem 1 méterrel van lejjebb az északínál. A nyugati oldalon a két sarok között a különbség 9 fok, 1,4 m volt. A szentély tengelye 10 fokkal, a hajóé 5 fokkal tér el keletről dél felé.

Kisebb-nagyobb alaprajzi szabálytalanságok nem ritkák a románkori építészetben. A nagy templomoknál éppúgy megtalálhatók, mint a korszak falusi templomainál. De megfigyeltek ilyen torzulásokat a borsodihoz hasonló méretű és helyzetű templomok esetében is. A jelenség értelmezésére számos magyarázat született, idáig azonban nem sikerült megnyugtató módon lezárni ezt a kérdést.⁷³⁰ Annyi bizonyos, esetünkben az alaprajzi szabálytalanságok oly mérvűek, hogy azoknak feltétlenül meg kellett látszania a felmenő falakon is.

A borsodi templom felmenő falairól ezen kívül semmiféle adatunk sincs. A vár területén viszont több helyen is találtunk homokkőből faragott kváderkő-töredékeket. Egy sziklába vájt üregben pedig nagyobb mennyiségű, ép kváderkő került elő, némelyiken fehér vakolatmaradványt is meg tudtunk figyelni. Feltehető, hogy a falakat ezekből építették, esetleg ezekkel burkolták.

A templom északi oldalfalának alapozási árka mellett, némi omladékot is leltünk, amely feltehetően a kidőlt északi fal maradványa lehetett. Ennek bontása során egy vállába kovácsolt fülű, rézdrót berakásos kengyel (93. tábla 1.), valamint egy Salamon király (1063-1074) által veretett ezüst denár látott napvilágot.⁷³¹ Nemcsak az érem, hanem az analógiái alapján a 11. század második felére keltezhető kengyel⁷³² is azt bizonyítja, hogy a templom ebben az időben már fennállt.

A templomon kívül, a szentély közelében egy mállékony konglomerátumból faragott szenteltvíztartó került elő, amelyben egy fehér agyagból készített, vékony falú, belül sárga mázas edény alja helyezkedett el (97. tábla). A templomhajó északkeleti sarkától mintegy 4 méterre egy nagyméretű, 2x1 méteres, 35 cm vastag kőlapot találtunk, amelynek az anyaga a szenteltvíztartóhoz hasonló volt. A kőlap feltehetően oltár lehetett, közelében egy másodlagos

⁷²⁹ Kovács 1967, 58.

⁷³⁰ Valter-Koppány-Gedeon-Nemcsics-Lengyel-Zimmer 1972, 176, Abaújház: Gádor 1980, 445, Gyöngyöspata: Szabó 1985, 56-57. további bőséges irodalommal.

⁷³¹ CNH I. 22. NKU 17. Az érem meghatározásáért Gedai Istvánnak tartozom köszönettel.

⁷³² Hatházi, 1990. 46, Hatházi, 1996. 229. A kengyelről a továbbiakban még lesz szó.

helyzetben lévő gyermekcsontváz feküdt (96. tábla).⁷³³ Ezen kívül sem a templomban, sem körülötte nem kerültek elő sírok. Jól meg lehetett azonban figyelni, hogy a templomot egy korábbi településre építették rá.⁷³⁴

Templomunk legközelebbi párhuzamait azokban az épületekben lelhetjük fel, amelyek korai megyeszékhelyeinken, és esperesi központjainkban, Abaújváron,⁷³⁵ Szabolcsban,⁷³⁶ Visegrádon,⁷³⁷ Patán⁷³⁸ álltak. E templomok közös jellemzője, hogy a 11. század közepén, második felében kőből épültek. Hajójuk hosszényszög alakú, szentélyük többnyire íves, olykor egyenes záródású, belső területet pillérek osztják meg. Noha alaprajzuk több kisebb részletben eltér, méretük olyannyira egységes képet mutat, hogy azt a korszak rangban középszintű egyházaira jellemzőnek tekinthetjük.⁷³⁹

Több esetben, például Zircen,⁷⁴⁰ Ópusztaszeren,⁷⁴¹ Szombathelyen,⁷⁴² Bényben (Bíňa, Szlovákia),⁷⁴³ éppen a feltárt templomok mérete alapján sejthető, hogy a település az eddig ismerteknél nagyobb szerepet játszhatott korai történelmünkben.

Alaprajzát tekintve a bényi áll legközelebb a Borsodon előkerült templomhoz.

A fentiek értelmében valószínűnek látszik, hogy a borsodi vár belsejében napvilágot látott templom a megye egyházi vezetését ellátó esperes székhelye lehetett. Erre nemcsak helyzetéből, hanem az esperesi templomokkal egyező méreteiből is következtethetünk. De ezt bizonyítja a templom körüli temető hiánya is. Az említett esperesi székhelyek mindegyike körül kisebb-nagyobb temetőrészletet tártak fel, ami valószínűvé tette, hogy ezek a templomok plébániai feladatokat is elláttak. Mindezideig tehát nem volt régészeti nyoma annak a feltételezésnek,⁷⁴⁴ miszerint az egyházszervezés során az ispáni székhelyek mellett létrejött megyésegyházak, ecclesia parochialisok, és a megyeszékhely lakóinak lelki gondozását ellátó ecclesia baptismalisok feladatköre elvált volna. Borsodon azonban ezt több adat is bizonyítja. Az esperesi templom mellett sikerült ugyanis feltárnunk egy másik templomot is. Ennek maradványaira a vár sáncain kívül bukkantunk rá.

⁷³³ A kőlappal kapcsolatban az is felmerült, hogy esetleg sírkő lehetett. Erre elsősorban a korai sírkövekhez hasonló méretei alapján gondolhatnánk. Minthogy azonban a tárgy a bolygatatlan altalajon feküdt, körülötte beásásnak, sírfoltnak, a már említett, másodlagos helyzetű csontokon kívül egyéb leleteknek nem találtuk nyomát, magát a kőlapot pedig nem emeltük fel, ezt a kérdést nyitva kell hagynunk.

⁷³⁴ A templom körül előkerült objektumokat, illetve szórványleleteket a 10. századi település egyéb leleteivel együtt tárgyalom.

⁷³⁵ Gádor 1980.

⁷³⁶ Németh 1981, 52, Németh 1983.

⁷³⁷ Szőke 1986.

⁷³⁸ Szabó 1985.

⁷³⁹ Szabó 1985, 61, 137. j.

⁷⁴⁰ Koppány 1972, 141-142.

⁷⁴¹ Horváth 1974-75, 364, Trogmayer-Zombori 1980, 14.

⁷⁴² Kiss-Tóth 1993, 189, 194, Kiss 2002, 61.

⁷⁴³ Haboštiai 1966, 6-17, 9-10. kép, Kozák 1973. 193-196, 11. kép, Haboštiai 1985, 180-181, 256. Különleges szerepet és jelentőséget tulajdonít Bénynek Bóna István. A Haboštiai véleményére alapozva úgy véli, hogy a nagyméretű bényi vár Géza fejedelem idejében épített katonai tábor volt, amely a Koppány ellen indított támadás során István hadainak gyülekezőhelyéül és táborául szolgált. Bóna 2000, 82-84. Vö: Zolnay 1977, 219-222.

⁷⁴⁴ Németh 1981, 58, Németh 1985, 111.

A várnépek temploma és temetője

A templom

A vár sáncától délnyugatra, 100 méterre elhelyezkedő kisebb dombon, egy mai formájában a 18. század végén épült templom áll. Arra, hogy e templomnak Árpád-kori előzménye is lehetett, már az 1926-os ásatás eredményei is utaltak.⁷⁴⁵ Az általunk végzett feltárás pedig egyértelműen bizonyította, hogy itt egy korai templom állt, amelynek részleteit a református templom tornyának északi oldalán láttak napvilágot. Elsőként egy 4x5 méteres területen meszes-habarcsos omladékot leltünk, amelyben több nagyobb, homokkőből faragott kváderkő is látszott. A mai torony közelében az omladékba beásva egy négyszögletes faoszlop maradványaira bukkantunk. Ettől két és fél méterre északkeletre egy kerek gödröt mélyítettek az omladékba, melyben egy további négyszögletes cölöp famaradványai kerültek elő. Az omladékon egy nagyméretű, nyéllapos, alján pajzs alakú rézveretes vaskés látott napvilágot. Az omladékok lebontása után a mai templomfallal párhuzamosan, attól 40 cm távolságban egy 110 cm vastag, erősen sóderes habarcsba rakott kemény mészkő kváderekből álló falszakaszt találtunk. Bizonyos, hogy ez az egykori templom felmenő falához tartozott, mivel belső oldalán megtaláltuk a sértetlen vakolatát, valamint simított mészhabarc padlóját. A templombelsőben ki tudtuk bontani az északnyugati sarkot is. A fal alapozását a mai felszíntől 238 cm mélységig tudtuk követni, itt azonban még nem ért véget (98. tábla). E fal északi oldalán egy másik, 50 cm széles falmaradvány is mutatkozott. Ennek északi szélét sóderes habarcsba rakott, szabályosan faragott homokkő kváderekből képezték ki, amelyek a vár belsejében előkerültekre emlékeztettek. Déli széle faragott kemény mészkőből állt. E falszakasznak csak legalsó kősorát találtuk meg, amely a bolygatatlan altalajon feküdt. A két fal közötti 15 cm-es területen a bolygatatlan altalaj jelentkezett. Ez utóbbi falmaradvány eredetileg a templom burkolata, esetleg egy köpenyfal része lehetett. Ezt látszik igazolni az is, hogy azon a szinten helyezkedett el, ahonnan a templom felmenő fala indul. Minthogy a templomnak csak csekély maradványait tártuk fel, sem alaprajzát, sem esetleges bővítését, átépítését nem tudtuk megállapítani. További sorsát az írásos forrásokban fellelhető meglehetősen szórványos adatok alapján követhetjük nyomon.

A templom nem szerepel a pápai tizedjegyzékekben,⁷⁴⁶ de egy ezekkel azonos korú forrásunkból tudjuk, hogy Szent Lőrinc tiszteletére volt felszentelve.⁷⁴⁷ Szent Lőrinc vértanú a

⁷⁴⁵ Leszih 1927, 86-87.

⁷⁴⁶ Györffy 1963, I. 763.

⁷⁴⁷ 1334. Az oklevél külzetén: In Borsod erat ecclesia Sancti Laurentii Martyris. Magában az oklevélben többször említik a templomot és a hozzá tartozó temetőt is. Egri káptalan országos levéltára. Ac 320. Heves Megyei Levéltár MF. 6. tekercs, Györffy 1963, I. 762-763.

Krisztus utáni 3. században élt, II. Sixtus pápa diakónusa volt. A számos Lőrinc nevű szent közül az ő tisztelete terjedt el legszélesebb körben. Ennek nyomai már a honfoglalás előtt fellelhetők Pannóniában. A salzburgi papság templomot építtetett itt a tiszteletére, és kápolnája állt a zalavári Szt. Adorján templom mellett is. Ünnepe (augusztus 10.), szerepel a középkori naptárakban, megünneplését Szt. László I. törvénykönyve 38. cikke kötelezővé tette. De számon tartották a középkori misekönyvek is. Magyarországon 28 olyan települést ismerünk, amely Szent Lőrinc tiszteletére szentelt templomáról kapta a nevét. Ezen felül több mint 30 helynévvé nem vált ilyen titulusú templomról van adatunk. A számos templomon kívül a vértanú eleven tiszteletére utal, hogy hazánkban nemcsak keresztnévként, hanem családnévként is elterjedt. Napjához több hiedelem is fűződik, amelyek mind naptári jellegűek.⁷⁴⁸ Szent Lőrinc arcképe az egyetemes egyház tíz legnagyobb tiszteletnek örvendő szentje között látható a koronázási paláston is.⁷⁴⁹

A középkori magyarországi viszonyokat vizsgálva Kovács Béla megállapította, hogy a patrocinium-kutatás elhanyagolt terület, az adatok teljes összegyűjtése nem történt meg, és a patrociniumokból levonható következtetések részletes elemzését sem végezték el. A 14. századig vizsgálva a leggyakrabban védőszenté választott szentek neveit, megállapította, hogy ebben a sorban Szent Lőrinc a 17. helyet foglalja el. Szent László törvénye nyomán a 11. században 24 kötelező ünnep volt Magyarországon. Az adatok azt bizonyítják, hogy bár elvileg a variációs lehetőség igen széles, a patrociniumokat a szentek viszonylag szűk köréből választották ki, és kiválasztásában elsődleges szerepe a kötelező ünnepeknek volt.⁷⁵⁰

A borsodi egyház Szent Lőrinc patrociniuma nem illeszkedik bele abba a képbe, amely a korábbi kutatások során alakult ki. Az ispánsági várakhoz tartozó templomokat Németh Péter vizsgálta. Megállapította hogy közülük az esperesi templomok jó részét Szűz Mária, a várnépek templomait pedig Szent Mihály tiszteletére szentelték fel. Úgy vélte, hogy ez nem lehet véletlen. A megyeközpontokhoz hasonlóan tudatos szervező tevékenység eredményeként alakult ki, a védőszentek kiválasztása pedig csaknem kötelező érvényű volt. Ennek, nézete szerint politikai okai is lehettek. Nevezetesen, hogy a magyarországi térítésben a Bizánci Birodalom, amelynek védőszentje Szűz Mária volt, illetve a Német-Római Birodalom, amely Szent Mihály védelme alatt állt, játszott jelentős szerepet.⁷⁵¹ Kovács Béla kutatásai szerint azonban az Anjou kor elejéig országszerte a Boldogságos Szűz tiszteletére emelt templomok álltak első helyen, ezt az Isten anyja különös tisztelete, valamint három kötelező ünnepe is indokolta. A második helyen Szent Mihály következett, aki mint arkangyal és az égi seregek vezére a szentek hierarchiájában vezető szerepet töltött be.⁷⁵² A két patrocinium tehát az Árpád-korban kiemelkedően gyakori volt, és

⁷⁴⁸ Bálint 1977, II. 168-171, Mező 1996, 145.

⁷⁴⁹ Tóth 1996, 26.

⁷⁵⁰ Kovács 1987b, 64-68, Kovács 1989-90, 411, 414, 416.

⁷⁵¹ Németh 1981, 54-55, 58.

⁷⁵² Kovács 1987b, 66, Tari 2000, 209-213. További bőséges irodalommal.

korántsem csak az ispánsági központok templomait jellemezte. Feltehető, hogy a megyeszékhelyek templomainak patrocínium-választását csakúgy, mint más templomokét, elsősorban a kötelező ünnepek befolyásolták. Azt a kérdést azonban, hogy Szent László törvénykönyve milyen alapon jelölte ki a kötelezően megünneplendő szentek névsorát, egyelőre nem tisztázta a kutatás.

A borsodi templomról, illetve papjáról 1586-ból van a legközelebbi adatunk.⁷⁵³ Ekkor Edelény filiájaként, már minden bizonnyal református volt. Írásos forrásunk nem szól a borsodi közösség reformátussá válásáról. A magyarországi reformáció történetéből azonban ismeretes, hogy az új hit először itt, Északkelet-Magyarországon vert gyökeret, majd innen indult rohamos terjedésnek is. Ebben szerepet játszottak a vidéken tevékenykedő nagyhatású prédikátorok épp úgy, mint az igen korán reformátussá lett nagyhatalmú birtokos családok, a Perényiek, és a Bebekek. Közismert, hogy a Perényi család 1527 körül szerezte meg Patak várát, majd 1534-től folyamatosan itt is élt.⁷⁵⁴ Ennek következtében Patak a reformáció egyik legjelentősebb fellegvárává vált. Perényi Péter pataki udvarában nyújtott menedéket Dévai Bíró Mátyásnak, aki 1531-ben Kassán először hirdette Luther tanait. De nemcsak a pataki udvar, hanem a körülötte elterülő hatalmas Perényi-birtokok is védelmet és menedéket biztosítottak a reformáció első, üldözött apostolainak, Gálszécsi Istvánnak, Farkas Andrásnak és másoknak. Patak közelében Tállyán, Olaszliszkán, Göncön, Szikszón egymás után alakultak az új hit közösségei. 1549-ben öt felső-magyarországi város, Kassa, Eperjes, Lőcse, Bátfá, Kisszeben református szellemű nyilatkozatot tett, amelyet 1558-ban Ferdinánd király, majd nyomában az egri püspök, és az esztergomi érsek is elfogadott.⁷⁵⁵ Ettől kezdve feltartóztathatlanul terjedt az új hit. Az 1560-as évektől vidékünkön a reformáció kálvini irányzata nyert teret, melyet Kálmáncsehi Márton, Méliusz Péter, és Károlyi Gáspár képviselt.⁷⁵⁶ A Perényi család közvetlen hatást gyakorolt a Sajó-Bódva völgyi területekre is. 1540-ig ugyanis az ő birtokuk volt a csorbakői vár és a hozzátartozó uradalom, amelyet ekkor szerzett meg tőlük Bebek Ferenc.⁷⁵⁷ De Bebek Ferenc maga is, és családja is erős pártfogói voltak a reformációnak. Elsősorban Perényi Péternek és Bebek Ferencnek tulajdonítható tehát, hogy a borsodi főesperesség falvainak nagyjából a fele már a 16. század közepe előtt lutheránussá, majd rövidesen kálvinistává vált.⁷⁵⁸ Borsod Edelénnyel együtt 1544-ben került Bebek Ferenc kezére.⁷⁵⁹ Feltehető tehát, hogy a borsodi református egyházközösség is ebben az időben alakult meg. 1608-ban⁷⁶⁰, és 1609-ben⁷⁶¹ ismét

⁷⁵³ BML XV-17, Borovszky jegyzetei, Edelény: Ego Joannes Kallaj pastor ecclesiarum Edeleniensis, Sap et Borsod. Vö: Bodnár 2003, 604.

⁷⁵⁴ Feld-Cabello 1980, 58. További irodalommal.

⁷⁵⁵ Kovács 1987b, 157-158.

⁷⁵⁶ Dienes 2001a, 431.

⁷⁵⁷ Szörényi 2003, 195-197.

⁷⁵⁸ Borovszky 1909, 96-99, Bodnár 1999, 440, Bodnár 2003, 597.

⁷⁵⁹ Lásd a castellumról, illetve a faluról szóló fejezetet.

⁷⁶⁰ BML XV-17, Borovszky jegyzetei, Borsod

⁷⁶¹ Bodnár 2003, 605: Prédikátor: Egri Bálint

mint Edelény leányegyházát említik forrásaink. 1610 táján⁷⁶² keletkezett az első, Borsodról szóló református egyházlátogatási jegyzőkönyv. A templomról azonban sem ebben, sem az 1665-ből,⁷⁶³ sem az 1668-ból⁷⁶⁴ származó visitációs iratban nem emlékeznek meg. 1708-ban ismét csak a református egyházát és annak lelkészét említik.⁷⁶⁵ 1711-ben Borsod újra anyaegyházként szerepel, melynek Balajt a filiája.⁷⁶⁶

Az 1733-as és 1737-es Lelkészpénztári összeírásokban Borsodon egy, a reformátusok kezén lévő „katolikus formájú” fatemplomot jegyeztek fel.⁷⁶⁷ A 18. században mind a katolikus, mind a református egyházlátogatási jegyzőkönyvekben szerepelt Borsod. Egy 1746-os adatunk szerint a református templomot a hívek emelték fából.⁷⁶⁸ Az 1748-ból származó tanúkihallgatási jegyzőkönyv viszont csak a régi templom helyét említi.⁷⁶⁹ A fatemplomról 1757-ben is megemlékeznek forrásaink.⁷⁷⁰ Az 1769-ben készült jegyzőkönyv azt is megemlíti, hogy a fatemplomot 50 évvel korábban építették.⁷⁷¹ Azt, hogy a templom fából épült, Eszterházy Károly egri püspök 1769-es látogatása alkalmából is lényegesnek tartották rögzíteni.⁷⁷² 1773-ban és 1775-ben a borsodiak a vármegyéhez fordultak, hogy romladozó templomuk megújításához segítséget kérjenek. Levelükből kitűnik, hogy a templom falai sövényfonatból készültek.⁷⁷³ S noha még 1782-ben is a fatemplomot használták,⁷⁷⁴ a II. József kori országleírás mégis ezt említi a falu egyetlen szilárd épületeként.⁷⁷⁵

Bizonyos, hogy az Árpád-kori kőtemplom a 18. században már romokban hevert. Hogy mikor pusztult el, arról nem szólnak a forrásaink. A falu azonban a sorozatos török támadások következtében 1582 és 1606 között lakatlan volt, és a 17. század folyamán a kettős adóztatás, és

⁷⁶² Dienes 2001a, 155-156, 399: „Pastor Laurentius Czengeri.” „Borsod filialis. Mind bor búza, szántóföldek, rétek és egyéb fizetések aszerint vannak, mint Edeleniben. Excepto a bor csak a Prédikátoré, nincs a Mesternek köze hozzá.”

⁷⁶³ SRKL Kgg II./8. 1665/1693.

⁷⁶⁴ Dienes 2003, 178.

⁷⁶⁵ BML XV-17, Borovszky jegyzetei, Borsod

⁷⁶⁶ SRKL Kgg II./8. 1711.

⁷⁶⁷ Bónisné Wallon-Henszlmann 1969, 50: „Templum habet ligneum ad formam catholicam aedificatum.”

⁷⁶⁸ FML 3415. raktári szám, 111. lap: A református templomot a hívek emelték fából. Prédikátor: Maklár János, rektor: Csék István.

⁷⁶⁹ „Borsodnak napkeletre fekvő oldalának az alsó végiben Edelény fele ... azhol pedig kertetskék vagynak régi templom helye és mostani temető mellett...” BML IV-501/c. XVII. V. 1132.

⁷⁷⁰ Dienes, 2001b, 146-147: „Vagyon fa templomunk. Harang circiter 50 fontos. A parókia 2 szobából áll.

Tanulóházat is adiungáltak. Vagyon csűr, istálló, pince. Az iskola szobából és classisból áll, istállója és kertje vagynak.

⁷⁷¹ FML 3418. raktári szám, 121. lap: Van itt egy református imaház, melyet híveik 50 éve emeltek fából. Ezóta van itt református vallásgyakorlat. Tornycskában egy harang. Református lelkész Soós István, háza szilárd anyagból épült. Református iskolamester Szarvas János.

⁷⁷² SRKL A/XIII/4298/181. „...tehát most fogunk menni Borsodra... és itt leg elsőben is a templomba be menve, körül nézte és semmit sem szóllot egyebet, hanem először ezt, hogy e fa Templom, másodszor pedig ezt vagynak itt ugye nemes emberek is mind a kettőre feleltünk úgy á mint a dolog és az igazság kívanta.”

⁷⁷³ BML IV-501/f XXIV. IV. 447. „Alázatosan jelenteni kéntelenítettünk nagyságtok kegyes tekintete előtt közötünk az Isten Házának romladozásban lévő állapotját annyira, hogy a régi megkorhodott sindelezés miatt ugyan csatorna módjára folyó esső víz sok helyeken falljait úgy meg erőtlenítette, hogy a tapaszai szakadozni kezdenek, és mivel tsak sövény falból álljon dereka félő hogy nagyobb romlást ne okozzon.”

⁷⁷⁴ SRKL A XIX/6912.

⁷⁷⁵ Csorba 1990, 47.

a folyamatos háborús állapotok következtében egyre pusztult.⁷⁷⁶ Feltehető, hogy a templom is ebben az időben sérült meg. Nem lehetetlen, hogy éppen a falu elnéptelenedése, és a templom pusztulása miatt vált Borsod Edelény leányegyházává. A kőépület helyén egy fatemplom létesült. Építési idejére nincs pontos adatunk, az 1769-es jegyzőkönyv azonban valószínűvé teszi, hogy a fatemplom, pontosabban a favázas, sövényfalú épület a 18. század elején készülhetett. Valószínű, hogy e fatemplom nyomai lehettek azok a leletek is, amelyekre az ásatás során sikerült rábukkanunk. 20-25 cm vastag paticsomladékot leltünk a ma is álló templom északkeleti oldalán (I. szelvény). De találtunk kisebb-nagyobb paticsrögöket a temető területén, több helyen is. Ezek az Árpád-kori sírsorok fölötti rétegekben helyezkedtek el. Mint említettük, két négyszögletes gerenda nyomára a korábbi kőtemplom omladékaiba ásva bukkantunk rá. Ezen a területen számos vasszőget is leletünk. A fatemplom tehát nagy valószínűséggel a korábbi kőépület helyén állt, mintahogyan ezekre épült a barokk templom is.

A ma is álló templomot 1789-97 között emelték későbarokk stílusban, Böhm András tervei szerint. Az egyhajós épülethez egyenes záródású, sarkain lekerekített szentély kapcsolódik. A templom főhomlokzatát 1809-11 között Csatlós János szendrői kőműves építette. Ez elé került a háromszintes torony. A templom 100 táblából álló famennyezete az épülettel egy időben készült, Hubay Sándor asztalosmester festette. Festett a karzat mellvédje, valamint a faragott szószerk is.⁷⁷⁷

A fatemplomhoz egy 58 fontos harang tartozott, amelyet 1728-ban öntöttek. 1774-ből egy másik harangról is tudomásunk van. Erről „Anna” felirata alapján feltehető, hogy Vadászi Anna készítette. Ez utóbbi 1823-ban már hasznavehetetlen volt, helyére az egyház 1832-ben öntetett újat.⁷⁷⁸

A temető

Az előkerült templom körül nagy kiterjedésű temető helyezkedik el. Sírjai közül 77-et bontottunk ki, feltárásunk azonban csak a ma is álló templom északi oldalára korlátozódott. Erre egyrészt a templom körüli temetők kutatása során nyert tapasztalatok indítottak bennünket. Általánosan megfigyelhető ugyanis, hogy a későközépkorban a templomtól északra fekvő területen egyáltalán nem, vagy csak nagyon ritkán temetkeztek.⁷⁷⁹ Így azt reméltük, hogy ezeken a részekén az Árpád-kori sírrétegek viszonylagos épségben megtalálhatók, az előkerülő leletek pedig a templom építési idejének meghatározásában segítséget nyújtanak. Másrészt azonban

⁷⁷⁶ Lásd a faluról szóló fejezetben.

⁷⁷⁷ Szabadfalvi-Cseri 1992, 15, Kárpáti 1999, 614. A templom építőmesterének nevét mindkét helyen tévesen Göhm Andrásnak írták. Az eredeti dokumentumokból azonban kitűnik, hogy a neve Böhm volt, amelyet Böm alakban írt alá. Vö: BML IV-506 1. fasc. No. 53, 1787. évből.

⁷⁷⁸ SRKL D.CXXXI674, 221.

⁷⁷⁹ Ritoók 1997, 169, Ritoók 2004, 122, Ritoók 2007, 260, 264.

kutatási területünket a helyi körülmények is behatárolták. A barokk templom a domb legmagasabb pontján, megközelítőleg a közepén áll. Ennek az alapfalai is elpusztították a korábbi temető néhány sírját (36, 70. sír). A 20. század eleji kerítésépítéskor az északi, keleti és déli oldalon erősen lefaragták a dombot. Ezzel, valamint a renoválási munkálatokkal, erősen megbolygatták a középkori temetőt.⁷⁸⁰ A nyugati oldalt a lelkészlak építésével alakították át. Ennek legutóbbi felújítási munkálatainál magam is sok, másodlagos helyzetben lévő csontot találtam. Nagyobb mennyiségű szórványcsont került elő a mi szelvényeinkből is, jelezve, hogy eredetileg a templom északi oldalán is több sír lehetett, mint amennyit sikerült feltárnunk.

A temető a domb eredeti alakjának megfelelően észak, északnyugati irányba húzódhatott hosszabban. Ezt látszik bizonyítani az is, hogy a templomtól 16 méterre északra fekvő szelvényünkben két sírt találtunk (29, 30.). A temetkezések itt is erősen bolygatott környezetből kerültek elő. Az itteni temetőrész alaposabb vizsgálatára azonban nem nyílt lehetőségem, mivel most házak és kertek helyezkednek el felette.

A temetőt már az 1926-os ásatás alkalmával is erősen feldúltak, és további kutatásra alkalmatlannak találta Leszih. Leírásából csak annyi derül ki, a templom közvetlen közelében, illetve körülötte négy helyen is szondázott, az azonban hogy pontosan hol, nem. A temető kiterjedését további négy árokkal igyekezett tisztázni, a lelkészlak kertjében, Weinberger Gusztáv kertjében két helyen, illetve a templom melletti partoldalban. Munkáját mind a négy helyen eredménytelennek minősítette.⁷⁸¹ A temető kiterjedését tehát sem a korábbi, sem a mostani ásatás nem tudta tisztázni. Ennek következtében még csak megbecsülni sem tudjuk az eredeti sírszámot. Mindössze az látszik bizonyosnak, hogy hosszú időn, mintegy hét évszázadon keresztül temetkeztek ide. Az 1748-ból származó adatunk szerint a temetőt még akkor is használták, amikor az Árpád-kori templom már romokban hevert.⁷⁸² Nagyon valószínű, hogy az ősi temetőt a barokk templom építéskor hagyták fel. Egy 18. század végéről származó térkép⁷⁸³ (103. tábla) ugyanis már a templomtól mintegy ötszáz méterre, délre ábrázolja az új temetőt, amelybe a mai napig is temetnek.

A borsodihoz hasonlóan hosszú ideig használt templom körüli temetők közül a dúcói (Ducové, Szlovákia) a legteljesebben feltárt. Itt 2200 temetkezéssel számolt az ásató. De 6-700

⁷⁸⁰ Leszih 1927, 86.

⁷⁸¹ Leszih maga így írt a feltárásról: „Az ásatásnál nagyon sok emberi csont került elő, de egy sem eredeti helyzetében és teljes csontvázát egyet sem találtam.” Leszih 1927, 86. Ugyanakkor a munkálatokat helyi lokálpatriótaként nyomon kísérő Weinberger Gusztáv visszaemlékezéseiből kitűnik, hogy Leszih a jelenleg is álló paplak mögött több sírt tárt fel. HOM Régészeti Adattára: 2555-96. Ez utóbbit látszik igazolni Leszih beszámolójának további része is: „A koponyák némelyikénél, - olyan, rossz ezüstből készült, hajszorító karikák, hajgyűrűk voltak, számszerint kilenc, melyek a honfoglalás után közvetlenül, körülbelül egészen a XIV. századig voltak divatban.” Leszih 1927, 86. Ebből a leírásból ugyanis számomra az derül ki, hogy a koponyák, és rajtuk a hajkarikák, eredeti helyzetükben voltak. Hogy épp csontvázak is kerültek elő, azt a Magyarország című újság 1928. április 19.-i számának híradásából is tudjuk. Az 5. képen egy teljesen ép gyermekvázát mutatnak be.

⁷⁸² Hogy ez nem egyedi eset arra több ásatás is rávilágított. Vö: Szabó 1985, 53, Wolf 1985, 250, Ruttkay 2005, 35, Ritoók 2007, 259. További irodalommal.

⁷⁸³ BML T 198/1

sírt valószínűsítenek a 200 évvel rövidebb ideig működő zobordarázsi (Nitra-Dražovce, Szlovákia) sírkertben is.⁷⁸⁴ Több mint 1200 sírt tártak fel a kaposvári temetőben is, noha biztosra vehető, hogy a temetkezések egyharmada elpusztult.⁷⁸⁵ Nagyon valószínű, hogy több száz síros lehetett a borsodi temető is. A hitelesen feltárt 77 sír elemzése tehát szükségszerűen csak töredékes képet adhat, és semmiképpen sem lehet érvényes az egész temetőre.

1. sír: Tájolása: -. Mérhető hossza: 0,9 m. Mélysége: 1,77 m. Neme: Nő. Másodlagos helyzetben fekvő koponya és felkarcsontok. A koponya csecsnyúlványán zöldes elszíneződést figyeltünk meg. A csontok alatt erősen faszenes betöltésű gödör jelentkezett.
2. sír: Tájolása: Ny-K 300-120°. Mérhető hossza: 1,44 m. Mélysége: 1,73-2,00 m. Neme: nő. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Koponyája, bal felkarcsontja, kézfejei, jobb lábfeje hiányzik. Jobb alkarja a derekára, bal alkarja a medencére hajlítva. A váz a lábak felé erősen megsüllyedt. Melléklete nem volt.
3. sír: Tájolása: Ny-K 280-100°. Mérhető hossza: 1,55 m. Mélysége: 2,02-2,23 m. Neme: férfi. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Feje jobbra fordítva. Jobb karja szorosan a test mellett nyújtva, bal alkarja a medencére hajlítva. Mindkét kézfeje behajlítva, ökölbe szorítva. Jobb lábfeje és bal lábszárának alsó része hiányzik. A váz a lábak felé erősen megsüllyedt. Melléklete nem volt.
4. sír: Tájolása: Ny-K 260-80°. Mérhető hossza: 0,9 m. Mélysége: 1,75 m. Neme: férfi? Nyújtott helyzetű, háton fekvő, erősen hiányos váz. Koponyája, első teste hiányzik. Karja eredetileg a test mellett nyújtva lehetett, jobb kézfeje a medencére hajlítva. Melléklete nem volt.
5. sír: Tájolása: Ny-K 280-100°. Mérhető hossza: 0,42 m. Mélysége: 1,32 m. Neme: gyermek. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Koponyája töredékes, jobb alkarcsontja, kézcsontjai és testének alsó része hiányzik. A csontok gyenge megtartásúak. Melléklete nem volt.
6. sír: Tájolása: Ny-K 280-100°. Mérhető hossza: 1,47 m. Mélysége: 1,10 m. Neme: férfi?⁷⁸⁶ Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Koponyája, bal kulcscsontja, felső karja és lábfeje hiányzik. Jobb karja könyökben behajlítva, kézfeje a medencére fektetve. Bal karja derékszögben a derekára hajlítva. A csontok jó megtartásúak. Melléklet: vasszög töredék a medencénél.
7. sír: Tájolása: Ny-K 280-100°. Mérhető hossza: 0,3 m. Mélysége: 1,14 m. Neme: gyermek. Az előző sír lábánál elhelyezkedő, nyújtott helyzetű, háton fekvő, erősen hiányos váz. Koponyája töredékes. Jobb alkarcsontja, kézcsontjai, valamint medencéje és lábai hiányoznak. Rossz megtartású. Melléklete nem volt.
8. sír: Tájolása: Ny-K 260-80°. Mérhető hossza: 0,68 m. Mélysége: 1, 61 m. Neme: gyermek. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Koponyája sérült, jobb felkarcsontja, bal alkarja, valamint kéz és lábfejei hiányoznak. Lába békapózban, bokák eredetileg valószínűleg egymáson. Közepes megtartású. Melléklete nem volt.
9. sír: Tájolása Ny-K 280-100°. Mérhető hosszúsága: 0,8 m. Mélysége: 1,52 m. Neme: nő. Nyújtott helyzetű, háton fekvő, erősen hiányos váz. Jobb medencéje és két lába anatómiai rendben, a többi része hiányzik. A váz többi részét valószínűleg az É-i oldalon elhelyezkedő újkori (?) gödör pusztította el. Melléklete nem volt.

⁷⁸⁴ Ruttkay 2005, 35, 38.

⁷⁸⁵ Bárdos 1987, 5, 45

⁷⁸⁶ Az antropológiai vizsgálat bizonytalannak találta a 6. sír vázának nemét, feltételelesen férfinak határozta meg. Az itteni temetőben még egy esetben meg tudtuk figyelni, hogy egy 2-4 éves gyermeket egy 40-45 éves férfi hasára fektetve temettek el (10-11. sír). Az általános tapasztalat azonban az, hogy a gyermekeket inkább egy felnőtt nő mellé temették.

10. sír: Tájolása: Ny-K 240-60°. Mérhető hossza: 0, 73 m. Mélysége: 1, 59 m. Neme: gyermek. A 11. váz mellkasára fektetve. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Koponyája mellére bukva. Jobb karja, kéz és lábfejei hiányoznak. Jobb lába a balra helyezve. Jó megtartású. Melléklete nem volt.
11. sír: Tájolása: Ny-K 240-60°. Mérhető hossza: 1, 25 m. Mélysége: 1,64 m. Neme: nő. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Koponyája balra fordítva, északra néz. Karjai a test mellett nyújtva, bal alsókarja bolygatott, mindkét kézfeje hiányzik. Lábát egy gödörrel elvagták. Csonthai jó megtartásúak. Melléklete nem volt.
12. sír: Tájolása: Ny-K 260-80°. Mérhető hossza: 1,60 m. Mélysége: 1,52-1,76 m. Neme: nő. Nyújtott helyzetű, háton fekvő, kissé ferde helyzetben eltemetett váz. Felső- és alsóteste tompaszöget zár be. Jobb karja a test mellett nyújtva, bal alkarja hiányzik. A váz a láb felé erősen megsüllyedt. A csontok jó megtartásúak. Melléklete: bal bordák közé ékelődve köpüs bronz karika.
13. sír: Tájolása: Ny-K 300-120°. Mérhető hossza: 1,4 m. Mélysége: 1,33 m. Neme: nő. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Karok a test mellett nyújtva, kézfejei másodlagos helyzetben. Bal keze eredetileg a combra hajlítva lehetett. Jó megtartású. Melléklete nem volt.
14. sír: Tájolása: Ny-K 280-100°. Mérhető hossza: 1,56 m. Mélysége: 1,56 m. Neme: férfi. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz, koponyája jobbra fordítva, délre néz, vállára hajtv. Jobb válla felhúzva, jobb alkarja és kézfeje hiányzik, eredetileg a test mellett nyújtva lehetett. Bal karja a medencére hajlítva, kézfeje hiányzik. Jó megtartású. Melléklete nem volt. Jobb válla mellett kisebb kő helyezkedett el.
15. sír: Tájolása Ny-K 260-80°. Mérhető hossza: 0,24 m. Mélysége: 1,64 m. Neme: gyermek. Nyújtott helyzetű, háton fekvő, erősen hiányos gyermekváz. Koponyájának csak az alja maradt meg, karcsontjai, valamint alsó teste hiányzik. Körülötte felnőtt vázhoz tartozó koponya és karcsont töredékek kerültek elő. Rossz megtartású. Melléklete nem volt. Jobb oldalán egy kő helyezkedett el. Közelében szórványként babapiskótafejú vasszöveget és kora-Árpád-kori cseréptöredéket találtunk.
16. sír: Tájolása: Ny-K 260-80°. Mérhető hossza: 0,7 m. Mélysége: 1,41 m. neme: gyermek. Nyújtott helyzetű háton fekvő váz. Koponyája balra fordítva, északra néz, vállára hajlítva. Jobb karja hiányzik, bal a medencére hajlítva. Lába hiányzik. Jó megtartású. Melléklete nem volt.
17. sír: Tájolása: Ny-K 260-80°. Mérhető hossza: 1,58 m. Mélysége: 1, 56 m. Neme: nő. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Feje balra fordított, északra néz. Mindkét karja a test mellett nyújtva. Bal kézfeje és jobb lábfeje hiányzik. Jó megtartású. Melléklete nem volt. Bontása során kora-Árpád-kori cseréptöredékeket találtunk.
18. sír: Tájolása: Ny-K 280-100°. Mérhető hossza: 0,54 m. Mélysége: 1,11 m. Neme: nő. Nyújtott helyzetű, háton fekvő, erősen hiányos váz. Bal karja és alsó testének csontjai hiányoznak. Jó megtartású. Melléklete nem volt. Közelében másodlagos helyzetű csontok kerültek elő.
19. sír: Tájolása: Ny-K 280-100°. Mérhető hossza: 1,46 m. Mélysége: 1,2 m. Neme: nő. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Koponyája balra fordított, északra néz. Karjai a test mellett nyújtva. Bal felsőkarja, kézfeje, bal medencéje és combcsontja, valamint lábfejei hiányoznak. Melléklete nem volt.
20. sír: Tájolása: Ny-K 260-81°. Mérhető hossza: 0,76 m. Mélysége: 1,35 m. Neme: férfi. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Koponyája balra fordult,, északra néz, töredékes. Jobb karja a test mellett nyújtva, kézfeje hiányzik. Bal karja, valamint alsó testének csontjai hiányoznak. Jó megtartású. Melléklete nem volt. Közelében másodlagos helyzetű csontok kerültek elő.
21. sír: Tájolása: Ny-K 250-70°. Mérhető hossza: 0,79 m. Mélysége: 1,73 m. Neme: nő. Nyújtott helyzetű, háton fekvő, erősen hiányos váz. Csak a bal lába és a jobb alsó lába maradt meg anatómiai rendben. Jó megtartású. Melléklete nem volt.

22. sír: Tájolása: Ny-K 230-50°. Mérhető hossza: 0, 95 m. Mélysége: 1,59 m. Neme: férfi. Nyújtott helyzetű, háton fekvő, erősen hiányos váz. Csak a bal lába és a jobb alsó lába maradt meg anatómiai rendben. Jó megtartású. Melléklete nem volt.
23. sír: Téves szám.
24. sír: Tájolása: Ny-K 266-86°. Mérhető hossza: 1,62 m. Mélysége: 1,25 m. Neme: férfi. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Koponyája enyhén jobbra billent, töredékes. Karjai a test mellett nyújtva. Jobb kézfeje hiányos, bal lábfeje hiányzik. Jó megtartású. Melléklete nem volt.
25. sír: Tájolása: Ny-K 260-80°. Mérhető hossza: 1, 57 m. Mélysége: 1, 45 m. Neme: nő. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Koponyája balra fordított, északra néz. Karjai a test mellett nyújtva. Lábfejei hiányoznak. Jó megtartású. Melléklete: a jobb oldali medencelapát és a kar között egy vasszőg.
26. sír: Tájolása: Ny-K 260-80°. Mérhető hossza: 1,59 m. Mélysége: 1,43 m. Neme: férfi. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Koponyája balra fordított, arccal délre néz. Jobb karja a medencére, bal karja a hasára hajlítva. Lábfejei hiányoznak. Jó megtartású. Melléklete nem volt. A 25. és 26. sír kettős sír volt, arccal egymás felé fordítva temették el őket. A 26. sír csontvázának jobb karja a 25. bal karján helyezkedett el.
27. sír: Tájolása: Ny-K 270-90°. Mérhető hossza: 1,52 m. Mélysége: 1, 48 m. Neme: férfi. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Koponyája kissé balra fordult, töredékes. Bal karja a test mellett nyújtva, jobb karja eredetileg a medencére hajlítva lehetett, most alkarja részben másodlagos helyzetben. Kézfejei, medencéje, alsó lábszárának egy része, lábfejei hiányoznak. Jó megtartású. Melléklete nem volt. A csontváz körül fehér por alakban koporsó, vagy szemfedélmaradványokat leltünk. Közelében másodlagos helyzetű csontok kerültek elő. A 25. és 26. sír közvetlenül a 27. sír vázán helyezkedett el. A rátemetéssel nem bolygatták meg a 27. sírt. Valószínűleg összetartoztak.
28. sír: Tájolása: Ny-K 266-86°. Mérhető hossza: 0,29 m. Mélysége: 1,37. Neme: gyermek. Nyújtott helyzetű, háton fekvő, erősen hiányos váz. Koponyája jobbra fordított, délre néz. Jobb karja, valamint alsó testének csontjai hiányoznak. Rossz megtartású. Melléklete nem volt.
29. sír: Tájolása: Ny-K 310-130°. Mérhető hossza: 1,14 m. Mélysége: 2,86 m. Neme: férfi. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Koponyája jobbra fordult, délre néz, feltárás közben sérült. Karok a test mellett nyújtva, jobb kézfeje hiányzik. Az alsó lábát egy gödör vágta el. Rossz megtartású. Melléklete nem volt.
30. sír: Tájolása: Ny-K 303-123°. Mérhető hossza: 0,5 m. Mélysége: 3,3 m. Neme: férfi. Nyújtott helyzetű, háton fekvő, erősen hiányos váz. Koponyája kissé jobbra fordult, délre néz. A felkarcsont közepétől a vázat elvágták. Jó megtartású. Melléklete nem volt.
31. sír: Tájolása: Ny-K 270-90°. Mérhető hossza: 0,7 m. Mélysége: 1,38 m. Neme: nő. Nyújtott helyzetű, háton fekvő, erősen hiányos váz. Koponyája, jobb felkarcsontja, bal kézfeje, valamint mindkét lába hiányzik. Karjai a test mellett nyújtva. Jobb keze ökölbe szorítva. Jó megtartású. Melléklete nem volt.
32. sír: Tájolása Ny-K 290-110°. Mérhető hossza: 1,18 m. Mélysége: 1,38 m. Neme: gyermek. Nyújtott helyzetű, hasra fektetett váz, arca a földre szorítva. Feje a két váll közé húzva. Karjai a test mellett nyújtva, jobb kézfeje hiányos, a bal teljesen hiányzik. Jobb csípője magasabban, mint a bal. Bal lába térdben behajlítva, sarka a jobb alsó lábszárhoz közel. Jó megtartású. Melléklete nem volt.
33. sír: Tájolása: Ny-K 280-100°. Mérhető hossza: 1,2 m. Mélysége: 1,23 m. Neme: férfi. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Koponyája kissé balra fordult, északra néz. Állkapcsa zárt, a fogak között egy ujjperc helyezkedett el. Karjai a test mellett nyújtva. Kézfejei hiányoznak. Lába térdtől lefelé hiányzik. Jó megtartású. Melléklete nem volt.
34. sír: Tájolása: Ny-K 300-120°. Mérhető hossza: 0,82 m. Mélysége: 1,48 m. Neme: férfi. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Koponyája balra fordítva, a bal vállra hajlítva, keletre néz. Karjai a medencére hajlítva.

- Jobb alkarja, medencelapátja, valamint a lábai a szelvény metszetsfala alá nyúltak, amelyet nem bontottunk ki. Jó megtartású. Melléklete nem volt.
35. sír: Tájolása: Ny-K 287-107°. Mérhető hossza: 0,5 m. Mélysége: 1,36 m. Neme: nő. Eredetileg feltehetően nyújtott helyzetű háton fekvő váz lehetett, amely azonban erősen hiányos, bolygatott. Koponyája balra fordítva, a vállára hajlítva. Felsőtestének csontjai bolygatottak, a váz alsó része hiányzik. Jó megtartású. Melléklete nem volt. Bontása során egy töredékes, behajlított végű vaskarika került elő.
36. sír: Tájolása: Ny-K 280-100°. Mérhető hossza: 0,46 m. Mélysége: 1,76 m. Neme: nő. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Koponyája balra fordítva, a bal vállára hajolva. A sírra ráépítették a jelenleg is álló barokk templom alapfalát. Így a csontváznak csak a koponyája és bal oldala volt kibontható. Jó megtartású. Melléklete nem volt.
37. sír: Tájolása: Ny-K 272-90°. Mérhető hossza: 0,27 m. Mélysége: 1,12 m. Neme: gyermek. Nyújtott helyzetű, erősen hiányos gyermekváz. Koponyája mellére hatva. Alkarjai, valamint a vár bordák alatti részei hiányoznak. Rossz megtartású. Melléklete nem volt. A 41. (felnőtt) sír koponyájának bal oldalánál, annál valamivel feljebb.
38. sír: Tájolása: Ny-K 270-90°. Mérhető hossza: 0,29 m. Mélysége: 1,11 m. Neme: gyermek. Nyújtott helyzetű, háton fekvő gyermekváz. Koponyája, bal karja, jobb alkarja, bal lába és jobb alsó lábszára, valamint a kéz és lábfejei hiányoznak. Rossz megtartású. Melléklete nem volt. A 41. (felnőtt) sír jobb alsó lábszára mellett feküdt.
39. sír: Tájolása: Ny-K 266-86°. Mérhető hossza: 0,29 m. Mélysége: 1,05 m. Neme: gyermek. Nyújtott helyzetű, háton fekvő erősen hiányos gyermekváz. Koponyája töredékes, karcsontjai, valamint a bordaöv alatti vázrészek hiányoznak. Koponyája a 41. (felnőtt) sír jobb lábfején. Rossz megtartású. Melléklete nem volt.
40. sír: Tájolása: Ny-K 260-80°. Mérhető hossza: 0,37 m. Mélysége: 1,18 m. Neme: gyermek. Nyújtott helyzetű, háton fekvő, erősen hiányos gyermekváz. Koponyája töredékes, kézfejei, valamint a bordaöv alatti vázrészek hiányoznak. A 41. (felnőtt) sír hasán fekszik. Rossz megtartású. Melléklete nem volt.
41. sír: Tájolása: Ny-K 260-80°. Mérhető hossza: 1,64 m. Mélysége: 1,16 m. Neme: nő. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Koponyája baloldalra, a mellére bukott. Alkarjai és kézfejei hiányoznak. Jó megtartású. Melléklete nem volt. A 41. sír felnőtt halottja körül négy gyermeksír (37-40) került elő. Az egyik (37. sír) a koponya bal oldalán, kissé feljebb annál. A másik (38. sír) a jobb alsó lábszár mellett. A harmadik (39. sír) a jobb lábfejre fektetve. A negyedik (40. sír) a hasára helyezve.
42. sír: Tájolása: Ny-K 260-80°. Mérhető hossza: 1,09 m. Mélysége: 1,39 m. Neme: nő. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Koponyája jobbra fordítva, délre néz. Karjai a test mellett nyújtva. Kézfejei hiányoznak. Lába térdtől lefelé hiányzik. Jó megtartású. Melléklete: bal válla fölött nyitott végű bronz huzalkarika. Bontása során kora-Árpád-kori cseréptöredékeket találtunk.
43. sír: Tájolása: Ny-K 270-90°. Mérhető hossza: 1,23 m. Mélysége: 1,11 m. Neme: gyermek. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Koponyája kissé jobbra billent, arccal DK-re néz. Mindkét karja a medencére hajlítva. Kézfejei hiányoznak. A váz jobb karjának egy része, a jobb medencéje és lába a szelvény metszetsfala alá nyúlt, nem bontottuk ki. Jó megtartású. Melléklete nem volt.
44. sír: Tájolása: Ny-K 273-93°. Mérhető hossza: 1 m. Mélysége: 1,27 m. Neme: Nyújtott helyzetű, háton fekvő erősen hiányos váz. Koponyája, bal karja, bordái hiányoznak. Jobb karja a test mellett nyújtva, kézfeje a medence alatt. Térdtől lefelé a szelvény metszetsfala alá nyúlik, nem bontottuk ki. Jó megtartású. Melléklete nem volt.

45. sír: Tájolása: Ny-K 262-82°. Mérhető hossza: 1,44 m. Mélysége: 1,6 m. Neme: nő. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Koponyája sérült, kissé balra billent. Jobb karja a test mellett nyújtva, kézfeje a medence alatt. Bal karja nyújtott, könyökből kifordult, kézfeje sérült. Jó megtartású. Melléklete: 5 karika. A koponya jobb oldalán a fül tájékán egy vastagabb és egy vékonyabb huzalkarika. Az utóbbin a vékony S-vég indítása megmaradt. A koponya elszíneződése alapján valószínű, hogy egy harmadik is lehetett ezen az oldalon. A bal oldalon a fül tájékon, szorosan a koponyához tapadva két nyitott huzalkarika. Ugyanitt, a koponya mellett, egy mindkét végén elkalapált lemezkarika oldalra fordulva.
46. sír: Tájolása: Ny-K 274-94°. Mérhető hossza: 1,55 m. Mélysége: 1,51 m. Neme: nő. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Koponyája csigolyáira merőlegesen balra fordítva, északra néz. Két karja a test mellett nyújtva. Bal kéz- és lábfeje hiányos, a jobb oldalon mindkettő hiányzik. Jó megtartású. Melléklete: a mellkas közepén, a gerincoszlopon S-végű bronz hajkarika.
47. sír: Tájolása: Ny-K 274-94°. Mérhető hossza: 1,22 m. Mélysége: 1,66 m. Neme: gyermek. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Koponyája jobbra fordítva, délre néz, vállára hajtva. Bal karja a hasára hajtva, kézfeje hiányzik. Jobb karja, combcsontja, valamint medencéje hiányzik. Jó megtartású. Melléklete nem volt. Bontás közben két babapiskóta fejű vasszőget és több kora-Árpád-kori cseréptöredéket találtunk.
48. sír: Tájolása: Ny-K 260-80°. Mérhető hossza: 0,64 m. Mélysége: 1,26 m. Neme: gyermek. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Koponyája hiányos, balra előre a mellére hajtva. Karjai a test mellett nyújtva. Jobb kézfeje és lábfejei hiányoznak. Jó megtartású. Melléklete nem volt.
49. sír: Tájolása: Ny-K 280-100°. Mérhető hossza: 1,64 m. Mélysége: 1,38 m. Neme: férfi. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Koponyája töredékes, arckoponyája hiányzik, jobbra, a vállára hajtva, dél felé néz. Karjai a medencére hajlítva, kézfejei hiányosak. Lábfeje hiányzik. Jó megtartású. Melléklete: a bal medencelapáton, a kézfej alatt téglalap alakú vas övcsat, amelyen textilmaradványokat figyeltünk meg.
50. sír: Téves szám.
51. sír: Tájolása: Ny-K 260-80°. Mérhető hossza: 1,65 m. Mélysége: 1,33 m. Neme: férfi. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Koponyája sérült, balra fordított, északra néz. Karjai a test mellett nyújtva. Jobb kézfeje hiányzik, bal a combcsonton. Jó megtartású. Melléklete nem volt.
52. sír: Tájolása: Ny-K 260-80°. Mérhető hossza: 1,59 m. Mélysége: 1,36 m. Neme: férfi. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Koponyája balra fordítva, északra néz. Jobb karja a medencére hajlítva, a bal a combcsontra téve. Lábfejei hiányosak. Jó megtartású. Melléklete nem volt.
53. sír: Tájolása: Ny-K 280-100°. Mérhető hossza: 1,59 m. Mélysége: 1,41 m. Neme: férfi. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Koponyája hiányos, előre, a mellére billent. Jobb karja a derekára, a bal a medencére hajlítva. Jó megtartású. Melléklete nem volt. A váz felszedése után a jobb oldalon a bordák alatt egy vasszőg került elő.
54. sír: Tájolása: Ny-K 265-85°. Mérhető hossza: 1,68 m. Mélysége: 1,41 m. Neme: nő. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Koponyája jobbra billent, keletre néz. Karjai a test mellett nyújtva. Lábfejei hiányoznak. Jó megtartású. Melléklete nem volt.
55. sír: Tájolása: Ny-K 260-80°. Mérhető hossza: 0,99 m. Mélysége: 1,91 m. Neme: férfi. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Bal karja a medencére hajlítva. Deréktól felfelé a szelvényfal alá nyúlt, nem bontottuk ki. Jó megtartású. Melléklete nem volt. A váz egy korábbi kemence sütőfelületén feküdt.
56. sír: Tájolása: Ny-K 265-85°. Mérhető hossza: 1,60 m. Mélysége: 1,91 m. Neme: férfi. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Koponyája balra, előre billent, északra néz. Jobb karja a test mellett nyújtva, hiányos bal karja a medencére hajlítva. Jó megtartású. Melléklet: a bal medence mellett nagyméretű, bordázott S-végű ezüst hajkarika.

57. sír: Tájolás: Ny-K 265-85°. Mérhető hossza: 0,4 m. Mélysége: 1,91 m. Neme: nő. A sírból csak egy koponyatöredék és egy felkarcsont maradt meg. Melléklet: a koponyában nagyméretű, ezüst bordázott S-végű hajkarika. Lehet, hogy eredetileg ebben a sírban volt az 56. sír medencéjénél lelt hasonló hajkarika is.
58. sír: Tájolása: Ny-K 260-80°. Mérhető hossza: 1,55 m. Mélysége: 1,81 m. Neme: férfi. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Koponyája törött, balra fordult, vállára billent, keletre néz. Karjai szorosan a test mellett nyújtva, bal kézfeje a combcsonton. Jó megtartású. Melléklete nem volt. Bontása során kora-Árpád-kori cseréptöredékeket találtunk. Az egyik belülről erősen kormos, szervesanyag maradvány található benne.
59. sír: Tájolása: Ny-K 260-80°. Mérhető hossza: 0,96 m. Mélysége: 1,96 m. Neme: nő. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Karjai a test mellett. A váz felső része a szelvény metszETFala alá esett, nem bontottuk ki. Jó megtartású. Melléklete nem volt. Bontása során kora-Árpád-kori cseréptöredéket találtunk.
60. sír: Tájolása: Ny-K 280-100°. Mérhető hossza: 1,52 m. Mélysége: 1,32 m. Neme: nő. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Koponyája kissé balra, előre billen. Karjai a test mellett nyújtva. Lábfejei hiányoznak. Jó megtartású. Melléklete nem volt.
61. sír: Tájolása: Ny-K 260-80°. Mérhető hossza: 1,43 m. Mélysége: 1,51 m. Neme: nő. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Koponyája törött, kissé előre, jobbra billent, keletre néz. Karjai a test mellett nyújtva. Jobb karja könyökben kissé hajlítva. Bal felső karja hiányzik. Lábfejei hiányoznak. Jó megtartású. Melléklete nem volt.
62. sír: Tájolása: Ny-K 270-90°. Mérhető hossza: 1,55 m. Mélysége: 1,46 m. Neme: férfi. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Koponyára balra fordult, vállára billent. Karjai szorosan a test mellett nyújtva. Jobb felkarcsontja és kézfeje hiányzik. Bal alkarja a medence alatt, kézfeje a combcsonton. Lábfeje hiányzik. A csontváz jobb oldalán a föld körben elszíneződött. Halotti lepel nyoma? Jó megtartású. Melléklete nem volt.
63. sír: Tájolása: Ny-K 250-70°. Mérhető hossza: 0,73 m. Mélysége: 1,63 m. Neme: gyermek. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Koponyája hiányos. Jobb karja könyökben behajlítva, eredetileg a medencén, vagy a combcsonton lehetett. Balkarja, medencéje, combcsontja, valamint mindkét lábfeje hiányzik. Rossz megtartású. Melléklete nem volt.
64. sír: Tájolása: Ny-K 260-80°. Mérhető hossza: 1,23 m. Mélysége: 1,41 m. Neme: nő. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Koponyája, bal karja, medencéje és combcsontja hiányzik, feltehetőleg a 65. sír ásásakor sérült meg. Jobb karja a test mellett nyújtva. Lábfejei hiányoznak. Jó megtartású. Melléklete nem volt.
65. sír: Tájolása: Ny-K 260-80°. Mérhető hossza: 0,48 m. Mélysége: 1,41 m. Neme: gyermek. Nyújtott helyzetű, háton fekvő, erősen hiányos váz. Koponyája töredékes. Jobb karja a medencére hajlítva. Bal oldala, valamint a váz alsó része hiányzik. Jó megtartású. Melléklete nem volt.
66. sír: Tájolása: Ny-K 265-85°. Mérhető hossza: 1,55 m. Mélysége: 1,81 m. Neme: férfi. Nyújtott helyzetű, háton fekvő, erősen hiányos váz. Koponyája jobb karja, csigolyái, bordái hiányoznak. Bal karja a test mellett nyújtva. Bal kézfeje, és jobb lábfeje hiányzik. Jó megtartású. Melléklete nem volt. Jobb oldalán, a csípője magasságában egy másik csontváz anatómiai rendben lévő lábfejét találtuk meg. A sír bontása során kora-Árpád-kori cseréptöredékeket találtunk.
67. sír: Tájolása: Ny-K 270-90°. Mérhető hossza: 1,62 m. Mélysége: 1,66 m. Neme: férfi. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Koponyája töredékes, előre, keletre néz. Jobb karja egyenesen a medencére hajlítva, bal karja könyökben kissé behajlítva, a jobbnál valamivel feljebb a medencén. Jó megtartású. A sír feltárását jól meg lehetett figyelni. Melléklet: a medence közelében, az ágyékcsigolyák alatt, előlapjával a föld felé fordulva egy líra alakú, nielló díszes bronz csat feküdt. A csat vas pecke feketére színezte a csigolyákat. Csaton textilmaradványok voltak.

68. sír: Tájolása: Ny-K 280-100°. Mérhető hossza: 1,20 m. Mélysége: 1,58 m. Neme: gyermek. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Koponyája deformált, hiányos, balra, előre billent. Bal karja szorosan a test mellett nyújtva. Jobb karja hiányzik, lábfeje hiányos. Jó megtartású. Melléklet: a koponya felszedése közben benne, és alatta három hajkarika került elő. Jobb oldalon a koponyában egy ón karika, bal oldalon alatta egy sima és egy S-végű bronz hajkarika.
69. sír: Tájolása: Ny-K 260-80°. Mérhető hossza: 1,57 m. Mélysége: 2,08 m. Neme: férfi. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Koponyája balra fordult, északra néz. Jobb karja könyökben meghajlítva, eredetileg valószínűleg a medencére hajlítva. Kézfeje azonban hiányzik. Jobb lábfeje hiányzik. Bal alkarja, medencéje és lába a szelvény fala alá nyúlt, nem bontottuk ki. Jó megtartású. Melléklete nem volt.
70. sír: Tájolása: Ny-K 270-90°. Mérhető hossza: 1,05 m. Mélysége: 2,15 m. Neme: nő. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Koponyája sérült, egyenesen előre, keletre néz. Jobb karja szorosan a test mellett nyújtva, kézfeje hiányos. Bal karja a testtől kissé távolabb. Kézfeje hiányzik. A váz térdtől a jelenleg is álló templom alá nyúlik. Jó megtartású. Melléklet: a jobb medencelapátnál nagyméretű ezüst S-végű hajkarika.
71. sír: Tájolása: Ny-K 270-90°. Mérhető hossza: 1,60 m. Mélysége: 2,09 m. Neme: nő. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Koponyája egyenesen előre, keletre néz. Karjai a test mellett nyújtva. Jobb kézfeje és lábfejei hiányoznak. A jobb medencéje sérült. Jó megtartású. Melléklete: jobb lábánál vasszög, a koponya felszedésekor alatta, a jobb oldalon bronz S-végű hajkarika.
72. sír: Tájolása: Ny-K 272-92°. Mérhető hossza: 1,63 m. Mélysége: 2,14 m. Neme: férfi. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Koponyája jobbra fordított, délre néz, töredékes. Karjai szorosan a test mellett nyújtva. Lábfejei hiányoznak. Jó megtartású. Melléklete nem volt.
73. sír: Tájolása: Ny-K 280-100°. Mérhető hossza: 0,97 m. Mélysége: 1,98 m. Neme: ? Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Bal oldala egészen, jobb oldala csípőtől fölfelé a szelvényfa alá nyúlik. Jó megtartású. Melléklete nem volt. A csontokat nem szedtük föl.
74. sír: Tájolása: Ny-K 260-80°. Mérhető hossza: 1,15 m. Mélysége: 1,15 m. Neme: férfi. Nyújtott helyzetű, háton fekvő, erősen hiányos váz. Felső teste, lábfejei hiányoznak. Bal csípője töredékes. Valószínű, hogy a 73. sír ásásakor pusztíthatták el felső testét. Jó megtartású. Melléklet: bal lábszár mellett nagyméretű vaskés.
75. sír: Tájolása: Ny-K 280-100°. Mérhető hossza: 0,9 m. Mélysége: 1,87 m. Neme: nő. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Koponyája balra fordított, északra néz, töredékes. Karjai a medencére hajlítva. Bal combcsontja hiányzik. Lába a szelvényfal alá nyúlik, nem bontottuk ki. Jó megtartású. Melléklete nem volt.
76. sír: Tájolása: Ny-K 280-100°. Mérhető hossza: 0,65 m. Mélysége: 1,84 m. Neme? Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz részlete. Jobb karja hiányzik. Nagyobb része a szelvényfal alá nyúlik. Nem bontottuk ki. Jó megtartású. Melléklete nem volt. A csontokat nem szedtük fel.
77. sír: Tájolása: Ny-K 270-90°. Mérhető hossza: 1,75 m. Mélysége: 2,20 m. Neme: férfi. Nyújtott helyzetű, háton fekvő váz. Koponyája töredékes, egyenesen előre, keletre néz. Karjai szorosan a test mellett nyújtva. Kézfejei hiányoznak. Bordái hiányosak, lábfejei hiányoznak. Jó megtartású. Melléklete nem volt.

IX. 1. Temetkezési szokások

A temető helye

A temető, mint említettük, a vár sáncaitól délnyugatra elhelyezkedő kisebb domb tetején épült templomot veszi körül. Az 55. sír azonban egy kemence sütőfelülete felett feküdt, amelyet a sír ásásakor nem sértettek meg. A kemence bontásából fésűsen bekarcolt hullám- és párhuzamos vonalkötegekkel díszített cseréptöredékek kerültek elő. De kora-Árpád-kori cseréptöredékeket, és vasszögeket találtunk a szelvényeinkben (III, V. szelvény), valamint több sír betöltésében (6, 15, 17, 42, 47, 58, 59, 66. sír) is. A cseréptöredékek anyaga, készítési és díszítési módja megegyezik a várdombon feltárt 10. századi telep kerámialeleteivel. Nagyon valószínű tehát, hogy a koruk is hasonló. Ez egyben azt is jelenti, hogy a 10. századi falu a későbbi templomdombra is kiterjedt.

Koporsó, sírgödör

A feltárt temetőrészletben koporsó-famaradványokat nem találtunk. A 27. sír csontváza körül megfigyelt fehér por azonban koporsó, esetleg szemfedél nyoma lehet. Koporsóra utalhat továbbá a 25, 53, és a 71. sírban lelt egy-egy vasszőg. Ezeken kívül szórványként is találtunk néhány koporsószőget, valamint egy koporsóvasalást is. Az 1926-os ásatás alkalmával viszont famaradványok is napvilágra kerültek.⁷⁸⁷ Bizonyos azonban, hogy koporsó nélkül, egyszerűen lepelbe csavarva is temetkeztek. Lepel maradványa lehet a 62. sírban a csontváz közvetlen közelében megfigyelhető elszíneződés. De erre utal a sírban nyugvó felhúzott válla, szorosan a test mellé nyomódott két karja is. Hasonló testhelyzetet további kilenc váznál (3, 11, 13, 14, 17, 42, 44, 58, 68. sír) is meg tudunk figyelni, nagy valószínűséggel tehát ezeket is koporsó nélkül, vászonba, bőrbbe, vagy gyékénybe takarva temették el. Nem ritka jelenség ez a korszakban.⁷⁸⁸

A sírgödör formáját mindössze egy esetben tudtuk megfigyelni (67. sír). A trapéz alakú, felül lekerekített, enyhén kiszélesedő gödör formáját csak a csontváz szintjén rögzíthettük. Hasonló sírgödörformát több kora-Árpád-kori temetőben is találtak.⁷⁸⁹

A feltárt temetőrészletben épített sírra nem bukkantunk. Követ mindössze két helyen, a 14, és 15. sírban találtunk. Összetartozásuk azonban bizonytalan. Különösen a 15. sír esetében, mivel itt a kövön kívül kora-Árpád-kori cseréptöredéket és vasszőget is leltünk. Lehetséges tehát, hogy a kő is a korábbi telep maradványaként került a sírba.

Tájolás, sírmélység

A sírok megközelítően kelet-nyugati tájolásúak voltak. Közöttük hét csoportot tudunk elkülöníteni. Pontosan kelet-nyugati irányba 13 sírt (31, 37, 38, 43, 44, 46, 47, 62, 67, 70, 71, 72,

⁷⁸⁷ Leszih 1927, 86.

⁷⁸⁸ Szőke-Vándor 1987, 49, Révész 1996, 190, Istvánovits 2003, 378, Molnár 2005, 112, Szabó 2006, 50.

⁷⁸⁹ Tettamati 1975, 90, Szőke-Vándor 1987, 48, Bárdos 1987, 8, Kiss 2000, 66, Istvánovits 2003, 377

77) tájoltak. A következő csoport tájolása ettől 10 fokkal tér el észak felé. Ide 18 sír tartozik (3, 5, 6, 7, 9, 14, 18, 19, 33, 36, 42, 49, 53, 60, 68, 73, 75, 76). Legnépesebb az a csoport, melyet 10 fokkal dél felé eltérve temettek el. 31 temetkezést sorolhatunk ide (4, 8, 12, 15, 16, 17, 20, 21, 24, 25, 26, 28, 39, 40, 41, 45, 48, 51, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 64, 65, 66, 69, 74). Három sírt tájoltak 30 fokkal dél felé (10, 11, 22), és ugyancsak hármat 30 fokkal észak felé eltérve Két sír (32, 35) tájolása 20 fokkal észak felé, egyé (63) 20 fokkal dél felé, egyé pedig (29. sír) igen jelentősen, 40 fokkal észak felé tér el. Az azonos tájolású sírok jórészt csoportokat, illetve sorokat alkottak. S bár az antropológiai vizsgálat nem minden esetben tudta igazolni a bennük nyugvók rokonságát, összetartozásuk mégis több esetben ez valószínűsíthető. Ugyanakkor egymástól viszonylagos távolságban is kerültek elő azonos tájolású sírok. Ezek antropológiai összevetése egyértelműen negatív eredményt hozott.⁷⁹⁰ Ezeknél tehát nem gondolhatunk másra, minthogy az azonos tájolású sírokat megközelítőleg azonos időben ásták meg.⁷⁹¹

A kelet-nyugati iránnyal ellentétes tájolású sírokat nem találtunk.

A tájolás, a temetkezések kora, valamint a sírok mélysége között jellemző összefüggést nem találtam.

A csontvázak helyzete

A csontvázak többsége háton fekvő, nyújtott helyzetű volt. Ettől eltérő, békapózban temették el a 8. sírban nyugvó 1-2 éves gyermeket. A 32. sírban pedig egy hasra fektetett 13-14 éves fiatal csontvázára bukkantunk.

Az elhunytakat kivétel nélkül fejjel nyugatra fektették a sírba. A legtöbb esetben azonban a fejet jobbra, vagy balra elfordították, így arccal keletre csak 18 koponya fordul. Ezzel szemben délre 13, míg a legtöbb, 24 halott, észak felé nézett.⁷⁹² Néhány esetben (12, 13, 24, 36, 41, 43, 48, 68. sír) az is valószínűsíthető, hogy a fejet valamivel feltámasztották. A támaszték elpusztulásával pedig a koponya elbillent. Hasonló jelenséget más temetőkből is tapasztaltak.⁷⁹³

A karok helyzetét 34 esetben mindkét, 14 váznál az egyik oldalon tudtuk megfigyelni. A kis esetszám ellenére a kép igen változatos. A legtöbb, 32 esetben mindkét kart a test mellett kinyújtva helyezték el. Hét váznál az alkarokat a medencére hajlították. 5 sírban találtuk nyújtva a bal kart, míg a jobbat a medencére fektették. Csak négyszer fordult elő ennek az ellenkezője, vagyis, hogy a jobb kar volt nyújtva, a bal pedig a medencére helyezve. Mindössze két sírban fordult elő, hogy a bal kart a hasra, a jobbat pedig a medencére tették. Mindkét esetben férfiakat

⁷⁹⁰ Bernert-Kustár-Szikossy 2001, 300-301.

⁷⁹¹ Tettamanti 1975, 91, Ritoók 2004, 119, Ritoók 2005, 174.

⁷⁹² Az arc északra fordítását Mezőcsát-Csicskén is több sírban meg lehetett figyelni. Vö: Szabó 2006, 50.

⁷⁹³ Tettamanti 1975, 90, Szőke-Vándor 1987, 49, Istvánovits 2003, 379.

temettek el így. Egy női sírban tudtuk ez utóbbi kéztartás ellentettjét, jobb kar a hason, bal a medencén, rögzíteni. Három férfisírban a bal kezét a combra helyezték.

A 3. sírban nyugvó férfinak mindkét keze, a 31. sírban fekvő nőnek pedig a jobb keze ökölbe volt szorítva. Az egymást keresztező alkarcsontok pedig több esetben (13, 33, 44, 46, 56, 58, 60, 72. sír) azt mutatják, hogy a kézfejet tenyérrel lefelé fordítva helyezték el a test mellett.

A temetőkben megfigyelhető kartartási formákat, etnikummal, nemmel, korral, vallással való kapcsolatát régóta vizsgálja a hazai szakirodalom.⁷⁹⁴ Jelentős előrelépés azonban még nem történt, konszenzus pedig nem született ebben a témában.⁷⁹⁵ Az egyes karhelyzeteket különböző temetőkben, illetve egy-egy temetőn belül vizsgálva viszont kitűnik, hogy a test mellett nyújtott, vagy enyhén behajlított karok inkább az Árpád-korra, a hasra, vagy mellkasra fektetett karok pedig inkább a későbbi időszekokra jellemzők. Ez a jelenség Európa-szerte megfigyelhető.⁷⁹⁶

A kartartások és a különböző tájolási irányok között jellemző összefüggést nem tudtam felfedezni. Megemlítem azonban, hogy a legnépesebb, 31 sírt számláló csoportban (tájolása: Ny-K 260-80°) a nyújtott karral való eltemetés volt általános, ettől csupán négy esetben figyelhetünk meg eltérést.

A karok és a fej együttes helyzetét 28 sírban tudtuk vizsgálni. Ezek alapján leggyakoribbnak (14 eset) a test mellett nyújtott karral és arccal észak felé való temetkezési módot tarthatjuk.

A borsodi temetőben feltárt sírokban a lábak általában nyújtva, párhuzamosan helyezkednek el. Ettől a 8. sír békapózban eltemetett kisgyermeké, a 32. sír hasra fektetett halottja, akinek a bal lábát térdben behajlították, valamint a 10. sírban nyugvó gyermek tér el. Ez utóbbi bal lábát térdben behajlították, és bal bokájára rátették a jobbat.

A 2. sírban nyugvó halott csontváza a lába felé erősen megsüllyedt.

Bolygatás, utántemetés

Amint már említettük, a temetőrészlet erősen sérült. A templom körüli temetőkben általános utántemetéseken kívül számos csontvázat elpusztítottak, vagy megrongáltak az újkori bolygatások is. Az egymásra temetkezések többsége véletlenszerű. Ilyennek tekinthetjük a 19 és 20. vagy a 33. és 51. sír helyzetét. Az egymásra ásott sírok tájolása eltérő. Mindkét esetben a későbbi sír a mélyebb. A tájolás különbözősége egyben azt is jelenti, hogy meglehetősen hosszú

⁷⁹⁴ Legutóbbi összefoglalása: Takács 2005. Bőséges irodalommal.

⁷⁹⁵ Takács 2005, 91, Simonyi 2005, 308. Legutóbb Révész Éva foglalkozott a kérdéssel. Véleménye szerint a 9-11. századi Magyarországon a nyújtott helyzettől eltérő kartartási formák egyértelműen a keleti kereszténységre utalnak. Révész 2007, 143-149.

⁷⁹⁶ Bárdos 1978, 189, Bárdos 1987, 8-9, Simonyi 2005, 308, Szabó 2006, 50, Ritoók 2007, 262.

idő telhetett el a két temetés között, és a felszínen már nem látszott a korábbi sír nyoma.⁷⁹⁷ Bizonyos, hogy Borsodon hosszú ideig használták a templom körüli temetőt. A feltárt részen azonban ossariumot nem találtunk. De nem tudtuk megfigyelni azt a máshol előforduló szokást sem, hogy a sírásás során előkerült korábbi csontokat újra eltemették.⁷⁹⁸ Nem bizonyos, hogy szándékos utántemetésről beszélhetünk a 18. és 19. sír esetében. Ezeknek ugyan megegyezik a tájolásuk, de a 19. sírt mélyebbre ásván a 18. nagy részét elpusztították. Éppen ellenkező a helyzet a 26. és a 68. sírral. Tájolásuk különböző, a 26. sírt ráásták a 68-ra. Mivel azonban a 68. 15 cm-rel mélyebben feküdt, nem rongálódott meg. Szándékos rátemetésnek tekinthetjük a 6, 7, 16, 17. sírokat. Mindkét esetben felnőtt és gyermek sírjáról van szó, tájolásuk megegyezik. A 7. sírban fekvő gyermeket a 6. sír bal lábához temették, kicsivel mélyebbre a felnőttnél. A 16. sír gyermek halottját a 17. felnőtt térdére fektették, de annál 15 cm-rel magasabban helyezkedik el. Nagy valószínűséggel szándékosan temették a 27. sírban nyugvó 50-60 éves férfira a 25. sír 35-45 éves női, és a 26. sír 17-20 éves fiú halottját. A sírok között ugyanis mindössze 3-5 cm a földréteg, mégsem sérült meg az alsó csontváz. A 41. sírban nyugvó 40-45 éves nő körül négy gyermeksír (37-40) került elő. Az egyik (37. sír) a koponya bal oldalán, 4 cm-rel feljebb annál, tájolása 12 fokkal északra eltér a felnőttétől. A másik (38. sír) a jobb alsó lábszár mellett, 4 cm-rel feljebb a felnőttől, tájolása 10 fokkal délre tér el attól. A harmadik (39. sír) a jobb lábfejre fektetve, de 11 cm-rel magasabban, és 6 fokkal délebbre helyezkedik el. A negyedik gyermeket (40. sír) a felnőtt hasára helyezve temették el. Míg tehát három esetben utántemetésről lehet szó, addig a negyedik gyermeket minden bizonnyal a felnőttel együtt hantolták el. Hasonló a helyzet a 10-11. sírral is. Itt egy 40-45 éves férfi mellkasára fektették rá a 2-4 éves gyermeket. Bizonyos, hogy egyszerre temették el a 25. és 26. sírban nyugvókat is, hiszen arcukat egymás felé fordították, és a 26. sír csontvázának jobb karja a 25. bal karján feküdt.

A szándékos utántemetéseknél, különösen pedig az együttes temetésnél valószínűnek tarthatjuk, hogy az elhunytak rokonok voltak. A 25. és a 26. sír halottainál antropológiai hasonlóságuk ezt egyértelművé is teszi.⁷⁹⁹

Babonás szokások

A sírok között egy rendellenes helyzetűt figyeltünk meg. A 32. sírban nyugvó 13-14 éves gyermeket arccal a földre szorítva, hasra fektetve temették el. Felső testét, felhúzott válla, és

⁷⁹⁷ Az eltérő tájolások, és az utántemetkezések vizsgálata segítséget nyújt a borsodi temetőrészlet időrendjének megállapításában is. Vö: Ritoók 2004, 119, Ritoók 2005, 174.

⁷⁹⁸ Szentes-Kajánon a véletlenszeren megbolygatott sírok csontjait az újonnan ásott sírban helyezték el. A koponyákat a koponya körül, míg a többi csontot a lábszárra fektetve. Vö: Türk 2005, 215. Mezőcsát-Csicskén a korábbi csontokat az új sírgödör szélére, illetve a halott lábához helyezték. Egy esetben négyzet alakú gödröt ástak a korábbi csontoknak. Vö: Szabó 2006, 50. Hasonló volt a helyzet Zalaváron, és Felsőzsoltán is. Vö: Ritoók 2005, 174, Simonyi 2005, 307.

⁷⁹⁹ Bernert-Kustár-Szikossy 2001, 301.

erősen a test mellé préselt karjai alapján összekötözhatték, vagy szorosan lepelbe csavarhatták. Bal lába térdben felhúzva, sarka a jobb alsó lábszárhoz közel helyezkedett el. Tájolása északnyugat-délkeleti irányú volt, nem tért el lényegesen a többi sírétől. A csontokon patológiás rendellenességet, illetve érdekes anatómiai variációt nem lehetett megfigyelni.⁸⁰⁰ Az elhunytak arccal a föld felé fordítása, vagy hasra fektetése a visszajáró halottól való félelemmel magyarázható. A vámpírnak tartott halott hazajárását akarták így megakadályozni. Az eljárás abból a hiedelemből táplálkozott, hogy a gonosszá vált halott felzabálhatja az élőket. Már azzal is az élőket pusztítja, ha saját magát, ruháját, húsát marcangolja. De ha az arcát a földre szorították, akkor a földbe harapott, nem tehetett kárt sem magában, sem az élőkben.⁸⁰¹ A korábbi szakirodalom úgy vélte, hogy a vámpírokkal kapcsolatos hiedelmeket más népektől vette át a magyarság, és az ezek elleni védekezési módokat (hasra fektetés, zsugorítás, a többivel ellentétes tájolás) csak a köznép temetőiben találhatjuk meg.⁸⁰² Az újabb kutatások azonban bebizonyították, hogy a kifejezetten módos rétegeknél is megfigyelhető ez a szokás. Vagyis az ártó szándékú halottól való félelem, és az ellene való védekezési mód közismert hiedelem volt honfoglaló magyarságnál.⁸⁰³ A vámpírokkal kapcsolatos képzetek azonban nemcsak hazánkban, hanem az európai népek között is igen régiek, és általánosan elterjedtek voltak. Gyakorlatilag a közelmúltig léteztek.⁸⁰⁴ A hátramaradottak rendszerint a felnőtt korban elhunytól tételezték fel, hogy vámpírrá válhat. Ezért különösen érdekes, hogy Borsodon a hasra fektetett halott, aki retteget váltott ki szeretteiből, egy fiatal fiú volt.⁸⁰⁵

A ruházattal, övvel kapcsolatos babonák nyomát két sírban is fedeztük. A 49. sírban a bal medencelapáton, a kézfej alatt bukkantunk rá az övcsatra. Helyzetéből nyilvánvaló volt, hogy az övet megoldva tették rá a halottra. A 67. sírban a csatot az ágyéksigolyák alatt, előlapjával a föld felé fordulva találtuk meg. Ez csak úgy fordulhatott elő, ha a halotton megfordították az övet. Hasonló jelenséget más, elsősorban pogány temetőkben is megfigyeltek.⁸⁰⁶ Esetünkben ez azért különös, mert a pogány szokás emléke egy keresztény templom körüli temetőből került elő.⁸⁰⁷

Nem kétséges, hogy babonás okokból került a 74. sírban nyugvó 40-45 éves férfi bal lábszára mellé is egy nagyméretű vaskés. A kést nem tekinthetjük a viselet részének, használati

⁸⁰⁰ Bernert-Kustár-Szikossy 2001, 301.

⁸⁰¹ Szabó 1964, 128, Sági 1967, 59-60, Kiss 1983, 158-159

⁸⁰² Tettamanti 1975, 101, 77. j, 12. térkép

⁸⁰³ Révész 1996a, 38-39.

⁸⁰⁴ Haug 1902, 368, Korek 1943, 29, 50, 24. jegyzet, Bóna 1957, 169, Kaszewska 1960, 156, Kovrig 1963, 83-88. További bőseges irodalommal.

⁸⁰⁵ Hasonló jelenséget figyelt meg Kiss Attila Majson, ahol egy ugyancsak 13-14 éves fiataalt, valamint egy 1-1,5 éves csecsemőt temettek el ilyen módon. Vö: Kiss 1983, 158-159.

⁸⁰⁶ László 1988, 470-472, Tomka 1972, 63-64, 69, Tettamanti 1975, 110, 33. jegyzet, Révész 1996a, 38-39, Révész, 1996b, 190, Hatházi 2004, 124-125.

⁸⁰⁷ Leletünk azonban nem egyedülálló. A csuti templom körüli temető LI. sírjában egy gyermekcsontváz mellett veretes öv maradványait találták, amely a jobb oldali felső karcsont és a bordák között összehajtván, hosszába téve feküdt. Az öv csatja a gerinc alatt helyezkedett el, a szíjvég pedig a bal oldali legalsó bordánál. Az öv mellett II. Béla pénz (CNH. 9.) került elő. Vö: Gerevich 1943, 118.

eszköznek. Nemcsak azért, mert a keresztény hittől idegen az efféle túlvilági útravaló,⁸⁰⁸ hanem azért sem, mert a síron belül nem viseleti helyzetben, a medence vagy a combcsontok környékén találtuk, amely alapján feltételezhetnénk, hogy az övre erősítve hordták.⁸⁰⁹

A néprajzi analógiák valószínűvé teszik a fentebbi hiedelmek közös vonása, a cselekedetek mozgatórugója a visszajáró halottól való félelem.⁸¹⁰

Más eredete lehet a 33. sírban megfigyelt jelenségnek. A sírban nyugvó 30-35 éves férfi fogai között ugyanis egy ujjpercet találtunk. Az állkapocs zárt volt, az ujjperc tehát nem kerülhetett a temetés után a fogak közé. Az állati bolygatást kizárhatjuk. Elképzelhető azonban, hogy a népi gyógymódok egyikének nyomára bukkantunk⁸¹¹

Az egyelőre nem tisztázott, hogy a 3. és a 31. sírban fekvő halottak ökölbe szorított keze a véletlen műve-e, vagy valamely rituális tevékenység emléke.

A fentiekből látszik, hogy meglehetősen magas a babonás cselekedetekre, pogány szokásokra utaló jelenségek aránya. Különösen akkor szembeötlő ez, ha meggondoljuk, hogy a hosszú időn keresztül használt temetőnek milyen csekély részét tártuk fel.

IX. 2. Leletek, időrend

A kibontott 77 sírból 14-ben találtunk különféle tárgyakat. Ezek, leszámítva egy nagyméretű vaskést, mind viseleti tárgyak, hajkarikák, övcsatok voltak.

Hajkarikák

A hajkarikák bronzból, ónból, ezüstből és vasból készültek, többségük S-végű volt. Három sírban azonban (42, 45, 68) sima, nyitott karikákat is találtunk. 1mm vékony, körátmetszetű bronz huzalból készült a 42. sír karikája, amelynek átmérője 2 cm volt (53. tábla 7.). A sírban nyugvó 60-70 éves nő bal válla fölött leltünk meg. A 45. sírban nyugvó 50-60 éves nő fejének két oldalán öt hajkarika került elő. Közül kettő vékony, körátmetszetű bronz huzalból (átmérő: 1,8, 1,4 cm, huzalvastagság: 1 mm), egy mindkét végén kiszélesedő bronz pántból

⁸⁰⁸ Szabó 1980, 51, Kiss 1983, 198, Ritoók 2004, 121.

⁸⁰⁹ A kések babonás célokra való felhasználása a késő avar korból is ismert. Szőke Béla Miklós feltételezi, hogy a szokás egészen a kelta korig vezethető vissza. Szőke 1994b, 260, Tomka 1972, 68-69. Nem ismeretlen a 10-11. századi temetőkben sem. Szabó 1964, 119-129, Szabó 1970. 264-271, Tettamanti 1975, 110, Kiss 1983, 159, Gömöri 1984, 97, Kiss 2000, 79, Tomka 2000b, 64, 4. j, 82, 11. j. Medgyesegyháza-Kétegyházi út, Homokgödör lelőhelyen, a 8. sírban a borsodihoz hasonlóan a kés a szorosan összezárt két térd között, a combokkal párhuzamosan helyezkedett el. Vö: Liska-Medgyesi 2002, 418. De előfordul a jelenség a templom körüli temetőkben is. Selmeczi 1982, 104-105, Bárdos 1987, 16, M. Aradi 1989, 118.

⁸¹⁰ A halott hazajárását igyekeztek megakadályozni azzal, hogy mindig lábbal kifelé vitték ki a házból, hogy ne találjon haza. Sarlót, vagy más vastárgyat tettek a halottra, hogy ne puffadjon föl, valójában azonban azért, hogy ne járjon haza. Ruháján minden kötést megoldottak, hogy ezzel is gátolják a visszajárását. Vö: Dömötör 1981, 217.

⁸¹¹ Szendrey 1938, 32-33.

(átmérő: 1,8 cm, vastagság: 0,9 mm), egy pedig vaskos, téglalap átmetszetű bronz pálcából hajlított (átmérő: 1,4 cm, vastagság: 2 mm) volt (53. tábla 8-12.). Ez utóbbit vékony ezüst fóliával borították be, amely helyenként már lekopott. Elképzelhető, hogy a pántkarika eredetileg egy gyűrű volt, amelyet miután a feje letörött, másodlagosan használtak fel. A négy nyitott karikát egy ötödik, vékony, körátmetszetű bronz huzalból készült egészített ki, amelyen jól megfigyelhető a letört S-vég indítása (átmérő: 1,4 cm, huzalvastagság: 1mm). A 68. sírban nyugvó 12-13 éves gyermeknek ugyancsak a feje két oldalán kerültek elő a karikák. Egyikőjük nyitott végű, vaskosabb, körátmetszetű ón/ólom- (átmérő: 2,3 cm, huzalvastagság: 2 mm), a másik vékony, körátmetszetű bronzhuzalból készült (átmérő: 1,8 cm, huzalvastagság: 1mm). A harmadik, töredékes S-végű, igen vékony, körátmetszetű bronz huzalból való (átmérő: 1,5 cm, huzalvastagság: 0,9 mm) (65. tábla 4-6).

Kisméretű, bronz huzalból készült S-végű karika került elő a 46. sírban nyugvó 20-25 éves nő mellkasának közepéről, a gerincoszlopról (átmérő: 1,7 cm, huzalvastagság: 1 mm, S-vég szélessége: 4 mm) (53. tábla 13.) Nagyméretű, ezüst, bordázott S-végű karikát leltünk az 56. sírban, amelyben egy 45-55 éves férfi nyugodott. A karika a bal csípő mellett helyezkedett el (átmérője: 2,6 cm, huzalvastagsága: 2 mm, S-vég szélessége: 5 mm). Ezzel csaknem teljesen megegyező méretű az 57. sírban lelt, ezüst, bordázott S-végű karika. A sírban egy 60-65 éves nő rendkívül csekély maradványait találtuk meg. A karika a koponyából került elő (átmérő: 2,6 cm, huzalvastagság: 2 mm, S-vég szélessége: 6 mm) (53. tábla 15-16.). Nagyméretű, sima S-végű ezüst hajkarika látott napvilágot a 70. sírban. A karika a 45-50 éves nő jobb csípőlapátján feküdt (átmérő: 2,8 cm, huzalvastagság: 2 mm, S-vég szélessége: 6 mm) (65. tábla 7.) Valamivel kisebb a 71. sír 45-50 éves női halottjának jobb csecsnyúlványán elhelyezkedő bronz S-végű karika (átmérő: 2,2 cm, huzalvastagság: 1,5 mm, S-vég szélessége: 4 mm) (65. 8.).

Vasból készült a 35. sír nagyméretű hajkarikája (átmérője: 3,4 cm, huzalvastagság: 3 mm, S vége töredékes). A sírban egy 30-35 éves nő nyugodott, a töredékes karika az erősen bolygatott csontváz bontása során került elő (53. tábla 6.).

A 12. sírban egy vékony, kör átmetszetű bronz huzalból készített, egyik végén ráforrasztott köpűvel ellátott karikát leltünk (átmérő: 4,2 cm, huzalvastagság: 2 mm, köpű hossza: 6 mm, szélessége: 3 mm). A karika a 20-40 éves nő bal mellkasának a közepén, a bordák közé ékelődve helyezkedett el (53. tábla 5.).

A hajkarikák egy kivételtől eltekintve női sírokban láttak napvilágot. Kérdéses azonban, hogy az 56. sírban lelt bordázott ezüst S-végű karikája valóban az itt nyugvó férfi viseletéhez tartozott-e. A közvetlen közelében elhelyezkedő, erősen feldúlt 57. számú női sírból származik ugyanis a pontos mása. Meglehet, hogy innen került az 56. sírba. Erre mutat a karika helye is, az

57. sír felőli oldalon, a bal csípő mellett helyezkedett el. De ezt valószínűsíti az is, hogy a korszak temetőiben az S-végű hajkarika ritkán fordul elő férfisírokban.⁸¹²

Mindössze két sírban találtunk egynél több hajkarikát, tehát az a fajta viselési mód, amelyet a pusztaszentlászlói temető leletei alapján⁸¹³ általánosnak tekintettek, csak ebben a két esetben valószínűsíthető. A sírok egyikében idős nő (45. sír), a másikban fiatal lány nyugodott (68. sír), így a hajkarikák száma, és az elhunyt életkora, családban elfoglalt szerepe között nem találtunk összefüggést.⁸¹⁴

Csatok

A 49. sírban, egy 40-45 éves férfi bal medencelapátján, a kézfej alatt egy téglalap alakú vascsat került elő (mérete: 2,1x2,6 cm, vastagsága: 5 mm, átmetszete félkör alakú) (53. tábla 14.). A 67. sírből, amelyben egy 30-35 éves férfi feküdt, egy másik övcsat látott napvilágot. A líra alakú bronz csatra a csontváz felszedésekor, az ágyékcsigolyák alatt bukkantunk rá, hátsó oldalán textilmaradványokat figyeltünk meg. Félkörhöz közelítő, lapos csatkarikáján sugár alakú rovátkolás, ebben nielló díszítés található. Pecke vasból készült,⁸¹⁵ ennek csatlakozási helyénél a csatkarikából kis tüske áll ki (mérete: 2,9x2,8 cm, vastagsága: 4 mm) (65. tábla 15.).

Kés

A 74. sírban a 40-45 éves férfi bal alsó lábszára mellett egy nagyméretű nyéllapos vaskés helyezkedett el. A kés nyelét és pengéjét egyben kovácsolták ki. A nyél téglalap átmetszetű, végét ellapították, és visszahajlították. Az így keletkezett lyukba egy vaskarikát fűztek. A penge háromszög átmetszetű, háta és éle egyenes, hegyét a háta felé felhúzták (hossza: 16,1 cm, penge hossza: 8,4 cm, penge szélessége: 1 cm, nyél szélessége a pengénél: 1 cm, végénél: 8 mm) (65. tábla 11.).

Sírkövek

A temető területéről másodlagos helyzetből két, durván megmunkált kőlapot is begyűjtöttünk. Az egyik téglalap alakú, 100x75 cm nagyságú, valószínűleg törött. A másik ugyancsak téglalap alakú, 150x70 cm nagyságú. Jobb felső részét ívesre faragták, jobb alsó sarka

⁸¹² Rejholcová 1995, 60, Kiss 2000, 69, 191, M. Nepper 2002, 216, Istvánovits 2003, 285.

⁸¹³ Szőke-Vándor 1987, 57-59. Ezt a viseleti módot azonban a Dunántúlon sem tekinthetjük általánosnak. Hiszen az egyesével, vagy párosával előkerülő hajkarikák mellett kivételnek számít a kaposvári temetőben: Bárdos 1987, 17, az ikervári, és sorokpolányi temetőkben is Kiss 2000, 71, 191. Az alföldi, illetve észak-magyarországi temetőkben pedig csak elvétve fordul elő. Szabó 1985, 41, M. Nepper 2002, 105, 216, Istvánovits 2003, 285, Szabó 2006, 40.

⁸¹⁴ Szőke-Vándor 1987, 58.

⁸¹⁵ A pecke a csat restaurálása során megsemmisült.

lekerekített, bal oldala egyenes. Anyaguk fehérrel erezett szürke mészkő, úgynevezett „meszesi” kő. Lelőhelye Szendrőlád határában, Borsodtól mintegy 10 kilométeres távolságba található.⁸¹⁶

Szórványleletek

A temető területéről, mint már említettük, kora-Árpád-kori cseréptöredékek, és vasszögek kerültek elő. Ezen kívül néhány koporsószög, koporsóvasalás, csiholó, birkanyíró olló, valamint egy II. Béla király (1131-1141) által veretett denár (CNH. II. 59, MKU. 50) látott napvilágot.⁸¹⁷

A templom omladékain egy nagyméretű, nyéllapos vaskést leltünk. A kés nyele és foka egy vonalba esik. Pengéje 0,5 cm-rel szélesebb, mint a nyele. A penge végénél a feltehetően fa nyélborítást egy, a kés háta felé lejtő hornyolt rézlemez zárja le. A nyél lefelé enyhén kiszélesedik, alján egy pajzs alakú rézveret található. A nyélborítást négy hengeres rézszegeccsel erősítették fel, amelyből kettő elveszett. Az ötödik szegecs a hornyolt rézlemezt rögzítette a penge és a nyél találkozásánál. A kés 20,7 cm hosszú, hegye letörött. A penge szélessége: 1,4 cm, hossza: 10 cm, a nyél szélessége: 1,4-1,6 cm, hossza: 10,5 cm (99. tábla).

Az 1926-os ásatás során 9 S-végű hajkarika, valamint egy feszítőzabla kúp alakú tengelye látott napvilágot.⁸¹⁸

Időrend

Mint láttuk, a leletek nagy többsége S-végű karika. Az ékszertípus keltezési nehézségei közismertek, ennek ellenére azonban méretükben huzalvastagságukban, s talán még viselési módjukban is, bizonyos tendenciák megfigyelhetők.⁸¹⁹

A nyitott hajkarikákról korábban egyértelműen úgy vélekedett a kutatás, hogy azok az S-végű változat megjelenésével eltűntek a viseletből.⁸²⁰ A közelmúltban azonban több olyan sír is napvilágot látott, amelyben együtt került elő a kétféle típus. Ez azt bizonyítja, hogy legalábbis egy ideig párhuzamosan használták őket. A jelenség okát Szőke B. Miklós és Vándor László abban látta, hogy a nyitott karikák funkciója megváltozott. Szerintük a nagyméretű darabok használata a 11. század elején valóban megszűnt, kialakult viszont egy kisebb, több esetben körteformájú változatuk, amelynek viselési módja és rendeltetése is eltért a korábbiaktól. Ez

⁸¹⁶ Lövei 2005, 80.

⁸¹⁷ Az érem meghatározásáért Tóth Csabának tartozom köszönettel.

⁸¹⁸ A leletek elvesztek, csak Leszih leírásból ismerjük őket: „A hajkarikák közül 2 nagyobb, 3 kisebb, 1 kisebb aránylag nagyon vastag, 1 törött, 2 nagyobbak csak a karikája van meg. Az épen megmaradtaknál a karika egyik vége csak úgy hajlik vissza és csavarodik innét előre ~ alakban, mint az e korból igen nagy számban ismert hajgyűrűkön látjuk.” Leszih 1927, 86.

⁸¹⁹ Mesterházy 1965. 102-107, Giesler 1981, 104-109, 156, 53. tábla, Bóna 1978. 136-139, Szabó 1985, 40-41, Szőke-Vándor 1987. 54-59, 79,

⁸²⁰ Szőke 1962, 35.

utóbbiak a 11. század folyamán végig szerves részét képezték a viseletnek.⁸²¹ Elképzelésüknek azonban ellentmondani látszanak a legújabb eredmények. A borsodi leletekhez hasonlóan más lelőhelyeken is napvilágot láttak a korábbiakkal azonos méretű, formájú és rendeltetésű nyitott karikák S-végűekkel,⁸²² valamint 11. századi érmek együtt.⁸²³ Nyilvánvaló tehát, hogy e karikatípus használata nem zárul le a 10. században, hanem a 11. században végig nyomon követhető.⁸²⁴ Éppen ezért jogosan vetődik fel a kérdés, „hogyan egy ilyen különösebb mesterségbeli tudás nélkül elkészíthető, egyszerű szerkezetű ékszer milyen mértékben keltezhető valósan.”⁸²⁵

A 68. sír nyitott, és S-végű karikái közül az egyik ón/ólomból készült. Az ón/ólom ékszerek meglehetősen ritkák kora-Árpád-kori temetőinkben. Nagyobb számban csupán Pusztaszentlászló és Halimba temetőiben fordulnak elő.⁸²⁶ Ez a tény önmagában is ellentmond annak a feltételezésnek, mely szerint az ezek az ékszerek az ezüst utánzására, helyileg készültek, és egyértelműen a szegénység szülöttei voltak.⁸²⁷ Ónhoz a 10. századi magyarság csak kereskedelem révén jutott hozzá.⁸²⁸ A középkori Magyarországon ugyanis nem működtek jelentős ón- és ólombányák. 1290-ből van az első adatunk arról, hogy a Gömör-Szepesi Érchegeység területén, Jászó határában rezes, ón, ólomot, valamint ezüstöt bányásztak.⁸²⁹ De az Érchegeységbeli, cseh- és szászországi ónbányák felfedezése után, a 12. századtól számítható a közép-európai ónöntés fellendülése is.⁸³⁰ Az ónt és az ólomot tehát semmiképpen sem tekinthetjük a kora-Árpád-kori Magyarországon az ezüsthöz és a bronzhoz olcsóbb, szelvében elterjedt, mindenki számára hozzáférhető nyersanyagnak. Ha így lett volna, akkor elsősorban azokon az észak-északkeleti területeken kellene nagyobb számban megjelenniük, ahol a későbbi forrás a bányászatukat is említi. Ezzel szemben egy-két darabnál több ilyen alapanyagú ékszer csak a Dunántúlon, a nyugati határ közelében fekvő temetőkben fordul elő.⁸³¹ Nagyon valószínű tehát,

⁸²¹ Szőke-Vándor 1987, 53-54.

⁸²² Kiss 2000, 71, Liska-Medgyesi 2002, 415, Istvánovits 2003, 202, 195. tábla, 285, M. Nepper 2003, 95, 94. tábla, 97, 97. tábla, 146, 159. tábla, 190, 204. tábla 201, 212. tábla.

⁸²³ I. István: M. Nepper 2003, 168, 187. tábla, I. András: M. Nepper 2003, 180, 197. tábla, 183, 200. tábla, Béla dux: M. Nepper 2003, 185, 201. tábla, I. Béla: M. Nepper 2003, 190, 204. tábla, Salamon: M. Nepper 2003, 185, 200. tábla, Salamon: Bende-Lőrinczy 1997, 227, 11. századi pénz: Liska-Medgyesi 2002, 415.

⁸²⁴ Kovács 1994, 112, 152. j, Gallina-Hajdik 1998, 156, Tomka 2000b, 66, 5. j, Somogyvári 2003, 311.

⁸²⁵ Kulcsár 1995, 229, Kulcsár Mihály lényegében egyetért Bakay Kornéllal, aki szerint a nyitott karikák a 10-12. századi temetőkben általánosan előfordulnak, sem időrendi, sem etnikai jelentőségük nincs. Vö: Bakay 1978, 174. Tomka Péter ugyanakkor felhívja a figyelmünket arra is, hogy a 10-11. századra keltezett egyszerű ékszerformák a későavar korban, a 9. században lépnek fel, és nincs okunk feltételezni, hogy újra és újra felfedezték volna őket. Tomka 2000b, 66, 5. j.

⁸²⁶ Szőke-Vándor 1987, 52-53, Kiss 2000, 190, Istvánovits 2003, 361.

⁸²⁷ Szőke-Vándor 1987, 53.

⁸²⁸ 965-66-ban, a prágai várán a magyar kereskedők ón vásároltak. A jelenség nyilván feltűnő, és jellemző lehetett, ha a magyarokról szóló tudósításban ezt fontosnak tartották megemlíteni. Vö: Kristó 1995, 204, Kristó 1999, 158.

⁸²⁹ Weisz 2007, 247, 258. Györffy György szerint azonban az oklevélben említett engedély csak ércutatásra és feltárássra vonatkozik. Tényleges bányászatra csak 1332 után van adatunk. Vö: Györffy 1963, I. 53.

⁸³⁰ Weiner 1971, 7.

⁸³¹ Egyetlen darabot sem leltek például az abaújházi több mint 700 síros temetőben. Vö: Gádor 1988, 86. Köszönettel tartozom Gádor Juditnak, hogy kéziratban lévő doktori disszertációjának tanulmányozásához hozzájárult.

hogy vagy a nyersanyag, vagy maga az ékszer kereskedelmi úton érkezhettek hozzánk.⁸³² Az ón/ólom karikákkal kapcsolatban pillanatnyilag csak annyi látszik bizonyosnak, hogy a 11. század végén jelentek meg, és használatuk a 12. század elejéig követhető nyomon.⁸³³ Feltehető tehát, hogy Borsodon is erre az időre keltezhetjük őket.

Az 56. és 57. sírban lelt nagyméretű, vastag, kör átmetszetű ezüst huzalból készült bordázott S-végű karikák jelenlegi tudásunk szerint a 11. század második felétől terjedtek el.⁸³⁴

Hajkarikáink közül a legkésőbbinek a 12. sír vékony, kör átmetszetű bronz huzalból készített, egyik végén ráforrasztott köpűvel ellátott karikáját tekinthetjük. A köpűs karikák tipologizálásával, viselési módjának és időrendjének tisztázásával legutóbb Kulcsár Mihály foglalkozott. Megállapítása szerint ez az ékszerfajta a 12. században csak ritka kivételként fordul elő, annál nagyobb számban találhatjuk meg viszont a 13. századi elrejtett kincsek, és sírleletek között.⁸³⁵ Leletünket tehát párhuzamai alapján a 13. századra keltezhetünk. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a 12. sír környezetébe tartozó temetőrészben e karikán kívül mindössze egy szórványlelet, a II. Béla denár került elő.

A vas ékszerek ritka leletnek számítanak az Árpád-korban. Módszeres összegyűjtésük, és rendszerezésük még nem történt meg.⁸³⁶ Így nem lehet keltezni a 35 sír vas hajkarikáját sem.⁸³⁷ Feltehető, hogy ezeket az ékszereket nem annyira díszítő értékük, mint inkább a vas mágikus erejébe vetett hit miatt viselték.⁸³⁸

Nem kétséges, hogy a temető egyik legkorábbi lelete a 67. sírből előkerült övcsat (65. tábla 15.). Leletünk legközelebbi párhuzamai a Szabolcsveresmarton előkerült példány,⁸³⁹ valamint a borsodi várban szórványként lelt csat (65. tábla 16.).⁸⁴⁰

A nielló díszes csatok időrendjéről

További analógiák után kutatva összesen 86 darabra sikerült rábukkannom Európa területén.⁸⁴¹ A Kárpát-medencében a már említetteken kívül két újabb példányt találtam.

⁸³² A sorokpolányi ólom karikákat kereskedelmi árúnak tekinti Kiss Gábor is. Vö: Kiss 2000, 204.

⁸³³ Szőke-Vándor 1987, 52-53, 79, Kiss 2000, 173, 191.

⁸³⁴ Szabó 1985, 41, Szőke-Vándor 1987, 51-52.

⁸³⁵ Kulcsár 1996, 258-259.

⁸³⁶ A honfoglalás kori vas nyakláncokat Horváth Ciprián gyűjtötte össze. Vö: Horváth 2004, 459-482. Az egyéb, vasból készült ékszerekkel azonban ő sem foglalkozott.

⁸³⁷ A borsodihoz igen hasonló hajkarika került elő Csepreg-Szentkirályon szórványként. Kiss 2000, 30, 17. kép 10. Két, a borsodinál jóval kisebb vaskarika látott napvilágot az abaújházi temető 523. sírjában. Gábor 1988, 86, 89. 2, 3 cm átmérőjű, nyitott vaskarikát találtak a Hajduszentpál-Árkosalmi temető 39. sírjában is. M. Nepper 2002, 64-65, 105. Töredékes, nyitott vaskarikát leltek Szombathely-Szentmártonon a 151. és a 155. sírban is. Ilon 2002, 184-185. Vas hajkarikák, és gyűrűk kerültek elő a Főnyed-gólyásfai temető 186, 248, 258, 532. sírjából is. M. Aradi 1998, 116-117. Kiss Gábor felveti annak a lehetőségét, hogy a kora Árpád-kori temetőkben lelt vas ékszerek esetleg kapcsolatba hozhatók a besenyő csoportok anyagi kultúrájával. Kiss 2005, 154, 29. j.

⁸³⁸ Horváth 2004, 463.

⁸³⁹ Németh 1975, 15.

⁸⁴⁰ Wolf 1992, 429.

Egyikük lelőhelye ismeretlen, a Magyar Nemzeti Múzeum középkori gyűjteményében őrizik.⁸⁴² Másikuk lelőhelye ismert, a Tolna megyei Sárvíz völgyében, Nagydorogon lelték, magát a tárgyat azonban csak Hampel rajza őrizte meg számunkra.⁸⁴³

Gotland szigetéről, Hallaból került elő egy példány, amelyet vikingkorinak tart a szerző.⁸⁴⁴

Lettország területéről egy 11-13. századra keltezett példányt ismerünk a daugmalai földváról.⁸⁴⁵

A mai Lengyelországból 13 lelőhelyről 14 darabot ismertet Hołowińska.⁸⁴⁶ A Brześć kujawski-i (pow. Włocławek) temető 13. sírjából előkerült csatot a 11. század végére datálják. A temetőben I. András magyar király (1046-1060) denára mellett egy ép, és egy töredékes pénzérme is előkerült, amelyek ugyancsak a 11. század második felére keltezhetők.⁸⁴⁷ 11-13. század közé keltezik a Czarna wielka-i (pow. Siemiatycze) csatot a temetőből előkerült egyéb leletek.⁸⁴⁸ A 11. század második felére tehető a garbówi (pow. Sandomierz) csat.⁸⁴⁹ 12. századra datálják a kruszwicai (pow. Inowrocław) településről előkerült darabot.⁸⁵⁰ Tág időhatárok, a 11-13. század között keltezik az Ostrów lednicki-i (pow. Gniezno) temetőt, amelyben szórványleletként látott napvilágot csatunk egy szép példánya.⁸⁵¹ A 11. század második felére tehető a pawłóweki (pow. Bydgoszcz) temetőben előkerült darab.⁸⁵² Poddębice-ben az 1. sírban, a derékon előkerült csatot a 11. század második felére keltezték.⁸⁵³ 10-12. századra datálják a radzikówi (pow. Wrocław) temető 8. sírjában előkerült csatot.⁸⁵⁴ 11-12. századra datálják a samborzeci (pow. Sandomierz) temető 32. sírjából előkerült csatot, amelyen a borsodihoz hasonlóan vas pecek maradványokat figyelhetők meg.⁸⁵⁵ Strzemieszyce-wielkie-i (pow. Będzin) temető 31. sírjában lelt csatot a 11. század végére keltezi az ugyaninnen előkerül érem.⁸⁵⁶ Kałdusi (pow. Chełmo) temetőből előkerült két példány, valamint a małkowicei (pow. Wrocław)

⁸⁴¹ Anyaggyűjtésem során nem törekedtem teljességre, nem is törekedhettem, hiszen e hatalmas terület leletanyagának megismerési lehetőségei közismerten korlátozottak. A témáról 2004-ben jelent meg az első dolgozatom. Vö: Wolf 2004, 139-161. Azóta újabb 9 példánnyal gyarapodott a leletek száma. A kutatást azonban bizonyára még hosszan folytathatnám.

⁸⁴² MNM Középkori Gyűjtemény ltsz: 61. 107. 11. C. Köszönettel tartozom Ritoók Ágnesnek, aki a késő középkori tárgyak közé beletárolt darabra felhívta a figyelmemet.

⁸⁴³ Hampel iratai: Quart Hung 2488. OSZK Kézirattár. Köszönettel tartozom Prohászka Péternek, aki erre az adatra rábukkant, és közlését átengedte.

⁸⁴⁴ Thunmark-Nylén én. 128. tábla 12.

⁸⁴⁵ Mugurevics 1965, 12, XVI. tábla. 19.

⁸⁴⁶ Hołowińska 1963 391-393.

⁸⁴⁷ Jażdżewski 1956, 118-119. XXIX. tábla 13, Hensel 1966, 86, 61. kép, Kaszewscy 1971, 385.

III. tábla 8.

⁸⁴⁸ Musianowicz 1960, 222-223, VIII. t. 3.

⁸⁴⁹ Gąsowski 1969, 370-371, 56. kép d.

⁸⁵⁰ Hensel 1960, 9, 64. kép, Hensel-Broniewska 1961, 113, 86.

⁸⁵¹ Wrzosek 1961, 251, 10. tábla 19.

⁸⁵² Rajewski 1937-39, 68-69, III. tábla 3.

⁸⁵³ Wiklak 1960, 195, 197 XLVIII. tábla 1.

⁸⁵⁴ Kostrzewski 1949, 290-291, XXV. tábla 12.

⁸⁵⁵ Bartys 1933-36, 177-178. 7. kép b, Zoll-Adamikowa 1966, 93, XVI. tábla 1, Kaszewscy 1971, 385.

⁸⁵⁶ Marciniak 1960, 169, 177, III. tábla 4, Zoll-Adamikowa 1966, 108-109.

leletet is erre a korra lehet keltezni, így a típus lengyelországi megjelenését a 11. század második felére, illetve a 12. századra teszi a szerző.⁸⁵⁷ Az előzőekhez hasonló korú csatok kerültek elő Nowosiłkiben (pow. Włodzimiersk), Podlasiában (pow. Ostrożany),⁸⁵⁸ valamint egy sziléziai lelőhelyen is.⁸⁵⁹ Ugyanerre a korra keltezhető a Pleśniskoból (pow. Tarnow) előkerült példány.⁸⁶⁰ Lubienben (pow. Pistrków Trybunalski) csatunknak két példánya is napvilágot látott. A 4. és 5. sírban egyaránt a derékon találták meg a 11. század végére, 12. század elejére datált darabokat.⁸⁶¹ A 11. század második felére, a 12. század elejére keltezhető a masłowicei (Sieradz-i vajdaság) temető 69. sírjában lelt csat. Ezen a borsodihoz hasonlóan vas pecek maradványai figyelhetők meg.⁸⁶² Ugyancsak vas pecke volt a brzeg-i (pow. Poddębice) temető 44. sírjából előkerült csatnak, amelyet a 11. század második felére, a 12. század elejére kelteznek.⁸⁶³

Kelet-Európa területéről 2 csatot említ Fedorov-Davidov, amelyek a 11. század végére, a 12. század elejére keltezhetők.⁸⁶⁴ A mai Oroszország területéről ugyanerre az időszakra teszik a Novgorod városában lelt csatot is.⁸⁶⁵ Valamivel korábbra, a 11. századra datálnak egy novgorodi kurgánban napvilágot látott leletet.⁸⁶⁶ 11-12. századra kelteznek egy vlagyimiri kurgánban talált példányt.⁸⁶⁷ 11-12. századra tehető a szentpétervári kurgánban napvilágot látott darab.⁸⁶⁸ A vikingkor végére, a 11. századra kelteznek egy-egy, a novgorodi és a vlagyimíri kormányzóságból, az Urálon túlról, továbbá a Káma vidékéről előkerült darabot.⁸⁶⁹ 11. századra datálják a Fedorovában (Káma vidék) lelet példányt is.⁸⁷⁰ 10-12. századra tesznek egy másik, Káma vidéki,⁸⁷¹ valamint egy Bolgár városában talált csatot is.⁸⁷² 11-12. századra datálnak további két, volgai bolgár területről, a Káma alsó folyása mellől előkerült darabot (Sztarokujbisevszkoje szeliscse, Izmerszkoje szeliscse).⁸⁷³ 11-12. századra kelteznek a gorodiscsei (Volga-Kl'az'ma vidék) kurgánban lelt példányt.⁸⁷⁴ 11-12. századra datálják a Kulikov-i (Torbejevski kerület, Mordvin föld) sírból előkerült példányt.⁸⁷⁵ 11-13. századra tehető a S'as' folyó teraszán fekvő Krasznaja Zarja-i (Ladoga vidék) temető 7. kurgánjában talált

⁸⁵⁷ Hołowińska 1960, 169, 177. III. tábla 4, Zoll-Adamikowa 1966, 108-109.

⁸⁵⁸ Hołowińska 1963, 391-393.

⁸⁵⁹ Rajewski 1937-39, 69.

⁸⁶⁰ Mertins 1906, 141, 150. 341. kép. A lelőhely mai neve: Niemcza pow. Dzierżoniów

⁸⁶¹ Nowakowski 1972, 105, 81, 2. kép 7.

⁸⁶² Wojcikowie 1973, 167, VI. tábla 3-4.

⁸⁶³ Abramek 1980, 245, 7. kép 1.

⁸⁶⁴ Kufel-Dzierzgowska 198, 316, XVIII. t. 2.

⁸⁶⁵ Fedorov-Davidov 1966, 42-43, 7. kép AI.

⁸⁶⁶ Szedova 1959, 258, 7. kép 11.

⁸⁶⁷ Fedorov-Davidov 1966, 44.

⁸⁶⁸ Woronin -Karger-Tichanow 1959, 224, 103. tábla 6.

⁸⁶⁹ Alikova 1948, 283.

⁸⁷⁰ Cleve 1929, 260-261.

⁸⁷¹ Szpicün 1902, 38, XXXIX. tábla 19.

⁸⁷² Szmironov 1952, 189-190, 204. LIII. tábla 3.

⁸⁷³ Fedorov-Davidov- Khlednyikova- Khakimzjanov 1996, 66. kép 3.

⁸⁷⁴ Kazakov 199, 127, 43. kép 6-7.

⁸⁷⁵ Szedov 1982, 190, 192, LX. tábla 11.

⁸⁷⁶ Alikova 1948, 283-284, 5. kép 1.

csat.⁸⁷⁶ 10. századra kelteznek a porosz területen, Volnoje-i (Kalinyingrad környéke) kurgánban lelt példányt.⁸⁷⁷ Ugyanezen a területen, 10-11. századi temetőből került elő a Muromszkoje-i (Kalinyingrad környéke) csat.⁸⁷⁸ 11-12. századi kurgán temetőben látott napvilágot a Viszokino-i (Kalinyingrad környéke) példány.⁸⁷⁹ A nyikitszkojei (Domodedovo körzetében) kurgánból előkerült csat. korát nem határozták meg.⁸⁸⁰ 11-12. századra keltezhető a szmolenszki kurgánban lelt példány is.⁸⁸¹ A 11. század második felére datálják a korjakovoi (Kosztroma mellett) kurgán csatját a vele együtt előkerült 1068-1090 közötti időből származó két nyugat európai érem.⁸⁸² A 11. század második felére keltezi a sarkeli darabot a vele egy sírban lelt, 1055-re meghatározható két bizánci érem.⁸⁸³ 10-11. századra teszik a Fekete tenger észak-keleti mellékén lévő Semdolina-i 3. sz. kurgánból előkerült bronz csatot, amelynek alakja ugyanolyan, mint a többié, nielló díszítése azonban hiányzik.⁸⁸⁴

A mai Ukrajna területén a 11. századra datálnak egy, a Desna felső folyása mentén napvilágot látott csatot.⁸⁸⁵ 10-12. századra kelteznek egy Kiev környéki kurgánban lelt darabot,⁸⁸⁶ és 11-13. századra egy Kiev belterületén előkerült csatot.⁸⁸⁷ 10-11. századra teszik a Gorodecben (Luck mellett) napvilágot látott példányt.⁸⁸⁸ 11-12. századra datálják a gródkai (Łuck mellett), valamint a zapitovi (Lvov mellett)⁸⁸⁹ csatot. 11-12. századra kelteznek a plisznieszki (Lvov közelében) földvárban előkerült csatot.⁸⁹⁰ 11-13. századra datálják a Rosz folyó melletti Jurjev városban, egy gabonás veremben lelt példányt, amelynek a borsodíhoz hasonlóan vasból volt a pecke.⁸⁹¹ 12. századra tehető a Potok-i (Rosz folyó vidéke) kurgánban előkerült darab is.⁸⁹² 11. századra kelteznek a Smela környékéről,⁸⁹³ a Dnyeper torkolatvidékéről, a dinjavai földvárból (Poltavai kormányzóság), valamint a Kanevben napvilágot látott példányokat.⁸⁹⁴ 10-11. századinak tartják a Dnyeper-Szula összefolyásánál emelt voinyi⁸⁹⁵ földvárból, valamint a Kherszonból előkerült két darabot.⁸⁹⁶ 11. századra tehető a Tauriában lelt csat.⁸⁹⁷ A 11. századra

⁸⁷⁶ Ravdonyikasz 1934, 39, 41, XIII. tábla 14.

⁸⁷⁷ Szedov 1987, 421, 447, CXXVIII. tábla 16.

⁸⁷⁸ Kulakov 1990, 26, 72-73, 14. kép 6.

⁸⁷⁹ Jusko 1974, 55, 17. kép 19.

⁸⁸⁰ Rozenfeld 1966, 204, 1. kép 4.

⁸⁸¹ Alikova 1948, 283.

⁸⁸² Ravgyina 1988, 77, 6. kép 9.

⁸⁸³ Artamonova 1963, 80, 114, 47. kép 10.

⁸⁸⁴ Makarova-Pletnyeva 2003, 98, tábla 41.

⁸⁸⁵ Boulitchov 1900, XXVIII. tábla 4.

⁸⁸⁶ Ruszanova 1966, 21. tábla 10.

⁸⁸⁷ Goncsarov 1957, 125, 4. kép 7.

⁸⁸⁸ Niederle 1913, 567, XXVII. tábla 3, Niederle 1931, 174, 77. kép 15.

⁸⁸⁹ Rajewski 1937-39, 69.

⁸⁹⁰ Kucsera 1962, 41, 17. kép 11, Dovzsenok- Kucsera- Szmilenko 1975, 366, 89. kép 1.

⁸⁹¹ Orlov - Mocja- Pokasz 1985, 37, 8. kép

⁸⁹² Pletnyeva 1973, 19, 46, 33. tábla 6.

⁸⁹³ Bobrinszkij 1884-190, III. V. tábla 13-14.

⁸⁹⁴ Cleve 1929, 260-261.

⁸⁹⁵ Jakobszon 1959, 276, Németh 1975, 18.

⁸⁹⁶ Jakobszon 195, 276, 139. kép, 23, Révész 1989, 531, Makarova- Pletnyeva 2003, 37. tábla 71.

keltezik a Dnyeper és a Bug torkolata között fekvő berezanyi félszigeten napvilágot látott példányt, amelynek szintén vas pecke van.⁸⁹⁸

Ugyancsak 11. századinak tartják a mai Románia területéről, Dinoetiából előkerült két példányt, melyek közül az egyik, egyedülálló módon vasból készült.⁸⁹⁹ Ez utóbbin nincs nielló díszítés.

A 13. század első felére datálták az a csatot, amely Bulgáriában, Ras (Novi Pazar vidéke) erődítményében került elő.⁹⁰⁰

A fentiekén kívül további 7 ismeretlen lelőhelyről származó darabot említ Cleve, amelyeket oroszországi, ukrainai múzeumokban őriztek, illetőleg a Helsinki Múzeum fotóarchívumában szerepeltek.⁹⁰¹

A vizsgált csatok túlnyomó többsége bronzból öntött, egy ezüsből (Strzemieszycze Wielkie), és egy vasból készült darabról van tudomásom (Dinogetia). Egy bronz- (Semdolina), és a vascsatról (Dinogetia) hiányzik a nielló díszítés, egy esetben pedig aranyozás helyettesítette azt (Brześć Kujawski). A csatok legtöbbszörnek nincs pecke, négy esetben azonban (Samborzec, Masłowiec, Jurjev, Berezan), akárcsak a 67. sír csatjének, vasból készült. A borsodi példányon eredetileg is vas pecek lehetett, semmi jel sem utal arra, hogy másodlagosan került volna a bronz csatra. Valószínű tehát, hogy bronz és vas pecekkel egyaránt készítették őket. A csatok mind kisméretűek, előfordulnak azonban közöttük szélesebb, illetőleg keskenyebb karikájú, zömökebb, és karcsúbb testű példányok. Az átlagnál vaskosabb az egyik kerszonészosi, a plisznyeszki, valamint a plesniskói darab. A többinél sokkal kevésbé kidolgozott a Bolgár városában, Czarna Wielkában, Viskokinoban valamint Kiev környékén lelt csat. Mindazonáltal az anyagukban, méretükben, és megjelenési formájukban mutatkozó csekély különbségek egyelőre nem teszik indokolttá alcsoportok elkülönítését.

Mindenképpen meg kell azonban különböztetnünk e típust a líra alakú csatok egyéb csoportjaitól, hiszen azokkal ellentétben, egytagú.⁹⁰² Jelenlegi tudásunk szerint használati módjában is különbözik azoktól. Míg a kétosztatú példányokat övcsatként, fegyverzet

⁸⁹⁷ Cleve 1929, 260-261. Tauria Oroszország egyik volt kormányzósága, amely magába foglalta a Krím félszigetet, és a közeli szárazföld egy részét is. Ez utóbbi 1921 után Zaporos ukrainai tartomány részévé vált. Vö: Révai Nagy Lexikona XVIII. kötet, 26. Budapest, 1925. Cleve közleményéből nem derül ki, hogy a szóban forgó csatot a Krím félszigeten, vagy a szárazföldön találták-e.

⁸⁹⁸ Cleve 1929, 254, 4. kép

⁸⁹⁹ Stefan-Barnea-Comsa-Comsa 1967, 298, 173. kép 18-19.

⁹⁰⁰ Popović 1999, 348, 212. kép 4.

⁹⁰¹ Cleve 1929, 260.

⁹⁰² Ép ezért Istvánovits Eszter úgy véli, hogy a szabolcsveresmarti csatot és párhuzamait semmi esetre sem sorolhatjuk a líra alakúak közé, mivel éppen azok legjellegzetesebb vonása, az elkülönített szíjtartó hiányzik róluk. Istvánovits 2003, 324. Maga a csatforma azonban sokkal jobban hasonlít az antik hangszerre, a lírára, mint a kétosztatú példányok. A „líraalakú” megjelölés tehát e típus esetében helytálló. Ezért, s mivel a szakirodalom a legkorábbi időtől kezdve napjainkig líra alakúként említi őket, egyelőre magam is megmaradtam emellett az elnevezés mellett. A továbbiakban azonban célszerű lenne az egyosztatú és kétosztatú típusokat megnevezésükben is elkülöníteni.

felfüggesztésére, vagy lószerszám tartozékaként egyaránt alkalmazták,⁹⁰³addig ezt a típust kizárólag övcsatként használták.

A szabolcsveresmarti csatot vizsgálva Németh Péter feltételezte, hogy egy, a fejedelmi udvarban szolgáló rusz-varég eredetű harcoshoz köthető, annak személyes tulajdonaként került a Kárpát-medencébe.⁹⁰⁴ Felvetését, és a tárgy 10-11. századra való keltezését a szakirodalom általánosan elfogadta.⁹⁰⁵

Ennél korábban, a 10. századra mindössze egy darabot, a típus egyik legészakibb példányát keltezték (Volnoje). 10-11. századnak öt csatot határoztak meg (Semdolina, Gorodec, Voin, Kherszon).⁹⁰⁶ Mint láttuk azonban, a leletek túlnyomó részét a 11. század második felére, a 12. század elejére datálták. E keltezést erősíti az a három sír is, amelyben csatjaink érmekkel együtt kerültek elő. 1068-1090 között vert nyugat európai pénzek társaságában látott napvilágot a korjakovói csat,⁹⁰⁷és 1055-re datálható bizánci érmekkel együtt találták meg e típus egy példányát Sarkelben.⁹⁰⁸ Strzemieszyce-wielkie-i (pow. Będzin) temető 31. sírjában lelt csatot a 11. század végére keltezi az ugyaninnen előkerül érem.⁹⁰⁹

Ugyan ezt a datálást támasztja alá a szabolcsveresmarti csattal együtt napvilágot látott baltacsüngő tipológiai elemzése is. Ennek során Panasiewicz és Wołoszyn megállapították, hogy a szabolcsveresmartival rokon darabok a mai Lengyelország, Lettország és Ukrajna területén a 11. század második felére, a 12. század elejére keltezhetők,⁹¹⁰és ugyanebből az időszakból származhat a szabolcsveresmarti példány is.⁹¹¹ Nem indokolt tehát a szabolcsveresmarti csat 11. század eleji keltezése sem, sokkal valószínűbb, hogy hazai példányaink is a 11. század második feléből, esetleg a 12. század elejéről valók.⁹¹²

⁹⁰³ Révész 1989, 537.

⁹⁰⁴ Németh 1975, 18.

⁹⁰⁵ Révész 1989, 536, Fodor 1996b, 173. Fodor István a szabolcsveresmarti csatot a 11. század elejére keltezte, úgy véelve, hogy azt az államszervezés időszakában ideérkező keleti szláv harcos hozta magával, aki a modernizált magyar haderő szolgálatába szegődött. Vö. Fodor 2001, 25.

⁹⁰⁶ Minthogy az elterjedési terület különböző pontjain kerültek elő az átlagosnál korábban keltezett csatok, egyelőre nehéz lenne bármelyikben is a típus születési helyét látnunk.

⁹⁰⁷ Ravgyina 1988, 77, 147.

⁹⁰⁸ Artamonova 1963, 80, 114, Fedorov-Davidov 1966, 43.

⁹⁰⁹ Marciniak 1960, 169, 177. III. t. 4, Zoll-Adamikowa 1966, 109.

⁹¹⁰ Panasiewicz - Wołoszyn 2002, 258, 256-257, 5. kép

⁹¹¹ Panasiewicz - Wołoszyn 2002, 266-267, 45. j. A szerzőpáros bírálja Fodor István korai keltezését, megállapítva, hogy az orosz-magyar kapcsolatok a 12. században jóval intenzívebbek voltak, mint a 11. század elején. Sokkal nagyobb a valószínűsége tehát, hogy e tárgyak is ebben az időben kerülhettek Magyarországra. Az orosz-magyar kapcsolatokat illetően a magyar kutatás a lengyel szerzőpárossal egy véleményen van. Vö: Kristó 1994, 509-510. További irodalommal.

⁹¹² Nem feladatunk itt, hogy az államalapítás korára feltételezett rusz-varég katonai kíséret kérdéséhez hozzájáruljunk. Vö: Györffy 1958, 579-580, Kristó 1980, 64-65. Annyit azonban meg kell jegyeznünk, hogy ha voltak is ilyen eredetű harcosai Géza fejedelemnek, vagy István királynak, valószínűleg semmi közük sem lehetett a vármegye szervezet kialakításához, a harcos várjobbágyréteg megteremtéséhez. Már csak azért sem, mert a történeti adatok nem igazolják a vármegyrendszer olyan korai kialakulását, mint ahogyan azt Györffy György feltételezte. Vö: Kristó 1988, 513-516, Kovács 1990, 47. A szabolcsveresmarti csat a 10-11. század fordulójára feltételezett rusz-varég katonai kísérettel való összekapcsolása, és ezek alapján történt korai keltezése tehát felettébb bizonytalan.

A baltacsüngők lengyelországi elterjedését nézve kitűnt, hogy ha nem is gyakori, de semmi esetre sem egyedi eset a szabolcsveresmartihoz hasonló csat és baltacsüngő együttes előfordulása, ami ismét csak a két tárgytypus egy időben való használatára mutat.⁹¹³

Valószínűleg nem tévedünk tehát nagyot, ha a 67. sír csatját, és a vele azonos típusba tartozó további négy magyarországi példányt a 11. század végére, a 12. század elejére keltezzük.

A nielló díszes csatok eredetéről

A szabolcsveresmarti csatot Németh Péter baltikumi eredetűnek tartotta.⁹¹⁴ Megállapítását a magyar kutatás ugyancsak elfogadta, hozzá téve, hogy e csatok nielló dísze a normann-szláv művészet jellegzetessége volt ebben a korban,⁹¹⁵ s hogy e tárgytypus a Baltikumtól délre szinte ismeretlen.⁹¹⁶

A magyar szerzőkhöz hasonlóan keleti szláv, vagy baltikumi eredetűnek véli e csattípust Kaszewscy,⁹¹⁷ és szlávnak, illetve baltorientáltnak tartják a Dinogetiában lelt példányokat is.⁹¹⁸ Ezzel szemben a Daugmalában előkerült példányt importból származó leletnek határozták meg, amely sok más tárggyal együtt délről, oroszföldről került a Baltikumba.⁹¹⁹ Hasonlóképpen vélekedik Kostrzewski a radzikóvi csat kapcsán. Szerinte orosz import tárgy, amely a szlávok lakta kelet-balti vidéken terjedt el.⁹²⁰ A líra alakú csatokat, köztük az általunk vizsgált csoportot is, bizánci, fekete tengeri típusnak határozza meg Niederle, amely szerinte orosz közvetítéssel terjedt el Közép-Ázsiában, és Közép-Európában.⁹²¹ Keleti, esetleg orosz import tárgynak tartja Hensel a kruszwicai csatot és párhuzamait.⁹²² Káma vidéki importnak értelmezi Marciniak a strzemieszyce-i példányt.⁹²³ A kelet-nyugati kereskedelem révén odakerült tárgynak véli Mertins a sziléziai darabot.⁹²⁴ Kijevi, esetleg bizánci készítménynek tartja e csattípust Cleve.⁹²⁵

A típus eredetét illetően tehát korántsem egységes a nemzetközi szakirodalom. A csatok lelőhelyeit térképre vetítve (100. tábla) pedig meg kell állapítanunk, hogy e tárgytypus elterjedési területe távolról sem korlátozódik a Baltikumra. Sőt, éppen a Baltikumban található belőlük a legkevesebb. Az általam ismert példányok a Ladoga tótól a Fekete tengerig, a Kámától a Dunáig hatalmas területen elszórtan kerültek elő. A lelőhelyek a Dnyeper, Dnyeszter, Visztula mentén,

⁹¹³ Panasiewicz - Wołoszyn 2002, 256-257, 5. kép 45. Kruszwica, powiat Inowrocław, 49. Kaldus, powiat Kutno. Vö: Hołowińska 1963, 392, 4-6.

⁹¹⁴ Németh 1975, 18.

⁹¹⁵ Fodor 1996b, 173.

⁹¹⁶ Révész 1989, 536.

⁹¹⁷ Kaszewscy 1971, 385.

⁹¹⁸ Stefan -Barnea -Comşa -Comşa 1967, 298.

⁹¹⁹ Mugurevics 1965, 127.

⁹²⁰ Kostrzewski 1949, 273.

⁹²¹ Niederle 1931, 174, 176.

⁹²² Hensel 1961, 113.

⁹²³ Marciniak 1960, 169-170.

⁹²⁴ Mertins 1906, 142-144.

⁹²⁵ Cleve 1929, 261.

valamint a Fekete tenger mellékén koncentrálódnak. A leletek tömeges előfordulását azonban egyelőre sehol sem lehetett megfigyelni. Egy-egy lelőhelyen legföljebb egy-három darabot találtak.

Meglehet, hogy ezek az adatok azt a már korábban is felvetődött elképzelést erősítik, miszerint a tárgyalt csattípus olyan kereskedelmi árú volt, amely hatalmas területen elterjedt, de nem köthető kizárólagosan egyetlen népcsoporthoz sem.⁹²⁶ Esetleg ezzel függhet össze, hogy egyes példányok igen jó minőségűek, a csatkarika rovátkolásai betűszerűek (Volnoje, Szabolcsveresmart, Borsod), míg mások durvább kidolgozásúak (Bolgár, Plisznyeszk, Czarna Wielka, Viszokino). Ez indokolhatja a nielló dísz nélküli (Semdolina), illetőleg a vasból készült darabot (Dinogetia) is.⁹²⁷ A gyűjtésben szereplő darabok lelőhelyei azonban egyelőre nem rajzolják ki egyértelműen a korszak egyetlen nagy kereskedelmi útvonalát sem.⁹²⁸ Ezzel szemben igen szembetűnő, hogy a csatlelőhelyek koncentrálódási területe és a besenyő-úz-csornije klobuki népcsoportok szállásterülete mennyire egybeesik.⁹²⁹ Kifejezetten e népcsoportok emlékanyagai között tárgyalja a potoki csatot Pletnyeva.⁹³⁰ A leletek nagy többsége kurgánsírokban látott napvilágot, amely ugyancsak a késői nomád népcsoportokhoz való kötődést erősíti.⁹³¹

Eddigi ismereteink szerint ezen a vidéken kívül a csattípus néhány példányát csak a korszak nagy városaiban (Novgorod, Vlagyimír, Bolgár), erődített helyein (Daugmala, Ras, Borsod) találták meg. Azokon a területeken, az orosz fejedelemségekben, és Magyarországon, amelyekről közismert, hogy éppen a csatok feltűnésének idején, a 11. század második felében, 12. század elején a besenyő, úz, és fekete süveges csoportok szétszóródtak.⁹³²

Néhány további adat arra mutat, hogy e csattípus viselőiben valóban joggal láthatunk besenyőket, vagy besenyőket is. Így például a Sarkelban 11. századi bizánci pénzzel együtt lelt csat egy olyan sírból került elő, amelyről az antropológiai vizsgálat egyértelműen megállapította, hogy a benne nyugvó férfi mongoloid, altáji vonásokat mutat.⁹³³ Ez a sír beletartozott egy nagyobb sírcsoportba, amelynek antropológiai jellegzetességei élesen elkülöníthetők a temető többi sírjától,⁹³⁴ és amely Sarkel besenyő népelemeihez köthető.⁹³⁵

⁹²⁶ Révész 1989, 537, Istvánovits 2003, 448.

⁹²⁷ Mindezt természetesen roppant nehéz megítélni a különböző technikai színvonalon és minőségben közölt ábrák alapján, így a csatok számottevő különbözőségével kapcsolatos elképzeléseket egyelőre fenntartással kell kezelni. Biztosabb fogódzó pontot csak a nielló dísz nélküli, és a vasból készült darab jelenthet.

⁹²⁸ A korszak egyik legfontosabb kereskedelmi útvonala vízi út volt, amely a Balti tengertől a Fekete tengerig vezetett. Hasonlóan jelentős volt a Novgorodból a Volgán át a Kaszpi-tenger és az arab világ felé vezető út. Vö: Font 1995, 76.

⁹²⁹ Rasovskij 1933, 52-60. I. tábla, Nagrodzka-Majchrzyk 1985, 31. V, 44. VIII, 79, XI, Pletnyeva 1958, 1. kép, 5. kép

⁹³⁰ Pletnyeva 1973.

⁹³¹ Pletnyeva 1959, 153-155.

⁹³² Rasovskij 1933, 52-60, Pálóczi-Horváth 1989, 25-26, Györffy 1990, 104, Hatházi 1995, 225. További irodalommal.

⁹³³ Ginzburg 1963, 265.

⁹³⁴ Ginzburg 1963, 273-275.

A nielló díszes csat viselőjének antropológiai jellegzetességei Borsodon is jól elkülöníthetők. A temető férfi népességében tisztán europid, nordikus és cromagnoid jellegek dominálnak, melyek között megjelennek a protonordikus és a mediterrán elemek is. A 67. sír halottja azonban markánsan különbözik ezektől. Ő az egyetlen rövid fejű a hosszúfejű, illetve közepesen hosszúfejű népesség között. A koponya jellegzetességei azt mutatják, hogy a 67. sírban nyugvó 30-35 év körüli férfi származását tekintve különbözik a népesség többi férfi tagjától.⁹³⁶

A Magyarországra került besenyő néptöredékek egyik legnagyobb, összefüggő települési területéről, a Sárvíz völgyéből,⁹³⁷ Nagydorogról került elő az a csat, amelyet Hampel rajza őrzött meg számunkra. Szomszédságában, Kajdacs-Rókadombon egy ugyancsak besenyőkhöz köthető kengyel látott napvilágot.⁹³⁸

S bár nem bizonyítható, könnyen meglehet, hogy a ma lelőhely nélkül nyilvántartott negyedik magyarországi csat azokból a nyugat-dunántúli temetőkből származik, amelyeknek feltárását a második világháború idején végezték⁹³⁹(Sorokpolány,⁹⁴⁰Mosonmagyaróvár, Oroszvár, Sopronbánfalva⁹⁴¹) E vidék besenyő határőreiről pedig számos forrásunk megemlékezik.⁹⁴²

A csatok nielló dísze nem mond ellent a besenyőkkel való összekapcsolásuknak, hiszen például a 11. század elejére keltezhető, idáig leggazdagabbnak tartott gajevjai besenyő sírban 215 aranyozott ezüst, nielló díszes veret napvilágot látott.⁹⁴³

A besenyők magyarországi megjelenése történelmük fő fordulópontjaihoz, szétszóródásuk állomásaihoz köthető. Bár kisebb néptöredékek már 1027-1036 között, illetve az

⁹³⁵ Ginzburg 1963, 280, Pletnyeva 1963, 216-259. Pálóczi-Horváth András úgy véli, hogy a sarkeli nomád kurgán-temetőnek ebben a területileg is elkülönülő csoportjában besenyő típusú tárgyak jelennek meg, s a kazár, majd orosz szolgálatban itt élő, és ide temetkező nomádok között okkal feltételezhető a besenyő népelem is. Mindemellett valószínűnek tartja, hogy a temetőbe vegyes népi összetételű katonai kíséret tagjai temetkeztek, s így az innen előkerült leleteket nem tekinthetjük kizárólag besenyőnek. A temető bronz és nemesfém viseleti tárgyait különböző eredetű kereskedelmi cikkeknek, kazár, alán, khorezmi, volgai bolgár, orosz készítményeknek tartja. Pálóczi-Horváth 1989, 22.

⁹³⁶ Bernert - Kustár - Szikossy 2001, 301. A temető népességére alább még visszatérünk.

⁹³⁷ Hatházi 1996, 223.

⁹³⁸ Ódor 1999, 155-156.

⁹³⁹ E temetők feltárása, „a nyugati határok magyar települési viszonyaira lett volna hivatott fényt deríteni.” Vö: 16/1945. Főig. MNM. A leletek azonban Budapest ostromakor összekeveredtek, azonosításuk, nyilvántartásba vételük évekig folyt, sok esetben azonban nem járt sikerrel. Vö: 863-02-12/1957. KKO. MNM. Így egyáltalán nem lehetetlen, hogy az 1961-ben beletárazott, ismeretlen lelőhelyű csatunk e temetők valamelyikéből származott. Annál is inkább, mivel vele együtt több, ugyanarra a korra keltezhető, ismeretlen lelőhelyűnek tartott, kétosztatú líra alakú csatot is nyilvántartásba vettek. MNM Középkori gyűjtemény: 61. 107. 1-6, 9-10. C, 61. 56. 60, 63-64. C.

⁹⁴⁰ Részletes feldolgozása: Kiss 2000, 146-238.

⁹⁴¹ Feldolgozása: Gömöri 2002, 160-161.

⁹⁴² Györffy 1990, 104. skk. Pálóczi-Horváth 1988, 126-127, Pálóczi-Horváth 1989, 26, Hatházi 1990, 27-28, Kordé 1990, 12.

⁹⁴³ Kirpicsnyikov 1973, 94, VIII-IX. tábla. Pálóczi-Horváth András szerint a veretek indás-palmettás, szalagfonatos-palmettás és kettős levélsoros díszítése, valamint a különleges niello technika eklektikus művészetre vall, amely bizánci, normann és steppei gyökerekből egyaránt táplálkozott. Orosz földön a 11. század első felében jelennek meg ezek a motívumok. A Don és Dnyeper-vidéki besenyő ötvösség a veretformákat, azok szerepét és rendeltetését tekintve steppei hagyományokra vezethető vissza, de nem véletlen, hogy a Fekete-tenger térségében bizánci, és orosz-normann művészet hatásával kell számolnunk. Pálóczi-Horváth 1989, 20-22. További irodalommal.

1040-es években is megjelenhettek Magyarországon, beköltözésük legnagyobb hullámát 1055 utánra tehetjük.⁹⁴⁴ Mint láttuk, éppen ez az az időszak, amelyben a csatok Európa szerte feltűntek. A fentieket figyelembe véve a 67. sír csatját, és analógiáit a 11. század végére, a 12. század elejére keltezzük, viselőikben Magyarországra került besenyő harcosokat sejtünk.⁹⁴⁵

Minthogy a fentebb ismertetett, legkorábbinak meghatározható leletek is ebből a korszakból származnak, valószínűnek tarthatjuk, hogy a borsodi vár sáncain kívül elhelyezkedő templom is állt már ebben az időben.

A sírok időrendje

A sírok közül legkorábbinak a 68. sírt, illetve a vele tájolásban megegyező további 18 temetkezést tarthatjuk (3, 5, 6, 7, 9, 14, 18, 19, 33, 36, 42, 49, 53, 60, 68, 73, 75, 76. sír). A sírok tájolása Ny-K 280-100°, egymástól meglehetősen nagy távolságra helyezkednek el. Egyetlen esetben figyelhetjük meg, hogy kisebb csoportot alkotnak (5, 6, 9, 18, 19. sír). A sírok a bolygatatlan altalajban feküdtek. A csoport sírjai közül mindössze egyben, a negyvenkettedikben találtunk még leletet. Az innen előkerült nyitott bronz karika nem mond ellent a 68. sír leleteire támaszkodó keltezésünknek, amely szerint az első csoport sírjait a 11. század második felében, esetleg a 12. század elején áshatták meg.

A második csoport sírjai megközelítőleg azonos korúak lehetnek az elsővel, de tájolásuk eltér azoktól. A csoportba 13 sír tartozik (31, 37, 38, 43, 44, 46, 49, 62, 67, 70, 71, 72, 77. sír), tájolásuk Ny-K 270-90°. A sírok itt is meglehetősen nagy távolságban helyezkednek el egymástól. Egyetlen kisebb csoportot lehet megfigyelni közöttük (70, 71, 72, 77. sír), akiknek a rokonságát az antropológiai vizsgálat is valószínűsítette.⁹⁴⁶ A sírok a bolygatatlan altalajban feküdtek. Közülük ötben találtunk leleteket. A 49. sír téglalap alakú vas csatját nem tudjuk keltezni. Bár hasonló darabok övcsatként és hevedercsatként egyaránt előfordulnak a 10-11. századi temetők leletei között,⁹⁴⁷ szisztematikus összegyűjtésük és tipologizálásuk még nem történt meg. A 67. sír líra alakú csatját, mint láttuk, a 11. század végére, 12. század elejére keltezhetjük. A 46. sír 1,7 cm átmérőjű, vékony huzalú bronz S-végű hajkarikája a nehezen keltezhető típusok közé tartozik.⁹⁴⁸ A 70. sír 2,8 cm átmérőjű, 2 mm huzalvastagságú ezüst, valamint a 71. sír 2,2 cm átmérőjű, 1,5 mm huzalvastagságú bronz S-végű karikája azonban inkább a 11. század vége, 12. század felé mutat.⁹⁴⁹ A két csoport sírjai egyetlen esetben sem

⁹⁴⁴ Pálóczi-Horváth 1989, 25-26, Györffy 1990, 104, Hatházi 1990, 30-32, 41, Hatházi 1996, 229-230.

⁹⁴⁵ Köszönettel tartozom Révész Lászlónak anyaggyűjtésem során nyújtott értékes segítségéért.

⁹⁴⁶ Bernert-Kustár-Szikossy 2001, 301.

⁹⁴⁷ Például: M. Nepper 2002, 359. tábla 2, Kiss 2000, 79. tábla 22/1.

⁹⁴⁸ Bóna 1978, 138-139, Hanuliak 1994, LXX. tábla D, 3, 5, Salamon éremmel, XCVIII. tábla B, 1, Szt. István éremmel.

⁹⁴⁹ Giesler 1981, 150-151, Szabó 1985, 41, Szőke-Vándor 1987, 57, M. Nepper 2002, I. 82, 180-181, 67. tábla 7-8, 72. tábla 2-3, 9, 197. tábla 11-13, 199. tábla 5-7.

vágják egymást. Ez a tény megerősíti a leletek alapján levonható következtetést, a két sírcsoport nagyjából azonos időben, a 11. század végén, 12. század elején jött létre.

A harmadik csoport a legnépesebb, ide 31 sír tartozik (4, 8, 12, 15, 16, 17, 20, 21, 24, 25, 26, 28, 39, 40, 41, 45, 48, 51, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 64, 66, 69, 74). Tájolásuk Ny-K 260-80°. A sírok szabályos sorokat alkotnak. Mindkét előző csoport sírjai közé beásták őket, jó néhány sír azonban vágja is azokat. Több közülük a bolygatatlan altalajban fekszik. Néhány esetben szándékos utántemetkezés is feltételezhető (25-26-27. sír). Négy sírből került elő melléklet, közülük a 12. sír köpűs hajkarikáját a 12. század végére, a 13. századra keltezhetjük. Az 56. és 57. sírban lelt nagyméretű, bordázott S-végű ezüst karikatípus a 11. század második felében jelent meg, de használatuk IV. Béla koráig kimutatható.⁹⁵⁰ Nagyon valószínű, hogy itt a 11. századnál később használt darabokkal állunk szemben. A 74. sír nagyméretű késéhez a hazai anyagban nem találtam analógiát. Igen hasonlít azonban egy Staré Město-„Na valach”-ból való példányra, amelyet a 9-10. századra kelteztek.⁹⁵¹ Esetünkben azonban ez a korai keltezés biztosan nem jöhet számításba. De pusztán azon az alapon, hogy késünk nem nyéltüskés, hanem nyéllapos, nem tekinthetjük későközépkorinak sem.⁹⁵² A 74. sír ugyanis, amelyből a kés előkerült, a bolygatatlan altalajban feküdt. Szervesen illeszkedett azoknak a síroknak a csoportjába, amelyeket leleteik alapján a 12. század végére, 13. századra keltezhetünk. Valószínű tehát, hogy egy eddig ismeretlen, késő Árpád-kori típussal állunk szemben.

A tájolásuk szerint elkülönített további sírcsoportokból nem kerültek elő leletek, így korukat nehéz lenne meghatározni. Néhány esetében (2, 13, 34) irányításuk alapján feltételezhetjük, hogy az egykori templom szentélyének vonalát követték.

A másodlagos helyzetben előkerült sírköveket csak tág időhatárok között tudjuk keltezni, de mindenképpen a temető Árpád-kori részéhez kell kötnünk őket.⁹⁵³ Hasonló a helyzet a Leszih feltárásán előkerült S-végű hajkarikákkal is. A temető későbbi időszakába tartozik azonban az ugyancsak Leszih által talált zablatöredék, amelyet a 15-16. századra,⁹⁵⁴ valamint a kőtemplom omladékain lelt kés is, amelyet párhuzamai alapján a 16. századra keltezhetünk.⁹⁵⁵ Ez utóbbi lelet megerősíti az írásos forrásokból eléink táruló képet is. A sorozatos török támadások következtében a falu 1582 és 1606 között lakatlan volt, nagyon valószínű, hogy ekkor pusztult el az Árpád-kori kőtemplom is.

⁹⁵⁰ Szöke-Vándor 1987, 51-52.

⁹⁵¹ Hruby 1957, 152-153, 205, 214, 6. kép 1a-b.

⁹⁵² Holl Imre és Parádi Nándor úgy véli, hogy a 13. századig kizárólag nyéltüskés késeket használtak. Túlnyomó többségben volt ez a típus a 14. században is, és feltehető, hogy még a 15. században, a nyéllapos késekkel párhuzamosan is előfordultak. Vö: Holl-Parádi 1982, 69.

⁹⁵³ Jelenlegi tudásunk szerint a díszítés nélküli, vagy szabálytalan vésett kereszttel jelzett, durva kidolgozású, illetve megmunkálatlan kötömbökből álló sírkövek a 11-13. században voltak használatban a hazai templom körüli temetőkben. Ritoók 1997, 205, Lövei 2005, 80.

⁹⁵⁴ Leszih 1927, 86.

⁹⁵⁵ A kés legközelebbi párhuzamai az ozorai várból kerültek elő. Az ozorai 3/a, és 3/b típusú darabokat elsősorban a 16. században használták, a 17. századi leletanyagban már nem fordulnak elő. Gere 2003, 72-73, 46. tábla 1-6, 47. tábla 1-6.

*X. A borsodi várnépekről*⁹⁵⁶

A feltárt temetőrészletből 101 egyénhez tartozó csontmaradványt gyűjtöttünk össze.⁹⁵⁷ A vizsgált anyagban a nemek aránya teljesen kiegyenlített, 39 nőt és ugyanannyi férfit találtunk. A 15 év alatti gyermekek száma 22 volt. Míg a férfiaknál a maturus (40-60 év), addig a nőknél az adultus (20-40 év) korcsoportba esik a legnagyobb halálozási arányszám. Ezen belül a férfiak 45-49, a nők pedig 25-34 éves koruk között haltak meg leggyakrabban. A születéskor várható élettartam 33 év volt, amely hasonlít a korszak többi temetőjének népességéhez. A végtagsontok vizsgálata alapján a férfiak átlag magasságát 168,4, a nőket pedig 158,8 cm-re becsülték. A férfiak és a nők koponyája között határozott különbség mutatkozott. Amíg a férfiak koponyája hosszú, addig a nőké rövid volt. A népességben a nordikus, cromagnoid jellegek domináltak, de a protonordikus és a mediterrán elemek is kimutathatók voltak. A borsodi tisztán europid népesség nem különbözik az Északi-középhegység Árpád-kori lakóitól. Amint láttuk, az egyetlen kivétel a 67. sírban nyugvó férfi. Koponyajelzője alapján ő az egyetlen rövid fejű a férfiak között, akik zömükben hosszú, esetleg közepesen hosszúfejűek voltak. Szájpadjelzője az igen széles kategóriába esik, szemben a többi férfi keskeny, vagy közepesen széles szájpadjelzőjével. A koponya, méreteinek együttes vizsgálata alapján élesen elkülönült a többi férfikoponyától. Mindezek a jellegzetességek azt bizonyítják, hogy a 67. sír halottja embertani szempontból jelentősen különbözik a többi férfitől, idegen eredete valószínűsíthető.⁹⁵⁸

A népesség patológiás elváltozásai (csontkinövések, csonttritkulás, csonthártyagyulladás) a korszak más Kárpát-medencei népességével összehasonlítva nem mutatnak eltérést. Korántsem szokásos azonban a csontokon megfigyelhető törések száma és fajtája. A 67. sírban nyugvó férfi falcsontjának jobb oldalán egy kis, kerek lyuk volt, amelynek a szélén a gyógyulás nyomai látszottak. Egy nőnek (18. sír) a jobb homlok- fal-, és halántékcsonthoz volt betörve. Ennek a gyógyulása is megkezdődött. Egy másik nő (1. sír) koponyatetejének bal oldalán egy tompa tárgytól származó ütés egy ujjbegynyi területen behorpasztotta a csontot. A vizsgált mintában igen magas az alkar-, a singcsonttörések (ulna) száma. Férfiaknál négy, nőknél pedig egy törött ulnát fedeztek fel. Ismeretes, hogy az ilyen törések leggyakrabban a fejre mért ütések

⁹⁵⁶ Tisztában vagyok vele, hogy a várnép/civis, civilis, castrensis hosszú idő óta vitatott fogalom. Míg egyesek szerint a várnépek kizárólag termelő, szolgáltató tevékenységet folytattak, addig mások úgy vélik, e mellett mindenkor végeztek katonai feladatokat is. Molnár 1959, 233, Györffy 1977, 205, Borosy 1983, 19-20, Kristó 1988, 159-162, Zsoldos 1991, 49. Jelen esetben a várnép szót tágabb, „várhoz tartozó” értelemben használom, s mint alább látható, a borsodi temető esetében ez helyénvaló is.

⁹⁵⁷ Amint a sírleírásokból kitűnik, 77 sírszámot adtunk ki. Ebből azonban két szám téves volt, két csontváz pedig csak oly csekély részben esett a feltárt területre, hogy a csontmaradványokat nem szedtük fel. A 101 egyént a beszámozott, többé-kevésbé ép csontvázak, illetve a szórványcsontokból különítette el az antropológiai vizsgálat. A szelvényeink felső rétegében lelt, erősen töredékes, újkori törmelékkal, szeméttel összekeveredett csontokat nem gyűjtöttük be, hanem visszatemettük. Az antropológiai vizsgálat eredményét lásd: Bernert-Kustár-Szikossy 2001, 295-320, Bernert-Kustár 2005, 141-149.

⁹⁵⁸ Bernert-Kustár-Szikossy 2001, 301, Bernert-Kustár 2005, 145.

elhárítása során keletkezhetnek. Feltehető tehát, hogy a temetőben elhantoltak nem élhettek békés körülmények között.⁹⁵⁹

Mint már említettük, a sírok között több esetben is bizonyos csoportokat tudunk megfigyelni. Ezek némelyikénél az antropológiai vizsgálat kimutatta a rokonságot. Más esetben azonban csak a helyzetükből (férfi-nő egymás mellett, felnőtt és gyermek egymásra temetve, felnőtt és több gyermek egymás közelében) következtethetünk a családi kapcsolatokra. Ez, valamint a nemek kiegyenlített aránya, és a felnőttekkel csaknem azonos számú gyermeksír egyértelműen arra mutat, hogy itt nem egy túlnyomórészt férfiakkal álló, katonai kísérettel, helyőrséggel, hanem családi kötelékben élő népcsoporttal állunk szemben. Hogy azonban ez a népesség katonáskodott is, azt jól mutatják a sérüléseik.

Nem kétséges tehát, hogy a borsodi vár sáncán kívüli templom a várnépeké volt, a körülötte elhelyezkedő temető idáig feltárt sírjaiban pedig ők és családtagjaik nyugodhattak. Ezt nemcsak az antropológiai vizsgálat fentebb idézett megállapításai, hanem az a tény is bizonyítja, hogy ugyanebben az időben, e templom körüli temető mellett létezett a helyi közösségnek egy másik temetője is. A feltárt templom- és temetőrészlettől mintegy 500 méterre délkeletre ugyanis két ezüst bordázott S-végű hajkarika és egy elkalapált végű, három ezüst szálból sodrott gyűrű látott napvilágot (4. tábla 7, 10-11.).⁹⁶⁰ Ezeket a leleteket jelenlegi tudásunk szerint a 11. század végénél korábbra nem keltezhetjük.⁹⁶¹ S mivel a templom körüli temető legkorábbi leletei is ebből az időszakból valók, nem gondolhatunk másra, minthogy Borsodon a templom körüli, és soros temetőt a 11. század végén legalábbis egy ideig, párhuzamosan használták. Itt tehát a soros temető megszűnése nem esik egybe a templom építésének idejével, mint ahogyan azt korábban oly egyértelműnek tekintették.⁹⁶² Az újabb kutatások azonban rávilágítottak, hogy nem Borsod az egyetlen olyan hely, ahol a két temetőtípus egymás mellett létezett.⁹⁶³ De esetünkben nem igazolódott be az a feltevés sem, amely szerint a központokban minden bizonnyal már a 10. század végén sem csak az előkelők, hanem a szolgák, és a szegényebb néprétegek sem temetkeztek pogány módra.⁹⁶⁴ Sokkal valószínűbb Györffy György elképzelése, amely szerint „A harcos jobbágyok mint a köznéptől idegen elnyomók nem temetkezhettek a helyi közösség pogány rítusokat őrző temetőjébe. Mint a keresztény rend bevezetésének ”rendőrei” igen korán keresztény módon kellett temetkezniük. Valószínűleg velük indult a templom melletti ló nélküli

⁹⁵⁹ Bernert-Kustár-Szikossy 2001, 299, Bernert-Kustár 2005, 143.

⁹⁶⁰ K. Végh 1970, 80. Az Edelény-Borsod Fő u. 268. néven nyilván tartott lelőhely, amint azt már fentebb említettük, azonos a mai borsodi temető területével.

⁹⁶¹ K. Végh 1970, 88, Szőke-Vándor 1987, 51-52.

⁹⁶² Vályi 1994, 396, Kiss 2000, 382.

⁹⁶³ Soros és templom körüli temető egymás mellettségéről van tudomásunk Ducón: Ruttkay 2005, 33, 39, Budapest területén elhelyezkedő falvakban: Irásné Melis 2005, 75, Szombathelyen: Ilon 2002, 187-188, Kiss 2005, 152. Kiss Gábor azonban éppen a soros, pogánynak tartott temetőben véli felfedezni a szombathelyi várhoz tartozó besenyő eredetű várnépek sírjait. Vö: Kiss 2005, 154.

⁹⁶⁴ Szabó 1980, 51.

temetkezés.”⁹⁶⁵ Igaz, hogy Borsodon ez a Györffy által föltételezettnél egy évszázaddal később történt.

A fentebbi adatok óvatosságra intenek bennünket a magyarországi kereszténység időrendi kérdéseivel kapcsolatban is.

Hogy a borsodi ispánsági várban éltek idegen eredetű, nagy valószínűséggel besenyő népelemek, azt a líra alakú csattal, és viselőjével kapcsolatos észrevételeinken kívül további két tárgy is bizonyítja. Ezek egyike az esperesi templom mellett lelt kengyel. E vállába kovácsolt fülű kengyeltípus eredete Közép-Ázsiában kereshető. Kelet-Európában ez a forma a 11. századig ismeretlen volt, noha körte alakú változata már a honfoglalás kori anyagban feltűnt. Tipológiaiilag ebből származtatható az a keskeny talpalójú, kerek változat, amely a 11-12. században általánosan elterjedt kengyelformává vált a dél-oroszországi steppezónában. Ez az úgynevezett „besenyő-úz, csornije klobuki” típus.⁹⁶⁶ A magyarországi régészeti anyagban való első feltűnésük - a történeti adatokat figyelembe véve - minden bizonnyal a besenyők megtelepedéséhez köthető.⁹⁶⁷ E kengyeltípus 12-13. századi széles, gyakran bordázott talpalójú változatai megtalálhatók a kun leletek között is.⁹⁶⁸ Ilyen, széles talpalójú, szárain bevéssett vonalakkal, ebben ezüst berakással díszített kengyelt találtak a csengelei kun sírban is.⁹⁶⁹ Esetünkben azonban, noha a talpaló szélességét nem állapíthatjuk meg, mivel kengyelünk éppen az indításánál tört el, nem gondolhatunk ilyen kései időpontra. A kengyellel együtt lelt Salamon denár ugyanis egyértelműen a 11. század végére keltezi a darabot. De 11. századi, besenyő emlékek tekintik a kengyelünkkel formailag teljesen egyező, a moldvai Vitanestiben lelt példányt, amelynek szárán a borsodihoz hasonlóan rézdrót berakások találhatók,⁹⁷⁰ valamint a Kijev melletti Rassaviban napvilágot látott darabot is.⁹⁷¹ 11-12. századra keltezett berakásos kengyel került elő egy Kazanytól délre elhelyezkedő telepről, Szemenovszkojéről.⁹⁷² 4 rézdrót berakásos kengyel látott napvilágot a Kalinyingradi félszigeten, Klintzovka faluban a 15. sírban. A sírt a benne található pénzek a 11. század elejére kelteznek. Formára a borsodihoz igen hasonló, de berakás nélküli kengyel került a 27. sírból is, amelyet ugyancsak a 11. századra kelteztek. Magát a temetőt pedig olyan katonai kíséret temetőjének határozták meg, amely keleten és

⁹⁶⁵ Györffy 1977, 105-106.

⁹⁶⁶ Fedorov-Davidov 1966, 1. kép DII, DIII. típus 12-13, 15-16. Ezeknek a kengyeleknek az analógiái a d-oroszországi gorodiscsékben találhatók meg, a mongolok előtti időszakban, a 12. században, a 13. század elején. A szerző szerint nem korábbiak, mint a 12. század, mivel nincsenek Sarkelban. Kirpicsnyikov 1973, 45, VII. típus, 50, IX. a. típus, 53, 29. kép, 11-13. századra keltezve. Pletnyeva 1973, 15-18. A szerző 12. század első felére datálta, és a fekete süvegeselek emlékéanyagához kötötte a típust. Pletnyeva 1981, 72. kép 43. 11-12. századra keltezve. 11-12. századi fekete süvegeselek anyagnak tartja e kengyeltípust Tolocsko is. Vö: Tolocsko 1999, 101, 23. kép, 102, 24.

⁹⁶⁷ Hatházi 1990, 46, Hatházi 1996, 229. További irodalommal.

⁹⁶⁸ Hatházi 1990, 46, Hatházi 1996, 229, Horváth 2003, 378.

⁹⁶⁹ Horváth 2001, 175, 176-177.

⁹⁷⁰ Leahu –Trohani 1978, 538, 3. kép, Ionita 2005, 98, 20. kép 7.

⁹⁷¹ Nagrodzka-Majchrzyk 1985, 13. kép, 1. Horváth Ferenc úgy véli, hogy bár a csengelei kengyelen is feltűnik, az egymás mellé párhuzamosan véssett vonalak elsősorban nem kun, hanem besenyő, illetve fekete süvegeselek emlékéanyagra jellemzőek. Horváth 2001, 180.

⁹⁷² Rudenko 2001, 92, 6. ábra I. 3, 14. ábra 12.

nyugaton egyaránt előfordul.⁹⁷³ Vállába kovácsolt fülű, rézdrót berakásos kengyel látott napvilágot Szmolensz környékén, Borogyinszkoje gorodistyében. A borsodival rokon darabot a 11. század végétől a 14. század elejéig keltezik a kíséretében előkerült leletek.⁹⁷⁴

A bulgáriai temetőkből és telepekről 7 hasonló kengyel ismert, használati idejük a 10-12. század közé tehető.⁹⁷⁵

A hazai leletanyagban a borsodihoz formáját tekintve a Vereasegyház-ivacsi telepen lelt kengyel áll legközelebb.⁹⁷⁶ 11. századi besenyő emlékanyagba sorolható, vállába kovácsolt fülű kengyel látott napvilágot Kajdacs-Rókadombon is.⁹⁷⁷ Besenyő leleteknek tartja Hatházi Gábor az alapi, kölesdi, tinódi, felsőtöbörzsöki, erdőtelki kengyeleket is, ezek formája azonban némiképp eltér a borsodietől.⁹⁷⁸ Igen hasonló viszont a borsodihoz egy hazai gyűjteményünkben őrzött, de nem a Kárpát-medencéből származó példány, az osztrogozsszki kengyel. A tárgy olyan vidékről került elő, amely a 10-11. században a besenyők szállásterületéhez tartozott.⁹⁷⁹

A másik tárgy egy csukló nélküli, merev szájasú, úgynevezett rúdzabla (29. tábla 8.). A zabla szórványként került elő a vár északnyugati részén, a sánc legalsó rétegében (49. szelvény). A típus kialakulása a 10-11. századra tehető, elterjedését egyértelműen besenyőkhöz, úzokhoz, illetve a fekete süveges csoporthoz kötötte az orosz kutatás.⁹⁸⁰ Csukló nélküli zabla került elő a Kazanytól délre elhelyezkedő, Szemeneovszkoje nevű településről. A leletet a 11-12. századra datálták.⁹⁸¹ A lengyelországi darabokat a 11. századra keltezték.⁹⁸² A bulgáriai temetőkből és

⁹⁷³ Kulakov 1999, 221-222, 11. kép 224-225, 14. kép. Vö: Kulakov 1990, XLIII. T. 74-75.

⁹⁷⁴ Szedov 1960, 113, 57. kép 11.

⁹⁷⁵ Jotov 2004, 158. 8. típus, b. Harkovo, 10-11. századi temető (kat: 802, LXXVII. tábla), Djadovo, Sztarozagoroszko, 11-12. századi telep (kat: 803, LXXVII. tábla) Grozdevo, Varnenszko 10-11. századi temető (kat: 804, 95 kép, LXXVII. tábla), Krivnya, Razgradszko szórvány? (kat: 805), Pernyik 7-12. századi temető (Kat: 806, LXXVII. tábla), Északnyugat-Bulgária, ismeretlen körülmények közül (95. kép, LXXVII. tábla 158). Más szerzőkkel (Pletnyeva, Presizna) szemben, akik a késői nomádokra (besenyők, úzok, kunok) jellemzőnek tartották és a 11. századra keltezték ezt a kengyelfajtát, Jotov úgy vélekedik, hogy a bulgáriai anyag kronológiai és tipológiai vizsgálatából csak azt lehet megállapítani biztosan, mikor jelent meg, és kezdett elterjedni a Dunától délre ez a típus.
⁹⁷⁶ Mesterházy 1983, 155, 22. kép. Az ásató a bankútihoz és az erdőtelkihez hasonlította a kengyelt. Ezek, illetve az orosz földi párhuzamokhoz alapján 12-13. századnak határozta meg. Az újabb kutatások fényében azonban valószínű, hogy a vereasegyházi példány is korábbi. Az erdőtelki kengyel korhatározása, és etnikumhoz kötése egyébként is vitatott. Valójában nem hasonlít sem a borsodira, sem a vereasegyházira. Vö: Nagy 1970, 136-137, Fodor 1976, 259-260.

⁹⁷⁷ Ódor 1999, 155-156.

⁹⁷⁸ Hatházi 1996, 229.

⁹⁷⁹ Ennek ellenére a leletet a kunokhoz kapcsolta Fodor István, azon az alapon, hogy oroszországi párhuzamait a 12-13. századra keltezték. Vö: Fodor 1976, 259. A tárgytípus kronológiájának finomítása azonban lehetővé tette ennek az ellentmondásnak a feloldását is. Vö: Hatházi 1990, 46, 1996, 229. További irodalommal.

⁹⁸⁰ Pletnyeva 1958, 162, 1973, 15-23, 3. tábla 3. Fedorov-Davidov 1966, 18, 20, 2. kép. VI típus: 47 példányt ismert. Nézete szerint már a 12. században is előfordul, de elsősorban a 12. század végén, 13. század elején használatos. Mivel Sarkelben nem találtak ilyen típust, felteszi, hogy a 11. században kevésbé terjedt el.

Kirpicsnyikov 1973, 17-18, 4. kép. VI. típus: 32 példányt ismert, ebből huszonnyolcat a 10-11. századra, kettőt a 11. századra, és kettőt a 12-13. századra lehet keltezni. A 10-11. századi példányokat a besenyőkkel, és az úzokkal hozta kapcsolatba. 10-11. századi besenyő leletnek tartja a Novomihajlovkából előkerült darabot, magát a típust pedig 11-12. századi feketesüveges anyagként mutatja be Tolocsko. Tolocsko 1999, 102, 24. kép 69, 16. kép 8.

⁹⁸¹ Rudenko 2001, 92, 14. kép 18, 6. ábra I. 3.

⁹⁸² Nadolski 1954, 88, 214, XL. tábla 4. III. típus. Lutomiersk, pow. Łask temető, 1. sír.

telepekről 5 példány ismert, valamennyit a 10-11. századra teszik.⁹⁸³ Romániában 12 darab látott napvilágot, amelyeket 11-12. századi besenyő leleteknek határoztak meg.⁹⁸⁴

A Kárpát-medencei leletanyagban hosszú időn keresztül csak egy rúdzabláról volt tudomásunk, amely a Bajcs-farkasdombi településen került elő.⁹⁸⁵ A legutóbbi kutatások révén azonban hétére emelkedett a típusba tartozó darabok száma. A zablák között előfordulnak kis- és nagykarikás, vékony illetve vastag szájvasú darabok is. Kettő telepről (Bajcs-Farkasdomb, Borsod), öt pedig temetőből /Gyulafehérvár, Óbesenő, Sárrétudvari, Szászváros (2 példány)/ származik. Míg a sírleleteket a 10. századra, addig a településeken napvilágot látott példányokat a 10-11. századra keltezhetjük.

A rúdzablák kialakulási helyét jelenlegi tudásunk szerint nem tudjuk pontosan körülhatárolni. Feltehető, hogy kis számban minden lovakkal foglalkozó nép használta az őskortól napjainkig. A steppe lovas-nomádjai körében azonban a 9. századtól jelentősen megnőtt, majd a 10. században általánossá vált a használatuk. A hazaiakhoz hasonló, 10-12. századi zablák nagy többsége a kelet-európai steppén, elsősorban Kijevtől délre, a Rosz folyó mentén került elő. Ez a vidék pedig a besenyő-, úz-, és fekete süveges törzsszövetséghez tartozó csoportok szállásterületének tekinthető.⁹⁸⁶

A kengyel és a zabla besenyőkhöz való kötését nemcsak a tipológiai megfontolások és a leletek kora, hanem az is indokolja, hogy Borsod vár körül feltétlenül számolhatunk besenyő népelemek megtelepedésével. Ezt a vár közelében, tőle északra és délre mind a mai napig megtalálható két Besenyő nevű falu is bizonyítja. A kutatók egyöntetű véleménye szerint a helynévadásnak ez a formája a magyar környezetbe került, szigetszerűen létrejövő besenyő településekre utal, amelyeknek egy része, különösen az ispáni várak közelében található falvak, az államalapítás során keletkezettek.⁹⁸⁷

Mint említettük, a besenyők Magyarországi betelepedésének legnagyobb hullámát 1055 utánra tehetjük.⁹⁸⁸ Mindez nagyon valószínűvé teszi, hogy a borsodi vár jobbágyai között a 11. század végén frissen beköltözött besenyő harcosok is voltak. S bár mint csatlakozott nép fiai, a magyar előkelőkkel és harcos réteggel együtt hamarosan kénytelenek voltak felvenni a

⁹⁸³ Jotov 2004, 136. 3. típus: Pliszka (kat: 736, LXVIII. tábla), Pliszka (kat: 737, LXVIII. tábla), Pliszka (kat: 738, LXVIII. tábla), Odpsi, Dobricsko (kat: 739, LXVIII. tábla), Szkala, Szilisztrenszko (kat: 740, LXVIII. tábla).

⁹⁸⁴ Ionită 2005, 65, 97, 18. kép 15, 19, 19. kép 2, 4, 20. kép 2, 9, 21. kép 2, 6, 22. kép 4, 24. kép 6. Korábbi irodalommal.

⁹⁸⁵ Ruttkay 1976, 357-358, 75. kép III. típus. A bajcsi zabla kapcsán Ruttkay úgy véli, bár Pletnyeva a nomádokhoz kapcsolja ezt a típust, az egytagú zablák eredete földrajzilag nincs körülhatárolva. Használatuk a 10. század után ritkább, a 12. század után pedig teljesen megszűnt.

⁹⁸⁶ A rúdzablák kialakulásával és keltezési kérdéseivel legutóbb Petkes Zsolt foglalkozott. Petkes 2008. Köszönöm Petkes Zsoltnak, hogy nyomdában lévő munkáját áttanulmányozhattam. Gondos gyűjtése felment az alól a kötelezettség alól, hogy a borsodi zabla Kárpát-medencei párhuzamait részletesen ismertessem.

⁹⁸⁷ Györffy 1963, I. 737, 741, Pálóczi-Horváth 1988, 120-121.

⁹⁸⁸ Pálóczi Horváth 1989, 25-26, Györffy 1990, 104, Hatházi 1990, 30-32, 41, Hatházi 1996, 229-230.

kereszténységet,⁹⁸⁹ amint azt a 67. sír pogány szokásokat őrző megfordított öve is jelzi, kereszténységük egyelőre csak felszínes lehetett, külsőségeiben nyilvánult meg.

Ecclesia baptismalis, ecclesia parochialis

A borsodi ispáni várban, illetve a sáncain kívül feltárt templomot Borsod megye két legkorábbi egyházának tekinthetjük. Az előkerült leletek egyértelműen azt bizonyítják, hogy a 11. század végén már mindkettő fennállt, és feladatkörük jól elkülönült. A rendelkezésünkre álló adatok szerint, több más ispáni központhoz hasonlóan Borsodon is volt esperesi székhely, amely az egri egyházmegyéhez tartozott. Esperesét először 1245-ben említik.⁹⁹⁰ Ezt követően a 13-14. században a borsodi esperes többször szerepelt az egri káptalan jogügyleteiben.⁹⁹¹ Az esperesi templommal kapcsolatban viszont semmiféle írásos adattal nem rendelkezünk. Sem alapításáról, sem védőszentjéről nem szólnak forrásaink. Ezt azonban nem tekinthetjük egyedi esetnek.⁹⁹² Gyakori, csaknem általános az is, hogy az esperességek, illetve az esperesek csak a késő Árpád-kori oklevelekben szerepelnek.⁹⁹³ Ezzel szemben az eddig feltárt esperesi templomok a 11. század második felében már fennálltak. Mint láttuk, ekkor épült a borsodi is. Pusztulásának idejére csak közvetett bizonyítékunk van. Az esperesi templomot az 1334-ben kelt okirat,⁹⁹⁴ amely részletesen leírja a várat, a vár mellett álló templomot, a Bódva folyót, a malom helyét, egyszóval a vár teljes környezetét, meg sem említi. Feltehető tehát, hogy ekkor már romokban hevert. Ugyanakkor elgondolkodtató, hogy valamilyen formában még a 16. században is használhatták, hiszen a szenteltvíztartóban lelt mázas edényt (97. tábla) jelenlegi tudásunk szerint ennél korábbra nem keltezhetjük.

Ugyancsak az 1334-es oklevélből tudjuk, hogy a váron kívül elhelyezkedő templom Szent Lőrinc tiszteletére volt szentelve, s mint láttuk, az Árpád-korban csakugyan a várnépek szolgálatára állt. Miután azonban a falu magánkézre került, a templom kegyúri joga az új birtokosokat illette meg. Ennek egy részét a falu egy telkével együtt tovább ajándékozták.⁹⁹⁵

⁹⁸⁹ Pálóczi Horváth 1989, 33.

⁹⁹⁰ 1245: az egri káptalan biznyságlevelében tanúként szerepel László archidiaconus de Borsod. Wenzel CD. 7. 132. Vö: Györffy 1963, I. 761, Kristó 1988, 398.

⁹⁹¹ 1247: László archidiaconus de Borsod. Wenzel CD. 7. 170, 1291: Benedek archidiaconus de Borsod Wenzel CD. 10. 39, 1328: János archidiaconus de Borsod. Györffy 1963, I. 762, 1332-35: János archidiaconus de Borsod, Borsod, archidiaconatus de Borsod, Borsod. Györffy 1963, I. 762, 1338: János archidiaconus de Borsod magister honestus et discretus. Hazai Oklevéltár CD. 206, 1348: János de Borsod archidiaconus Wenzel CD. 7. 290, 1410: Miklós archidiaconus de Borsod Hazai Oklevéltár CD. 307.

⁹⁹² Például az újbíri esperesi templomról, patrocíniumáról, illetve a korai esperesség működéséről ugyancsak nincsenek adataink. Vö: Gádor 1988, 67-68.

⁹⁹³ Újbár: 1245. Vö: Györffy 1963, I. 58, Zemplén: 1271. Vö: Kristó 1988, 412, Szabolcs: 1235. Vö: Kristó 1988, 420. stb.

⁹⁹⁴ Egri káptalan országos levéltára. Ac 320. HML MF. 6. tekercs, Györffy 1963, I. 762-763.

⁹⁹⁵ „... simul cum portione patronatus dictae ecclesiae Sancti Laurentii et cymeterii eiusdem dedissent, donassent et contulissent... eidem magistro Dok literato et suis heredibus, heredumque suorum successoribus jure perpetuo et irrevocabiliter...”

A borsodi ispánsági székhely templomainak vizsgálata részben igazolta, részben megcáfolta a korábbi feltételezéseket. Megerősítést nyert, hogy az esperesi templomok magukban az ispáni várakban, nem pedig azon kívül helyezkednek el. Az esperesi templomok körül feltárt temetők azt bizonyítják, hogy e korai egyházi központok sok esetben plébániai funkciót is betöltöttek, a feladatkörök korántsem váltak el oly egyértelműen, mint ahogyan feltételeztük. Úgy tűnik, hogy az esperesi templomok csak abban az esetben lehettek valóban ecclesia parochialisok, vagyis a térítést, egyházszervezést, és felügyeletet ellátó megyesegyházak, ha az ispáni székhelyen velük párhuzamosan már fennállt egy másik, a vár, illetve a váralja település népeinek lelki gondozását ellátó ecclesia baptismalis is.

XI. Az ispáni vár utóélete, Borsod a 16-18. században

A borsodi várról, mint láttuk, igen kevés írásos adattal rendelkezünk. A 13. században mind a vár, mind tisztjei, jobbágysai és népei többször szerepelnek az oklevelekben. 1332, Borsod falu magánkézre kerülése után azonban a várról többé nem szólnak forrásaink. Annál meglepőbb tehát, hogy a 16. század második felében Borsod ismét várként jelenik meg.⁹⁹⁶ Borovszky Samu Borsod megye monográfiájában a következőket írta: „A mint a török beütések gyakoriakká váltak, a vármegye területén megszorodott a kastélyok száma is. Az 1550-es évek derekán az ő Borsod vár romjainak helyén Bebek Ferencz építtetett kastélyt, de ezt Balassa Zsigmond bevette s fölégette.”⁹⁹⁷ Közlését Nováki Gyula és Sándorfi György kissé félreértették, amikor ezt írták: Borovszky munkájában „van egy előttünk nem világos XVI. századi adat. Eszerint Bebek Ferenc 1544 után Borsod földvára helyén fallal megerősített várkastélyt építtetett, amelyet az 1560-as években a hajdúk megtámadtak és felégettek.” Megkérdőjelezzük az adat hitelességét is.⁹⁹⁸

A borsodi castellumról azonban csakugyan van egy írásos forrásunk. 1568-ban Zolthay István szendrői várkapitány vizsgálatot indított annak érdekében, hogy tisztázza Borsod falu állapotát és jogállását.⁹⁹⁹ A vizsgálat során több más tanú mellett eskü alatt tett vallomást az edelényi, sápi, és maga a borsodi bíró is. Tanúvallomásuk körülbelül harminc évre visszamenőleg igyekezett tisztázni a falu birtokviszonyait, amely, mint a jegyzőkönyvből is kitűnik, igen zilált volt ebben az időben. Ezen nem csodálkozhatunk, hiszen közzismert tény, hogy a mohácsi csata után az I. Ferdinánd és Szapolyai János, később pedig híveik között zajló fegyveres küzdelem igen súlyosan érintette ezt a vidéket.¹⁰⁰⁰ Mindehhez hozzájárult még az egyre erősödő török veszedelem, amelynek következtében Buda (1541), majd Fülek (1554)

⁹⁹⁶ A témáról röviden: Wolf 2006.

⁹⁹⁷ Borovszky 1909, 88-89.

⁹⁹⁸ Nováki-Sándorfi 1992, 30, 241. j.

⁹⁹⁹ MOL NRA fasc. 1738. Nr. 56.

¹⁰⁰⁰ Borovszky 1909, 92-93, Sörös 1899, 599-606

elfoglalása után Borsod megye jó része, Borsod falu is, hódoltsági területté vált.¹⁰⁰¹ A zűrzavart csak fokozta, hogy a környék nagyhatalmú urai gátlás nélkül zsarolták a vidéket, egyik királytól a másikhoz állva szakadatlanul növelték birtokaikat. S amit nem sikerült szépszerével, a két királytól kicsikart adomány formájában megszerezniük, azt hatalmaskodással egymástól, illetve a kisebb birtokosoktól rabolták el. Borsod falu tanúvallomásokból kirajzolódó sorsa tipikus lehetett a korszakban.

A tanúk egybehangzóan állították, hogy Borsod Edelénnyel és Sáppal együtt egykor Szapolyai János tulajdonában volt, és Tokaj várához tartozott. Szapolyai miután királlyá választották (1526) hűséges szolgálataiért Kállai Jánosnak adományozta a három települést. Később viszont Kállai János Borsod falu egy részét saját familiárisának, Fekete Péternek tovább adományozta. Miután azonban János király Tokajnál vereséget szenvedett I. Ferdinánd hadaitól (1537), Kállai János, aki nem akart csatlakozni Ferdinánd híveihez, „rebellis” lett. Ezért birtokait Bebek Ferenc kérte, és kapta meg I. Ferdinándtól. S noha ez ellen Kállai János tiltakozott, a zűrzavaros időket kihasználva Bebek Ferenc elfoglalta birtokait, azzal a résszel együtt, amelyet Fekete Péternek ajándékozott Borsodon. Bebek Ferenc halála után fia György tovább tetézte a hatalmaskodást azzal, hogy Fekete Péter borsodi birtokrészeit a saját emberének, Rácz Péternek adta.

A várkastélyt mintegy mellékesen, Borsod egyik fontos haszonvételének, a malomnak előszámálása során említette meg az egyik tanú. „Volt ennek a Borsod falunak a területén Kállai János idejében a Bódva folyón egy kerekekre járó malom, amelyet, amikor néhai Balassa Zsigmond Bebek Ferenc borsodi castellumát ostromolta, felégetett. Most pedig Rácz Péter két kerékkel újra felépíttetett.”¹⁰⁰² A tanúvallomás tehát egyértelműen azt állítja, hogy létezett a borsodi várkastély, amelyet meg is ostromoltak. Azonban nem ezt, hanem a közelében elhelyezkedő malmot égették fel. Bizonyos, hogy a malom Borsod birtoknak jól jövedelmező része lehetett. Már az 1334-es oklevélben is megemlégették, és a 17-18. századi birtokvitákban még mint puszta malomhelyet is, mindig számon tartották.¹⁰⁰³ S minthogy helyét 1334-ben és 1663-ban¹⁰⁰⁴ ugyanott, „a borsodi vár alatt,” határozták meg, joggal állíthatjuk, hogy a borsodi malom a legkorábbi időktől fogva ugyanott, a vártól néhány száz méterre, északkeletre állt, ahol ma is egy malomépület található. Ez egészen a közelmúltig működött.

A castellum felégetéséről szóló híradás tehát tévedésnek bizonyult, amelyet azonban valamennyi a korszakkal, és a vidékkel foglalkozó kutató átvett. A tévedéssorozatot maga Borovszky indította el azzal, hogy félreértette, vagy összekeverte a saját jegyzeteit.

¹⁰⁰¹ Borovszky 1909, 84-87, 90.

¹⁰⁰² „Fuit in territorio eisdem possessionis Borsod tempore Joannis Kalaj super fluvio Boldua rotarum molendium quod tempore expugnationis Castellj Borsod Francisci Bebek a Sigismundo quondam Balassa factam, exustum est. Nunc autem Petrus Raath demum duobus rotis aedificari fecit.” MOL NRA fasc. 1738. Nr. 56. 1. vallomás.

¹⁰⁰³ Györffy 1963, 763, BML. XV-17. Borovszky jegyzetei, Borsod: 1593, 1607, 1611, 1638, 1641, 1663 stb, BML IV. A. 501 a. Borsod vármegye nemesi közgyűléseinek iratai XXV. kötet 196, vö. Borovszky 1909, 149.

¹⁰⁰⁴ BML IV. A. 501 a. Borsod vármegye nemesi közgyűléseinek iratai. VII. kötet 737.

Összehasonlítva ugyanis jegyzeteit¹⁰⁰⁵ az eredeti tanúkihallgatási jegyzőkönyvvel,¹⁰⁰⁶ láthatjuk, hogy ott még a valóságnak megfelelően a malom felgyújtását jegyezte fel. Később azonban, a megyei monográfiában¹⁰⁰⁷ ebből már a várkastély felgyújtása lett.

Borovszky tévedése természetesen nem jelenti azt, hogy kételkednünk kell a tanúkihallgatási jegyzőkönyvben elmondottak hitelességében is. Nemcsak azért, mert a tanúk hivatalos személy előtt, maguk is hivatali minőségükben, eskü alatt vallottak, és a kor felfogása szerint hamis tanúskodásukkal a lelkiük üdvösségét kockáztatták volna.¹⁰⁰⁸ Hanem azért is, mert az adatok nagy részét más forrásból ellenőrizni tudtuk. Így biztos, hogy Borsod, Edelénnyel és Sáppal együtt, valóban Szapolyai János tulajdonában volt, már jóval királlyá választása előtt, 1504-ben is.¹⁰⁰⁹ Szapolyai 1526-ban Kállai Jánosnak tett adományát ugyancsak hiteles iratok bizonyítják.¹⁰¹⁰ De vannak adataink arról is, hogy Ferdinánd király 1535-ben Szendrő várával együtt Bebek Ferencnek ajándékozta Edelényt is.¹⁰¹¹ Bebek Ferenc azonban nem elégedett meg azzal, hogy Edelényt „hivatalosan” megszerezte Kállai Jánostól, hanem erőszakkal elfoglalta, és hatalmában tartotta más birtokait, Sápót és Borsodot is. Ez ellen Kállai János 1539-ben a leleszi,¹⁰¹² 1546-ban pedig a váradi káptalan előtt tiltakozott.¹⁰¹³ S minthogy ezek az adatok a valóságnak megfelelően szerepelnek a tanúvallomásokban, nincs okunk kételkedni a borsodi castellummal kapcsolatos információ hitelességében sem. Már csak azért sem, mert a várbelső feltárása során sikerült rábukkannom e várkastély maradványaira is.

Nováki Gyula és Sándorfi György nem utolsó sorban azért kételkedett a várkastélyról szóló híradás hitelességében, mert „Az 1987-ben megkezdett ásatás a földvár belső területének nagy részére kiterjedt, de ennek nem találta nyomát.”¹⁰¹⁴ 1992-1994 között azonban, a vár északnyugati oldalán, közvetlenül a sánc mellett, illetve részben a leomlott sánc alatt ennek az épületnek több maradványát tártuk fel. Számunkra itt most csak az az 1-1,5, méter széles

¹⁰⁰⁵ BML XV-17, Borovszky jegyzetei, Borsod. A jegyzetekből egyértelműen kitűnik, hogy a malom felgyújtásáról van szó.

¹⁰⁰⁶ MOL NRA fasc. 1738. Nr. 56.

¹⁰⁰⁷ Borovszky 1909, 88-89. Az eredeti vallomás latin szövegének kijegyzetelése során ejtettek néhány hibát (expugnationis helyett expugnacione, Francisci helyett Franciscum). Így feltehető, hogy a monográfia írása során maga Borovszky is nehezen tudta értelmezni saját jegyzeteit.

¹⁰⁰⁸ Lásd : Arany János: Hamis tanú című balladáját. A témával bőségesen foglalkozott a néprajzi irodalom. Vö: Takács 1987. további irodalommal.

¹⁰⁰⁹ Putnoki cs. Lt. Fasc. 25. nr, 25, vö: Borovszky 1909, 75.

¹⁰¹⁰ MOL NRA fasc. 830. Nr. 33, Losonczy család levéltára fasc. 10. Nr. 133. vö BML XV-17. Borovszky jegyzetei Edelény.

¹⁰¹¹ MOL NRA fasc. 178. Nr.1. Más forrásunk szerint Bebek Ferenc magától Szapolyaitól eszközölte ki 1538-ban, hogy Szendrő mellett Edelény birtokába is beiktassák. MOL NRA fasc. 1565. nr. 73. Vö: Borovszky 1909, 73. Ismét más forrásunk szerint azonban Edelényt csak 1543-ban szerezte meg Bebek Ferenc. Jászó St. B. F 4/N 147. vö. BML. XV-17. Borovszky jegyzetei Szendrő.

¹⁰¹² MOL NRA fasc. 1750. nr. 17.

¹⁰¹³ MOL NRA fasc. 252. nr. 39. Adataink azt bizonyítják, hogy Bebek Ferenc többször is kísérletet tett Borsod megszerzésére. Az adóösszeírásokból úgy látszik, hogy 1544-re ez sikerült is neki. Ekkortól említik ugyanis a falut a Bebek-birtokként. Ebben az évben még megemlékeznek Fekete Péter itteni portáiról is, 1546-tól azonban úgy tűnik, Bebek az egész falura rátette a kezét. MOL Dica 1544, 1546, 1552- 1556. Vö: BML XV-17. Borovszky jegyzetei.

¹⁰¹⁴ Nováki-Sándorfi 1992, 30.

alapozásmaradvány fontos, amelyet a sánc irányával párhuzamosan, megközelítőleg észak-déli irányban találtunk. Keleti széle határozottan kirajzolódott, a nyugatit azonban kevésbé jól lehetett megfigyelni. Az erősen bolygatott környezetben csak a legalsó réteget tárhattuk fel. Az alapozást 11 méter hosszan tudtuk követni, amely az északi oldalán mintegy 3 méterre kiszélesedett. Itt az egykori épület egy sarkát sejthetjük. A csekély maradványok miatt azonban ezt nem állíthatjuk teljes bizonyossággal (101. tábla). Az alapozásmaradványon egy I. Ferdinánd által 1544-ben Körmöcbányán veretett denárt (CNH. III. 40. H935.),¹⁰¹⁵ közelében pedig egy köpüs szárú zablát leletünk (29. tábla 6.). E speciális zablaforma a 15-16. században egyaránt megtalálható. Ebből az időből valók a felvidéki és az alföldi példányok is. A zablatípus a 15. századi városi kézművesség jól ismert terméke volt. Erre mutat, hogy a nürnbergi Mendel alapítvány Hausbuch-ja is ábrázolja a városi kantárkészítő termékei között.¹⁰¹⁶ Hasonló zablát találtak Sarvalyon,¹⁰¹⁷ Zsaluzsányban,¹⁰¹⁸ Abaújszéplakon,¹⁰¹⁹ a sárosi, terebesi, kézsmárki,¹⁰²⁰ sioni,¹⁰²¹ ozorai várban,¹⁰²² a pilisszentkereszti kolostorban,¹⁰²³ Muhiban¹⁰²⁴ valamint a Kecskemét környéki településeken is.¹⁰²⁵ De hasonló lehetett a Leszih által a temető területén lelt darab is.¹⁰²⁶ A zablát tehát nemcsak a vele együtt talált érem, hanem a párhuzamai is a 16. századra kelteznek. A bontás során néhány későközépkori cseréptöredéket is találtunk.

A castellum felszereléséhez tarozhatott az a későközépkori leletanyag is, amelyet azonban nem itt, hanem az épületmaradványtól kb.50 méterre délnyugatra, a mai feljárat közelében, másodlagos helyzetben találtunk (54. tábla 4-5, 7.).

Valószínűleg a castellumhoz kapcsolhatunk egy másik, az esperesi templom közelében előkerült leletet is. Amint már említettük, az esperesi templomon kívül, a szentély közelében egy mállékony anyagú konglomerátumból faragott szenteltvíztartót találtunk. Ebben egy fehér agyagból, gyorsan forgó korongon készített, vékony falú, belül sárga mázas fazék alja helyezkedett el. Ezt jelenlegi tudásunk szerint a 16. századnál korábbra nem keltezhetjük (97. tábla). Feltehető tehát, hogy a templomot valamilyen formában a castellummal egy időben is használták.

¹⁰¹⁵ Az érem meghatározásáért Tóth Csabának tartozom köszönettel.

¹⁰¹⁶ Holl-Parádi 1982, 58-59. A szerzőpáros úgy vélekedett, hogy az ilyesfajta zablák az ásátásokon ritkán kerülnek elő. Az újabb feltárások azonban azt igazolták, hogy a típus képviselői várakban, városi és falusi környezetben egyaránt előfordultak, vagyis a korszakban általánosan elterjedt, gyakori lószerszámok lehettek.

¹⁰¹⁷ Holl-Parádi 1982, 100. kép 4, 147. kép

¹⁰¹⁸ Polla 1962, XI. tábla 14. 86.

¹⁰¹⁹ Polla 1986, 261-262. 126. kép 5, XVI. t. 4.

¹⁰²⁰ Slivka 1980, 257-259. 16. kép 3-5, 18. kép 1-3, Polla 1971, 70. kép 8, 121.

¹⁰²¹ Janská 1963, 75. kép, 246.

¹⁰²² Gere 2003, 34, 16. tábla 6, 8-9.

¹⁰²³ Holl 2000, 37, 55. kép 1.

¹⁰²⁴ Laszlovsky-Pusztai-Tomka 1997, 199, 7.

¹⁰²⁵ Szabó 1938, 118. 563. kép, Szabó 1954, 138. XXXIV. tábla 7.

¹⁰²⁶ Leszih 1927, 86. „Megemlítem, hogy egy feszítő zabla kúp (alakú) tengelye is előkerült innen. XV-XVI. századbeli feszítő zablákon látni ilyen alkatrészt.”

A castellum építési idejére csak a régészeti leletek és a történeti adatok összevetéséből következtethetünk. Az alapozáson talált érem 1544-es dátuma a terminus post quem, ennél korábban nem épülhetett. Ante quem-ként pedig Bebek Ferenc halálának időpontját vehetjük, amely 1558-ban következett be.¹⁰²⁷ Még tovább szűkíthetjük ezt az időtartamot, ha meggondoljuk, hogy Fülek elvesztése, 1554 után Bebek Ferenc ismét a Szapolyai párt híve lett, érdeklődése Erdély felé fordult. Lengyelországban, Erdélyben, Isztambulban járt, így feltehetőleg keveset tartózkodott Borsod megyei birtokain.¹⁰²⁸ Valószínűnek tarthatjuk tehát, hogy a borsodi castellum 1544 és 1554 között épülhetett. Hogy építésére Bebek Ferencnek semmiféle törvényes jogcíme nem volt, azt már eddig is láhattuk. Ehhez hozzá kell még tennünk, hogy egy 1546-os adat szerint I. Ferdinánd Castellanffy Kristófnak és Lászlónak adományozta Borsodot Edelénnyel és Sáppal együtt.¹⁰²⁹ Az új tulajdonosokat törvényesen be is iktatták birtokaikba.¹⁰³⁰ Bizonyos tehát, hogy a castellum építésének idején Borsod nem volt Bebek Ferenc tulajdona. Bizonyos azonban az is, hogy zavaros viszonyokat kihasználva, mégis a hatalmában tartotta. Erről tanúskodnak az adólajstromok is. Hogy Borsodot a Bebek Ferenc halála után is sajátjuknak tekintették, azt egy 1561-es és egy 1590-es adatunk bizonyítja. Mindkét alkalommal Bebek Katalin perelte a bátyját a jászói konvent előtt, hogy atyjuk minden öröklött, és szerzett birtokából, többek között a Borsod megyei Borsod községből is, adja ki az őt megillető részt.¹⁰³¹ E per különösen akkor érdekes, ha meggondoljuk, hogy Borsodot Bebek György adta saját emberének, Rácz Péternek, s adományát 1582-ben Rudolf nova donatio-ként meg is erősítette.¹⁰³²

A castellum ostromának idejéről sajnos nem tesznek említést a tanúkihallgatási jegyzőkönyvben. Más forrásból azonban tudjuk, hogy Bebek Ferenc és a Balassa testvérek, Menyhért, illetve Zsigmond között 1545-ben volt fegyveres összetűzés. Ekkor a szendrői várát ostromolták a Balassák.¹⁰³³ Bizonyos¹⁰³⁴ azonban, hogy a borsodi malom nem ennek során pusztult el, mivel az 1549-es dicális összeírásban még szerepelt. Ezt követően azonban csak 1564-ben említik meg újra, ekkor már Rácz Péter tulajdonaként.¹⁰³⁵ Feltehető tehát, hogy a castellum ostroma, és a malom felgyújtása az 1550 és 1558, vagyis Bebek Ferenc halála közötti

¹⁰²⁷ Bebek Ferencet 1558-ban Izabella királyné Erdélyben megölette. Vö: Benda 1982, 391.

¹⁰²⁸ Budai 1864, 198-202.

¹⁰²⁹ MOL A 57 Magyar Kancelláriai levéltár – Libri regni – 2. kötet 122-123. E 227 – Magyar Kamara Archivuma – Libri donationum – 1. kötet 345. CD

¹⁰³⁰ BML XV-17 Borovszky jegyzetei Edelény.

¹⁰³¹ MOL NRA fasc. 178. nr. 2, NRA fasc. 177. nr. 30, NRA. fasc. 214. nr. 42.

¹⁰³² MOL A 57 Magyar Kancelláriai Levéltár – Libri regi – 4. Kötet 252-253. oldal E 227 – Magyar Kamara Archivuma – Libri donationum – 3. kötet 181. oldal CD

¹⁰³³ Szalay 1861, 29-30. Balassa Menyhért testvéréhez, Balassa Imréhez, a sajónémeti táborból, 1545. augusztus 14-én írt levele, amelyben arra bízta Imrét, hogy fegyveres népével csatlakozzék hozzá és Zsigmondhoz a Bebek-várak ellen folytatott hadjáratukban.

¹⁰³⁴ MOL Dica 1549.

¹⁰³⁵ MOL Dica 1549, 1564.

időszakban történhetett. Ennél sokkal későbbi időpontra már csak azért sem gondolhatunk, mivel a történet másik szereplője, Balassa Zsigmond is meghalt 1561-ben.¹⁰³⁶

A castellumról nem hallunk többé. Ám a II. József-kori országleírás megemlíti, hogy a falu határában egy domb található, amelyen egy valamikori kastély állt.¹⁰³⁷

A borsodi várnak fontos szerepet tulajdonít a Bocskai szabadságharcban Négyesi Lajos. Bocskai és Basta levelei alapján az 1604. november 25-28. között lezajlott edelényi csatát a Ládbesenyő és Borsodvár közötti terepszakaszra helyezi. Úgy véli, hogy a csatáról fennmaradt, Wilhelm Peter Zimmermann által készített rézkarc hitelesen ábrázolja a csata helyszínét. A kép előterében egy csatajelenet, háttérében pedig egy település látható. S bár erre az utóbbira S. petter megnevezést írtak, Négyesi kimutatta, hogy a felirat téves, a helység semmiképpen sem lehet Sajószentpéter. Az árokkal és sánccal körülvett települést a borsodi földvárral azonosítja.¹⁰³⁸ Amennyiben érvelése helyes, ez a borsodi földvár legkorábbi ábrázolása (102. tábla).¹⁰³⁹ Elgondolkodtató, hogy a képen két templomtornyot ábrázoltak. Ezek láttán önkéntelenül is a borsodi vár két templomára gondolhatunk, amelyek Négyesi gondolatmenetét követve, 1604-ben még állhattak.

A vár egy 1663-as adatban bukkan fel újra. Ekkor Szentpéteri István 22 forintért eladja a Borsodon lakozó nemes Pogony Istvánnak, Szénay Gergelynek, Komjáthy Jánosnak és Szanyik Gáspárnak a borsodi határban földvár alatt lévő malomhelybeli részét.¹⁰⁴⁰ 1669-ban ismét megemlíti a vár alatt lévő pusztai malomhelyet.¹⁰⁴¹ 1733-ban újra a régi malmot említik a vár alatt.¹⁰⁴² Ez utóbbi esetekben azonban a vár csak helymeghatározásra szolgált, valójában a malomról van szó. Maga a vár egy csak egy 1708-as iratban szerepel. Ekkor idősebb Szentpéteri János tiltakozik az ellen, hogy néhai Vay Ábrahám, és felesége Ibrányi Anna örökösei a Borsod nevű faluban lévő földváron csűr, vagy csűrös kertet építsenek. Ez a terület ugyanis az övé, a Vayaknak csak néhány zálogként birtokolt házhelyük van itt.¹⁰⁴³ Bizonyos, hogy ekkor már semmiféle középkori épület nem állt a váron, s megkezdődött az a folyamat, amelynek során a falu ide is felkúszott, és a várat házhelyekként kezdte hasznosítani. Ezt jól mutatja egy, a 18. század végén készült térkép is, amelyen már több ház is ábrázoltak a vár területén¹⁰⁴⁴(103. tábla). Különösen érdekes, hogy a sáncokból ekkorra már csak annyi maradt meg, mint amennyit napjainkban is láthatunk. A sánc nagy részét tehát nem az újkorban, a falu betelepülésével,

¹⁰³⁶ Bessenyei 1998, 63.

¹⁰³⁷ Csorba 1990, 47.

¹⁰³⁸ Négyesi 2005, 62-65. Zimmermann ábrázolásainak hitelességét azonban a művészettörténeti irodalom erősen kérdésesnek tartja, felhasználásukban óvatosságra int. Vö: Cennerné Wilhelmb 1957, 189, 193, 196-197, 201, 15.

¹⁰³⁹ MNM MTKcs 4252. Az 1065-ös kiadás képanyagából.

¹⁰⁴⁰ BML IV.-501/A. Jegyzőkönyvek XVIII. 2. kötet 945. vö: BML XV-17, Borovszky jegyzetei, Borsod. Az adásvételből pereskedés támadt, amelynek során még ugyanebben az évben ismét említik a „borsodi vár alatt” lévő malmot. Vö: BML IV.- 501/A Jegyzőkönyvek VII. kötet 732, BML XV-17, Borovszky jegyzetei, Borsod.

¹⁰⁴¹ BML IV-5016D. Be nem jegyzett iratok I. 171. Vö: BML XV-17, Borovszky jegyzetei, Borsod

¹⁰⁴² MOL NRA. Fasc. 1084. nr. 16. Vö: BML XV-17, Borovszky jegyzetei, Borsod

¹⁰⁴³ BML IV. - 501/A Jegyzőkönyvek XV. kötet 372. Vö. BML XV-17, Borovszky jegyzetei Borsod.

¹⁰⁴⁴ BML T 198/1.

hanem valószínűleg a castellummal, illetve a faluval együtt a török kori harcok idején pusztították el.

XII. Összefoglalás

A Bódva völgy honfoglalás- és kora-Árpád-kori történetének tanulmányozásához legbőségesebben a nyelvészeti adatok, pontosabban a helynevek, állnak rendelkezésünkre. A hely - és víznevek elemzése során a korábbi kutatás sűrű szláv településhálózatot tételezett fel ezen a területen. Ezek az elképzelések azonban túlzóak, igazolásukra semmiféle bizonyító anyaggal nem rendelkezünk. A Bódva völgy honfoglalás előtti települési viszonyainak megítélésére kevés konkrét adat áll rendelkezésünkre. Későavar sírok, illetve leletek kerültek elő Sajószentpéter közelében és Edelény területén. A leletek a griffes-indás népesség hagyatékához tartoztak, és a 8. század második felére keltezhetők.

A Bódva völgy honfoglalás, és kora-Árpád-kori történetének tanulmányozásához az előzőeknél valamivel több adat áll rendelkezésünkre, írásos forrásokban azonban nem bővelkedünk. Korai oklevelek egyáltalán nem említik ezt a vidéket. Az első borsodi földvára vonatkozó híradás Anonymus Gestájában szerepel. E szerint Árpád vezér a honfoglalás során Bors vezért küldte ki erre a területre, hogy egészen a Tátraig kémlelje ki a vidéket. Bors a környék lakosságát összegyűjtve alkalmas helyen, a Bódva folyó partján várat építtetett, amelyet az ő nevéből Borsodnak neveztek el. Ebben a várban Árpád Bors vezért tette meg ispánnak, rábízva a környék gondozását.

Közismert, hogy Anonymus regényes művét nem tekinthetjük hiteles történeti forrásnak. Azt azonban, hogy a honfoglaló magyarság megtelepedett ezen a vidéken, több 10-11. századi szórványleletünk is igazolja. (Borsod-Derékegyháza, Edelény-Semmelweis utca, Finke-Vasútállomás, Borsod Fő út 268.).

A 19. századi történetírás egyértelműen szláv eredetűnek tartotta a várat. Ezzel ellentétben, a két világháború közötti kutatás alapvetően őskori eredetűnek gondolta. 1895-ben, majd 1926-ban kisebb ásatást végeztek itt.

Az anonymusi hagyománynak megfelelően a régebbi kutatás nem kételkedett abban, hogy a borsodi földvár szláv, vagy őskori előzmények után, de a magyar honfoglalás idején, a 10. században épült. Györffy György volt az első, aki kifejtette, hogy az anonymusi híradás igaz, csak nem a honfoglalás, hanem az államalapítás idején lezajlott eseményt örökít meg. Bors nem honfoglaló vezér, hanem Szent István korában élt személyiség, Borsod megye első ispánja volt.

A borsodi vár a vidék egyik legszerencsésebb pontján, a földrajzi erőforrások valóságos fókuszában áll. Északról védett, nehezen megközelíthető, délről viszont nyitott, jól belátható vidék övezi. Lábánál a Kárpát medence egyik ősi, igen jelentős, észak-déli irányú útja haladt el.

Borsodon az ispáni várat megelőző település házai és más objektumai a mai várdomb északi oldalán, helyezkedtek el, a későbbi sáncok alatt is megtalálhatók voltak. A feltárt területen nyolc házat meglehetősen alaposan sikerült megfigyelnünk. További hármat azonban csak részleteiben ismerhettünk meg. A falu leégett, házai egyszerre pusztultak el a tűzvészben.

A borsodi faluban kétféle háztípust leltünk. Mindkettő földfelszínen állt. A házak többsége kőalapú faház lehetett. Vastag, égett agyagomladékuk azt mutatja, hogy az alapozás köveit agyagba rakták, esetleg a fentebbi szinteket is kitapasztották. Ezek mellett azonban fatuskókra állított boronaházat is megfigyeltünk. Napvilágot látott továbbá egy nagyobb méretű kőépület is. A házak padlója tapasztott volt, és több esetben megtaláltuk a tetőzet megégett, lehullott maradványait is. A házak kisméretű kemencéje kőből készült. Két esetben leltünk a kemencéhez kapcsolódó szikrafogót, amely a faházak füstmentesítését szolgálta. Ugyancsak két esetben tudtuk megfigyelni, hogy a házaknak padlója is volt.

Árpád-kori faluásatásainkon mind nagyobb számban kerülnek elő faházak maradványai. Feltehető tehát, hogy a faházak a legkorábbi időktől fogva szerves részei voltak a magyar falvaknak, a faépítészetnek pedig sokkal nagyobb szerepe lehetett a korszakban, mintahogyan azt korábban gondolták. Borsod mellett több olyan 10. századi falut ismerünk, amelyre nem a földbemélyített házak elsöprő többsége jellemző. Világi rendeltetésű, részben, vagy egészben kőből készült épületre vonatkozó adatunk az egész Árpád-korból kevés akad. A megfigyelések jó része nem egyszerű falusi házakra, hanem rangosabb személyek, papok, birtokosok lakóhelyeire vonatkozik. Valószínű az is, hogy a Borsodon feltárt kőépület a település vezetőjének otthona lehetett. A többi kőalapú faházban azonban minden kétséget kizáróan a közösség egyszerű tagjai éltek.

A borsodi házak, mint egy utca két oldalán, zárt beépítési rendben helyezkedtek el. A falu képe nem az egész Árpád-korra jellemzőnek tartott nagy területen fekvő, szórt településre, hanem sokkal inkább a későbbi utcás falvakra emlékeztetett. A borsodi települést, a házak omladékai közül előkerült leletek egyértelműen a 10. századra kelteznek. E 10. századi falu valamennyi feltárt háza a felszínen állt, kőből, illetve fából épült. Mindez élesen ellentmond a korábbi kutatások nyomán általánosan elfogadottá vált képnek.

Az újabb kutatások, nem utolsósorban a Borsodon feltárt település nyomán világossá vált, hogy a fölmenő falú, illetőleg földfelszíni épületek jelentősége a 10. századtól az egész Árpád-koron át jóval nagyobb volt, mint korábban gondolták. Borsodon tehát sem a településszerkezet, sem a házak építőanyaga nem emlékeztet az egész Árpád-korra jellemzőnek tartott faluképre. Annál inkább hasonlít azonban a Közép- és Kelet-Európa területén újabban feltárt településekre. Pusztasága is ellentmond azoknak az elképzeléseknek, melyek szerint

Magyarországon ezidőtájt nemhogy állandó határu falvakkal, de még jelentős számú téli szállással sem számolhatunk.

Legnagyobb számban kerámiatárgyakat leletünk. A házakban a már használaton kívüli töredékek mellett általában 12-16 ép, vagy csak a föld által összenyomott cserépedényt találtunk. Ezt, minthogy a házak leégtek, lakóik menekülésszerűen, értékeik jelentős részének hátrahagyásával távoztak, a korabeli háztartások teljes edénykészletének tekinthetjük. Szemben az eddigi elképzelésekkel az előkerült kerámialeletek egyértelműen azt bizonyítják, hogy a korabeli házak jól felszereltek voltak, és edénykészletük formakincse változatosabb volt az Árpád-kor későbbi időszakainak háztartásánál.

A hazai leletanyagban egyedülálló, nagyméretű, szűk szájú, hengeres nyakú, erősen hasasodó edényünk, a pithosz, tároló edény volt. Az edénytípus legközelebbi párhuzamai a szaltovói kultúra edényművességében találhatók.

A borsodi edények között külön csoportot alkotnak a nyakukon vízszintes bordával tagoltak. Az analógiák alapján úgy vélem, a „bordás nyakú edények” funkcionális csoportot alkotnak, amelyekre a tej feldolgozása, a tej, esetleg tejtermékek tárolása során lehetett szükség. Nyakkiképzésük nem annyira díszítő, mint inkább praktikus okokra vezethető vissza. Jelenlegi tudásunk szerint ez az edénytípus hiányzik a Kárpát-medence 8-9. századi fazekas termékei közül. Így megjelenésüket a honfoglaló magyarság betelepedésével kell kapcsolatba hoznunk. Ez az edényfajta az Árpád-kor későbbi időszakaiból egyelőre ismeretlen.

A borsodi kerámiatípusok számbavételénél feltűnő, hogy a több mint száz épp edény, és igen nagy mennyiségű töredék között egyetlen cserépbográcsot, vagy bogrács töredéket sem leltünk. A cserépbográcsokkal foglalkozó igen gazdag irodalom egyöntetűen úgy véli, ez az edényforma a honfoglaló magyarsággal jelent meg a Kárpát-medencében, hozzátartozott annak jellegzetes, félnomád életmódjához. Ismeretes azonban, hogy bogrács nem került elő 10-11. századi sírokból, és hiányzik több más, 10. századra keltezhető településünk leletei közül is. Arra tehát, hogy az Árpád-kori Magyarország oly népszerű, és gyakori edényét, a cserépbográcsot, a 10-11. században már használták volna jelenleg semmiféle konkrét bizonyítékkal, nem rendelkezünk. A fentebbiek tükrében erősen kérdésesnek látszik a honfoglaló magyarság életmódjának és a cserépbográcsok összekötésének lehetősége is. A cserépbogrács hiányzik honfoglalás kori leletekben gazdag Felső-Tiszavidékről, Bodrogtörsényről, illetve Rétközről is. Vagyis pont azokról a területekről, és azokból az időszakokból hiányoznak a bográcsleletek, amelyekben jelenlegi történeti és régészeti ismereteink alapján még elképzelhető lenne, hogy a magyarság speciális, félnomád életmódot folytatott. Ha pedig mindehhez még azt is hozzávesszük, hogy a bográcsleletek a 12. században szaporodnak meg, használatuk pedig a 12-13. században vált általánossá, akkor semmiképpen sem tarthatjuk fent azt az elképzelést, amely szerint a magyarság az üstök készíteményi hagyományait a Don-vidéki levédiai hazájából hozta

magával, ahol a 8-9. században a szaltovói műveltség népeitől az üst használatával együtt járó, letelepülő félben lévő, félnomád életmódot is átvette. Maga a pusztán tény, hogy az Árpád-kor folyamán az összes korabeli településtípusban használták a bográcsot, ellene mond az üstök speciális életmódhoz való kötésének.

Az újabb kutatások tükrében körvonalazódik korai településeinknek egy olyan csoportja, amelyre a borsodihoz hasonló technikai színvonalú, forma kincsű, díszítésű edénykészlet jellemző, és amelynek leletei között nem találjuk meg a cserépbográcsokat. E településeket kerámialeleteik összetétele, a kézzel formált edények, sütőharangok, valamint a korongolt bográcsok hiánya, mind a 8-9. századi késő avar kortól, mind pedig a 11-13. századi Árpád-kortól egyértelműen elválasztja.

A házakban két ekevasat két rövid kaszát, ásóvasalást, sarlót, malomköveket, birkanyíró ollót, kolompot is leltünk.

A falu minden pontján találtunk megszenesedett gabonamagvakat. Összesen 47 helyről tudtunk mintát venni, ebből csaknem 9 kilónyi tiszta maganyagot lehetett megvizsgálni. A vizsgálat 120 növényfajt, illetve taxont különített el. A tavaszi vetésű kapás-, és az őszi vetésű gabonagyomok alapján jelentős kiterjedésű szántóföldekre és kertekre lehet következtetni. A természetes növénytakaróból származó magvak egyes darabjai viszont irtásterületekre mutatnak. A termesztett növények között megtalálhatjuk a különböző gabonafajtákat, hüvelyeseket, kerti növényeket, termesztett gyümölcsöket, valamint az olaj és rostonövényeket. A gabonafélék közül leggyakoribb a közönséges búza, és a rozs volt. A kerti növények közül igen nagy mennyiségben látott napvilágot a borsó és a lencse. De találtunk vöröshagyma, fekete mustár, valamint petrezselyem magokat is. A gabonapótló növények közül igen jelentős mennyiségben látott napvilágot köles és olasz muhar. A korabeli gazdálkodást kiegészítő gyűjtögetés folytán kerülhettek a településre a mogyoró, kökény, málna, bodza, lisztes berkenye maradványok. A borsodi falu népe tehát sokféle növény termesztésével foglalkozott, amelyek helyhez kötött, letelepült életmódot feltételeznek. Ezt bizonyítják az előkerült állatcsontleletek is. A szarvasmarha csontok száma kiemelkedően a legmagasabb a leletek között. Ezt jócskán lemaradva követte a sertés, majd még kevesebb juh, és ló. Ezer szarvasmarhacsont-leletre mindössze 29 ló jutott.

Ezekén kívül a leégett házakban, illetve a falu területén szétszórva néhány egyszerű ékszer, karperecek, gyűrűk, valamint több 5 S-végű, nyitott, és kisméretű körte alakú hajkarika látott napvilágot.

Az egyik házban két félkész zablaoldalpálca is előkerült. Az agancsból készült zablaoldalpalcák egyikén az enyhén domború, csiszolt felületbe két palmettacsokorból álló mintát véstek.

A leletek közül legpontosabban az ékszereket keltezhetjük. Ezek a 10. század második felére mutatnak.

A fentiek alapján úgy véljük, a borsodi település a 10. század negyedik negyedében, a 970-80-es években pusztulhatott el. Ezt a keltezést a C14-es vizsgálatok eredményei is megerősítik. A falu lakóinak etnikai hovatartozását minden kétséget kizáróan bizonyítja a 7. házban lelt palmetta mintával díszített faragott csont zablaoldalpálca. Az ismétlődő palmettacsokor a honfoglaló magyarság régészeti emlékeinek legjellegzetesebb és legkönnyebben felismerhető díszítése. Borsodon a két félkész zablaoldalpálca egy olyan házból került elő, amelyben gabona, ekevasak, rövid kasza, kolomp, fejsze, és edények is napvilágot láttak. Vagyis a ház semmiben sem tért el a falu többi házáétól, lakójában pedig a közösség egyszerű, földműves tagját sejthetjük. Nagyon valószínű tehát, hogy a zablák helyben készültek.

A falu keletkezési idejére nincs adatunk. A kialakult településszerkezet, és gazdálkodásmód azonban valószínűvé teszi, hogy pusztulását megelőzően néhány évtizeddel korábban a magyarság egy csoportja már megtelepedett ezen a vidéken.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a borsodi 10. századi magyar falu lakói letelepült, földművelő életmódot folytattak. Széleskörű mezőgazdasági ismeretekkel rendelkeztek, és fő megélhetési forrásuk az irtásos földművelés volt. Hogy ez az élet- és gazdálkodásmód mennyire volt jellemző a korabeli magyarságra, adatok híján egyelőre eldönthetetlen. Annyi azonban bizonyos, az itteni mezőgazdasági eszköz- és magleletek kizárttá teszik, hogy a honfoglaló magyarság egészét nomádnak tekintsük. Bár hazai leleteink között egyelőre kevés az összehasonlítható anyag, a Közép-és Kelet-európai területek feltárásai bőséges lehetőséget kínálnak erre. Ez az összehasonlítás azt bizonyítja, hogy a 10. századi borsodi település lakói a kor Közép-és Kelet-európai színvonalán éltek, és gazdálkodtak, semmiben sem maradtak el a mögött.

Nagyon valószínű, hogy a borsodi település egy 10. századi magyar előkelő központja volt. A település kutatása során azonban kitűnt, hogy Györffy György elmélete, amely szerint az ispáni várak közül több egy-egy nemzetségszék központjaként már a 10. században felépült, Borsod esetében nem igazolható. Igaz ugyan, hogy a 10. században laktak ezen a területen, ez azonban nem vár, hanem nyíltszíni település volt. Kétségtelen tehát, hogy a 11. században épült ispáni várat Borsodon egy 10. századi központ előzte meg. A kettő azonban csak helyileg azonos, közöttük nem találtunk összefüggést. Az élet nem volt folyamatos, a falu pusztulása és az ispáni vár felépítése között meglehetősen hosszú idő telhetett el.

Az észak-déli irányban elnyúló ovális várdomb közvetlenül a Bódva partján áll, mintegy 15 méterrel emelkedik a folyó szintje fölé. Oldalai minden irányban meredek, a domb egésze déli irányban enyhén lejt. A sáncok a keleti oldalon maradtak meg legépebben. Itt körülbelül 100, a nyugati oldalon, kevésbé jó állapotban, 70 méter hosszúságban követhetők. Az északi

oldalon a sáncból csak igen csekély maradványok észlelhetők, a délin viszont teljesen elpusztult, a felszínen nyoma sem látszik. A sáncok 3-5 méterrel magasabbak a vár belső szintjénél.

Az 1987-99 közötti feltárás ideje alatt 5 helyen vizsgáltuk meg a sáncot. Ebből két helyen végeztünk teljes sáncátvágást. 1988-89-ben a keleti, legépebben megmaradt sáncszakaszt, 1990-ben pedig ezzel szemben, az erősen bolygatott nyugati sáncot Nováki Gyula vágta át. Egy esetben a sánciránnyal párhuzamos metszetet készítettünk a sáncban (49. szelvény), egy másikban a sánc nyomvonalát állapítottuk meg (51. szelvény), egy további (43. szelvény) pedig a szerkezetet ellenőriztük. A két szisztematikus sáncátvágás során kitűnt, hogy a sánc szélessége átlagosan 10,5 méter volt, helyenként elérte azonban a 13 métert is. A sáncokban kétféle faszerkezetre bukkantunk. A felső szinteken a magyarországi várépítészetből jól ismert rekeszes szerkezetet leltük. A rekeszek általában 3,7 x 0,80 méteresek voltak. Az azonos irányú gerendák nem érintkeztek egymással, köztük 10-25 cm földréteget találtunk. Az átlagban 20 cm vastagságú gerendákat négyszögletesre bárdolva csapolták egymáshoz.

A keleti és nyugati sáncátvágásokban a rekeszes sánc alatt egy teljesen más faszerkezet bontakozott ki, amely 25-40 fokos eltérést mutatott a fentebbihez képest. Az előzőnél jóval kisebb, 4-8, és 6-12 cm átmérőjű, szorosan egymás mellé fektetett gömbfákból igen sűrű rácsszerkezetet hoztak létre. Ezt a sánc külső oldalán két sorban levert karók támasztották meg. Az egyes szintek közvetlenül csatlakoztak egymáshoz, csak néha lehetett megfigyelni közöttük 10-20 cm földréteget. A famaradványok észak-északkeleti irányban erősen lejtettek. A sánc alatt megtaláltuk a 10. századi település néhány objektumát is.

A további sáncmetszetekben a rekeszes szerkezet alatt nem bukkantunk rá a sűrű rácsszerkezetre. Egy helyen azonban (49. szelvény), igen jól meg lehetett figyelni, ahogy a sánc a 10. századi település két házára ráépült. A házak és a sánc között 30-70 cm feltöltődés képződött. A sáncból meglehetősen sok lelet került elő. Ezek néhány őskori töredéktől eltekintve mind az ispáni vár építését megelőző településről származtak.

Mint a fentiekből kitűnik, mindkét teljes sáncátvágásban két építési periódust lehet megfigyelni. Első periódusban a sűrű rácsszerkezetet készítették el. Ez a szerkezet az eddig feltárt korai magyar várakban ismeretlen. A rácsszerkezet funkciójára a várbelső feltárásának, illetve talajrétegtani fúrások eredményeinek térinformatikai elemzése világított rá. Kitűnt, hogy a várdombot átszelő két árok, amelyet már a 10. századi település feltárásánál is észleltünk, nem mesterséges eredetű, hanem természetes képződmények. A ma egységesnek látszó várdomb eredetileg két kisebb kiemelkedés volt. Az északi és déli dombot két mélyedés, árok, és közöttük egy plató választotta el egymástól, ezek összeépítésével hozták létre a borsodi várat. E két dombtól 100 méterre, délnyugatra helyezkedik el a harmadik, melyen a templom épült fel. Ez utóbbi sohasem tartozott a várhoz.

A várnak stratégiai szempontból ideális helyet választottak. Az itt álló három kisebb domb azonban a természet adta formájában nem volt alkalmas várépítésre. Egyenként mindegyik kicsi lett volna. Ráadásul északról dél felé haladva a dombok egyre alacsonyabbá váltak. Önként adódhatott tehát a gondolat, hogy a Bódvához, és egymáshoz közelebbi két magaslatot összekössék. A vár építése a dombokat elválasztó két, 3-3,5 méter mély árok feltöltésével kellett, hogy kezdődjön. A feltöltés megsüllyedése a várbelsőben kevésbé, a sáncoknál azonban komoly nehézséget okozhatott. Ezért lehetett szükség arra, hogy a földtöltés fölé megépítsék a sűrű, rácsszerű faszerkezetet is. Úgy vélem tehát, hogy a rácsszerkezet Borsodon a rekeszes sánc alapozása lehetett. Erre mutat a rácsszerkezetben talált gerendák mérete is. De erre utal maga a rácsszerkezet is, a váltakozó irányban, sűrűn egymás mellé fektetett gerendák sora. Az alapozásra azokon a pontokon lehetett szükség, ahol a két külön álló dombot összeépítették. A cél nyilvánvalóan az volt, hogy a dombokat elválasztó mélyedések kifutási pontjánál a sánc megsüllyedését megakadályozzák.

A két domb összeépítése során a mélyedések feltöltésére 4200 m³, a vár 430 méter területű, átlagosan 5 méter magas sáncában pedig megközelítőleg 16 500 m³ földdel számolhatunk.

A sánc másik, alapvető építőanyagát, a fát, mint láttuk, többféle méretben használták fel. A rácsszerkezetbe a természetben található módon, a rekeszesbe viszont bárdolva, megmunkálva építették be a faanyagot. A sáncban lelt faanyagok vizsgálata azt bizonyítja, hogy az építőanyag kocsánytalan tölgy volt, amely a közeli erdőségek jellegzetes fája. A gerendák kialakításához nem öreg, vaskos törzseket, hanem 50 év körüli fákat használtak fel.

A borsodi vár 430 méter hosszú, átlagosan 5 méter magas várfalához 2270 m³ fára volt szükség. Az árkok sáncok alá eső részében megközelítőleg 630 m³ faanyagot használtak fel. A vár építéséhez, a két dombot elválasztó mélyedések feltöltéséhez, a sánc alapozásához, valamint felépítéséhez 100 embernek 250 napra volt szüksége. Ha ehhez hozzászámítjuk, hogy az árkok feltöltését 3-6 hónapig hagyhatták ülepedni, akkor valószínűnek tarthatjuk, hogy az építési munkálatok 370 nap alatt lezajlottak. Azaz a borsodi várat körülbelül egy év alatt építhették fel.

A sánc átvágása azt is bizonyossá tette, hogy korábbi vélekedésekkel ellentétben a borsodi várnak nem volt sem őskori, sem szláv előzménye.

Mind a rekeszes, mind a rácsszerkezetben talált leletek, mint láttuk, kevés kivételtől eltekintve a 10. századi településről származnak. Ennek pusztulását, a korhatározó leletek, és a C14-es adatok alapján a 10. század negyedik negyedére, a 970-80-es évekre tehetjük. Ez az időpont egyben a várépítés post quem-je is, a vár csak ezt követően keletkezhetett. A sánc és a házak között képződött 30-70 cm vastag talaj kialakulásához viszont mindenképpen időre volt szükség. A talajképződés bonyolult folyamat, amelyben a környezet, az éghajlat, az időjárás, a növénytakaró egyaránt szerepet játszik. S bár mértékéről csak hozzávetőleges becsléseink

vannak, annyi az eddigi adatok alapján valószínűnek látszik, hogy a borsodi földvár esetében adott talajnál a minimális képződési időt 50 +/- 20 évre tehetjük. A vár építésének idejére nincsenek közvetlen adataink. Közvetett bizonyítékaink azonban valószínűvé teszik, hogy a borsodi vár a 11. század első felében, 1020-1050 között épülhetett.

A várbelső területén több egyszerű házat, kemencét, tűzhelyet találtunk. Előkerült továbbá egy rangosabb épülethez tartozó, habarcsba rakott kőből épült falmaradvány is. Ez feltehetően az ispáni lak lehetett. Ettől mintegy 100 métere délre egy 8x 10 méteres területen több kovács tűzhelyet találtunk. Valószínű tehát, hogy itt állt a kovácsműhely.

Az objektumokból, illetve a vár területéről származó leleteket, kerámia, sarlók, sarkantyúk, kard markolatgomb, tör, kettős csüngő, líra alakú csat, gyűrűk stb. az Árpád-kor korai szakaszára, a 11-12. századra keltezhetők. Megállapíthatjuk, hogy a borsodi vár területe a 11. század második felétől a 12. század közepéig, második harmadáig lakott volt. A leletek közül azonban hiányoznak az Árpád-kor második felére jellemző tárgytipusok, a fehér kerámia, a piros festésű edények, a hátratört nyakú sarlók, a forgó tarajos sarkantyúk, stb. Valószínű tehát, hogy a 12. század végén a település már a váron kívül helyezkedett el.

Az újabb kutatások, köztük a borsodi ásatás fényében nem bizonyult tehát időtállóknak az az elképzelés, amely szerint az ispáni várak menedékhelyek voltak, és csak ideiglenesen, hadi események alkalmából laktak bennük. Az oklevelekből élénk tűnő épületek, ispáni lak, börtönök, tárházak stb., pedig a várakon kívül helyezkedtek volna el.

A borsodi vár meglehetősen későn jelent meg az írásos forrásokban. Ispánja 1108-ban szerepel először. Magát a várat Anonymus említi, s mint látjuk, építését a honfoglalás idejére tette, és Bors vezérnek tulajdonította. A várról hiteles oklevél 1194-ben emlékezik meg először. A 13. század folyamán a vár jobbágysai, tisztkara, és népei több oklevélben is szerepelnek. Ugyancsak több oklevél szól a várföldek eladományozásáról is. A borsodi várat 1261-ben és 1282-ben még saját várának mondta a király. A borsodi várjobbágyság pedig részt vettek az 1275-ös hadjáratban is.

Borsod 1332-ben magán kézen tűnik fel, 1334-ben pedig már csak, mint földvárnak nevezett sáncot említik.

Ismeretes, hogy a 10-11. századi földvárak módszeres kutatása a második világháborút követő években indult meg. A feltárások egyik legfontosabb kérdése az volt, hogy mikor épültek fa-föld szerkezetű váraink, illetve volt-e várépítészet a 10. századi Magyarországon. Ez utóbbi kérdésre az eddigi eredmények alapján egyértelműen nemmel válaszolhatunk. A magyarországi várépítészetre csak a 11. század elejétől van biztos adatunk.

Óriási vitát kavart a sáncátvágások egyik fontos megfigyelése, amely szerint a sáncok részben vörösre égtek ki. A kutatók egy része úgy vélte ugyanis, hogy a sáncokat a szerkezet erősítése céljából mesterségesen felgyújtották. Az eddigi feltárások azonban nem igazolták ezt az

elképzelést. A sáncok „természetes” úton, azaz ostrom, vagy véletlen tűzvész során éghettek meg. Ezt az is bizonyítja, hogy egyetlen sánc sem égett át teljes egészében. A sáncokat csak akkor gyújthatták fel, ha a faszerkezetük nem volt földdel fedve. Az ispáni várakat tehát nem faszerkezettel erősített föld sáncokként, hanem megfordítva, bizonyos szintig földdel föltöltött fa váranként képzelhetjük el.

Említettük, hogy a borsodi vár a 11-12. században lakott volt. Ez több más ispáni várról ugyancsak bebizonyosodott. A várakban az egyszerű házakon kívül rangosabb épületek is álltak. Az előkerült leletek pedig azt bizonyítják, hogy a korabeli társadalom mindenféle rendű és rangú tagja élt ezeken a helyeken, illetve a kereskedők is megfordultak bennük. A már eddig feltárt épületek alapján is valószínűsíthető tehát, hogy az ispáni várak nem egyszerűen lakottak, hanem a korszak kiemelkedő jelentőségű központjai voltak. Közismert, hogy a magyar „város” kifejezés a „vár” szóból származik. Joggal tekinthetjük tehát az ispáni várakat legkorábbi városainknak.

Ugyancsak Györffy elméletére visszavezethető kérdéskör az ispáni várak elavulásának ideje. Bár az elmúlt harminc évben sok bírálat érte Györffy teóriáját, abban mindenki egyetértett, hogy az ispáni várak a tatárjáráskor elvesztették jelentőségüket, korszerűtlenségüket éppen ez bizonyította be. Legutóbb Bóna István egyenesen annak a véleményének adott hangot, hogy csak azok a várak éltek túl a mongol inváziót, amelyeknek sáncát kőfallal erősítették és magasították meg. Írásos forrásaink azonban azt bizonyítják, hogy ispánsági váraink, és hadinépük a tatárjárás idején derekasán helytállt. A tatárokkal szembeni ellenállás fő központjai túlnyomórészt a régi típusú ispánsági várak voltak, és csak nagyon kevés közöttük az új típusú magánvár. A helyi védelem centrumai egyben a várszervezet központjai voltak. A királyi várszervezet, és az ispáni várak tehát nem semmisültek meg a tatárjárás során. Ezt bizonyítják a 13. század második felének katonai eseményei is. Ezekben több megyeszékhely hadakozói rész vettek. Mint láttuk, közöttük voltak a borsodiak is. Valószínű tehát, hogy korai megyeszékhelyeink nem hadászati korszerűtlenségük miatt veszítették el jelentőségüket. Hanyatlásukban közrejátszottak a korszak gazdasági-társadalmi folyamatai.

A várbelsőben, az északi domb kisebb kiemelkedésén egy íves szentélyzáródású, nagyméretű templom alapjait bontottuk ki. A templom alapozásából jórész kitermelték a köveket, csak a földdel kevert, meszes, habarcsos, apróköves betöltést találtuk meg benne. Az eredeti, habarcsba rakott, szabálytalan alakú, kemény mészkőből álló alapozás csak a templom két vállánál, illetve a szentélyben két kis szakaszon maradt meg. Az alapozási árok szélessége és mélysége változó volt. A hajó keleti egyharmadában két, az oldalfalak síkjából kiugró, és két további, a templom belsejében, az előbbiekkal egy vonalban elhelyezkedő pillér került elő. Helyzetük alapján egy-egy, a diadalív előtt elhelyezkedő kápolna nyomainak tarthatjuk őket. Az oldalfalak síkjából kiugró pillérpárt találtunk a nyugati záró fal közelében is. Ezek a tarthattak karzatot, de szolgálhattak a keresztleletlenek, később pedig a nyilvánosan vezeklők hajón belüli

helyének elválasztására is. A templom teljes külső hossza 18 m, belső hossza 16 m. A hajó külső szélessége átlagban 10, míg a belsőé 8 m volt. Szentélye a félkörhöz közelít, amelynek külső sugara 2,9, a belső pedig 2,2 m. Átépítésre, bővítésre utaló nyomot nem találtunk.

A templomon több alaprajzi szabálytalanság is megfigyelhető. Ez nem szokatlan jelenség a románkori épületeken. Annyi bizonyos, esetünkben az alaprajzi szabálytalanságok oly mérvűek, hogy azoknak feltétlenül meg kellett látszania a felmenő falakon is. A borsodi templom felmenő falairól ezen kívül semmiféle adatunk sincs. A vár területén viszont több helyen is találtunk homokkőből faragott kváderkő-töredékeket Feltehető, hogy a falakat ezekből építették, esetleg ezekkel burkolták.

A templom északi oldalfalának alapozási árka mellett, némi omladékot is leltünk, ennek bontása során egy vállába kovácsolt fülű, rézdrót berakásos kengyel, valamint egy Salamon király (1063-1074) által veretett ezüst denár látott napvilágot. Nemcsak az érem, hanem az analógiái alapján a 11. század második felére keltezhető kengyel is azt bizonyítja, hogy a templom ebben az időben már fennállt.

Templomunk legközelebbi párhuzamait azokban az épületekben lelhetjük fel, amelyek korai megyeszékhelyeinken, és esperesi központjainkban álltak. Noha alaprajzuk több kisebb részletben eltér, méretük olyannyira egységes képet mutat, hogy azt a korszak rangban középszintű egyházaira jellemzőnek tekinthetjük.

A fentiek értelmében valószínűnek látszik, hogy a borsodi vár belsejében napvilágot látott templom a megye egyházi vezetését ellátó esperes székhelye lehetett. Erre nemcsak helyzetéből, hanem az esperesi templomokkal egyező méreteiből is következtethetünk. De ezt bizonyítja a templom körüli temető hiánya is. Mindezideig nem volt régészeti nyoma annak a feltételezésnek, miszerint az egyházszerzés során az ispáni székhelyek mellett létrejött megyésegyházak, ecclesia parochialisok, és a megyeszékhely lakóinak lelki gondozását ellátó ecclesia baptismalisok feladatköre elvált volna. Borsodon azonban ezt több adat is bizonyítja. Az esperesi templom mellett sikerült ugyanis feltárnunk egy másik templomot is. Ennek maradványaira a vár sáncain kívül bukkantunk rá.

A vár sáncától délnyugatra, 100 méterre elhelyezkedő kisebb dombon, egy mai formájában a 18. század végén épült templom áll. Arra, hogy e templomnak Árpád-kori előzménye is lehetett, már az 1926-os ásatás eredményei is utaltak. Az általunk végzett feltárás pedig egyértelműen bebizonyította, hogy itt egy korai templom állt, amelynek részleteit a református templom tornyának északi oldalán láttak napvilágot. E templomnak csak kis szakaszát, északi falát, északnyugati sarkát tudtuk feltárni. A többi részlete a barokk templom alatt helyezkedik el. Sorsát az írásos forrásokban fellelhető meglehetősen szórványos adatok alapján követhetjük nyomon. Az 1334-es oklevélből kitűnik, hogy védőszentje Szent Lőrinc volt.

Az Árpád-kori kőtemplom a 16. század végén pusztulhatott el, amikor a török támadások következtében falu is lakatlanná vált.

Az előkerült templom körül nagykiterjedésű temető helyezkedik el. Sírjai közül 77-et bontottunk ki. Így a temető teljes kiterjedését nem tudtuk meghatározni. Mindössze az látszik bizonyosnak, hogy hosszú időn, mintegy hét évszázadon keresztül temetkeztek ide. A feltárt temetőrészletben koporsó-famaradványokat nem találtunk. Jól meg lehetett viszont figyelni, hogy a halottak egy részét lepelbe csavarva temették el.

A sírok megközelítően kelet-nyugati tájolásúak volta, ezzel ellentétes fektetés nem fordult elő. A csontvázak többsége háton fekvő, nyújtott helyzetű volt. A feltárt temetőrészletben meglehetősen sok babonás szokásra utaló jelenséget tudtunk megfigyelni (hasra fektetés, öv megoldása, éles vastárgy sírba helyezése). E cselekedetek közös mozgatórugója a hazajáró, vámpírrá váló halottól való félelem.

A kibontott 77 sírból 14-ben találtunk különféle tárgyakat. Ezek, leszámítva egy nagyméretű vaskést, mind viseleti tárgyak, hajkarikák, övcsatok voltak. Szórványként előkerültek még durván megmunkált sírkövek, valamint egy II. Béla király (1131-1141) által veretett denár is.

A temető leletei kivétel nélkül Árpád-koriak, a hajkarikákat a 11-13. század közé keltezhetjük. A temető egyik legkorábbi lelete a 67. sírban napvilágot látott nielló díszed, líra alakú bronz csat. A típusról Németh Péter, és nyomában a korábbi kutatás úgy vélekedett, hogy Baltikumi eredetű, és egy, a fejedelmi udvarban szolgáló rusz-varég eredetű harcoshoz köthető, annak személyes tulajdonaként került a 10. században a Kárpát-medencébe. A csatok párhuzamait összegyűjtve azonban megállapíthatjuk, hogy a hasonló jellegű darabokat a 11. század második felében, a 12. század elején használták. Feltehető tehát, hogy a magyarországi darabok sem korábbiak ezeknél. A baltikumi eredetnél pedig sokkal valószínűbb, hogy steppei, esetleg besenyő körből származnak. Az is elképzelhető azonban, hogy kereskedelmi árúként kerültek Európa egymástól igen távoli vidékeire.

A feltárt temetőrészletből 101 egyénhez tartozó csontmaradványt gyűjtöttünk össze. A népesség tisztán europid jellegű, és nem különbözik az Északi-középhegység Árpád-kori lakóitól. Az egyetlen kivétel a 67. sírban nyugvó, a nielló díszes líra alakú bronz csattal eltemetett férfi volt. Ez embertani szempontból jelentősen különbözik a többi férfitől, idegen, keleti eredete valószínűsíthető. A csontanyag vizsgálata során több olyan csonttörést tudtak regisztrálni, amelyek leggyakrabban a fejre mért ütések elhárítása során keletkezhetnek. Feltehető tehát, hogy a temetőben elhantoltak nem élhettek békés körülmények között. A nemek kiegyenlített aránya, és a felnőttekkel csaknem azonos számú gyermeksír egyértelműen arra mutat, hogy itt nem egy túlnyomórészt férfiakból álló, katonai kísérettel, helyőrséggel, hanem

családi kötelékben élő népcsoporttal állunk szemben. Hogy azonban ez a népesség katonáskodott is, azt jól mutatják a sérüléseik.

Nem kétséges tehát, hogy a borsodi vár sáncán kívüli templom a várnépeké volt, a körülötte elhelyezkedő temető idáig feltárt sírjaiban pedig ők és családtagjaik nyugodhattak. Ezt nemcsak az antropológiai vizsgálat fentebb idézett megállapításai, hanem az a tény is bizonyítja, hogy ugyanebben az időben, e templom körüli temető mellett létezett a helyi közösségnek egy másik temetője is. A feltárt templom- és temetőrészlettől mintegy 500 méterre délkeletre ugyanis két ezüst bordázott S-végű hajkarika és egy elkalapált végű, három ezüst szálból sodrott gyűrű látott napvilágot. Ezeket a leleteket jelenlegi tudásunk szerint a 11. század végénél korábbra nem keltezhetjük. S mivel a templom körüli temető legkorábbi leletei is ebből az időszakból valók, nem gondolhatunk másra, minthogy Borsodon a templom körüli, és soros temetőt a 11. század végén legalábbis egy ideig, párhuzamosan használták. Az újabb kutatások rávilágítottak, hogy nem Borsod az egyetlen olyan hely, ahol a két temetőtípus egymás mellett létezett. De esetünkben nem igazolódott be az a feltevés sem, amely szerint a központokban minden bizonnyal már a 10. század végén sem csak az előkelők, hanem a szolgák, és a szegényebb néprétegek sem temetkeztek pogány módra. Sokkal valószínűbb Györffy György elképzelése, amely szerint „A harcos jobbágyok mint a köznéptől idegen elnyomók nem temetkezhetek a helyi közösség pogány rítusokat őrző temetőjébe. Mint a keresztény rend bevezetésének ”rendőrei” igen korán keresztény módon kellett temetkezniük. Valószínűleg velük indult a templom melletti ló nélküli temetkezés.” Igaz, hogy Borsodon ez a Györffy által föltételezettnek egy évszázaddal később történt.

Hogy a borsodi ispánsági várban éltek idegen eredetű, nagy valószínűséggel besenyő népelemek, azt a líra alakú csattal, és viselőjével kapcsolatos észrevételeinken kívül további két tárgy is bizonyítja. Ezek egyike az esperesi templom mellett lelt kengyel. E vállába kovácsolt fülű kengyeltípus eredete Közép-Ázsiában kereshető. Kelet-Európában ez a forma a 11. századig ismeretlen volt. Ez az úgynevezett „besenyő-úz, csornije klobuki” típus. A magyarországi régészeti anyagban való első feltűnésük - a történeti adatokat figyelembe véve - minden bizonnyal a besenyők megtelepedéséhez köthető.

A másik tárgy egy csukló nélküli, merev szájvasú, úgynevezett rúdzabla. A típus kialakulása a 10-11. századra tehető, elterjedését egyértelműen besenyőkhöz, úzokhoz, illetve a fekete süveges csoporthoz kötötte az orosz kutatás. A kengyel és a zabla besenyőkhöz való kötését nemcsak a tipológiai megfontolások és a leletek kora, hanem az is indokolja, hogy Borsod vár körül feltétlenül számolhatunk besenyő népelemek megtelepedésével. Ezt a vár közelében, tőle északra és délre mind a mai napig megtalálható két Besenyő nevű falu is bizonyítja. A kutatók egyöntetű véleménye szerint a helynévadásnak ez a formája a magyar

környezetbe került, szigetszerűen létrejövő besenyő településekre utal, amelyeknek egy része, különösen az ispáni várak közelében található falvak, az államalapítás során keletkezettek.

A besenyők Magyarországi betelepedésének legnagyobb hullámát 1055 utánra tehetjük. Mindez nagyon valószínűvé teszi, hogy a borsodi vár jobbágysai között a 11. század végén frissen beköltözött besenyő harcosok is voltak.

A borsodi ispáni várban, illetve a sáncain kívül feltárt templomot Borsod megye két legkorábbi egyházának tekinthetjük. Az előkerült leletek egyértelműen azt bizonyítják, hogy a 11. század végén már mindkettő fennállt, és feladatkörük jól elkülönült. A rendelkezésünkre álló adatok szerint, több más ispáni központhoz hasonlóan Borsodon is volt esperesi székhely, amely az egri egyházmegyéhez tartozott. Esperesét először 1245-ben említik.

A borsodi ispánsági székhely templomainak vizsgálata részben igazolta, részben megcáfolta a korábbi feltételezéseket. Megerősítést nyert, hogy az esperesi templomok magukban az ispáni várakban, nem pedig azon kívül helyezkednek el. Az esperesi templomok körül feltárt temetők azt bizonyítják, hogy e korai egyházi központok sok esetben plébániai funkciót is betöltöttek, a feladatkörök korántsem váltak el oly egyértelműen, mint ahogyan feltételeztük. Úgy tűnik, hogy az esperesi templomok csak abban az esetben lehettek valóban ecclesia parochialisok, vagyis a térítést, egyházszervezést, és felügyeletet ellátó megyésegyházak, ha az ispáni székhelyen velük párhuzamosan már fennállt egy másik, a vár, illetve a váralja település népeinek lelki gondozását ellátó ecclesia baptismalis is.

A borsodi várról, mint láttuk, igen kevés írásos adattal rendelkezünk. 1332-ben Borsod falu magánkézre kerülése után a várról többé nem szólnak forrásaink. Annál meglepőbb tehát, hogy a 16. század második felében Borsod ismét várként jelent meg. Borovszky Samu Borsod megye monográfiájában a következőket írta: „A mint a török beütések gyakoriakká váltak, a vármegye területén megszorodott a kastélyok száma is. Az 1550-es évek derekán az ő Borsod vár romjainak helyén Bebek Ferencz építtetett kastélyt, de ezt Balassa Zsigmond bevette s fölégette.” A borsodi castellumról egy 1568-ban kelt tanúkihallgatási jegyzőkönyvből értesülünk. A castellum felégetéséről szóló híradás azonban tévedésnek bizonyult, amelyet maga Borovszky indította el. Az eredeti tanúkihallgatási jegyzőkönyvből ugyanis kitűnik, hogy az ostrom során nem a castellumot, hanem az alatta elhelyezkedő a malmot gyújtották fel.

Borovszky tévedése természetesen nem jelenti azt, hogy kételkednünk kell a tanúkihallgatási jegyzőkönyvben elmondottak hitelességében is. Már csak azért sem, mert 1992-1994 között a vár északnyugati oldalán, közvetlenül a sánc mellett, illetve részben a leomlott sánc alatt feltártuk ennek az épületnek több maradványát. Az alapozásmaradványon egy I. Ferdinánd által 1544-ben Körmöcbányán veretett denárt, közelében pedig egy köpűs szárú zablát leletünk, amelyet ugyanerre az időre keltezhetünk. A castellum felszereléséhez tarozhatott az a későközépkori leletanyag is, amelyet a várban több helyen szórványként leltünk. A castellum

építési idejére csak a régészeti leletek és a történeti adatok összevetéséből következtethetünk.

Az alapozáson talált érem 1544-es dátuma a terminus port quem, ennél korábban nem épülhetett. Ante quem-ként pedig Bebek Ferenc halálának időpontját vehetjük, amely 1558-ban következett be. Még tovább szűkíthetjük ezt az időtartamot, ha meggondoljuk, hogy Fülek elvesztése, 1554 után Bebek Ferenc ismét a Szapolyai párt híve lett, érdeklődése Erdély felé fordult. Lengyelországban, Erdélyben, Isztambulban járt, így feltehetőleg keveset tartózkodott Borsod megyei birtokain. Valószínűnek tarthatjuk tehát, hogy a borsodi castellum 1544 és 1554 között épülhetett. 1568 után a castellumról nem hallunk többé. Ám a II. József-kori ország leírás megemlíti, hogy a falu határában egy domb található, amelyen egy valamikori kastély állt.

A borsodi várnak fontos szerepet tulajdonít a Bocskai szabadságharcban Négyesi Lajos. Bocskai és Basta levelei alapján az 1604. november 25-28. között lezajlott edelényi csatát a Ládbesenyő és Borsodvár közötti terepszakaszra helyezi. Úgy véli, hogy a csatáról fennmaradt, Wilhelm Peter Zimmermann által készített rézkarc hitelesen ábrázolja a csata helyszínét. Az árokkal és sánccal körülvett települést a borsodi földvárral azonosítja.

A vár egy 1708-as iratban szerepel újra. Ekkor már semmiféle középkori épület nem állt a váron, s megkezdődött az a folyamat, amelynek során a falu ide is felkúszott, és a várat házhelyekként kezdte hasznosítani. Ezt jól mutatja egy, a 18. század végén készült térkép is, amelyen már több ház is ábrázoltak a vár területén. Különösen érdekes, hogy a sáncokból ekkorra már csak annyi maradt meg, mint amennyit napjainkban is láthatunk. A sánc nagy részét tehát nem az újkorban, a falu betelepülésével, hanem valószínűleg a castellummal, illetve a faluval együtt a török kori harcok idején pusztították el.

Irodalom

ABRAMEK 1980

Abramek, Bogusław: Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Masłowicach, woj. Sieradz. Sprawozdania Archeologiczne XXXII. (1980) 227-247.

ALIKOVA 1948

Alikova, A. E.: Kulikovszkij mogilnyik. Szovjetszkaja Archeologija X. (1948). 271-290.

ALTMANN 1973

Altman Júlia: Előzetes jelentés a nyéki faluásatásról. Vorbericht über die Ausgrabung des Dorfes Nyék- BudRég. XXIII. (1973.) 219-228.

ANJOU-KORI 1878-1920.

Anjou-kori okmánytár. Codex Diplomaticus Hungaricus Andagavensis. Szerkesztette: Nagy Iván-Tasnádi Nagy Gyula I-VII. Budapest 1878-1920. I. 3403

ANONYMUS 1977

Anonymus: Gesta Hungarorum Budapest 1977.

ARTAMONOVA 1963

Artamonova, O. A: Mogilnyik Szarkela-Beloj Vezsi. MIA 109. 9-215. 1963.

ASZT 2006

Aszt Ágnes: „Markalf hazája...”Újabb régészeti kutatások a mosoni ispánsági központban. „Markalfs Heimat” Neue Archäologische Forschungen in Zeitrum der Mosoner Gespanschaft. Arrabona 44/1. (2006.) 9-40.

BAKAY 1975

Bakay Kornél: Második jelentés a somogyvári bencés apátság feltárásáról (1974-75.). Zweiter Bericht über die Freilegung der Benediktinerabtei von Somogyvári n der Jahren 1974-75. SMMK 2 (1975) 191-207.

BAKAY 1978

Bakay Kornél: Honfoglalás és államalapítás-kori temetők az Ipoly mentén. Gräberfelder an der Eipel aus der Zeit der Ungarischen Landnahme und Staatsgründung StudCom 6. (1978)

BAKAY 1989

Bakay Kornél: Feltárul a múlt? A múlt jövője. Budapest 1989.

BAKÓ 1967

Bakó Ferenc: A faépítkezés emlékei Heves megyében. Alte Holzbaueten im Komitat Heves. Az Egri Múzeum Évkönyve V. (1967.) 161-240.

BALASSA 1974

Balassa Iván: Mivel járulhat hozzá a néprajztudomány a honfoglaló magyarság életmódjának kutatásához? Etnographia 85. (1974.) 575-585.

BALASSA 1994

Balassa Iván: A magyar öldművelés emlékei a 9-10. századból. In: A honfoglalásról sok szemmel I. Honfoglalás és régészet. Főszerkesztő: Györffy György, szerkesztette: Kovács László 235-247.

BALOG 1927

Balog Albin: Az esztergomi múzeum bélyeges agyagedényeiről. ArchÉrt. 41 (1927) 209-217.

BALOG 1999

Balogh Csilla: 8-9. századi település Kiskunfélegyháza határában. Régészeti topográfiai adatok az avar kori településtörténethez. I. In: A népvándorlaskor fiatal kutatóinak 8. találkozójának előadásai. Veszprém 111-125. (1999)

BALOG 1935

Balogh Ilona: Magyar fatornyok. Néprajzi Füzetek 1. Budapest 1935. 39-47.

BALOG 1980

Balogh István: Adatok az alföldi faépítkezés történetéhez (Reformárus fatemplomok,-tornyok és -haranglábak a Tiszántúlon a XVIII. században). In: Építés-építészettudomány XII. 1-4. 1980. 87-114

BARABÁS 1970

Barabás Jenő: A lakóház füstelenítéséről. Über das Abrauchen des Wohnhauses im Ungarischen Spachgebiet. Etnographia LXXXI. (1970) 276-287.

BARAN 1986

Arkeologija Ukrainzskoj SSZr. III. Ranneszlavjanszkij i drevnyerusszkij periodi red. V. D. Baran Kiev 1986.

BARANOV 1990

Baranov, Igor A.: Die Keramik der Saltovo-Makaki-Kultur in der Krim. In: Die Keramik der saltovo-Majaki Kultur und ihrer Varianten. VAH III. 23-47. (1990)

BARÁZ 1997

Baráz Csaba: Bartalos Gyula (1839-1923) régészeti-történeti kutatásai. Archäologische und historische Forschungen von Gyula Bartalos (1839-1923). Agria XXXIII. (1997.) 177-249.

BARTALOS 1886-1900

Bartalos Gyula: Hazánk ősi honvédelmének tanulmánya 1886-tól 1900-ig teljesített feljárásaim és mások szavahihető följegyzése nyomán. Kézirat OSZK Kézirattár Fol. Hung. 2446.

BARTALOS 1899

Bartalos Gyula: Honfoglaláskori s egyéb régiségleletek Egerben és vidékén. ArchÉrt 19. (1899) 353-360.

BARTHA 1968

Bartha Antal: A IX-X. századi magyar társadalom Budapest 1968.

BARTHA 1969

Bartha Antal: Gazdaságtörténet és szavak. Magyar Nyelv LXV. (1969) 14-25.

BARTHA 1991

Bartha Antal: A kelet-európai sztyepén élő magyarság eszközkultúrája. Népi kultúra-népi társadalom XVI. (1991.) 91-105.

BARTYS 1933-36

Bartys, Jan: Wczesnohistoryczne cmentarzysko szkieletowe we wsi Samborzec, w Sandomierskim. Przegląd Archeologiczny V. (1933-36) 171-181.

BAXA 1983

Baxa, Peter: Vyskum v historickom jadre Bratislavy. AVANS 1982 (1983) 47-49.

BÁLINT 1989

Bálint Csanád: Die Archäologie der Steppe. Wien-Köln, 1989

BÁLINT 1991a

Bálint Csanád: Die Spätavarenzeitliche Siedlung von Eperjes (Kom. Csongrád). VAH 1991

BÁLINT 1991b

Bálint Csanád: Südungarn im 10. Jahrhundert. Budapest 1991.

BÁLINT 2004

Bálint Csanád: A Mediterráneum és a Kárpát-medence kapcsolatai a kora középkori régészet szempontjából. In: Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. MHB XIV. Budapest (2004)

BÁLINT 2003

Bálint Marianna: Cölöpszervezetes faház a Kiszombor-Nagyszentmiklósi úti Árpád-kori településen. Ein Holzhaus mit Pfostenkonstruktion in der Arpadenzeitlichen Siedlung von Kiszombor-Nagyszentmiklósi Straße. MFMÉ StudArch. IX. 333-338. (2003)

BÁLINT 1977

Bálint Sándor: Ünnepi kalendárium Budapest 1977. Forschungen von Gyula Bartalos (1839-1923). Agria XXXIII. (1997) 177-251.

BARAN 1986

Archeologija Ukrainzkij SSZr. III. Ranneszlavjanskij i drevnyerusszkij periodi. Red: Baran, V. D. Kiev, 1986

BÁRDOS 1978

Bárdos Edit: Középkori templom és temető Kaposvár határában. Medieval church and a cemetery on the confines of Kaposvár. SMMK 3. (1978) 187-234.

BÁRDOS 1987

Bárdos Edith: Középkori templom és temető Kaposvár határában II. Medieval church and cemetery in the vicinity of Kaposvár: Part II. SMMK 8. (1987) 5-82.

BÁTKY 1930

Bátky Zsigmond: Magyar tűzhelyek és háztípusok. Néprajzi Értesítő XXII. (1930.) 113-137.

BELLON 1981

Bellon Tibor: A köles termesztése és keleti párhuzamai. Ethnographia XCII. (1981) 2-3. 233-259.

BENDA 1982

Magyarország történeti kronológiája II. 1526-1848. Főszerkesztő: Benda Kálmán

BENDE-LŐRINCZY 1997

Bende Livia -Lőrinczy Gábor: A szegvár oromdűlői 10-11. századi temető. Das Gräberfeld von Szegvár-Oromdülő aus dem 10. bis 11. Jarhhundert. MFMÉ StudArch. III. (1997) 201-242.

BENKŐ 2000

Benkő Elek: Kolozsvár. In: In: Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok. Szerkesztő: Alfried Wiczorek és Hans-Martin Hinz. Stuttgart 2000.

BENKŐ -UGHY 1984.

Benkő Elek-Ughy István: Székelykeresztúri kályhacsempék Bukarest 1984.

BENKŐ 1970

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára Főszerkesztő: Benkő Lóránd 2. kötet Budapest 1970.

BENKŐ 2003.

Benkő Loránd: Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről. Budapest 2003.

BENKŐ 1998

Benkő Mihály: Nomád világ belső-Ázsiában. (Látogatóban őseinknél). Nomad Life in Central-Asia.(Visit at our Ancestors) Budapest, 1998

BERANOVÁ 1957

Beranová, Magdalena: Slovanské žňové nástroje v 6-12. století. Památky Archeologické XLVIII. (1957) 99-116.

BEREZOVEC 1963

Berezovec, D. T: Poszelenyija ulicsej na r. Tjaszminye. MIA 108. (1963). 145-209.

BERNERT-KUSTÁR-SZIKOSSY 2001

Bernert Zsolt-Kustár Ágnes-Szikossy Ildikó: Az Edelény-Borsod református templom körüli temető embertani vizsgálata. WMMÉ XXIII. (2001) 295-320.

BERNERT-KUSTÁR 2005

Bernert Zsolt-Kustár Ágnes: A borsodi várnépek temetőjének embertani adatai. Anthropological data of the population of the Borsod castle. In: In: A középkori templom körüli temetők kutatása. OH VI. Budapest 2005. Szerkesztette: Ritoók Ágnes -Simonyi Erika 141-149.

BESSENYEI 1998

Bessenyei József: Diósgyőr birtoklástörténete 1522–1702. In: Miskolc története. II. 1526–1702. Főszerk. Dobrossy István. Miskolc 1998. 53–89.

BIKINY 1994

Bikiny, Veszna: Szredovekovna keramika Beograda. Beograd, 1994

BŁONSKI 2000

Błonski, Mariusz: Średniowieczne ostrogi z Grodziska na Zawodziu w Kaliszu. Archeologia Polski XLV. 2000. 1-2. 53-91.

BOBRINSZKIJ 1884-1901

Bobrinszkij, Alekszej: Kurgani i szlucsajnija arheologicsesszkaja nahodkmesztecskaja Szmeli. 2-3. 1884-1901. Sz.Peterburg

BODNÁR 1999

Bodnár Mónika: Felső-Bódva-völgye lakosságának etnikai és vallási összetétele. Die ethnische undkonfessionelle Zusammensetzung der Bevölkerung des oberen Bódva-Tals. In: Tanulmányok a Bódva-völgye múltjából. Szerkesztette: Bodnár Mónika-Rémiás Tibor Putnok 1999. 449-457.

BODNÁR 2003

Bodnár Tamás: Borsod megyei prédikátorok az 1576-1652 közötti tizedjegyzékek alapján. Die Prediger vom Komitat Borsod auf Grund der Listen über die Kirchensteuer zwischen 1576-1652. HOMÉvk. XLII. (2003) 597-622.

BOHÁČOVÁ 2000

Boháčová, Ivana: Der Depotfund von Saaz (Žatec). In: Europas Mitte um 1000. Hrsg. Alfried Wiczorek und Hans-Martin Hinz Stuttgart 2000. Katalog 261-273.

BÓNA 1957

Bóna István: Az úrbőpusztai avar temető. Le cimetière avar de Úrbőpuszta. ArchÉrt 84. (1957). 155-174.

BÓNA 1973

Bóna István: VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban. Fontes ArchHung Budapest 1973

BÓNA 1978

Bóna István: Arpadezetliche Kirche und Kirchhof im südlichen Stadtgebiet von Dunaújváros. Alba Regia 16 (1978) 99-57.

BÓNA 1986

Bóna István: Dáciától Erdőelvéig. In: Erdély története. Főszerkeztő: Köpeczi Béla, szerkesztette: Makkai László-Mócsy András I. Budapest 1986. 106-334.

BÓNA 1988

Bóna István: Vázlat a lakóházak történetéről a Kárpát-medencében *Ethnographia* (1988) 3-4. szám 401-411.

BÓNA 1995

Bóna István: Az Árpádok korai váraitól. Debrecen 1995.

BÓNA 1998

Bóna István: Az Árpádok korai várai. Debrecen 1998.

BÓNA 2000

Bóna István: A magyarok és Európa a 9-10. században. *História Könyvtár Monográfiák* 12. Budapest 2000

BÓNISNÉ WALLON-HENSZLMANN 1969

Bónisné Wallon Emma-Henszlmann Lilla: *Acta Cassae Parochorum. Egri Egyházmegye 1733-1779.* 1-2. Budapest 1969.

BOROSY 1983

Borosy András: A királyi várispánságok hadakozó népei Magyarországon a tatárjárás előtt. *Die Kriegerische Volkselemente der Königlichen Gespanschaften in Ungarn vor dem Taterensturm. Hadtörténelmi Közlemények* XXX/1. (1983) 3-24.

BOROVSZKY 1909.

Borovszky Samu: Borsod vármegye története. Magyarország vármegyéi és városai. Szerkesztette: Borovszky Samu- Sziklai János Budapest 1909.

BOULICHOV 1900

Boulichov, N: *Fouilles de la Roussie centrale. Kourgans et gorodietz. Recherches archéologiques sur la ligne de partage des eaux de la Volga et du Dnieper.* 1900. Moskva.

BRATHER 2000

Brather, Sebastian: A nyugati szlávok kerámiája a korai és érett középkorban. In: *Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok.* Szerkesztő: Alfried Wiczorek és Hans-Martin Hinz. Stuttgart 2000. 75-77.

BŘEZINOVA 1997

Březinova, Helena: *Doklady textilní výroby v 6-12. století na území Čech, Moravy a Slovenska. Památky Archeologické.* LXXXVIII (1997) 2. 124-179.

B. SZABÓ 2007

B. Szabó János: A tatárjárás. A mongol hódítás és Magyarország. Budapest 2007.

BUDAI 1864

Budai Ferencz: *Polgári lexicon* Pest 1864.

BUZÁS 2006

Buzás Gergely: 11. századi ispáni várainkról. Über die Gespanschaftsburgen Ungars im 11. Jahrhundert. „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Budapest 2006. 43-55.

ČAPLOVIČ 1987

Čaplovič, Dusan: New Facts about the development of medieval rural house in East Slovakia. SlovArch XXXV. (1987.) 7-18.

ČEBOTARENKO 1990

Čebotarenko, Georgij F: Die Keramik des mittleren und südlichen Dnestr-Prut-Gebietes im 8-12. Jh. VAH III. (1990) 47-77.

CECH 1991

Cech, Brigitte: Die keramischen Funde der slawischen Wallanlage in Thunau am Kamp (NÖ) (Ein Beitrag zur Gliederung slawischer Keramik). Zalai Múzeum 3. 57-73. (1991)

CENNERNÉ WILHELB 1957

Cennerné Wilhelb Gizella: Wilhelm Peter Zimmermann magyar vonatkozású rézkarc-sorozatai. Die Radierungen von Wilhelm Peter Zimmerman aus den Türkenkriegen in der Wende des XVI-XVII. Jahrhunderts. FolArch IX. (1957) 187-203.

CLEVE 1929

Cleve, Nils: Jüngereisenzeitliche Funde von der Insel Berezan. Eurasia Septentrionalis Antiqua IV. Helsinki (1929) 250-262.

COSMA 2002

Cosma, Călin: Vestul și Nord-Vestul României în Secolele VIII-X. D. H. Cluj-Napoca, 2002.

CSALOGOVICS 1935

Csalogovits József: Népi építkezés emlékei a tolnamegyei Sárközben Néprajzi Értesítő 27. (1935.) 1-10.

CSÁNKI 1890

Csánki Dezső: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. Budapest 1890.

CSORBA 1990

Borsod vármegye katonai leírása (1780-as évek). Szerkesztette: Csorba Csaba. Miskolc 1990.

CSORBA 1996.

Csorba Csaba: Árpád örökében. Új képes történelem Budapest 1996.

CSŐRE 1975

Csőre Pál: Adatok a középkori fakitermelés történetéhez Magyarországon. In: Az erdőgazdálkodás története Magyarországon. Szerkesztette: Kolossváry Szabolcsné Budapest 1975. 88-107.

CS. SÓS-PARÁDI 1971

Cs. Sós Ágnes- Parádi Nándor: A csátaljai Árpád-kori temető és település.- Árpáadian Period and Settlement at Csátalja. FolArch 22. 105-143. (1971)

CSUPOR -RÉKAI 2003

Csupor István-Rékai Miklós: A vajköpülő. The Butter Churn. A Néprajzi Múzeum Tárgykatalógusai 8. Budapest 2003.

DIENES 2001a

Református egyházlátogatási jegyzőkönyvek 16-17. század. Szerkesztette: Dienes Dénes Budapest 2001.

DIENES 2001b

Isten anyaszentegyházának emlékeztire... Református egyházlátogatás a Borsod-Gömör-Kishonti egyházmegyében 1753-1759, 1764. Acta Palatina VIII. Sárospatak 2001. Szerkesztette: Dienes Dénes

DIENES 2003

Református egyházlátogatás a Borsod-Gömör-Kishonti Egyházmegyében 1665, 1668, 1669. Szerkesztette: Dienes Dénes Sárospatak 2003.

DIENES 1966

Dienes István: A honfoglaló magyarok lószerszámának néhány tanulsága. Quelques enseignements tirés de l'harnachement des hongrois conquérants. ArchÉrt 93. (1966.) 208-235.

DONAT 2000

Donat, Peter: Mecklenburg In: In: Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok. Szerkesztő: Alfried Wieczorek és Hans-Martin Hinz. Stuttgart 2000. 415-416.

DONCSEVA-PETKOVA 1977

Doncseva-Petkova, Ljudmila: B'lgarszkaja bitova keramika prez pannoto szrednovekobije. Szofia, 1977.

DONCSEVA-PETKOVA 1980

Doncseva-Petkova, Ljudmila: Znaci v' rhu arheologicseszki pametnyici otszrednovekovna B'lgarija VII-X. vek. Szofia, 1980

DONČEVA-PETKOVA 1990

Dončeva-Petkova, Ljudmilla: Mittelalterliche Tonkessel aus Bulgarien. VAH III. (1990.) 101-113.

DOVZSEKOK-KUCSERA-SZMILENKO 1975

Arheologija Ukranszkoj RSZR. III. Rannoszlovjaskij ta davnoruszkij period. Szerkesztette: Dovzsenok V. I.-Kucsera M. P.- Szmilenko A. T. Kiiv 1975.

DÖMÖTÖR 1981

Dömötör Tekla: A magyar nép hiedelemvilága Budapest 1981.

ECSEDI 1931

Ecsedi István: Középkori gazdasági eszközök a debreceni Szepes pusztán. Néprajzi Értesítő 23. (1931.) 74-76.

ECSEDI-SŐREGI 1931

Dr. Ecsedi István- Dr. Sőregi János: jelentés Debrecen szabad királyi város Déri-Múzeumának 1930. évi működéséről. Debrecen 1931.

FEDOROV-DAVIDOV 1966

Fedorov-Davidov, German Alekszeevics: Kocsevní Vostocnoj Evropi pod vlastju zolotoordinszkij hanov. Moszkva 1966.

FEDOROV-DAVIDOV-KHLEDNYIKOVA-KHAKIMZJANOV 1996

Gorod Bolgar. Szerkesztette: Fedorov-Davidov, German Alekszeevics - Khlednyikova, T. A.- Khakimzjanov, F. Sz. Kazan 1996.

FEJÉR 1829

Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Georgii Fejér. Budae 1829.

FELD-CABELLO 1980

Feld István-Juan Cabello: A füzéri vár. Die Burg Füzér. Borsodi Kismonográfiák 11. Miskolc 1980.

FÉNYES 1851

Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára I. Pesten 1851.

FISCHL 1995

Fischl Klára: Előzetes jelentés a Csörsz-árok kutatásáról Csincsén. -Vorbericht über die Forschung des Csörsz Grabens bei Csincse. SMMK 11. (1995.) 33-38.

FLORESCU-FLORESCU-DIACONU 1958

Florescu, Gr. – Florescu, R. și. Diaconu, P: Capadiva. Bukarest 1958.

FODOR 1975

Fodor István: Cserépüstjeink származása. On the origins of clay kettles from Hungary. ArchÉrt 102. 1975. 250-266.

FODOR 1976

Fodor István: Az osztrogoszsi lelet. Der Spätnomadische Grabfund von Ostrogoshsh. Cumania 4 (1976) 255-264.

FODOR 1977

Fodor István: Der Ursprung der in Ungarn gefundenen Tonkessel. ActaArchHung 29. (1977.) 323-349.

FODOR 1981

Fodor István: A magyarság Baltikumi és Skandináviai kapcsolatai a IX-XI. században.

(Régészeti leletek alapján). Verbindungen der Ungarn mit dem Baltikum und Skandinavien zwischen dem 9. und 11. Jahrhundert (Aufgrund der Bodenfunde). SZMMÉ 1981. 85-89.

FODOR 1983a

Fodor István: Régészeti adalékok lakáskultúránk történetéhez. Népi kultúra - Népi társadalom XIII. (1983) 81-118.

FODOR 1983b

Fodor István: Tárgytörténeti megjegyzések sarló szavunk eredetéről. Uralisztikai Tanulmányok Budapest 1983.

FODOR 1984

Fodor István: Kazárok, bolgárok, magyarok.(Szélgjegyzetek Peter B. Golden könyvéhez) Chasaren, Bulgaren, Ungarn. (Randbemerkungen zum Werk von P. B. Golden). ArchÉrt 111. (1984) 100-109.

FODOR 1989

Fodor István: Megjegyzések a középkori magyar lakóház fejlődéstörténetéhez. Anmerkungen zur Entwicklungsgeschichte des ungarischen Wohnhauses im Mittelalter 21-47. In: Népi építészet a Kárpát-medence Északkeleti térségében. Szerkesztette: Cseri Miklós- Balassa M. Iván- Viga Gyula Miskolc-Szentendre 1989.

FODOR 1994

Fodor István: Árpád-kori boronaház nyomai Tiszaszigeten. Die Spuren eines Gebäudes mit Blockwerkgerüst aus der Árpádenzeit in Tiszasziget. in: A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Otto 60. születésnapjára. Szerkesztette: Lőrinczy Gábor Szeged 1994. 421-432.

FODOR 1996a

Fodor István: Sóshartyán-Murahegy. in: A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Szerk.: Fodor István- Révész László- Wolf Mária- M. Nepper Ibolya Budapest (1996) 406.

FODOR 1996b

Fodor István: Szabolcsveresmart. In: A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Szerkesztette: Fodor István-Révész László-Wolf Mária- M. Nepper Ibolya Budapest 1996. 173.

FODOR 1996c

Fodor István: Hitvilág és művészet. In: A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Szerkesztette: Fodor István-Révész László-Wolf Mária- M. Nepper Ibolya Budapest 1996. 31-36.

FODOR 2001

Fodor István: Az államalapítás korának hadserege. In: Az államalapítókról 2000-ben. A VII. Honvéd Emléknep és a Levéltári Napok makói előadásai. Makói Füzetek 98. Makó 2001.

FONT 1995

Font Márta: Oroszország, Ukrajna, Rusz. Pécs 1995.

FRIESINGER 1975

Friesinger, Herwig: Die Befestigungsanlagen in Thunau. 5000 Jahre Siedlung im Garster Raum. Katalog. Eggenburg, 1975.

FRISNYÁK 2002

Frisnyák Sándor: Szendrő földrajzi képe. In: Szendrő monográfiája. Szerkesztette: Veres László-Viga Gyula Szendrő 2002. 7-23.

FÜGEDI 1977

Fügedi Erik: Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon. Budapest 1977.

FÜGEDI 1981

Fügedi Erik: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Budapest 1981.

GALLINA-HAJDRIK 1998

Gallina Zsolt - Hajdrik Gábor: 10-11. századi temetőrészlet Homokmégy-Székesen. Der Friedhof des gemeinen Volkes aus dem 10-11. Jh. in Homokmégy-Székes. Cumania 15. 133-179. 1998.

GÁDOR 1980

Gádor Judit: Ausgrabung in der Erdburg von Abaújvár. Eine Kirche in der Gespanschaftsburg. Acta ArchHung 32. 443-454. 1980.

GÁDOR 1985

Gádor Judit: A Sály-latori nemzetségtípi központ kutatása. In: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű kutatásai. Szerkesztette: Fodor István-Selmeczi László Budapest 1985. 115-129.

GÁDOR 1987

Gádor Judit: Észrevételek az égett sáncok kérdéséhez a sály-latori vörös sánc ásatási eredményei alapján. In: Soproni Szemle 41. (1987.) 246-249.

GÁDOR 1988

Gádor Judit: Az abaújvári vár kutatása. Bölcsészdoktori disszertáció. Kézirat Budapest 1988.

GÁDOR-NOVÁKI 1980

Gádor Judit-Nováki Gyula: Az abaújvári földvár sánca. Rampart of the Abaújvár Earthen Fort. HOMÉvk XIX. (1980) 43-77.

GAŚSOWSKI 1969

Gaśowski, Jerzy: Materiały do osadnictwa wczesnośredniowiecznego Sandomierszczyzny. Materiały Wczesnośredniowieczne VI. 1969. 303-475.

GERE 2003

Gere László: Késő középkori és kora újkori fémleletek az ozorai várkastélyból.

Zusammenfassung OH IV.Szerkesztette: Feld István-Simonyi Erika Budapest 2003.

GEREVICH 1943

Gerevich László: A csuti középkori sírmező. BudRég XIII (1943). 103-167.

GEREVICH 1966

Gerevich László: A budai vár feltárása. Budapest 1966.

GIESLER 1981

Giesler, Jochen: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. Praehistorische Zeitschrift 56. (1981)

GINZDURG 1963

Ginzburg, V.V: Antropologicseskii szostav nacselenyija Szarkela-Beloi Vezsi i ego proiszkoszenyie MIA 109. 1963. 260-307.

GONCSAROV 1957

Goncsarov, V. K: Arheologicsni rozkopki v Kievi u 1955 r. Arheologija X. (1957.) Kiev 122-135.

GÖMÖRI 1984

Gömöri János: XI. századi temető Szakonyban. Ein Gräberfeld aus dem XI. Jh. in Szakony. ComArchHung 1984. 81-107

GÖMÖRI-MÁRTON-HERTELENDI-BENKŐ 1994

Gömöri János-Márton Péter-Hertelendi Ede-Benkő Lázár: Sopron és Darufalva (Drassburg) égett sáncainak kormeghatározása fizikai módszerekkel. Die Altersbestimmung der gebrannten Ödenburg und Drassburger Schanzen mit physischen Methoden. Arrabona 31-33. (1994.) 49-77.

GÖMÖRI 2002

Gömöri János: Castrum Supron Sopron vára az Árpád-korban. Die Burg von Sopron (Ödenburg) in der Árpádenzeit. Sopron 2002.

GRANASZTÓI 1980

Granasztói György: A középkori magyar város. Budapest 1980.

GREBE 2000

Grebe, Klaus: Brandenburg (Havel) In: Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok. Szerkesztő: Alfried Wiczorek és Hans-Martin Hinz. Stuttgart 2000. 168-170.

GRIGOROV 1999

Grigorov, Valeri: Odesite v sztarobulgarckata kultúra ha szever ot Dunav. Arheologija (Bulgár) 1999.

GRINMUTH-DALLMER 2000

Grinmuth-Dallmer, Eike: A nyugati szlávok települési régiói, települése és gazdasága Az Elba és az Odera között. In: Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok. Szerkesztő: Alfried Wieczorek és Hans-Martin Hinz. Stuttgart 2000. 64-67.

GRÓF 1989

Gróf Péter: Árpád-kori szabadban lévő kemencék Visegrád-Lepencén. In: Freien stehende Baköfen aus der Árpádenzeit in Visegrád-Lepence. In: Dunai Régészeti Közlemények. Budapest 1989. 57-67.

GUNDA 1941

Gunda Béla: A kereszt, mint mágikus jel az agyagedényeken. Ethnographia LII. (1941) 66-67.

GYÖRFFY 1959

Györffy György: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Budapest 1959.

GYÖRFFY 1963

Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Budapest 1963.

GYÖRFFY 1977

Györffy György: István király és műve. Budapest 1977.

GYÖRFFY 1990.

Györffy György: A magyarság keleti elemei. Budapest 1990.

H. GYÜRKI 1972

H. Gyürki Katalin: Buda településének kezdete a régészeti adatok alapján. Die Anfänge der Besiedlung von Buda, im Spiegel der Archäologischen Angaben ArchÉrt 99. (1972.) 33-47.

H. GYÜRKI 1989

H. Gyürki Katalin: Előzetes jelentés a "kánai apátság" kolostorának feltárásáról. Verbericht über die Erschliessung des Klosters der "Ablei von Kana". ArchÉrt 116. (1989.) 11-118.

HABOŠTIAK 1966

Haboštiak Alojz: Frühmittelalterliche Wallange und romanische Bauten in Biňa. VIIe Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques. Tchécoslovaquie Nitra 1966.

HABOŠTIAK 1985

Haboštiak Alojz: Stredoveka dedina na Slovensku. Bratislava 1985.

HADOBÁS 1999

Edelény és a Bódva völgye. Összeállította és szerkesztette: Hadobás Pál. Edelény 1999.

HAMPEL 1907

Hampel József: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről Budapest 1907.

HANULIAK 1994

Hanuliak, Milan: Malé Kosihy I. Pohrebisko z 10.-11. storočia. Materialia Archaeologica Slovaca XII. Nitra 1994.

HANULIAK.- KUZMA-ŠALKOVSKÝ 1993

Hanuliak Milan- Kuzma Ivan-Šalkovský Peter: Muzla-Cenkov I. Osídlenie z 9-12. storocia. Nitra
HATHÁZI 1990

Hatházi Gábor: Az Árpád-kori magyar hadszervezet nomád elemeinek kérdéséhez. in:
Hadtörténeti Közlemények 103. 22-60. 1990.

HATHÁZI 1996

Hatházi Gábor: A besenyő megtelepedés régészeti emlékei Fejér megyében. In: Savaria. Pars
Archaeologica 22/3 (1992-1995) 223-248. 1996.

HATHÁZI 2004

Hatházi Gábor: A kunok régészeti emlékei a Kelet-Dunántúlon. Die Archäologischen Funde und
Befunde der Kumanen im Osten Transdanubiens. OH V. Budapest 2004.

HAUG 1902

Haug Béla: A szegzárdi múzeum újabb szerzeményei. ArchÉrt 22. (1902). 364-370.

HENNING 1987

Henning, Joachim: Südosteurópa zwischen Antike und Mittelalter. Archäologische Beiträge zur
Landwirtschaft des 1. Jahrtausends u. Z. Berlin 1987.

HENSEL 1950

Hensel, Witold: Studia i Materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej. Poznań,
1950.

HENSEL 1960

Hensel, Witold: Najdawniejsze stolice Polski. Warszawa 1960.

HENSEL-BRONIEWSKA 1961

Hensel, Witold - Broniewska, Alekszandra: Starodawna Kruszwica. Wrocław 1961.

HENSEL 1966

Hensel, Witold: La naissance de la Pologne. Wrocław-Warszawa-Kraków 1966.

HEROLD 2004

Herold Hajnalka: Die frühmittelalterliche Siedlung von Örménykút 54. Teil I. VAH XIV.
(2004.)

HILCZERÓWNA 1956

Hilczerówna, Zofia: Chronologia ostróg z X do XIII Wieku. Wiadomości Archeologiczne XXIII.
(1956.) 203-207.

HOŁOWIŃSKA 1963

Hołowińska, Zofia: Uwagi o typologii i chronologii wczesnośredniowiecznych sprzączek
lirowatych na podstawie okazów znalezionych w Polsce. Archeologia Polski VIII. (1963.) 385-
394.

HOLL 1963

Holl Imre: Középkori cserépedények a budai várpalotából (XIII-XV. század). *Mittelalterliche Keramik aus dem Burgpalast von Buda* (13-15. Jahrhundert) *BudRég* 20. (1963) 383-394.

HOLL 2000

Holl, Imre: Funde aus dem Zisterzienserkloster von Pilis. *VAH XI*. Budapest 2000.

HOLL-PARÁDI 1982

Imre Holl-Nándor Parádi: Das Mittelalterliche Dorf Sarvaly. *FontesArchHung* Budapest 1982.

HOLUB 1938

Holub József: A királyi vármegyék eredete. II. Emlékkönyv Szent István halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerkesztette: Serédi Jusztinián. I-III. Budapest 1938. 71-106.

HOŁOWIŃSKA 1963

Hołowińska, Zofia: Uwagi o typologii i chronologii wczesnośredniowiecznych sprzączek lirowatych na podstawie okazów znalezionych w Polsce. *Archeologia Polski* VIII. (1963.) 385-394.

HOPPÁL-JANKOVICS-NAGY-SZEMADÁM 1997

Hoppál Mihály-Jankovics Marcel-Nagy A.-Szemadám György: *Jelképtár* Budapest, 1997.

HOREDT 1978

Horedt, Kurt: Bachteller und Tonkessel in Murești. *SlovArch* XXVI. 1. (1978.) 59-68.

HOREDT 1984

Horedt, Kurt: *Moresti*. Band 2. Bonn 1984.

HORVÁTH 1968

Horváth Béla: Árpád-kori faépítkezés nyomai Fonyód-Bélatelepen. Les vestiges d'une construction en bois de l'époque arpadienne à Fonyód-Bélatelep *FolArch* XIX. (1968.) 113-144.

HORVÁTH 2004

Horváth Ciprián: Lánccszerek a honfoglalás kori leletanyagban. Kettenschmucksachen in dem Landnahmezeitlichen Fundmaterial. *MFME StudArch* X. (2004.) 459-482.

HORVÁTH 1974-75

Horváth Ferenc: Szer plébániatemploma és a település középkori története. *MFME*. 1974-75/1. 343-374.

HORVÁTH 2001

Horváth Ferenc: A csengelei kunok ura és népe. Budapest 2001.

HORVÁTH 2002

Horváth Ferenc: Újabb kun vezéri sír leletei a Kiskunságból: Kiskunmajsza-Kuklis-tanya. Die Funde eines neuen kumanischen Führergrabes in Kleinkumanien: Kiskunmajsza-Kuklis-Gehöft. *MFME StudArch*. IX. (2002.) 369-381.

HORVÁTH 1997

Horváth A. László: Árpád-kori településnyomok Bak határában. *Árpádenzeitliche Siedlungsspuren in Bak*. Zalai Múzeum 8. (1997.) 161-176.

HÖLLRIGL 1930

Höllrigl József: Árpádkori keramikánk. *ArchÉrt* 44. (1930.) 142-170.

HÖLLRIGL 1932-33

Höllrigl József: Árpádkori keramikánk. *ArchÉrt* 46.(1932-33.) 85-100.

HRUBÝ 1957

Hrubý, Vilém: Slovanské kostrěně předměty a jejich výroba na Moravě *Památky Archeologické XLVIII.* (1957.) 118-213.

HRUBÝ 1965

Hrubý, Vilém: *Staré Město. Monumenta Archaeologica Praha.* Praha 1965.

H. SIMON 1996

H. Simon Katalin: Árpád-kori és késő középkori leletek Gellénháza-Városrét lelőhelyen. *Árpádenzeitliche und spätmittelalterliche Funde in Gellénháza-Városrét.* Zalai Múzeum 6. (1996). 197-220.

ILON 1996

Ilon Gábor: Újabb adatok a középkori Pápa történetéhez. Hanta X-XI. századi falu régészeti kutatásának eredményei. *Neuere archäologische Daten zur Geschte des mittelalterlichen Pápa.* *Acta Musei Papensis Pápai Múzeumi Értesítő* 6. (1996.) 297-317.

ILON 2002

Ilon Gábor: Előzetes beszámoló a szombathely-szentmártoni kora Árpád-kori temető feltárásáról. *Vorbericht über die Ausgrabung des früharpádenzeitlichen Gräberfeldes von Szombathely-Szentmárton.* In: *Központok és falvak a honfoglalás és kora Árpád-kori Magyarországon.* *Tatabányai Tudományos Füzetek* 6. Szerkesztette: Kissné Cseh Julianna Tatabánya 2002. 183-190.

IONITA 2005

Ionita, Adrian: *Spațiul dintre Carpații meridionali și Dunărea inferioară în secolele XI-XIII.* București 2005.

IGAZ-KRESZ 1965

Igaz Mária-Kresz Mária: A népi cserépedények szakterminológiája. *Fachausdrücke der Volkskeramik.* *Néprajzi Értesítő* 47. (1965.) 87-133.

IRÁSNÉ MELIS 2005

Írásné Melis Katalin: Adatok a Buda és Pest körüli 11-13. századi temetők régészeti kutatásához. *Data on the investigation of cemeteries of the 11th-13th centuries in the region of Buda and Pest.* In: *A középkori templom körüli temetők kutatása.* *OH VI.* Budapest 2005. Szerkesztette: Ritoók Ágnes -Simonyi Erika 77-76.

ISTVÁNOVITS 2003

Istvánovits Eszter: A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga. Das landnahme-und arpadenzeitliche Nachlassmaterial des Rétköz. Nyíregyháza 2003.

IVANCSICS 1987

Ivancsics Jenő: A vörös sáncok kiégett kőanyagának tájékoztató ásvány-kőzettani vizsgálata. In: Soproni Szemle 41/3. (1987.) 236-240.

JAKOBSZON 1959

Jakobszon A. L: Rannyeszrednyevekovijs Herszonesz MIA 63. 1959.

JANKOVICH 1991

Jankovich Bésán Dénes: Ásatások az Árpád-kori Fenék falu területén 1976-1978. - (Ausgrabungen auf dem Gebiet des árpadenzeitlichen Dorfes Fenék. (1976-1978) Zalai Múzeum 3. (1991.) 185-211.

JANKOVICH 1994

Jankovich Bésán Dénes: Szondázó ásatás Szarvas-Rózsáson. -Sondierungen in Szarvas-Rózsás. in: A kőkortól a középkorig tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. Szeged (1994.) 405-421.

JANSKA 1963

Janská, Eva: Archeologický výzkum hradu Sión. Archeologické Rozhledy XV. (1963.) 220-247.

JAŹDŹEWSKI 1956

Jażdżewski, Konrad: Wczesnośredniowieczne osadnictwo miasta Włocławka i jego najbliższej okolicy. Materiały Wczesnośredniowieczne IV. 1956. 109-149.

JENEY-TÓTH 2006

Jeney-Tóth Annamária: Fazekasok Kolozsváron (1589-1650). Potters in Kolozsvár (1589-1650). In: Az agyagművesség évezredei a Kárpát-medencében. Szerkesztette: Holló Szilvia Andrea-Szulovszky János Budapest-Veszprém 2006. 101-107.

JOTOV 2004

Jotov, Valeri: Vorzsenieto i sznarjazsenieto ot blgarszkoto srednovekovie (VII-XI vek) Varna 2004.

JURA 1962

Jura, R. O: Drevnij Kolodjazsin. Arheologicsni Pamjátki Urszr. XII. (1962.) 57-130.

JUSKO 1974

Jusko, A. A: Kurgani u c. Viszokino na p. Vazuze. Kratkije szoobsenija 139. Szlavjano-ruszkaja arheologija. Moskva 1974. 53-58.

K. CSILLÉRY 1982

K. Csilléry Klára: A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei Budapest 1982.

KANDRA 1874

Kandra Kabos: Böngészet az egri káptalan levéltárában. Századok VIII. (1874.) 509-512.

KANDRA 1885

Kandra Kabos: A beéli apáturaságot illető oklevél 1245-ből. In: Adatok az egri egyházmegye történelméhez. Szerkesztette: Kandra Kabos. Eger 1885. 148-151.

KARA 2000

Kara, Michael: Poznań. In: In: Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok. Szerkesztő: Alfried Wieczorek és Hans-Martin Hinz. Stuttgart 2000.

KASZEWSKA 1960

Kaszewska, Eleonora: Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Kałdusie pow. Chełmno. Prace i Materiały 5. (1960.) 143-179.

KASZEWSKY 1971

Kaszewscy, E. i Z: Wczesnośredniowieczne cmentarzyska w Brześcin Kujawskim, pow. Włocławek. Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne I. 1971.

KATONA 1981

Tatárjárás emlékezete. Szerkesztette: Katona Tamás Budapest 1981.

KAZAKOV 1991

Kazakov E. P. Bulgarszkoje szelo X-XIII. vekov nyizooi Kami. Kazany 1991.

KÁRPÁTI 1999

Kárpáti László: A Bódva-völgy múltjának épített emlékei. Denkmal-Topographi. In: Tanulmányok a Bódva-völgye múltjából. Szerkesztette: Bodnár Mónika-Rémiás Tibor Putnok 1999. 603-619.

KEMENCZEI-STANCZIK 1979

Kemenczei Tibor-Stanczik Ilona: Előzetes jelentés a Pilismarót-szobi révnél 1978-ban végzett ásatásról. Vorbericht über die im Jahre 1978 bei der Föhre von Pilismarót-Szob durchgeföhrt Ausgrabungen. DRH 1. 7-17.

KEMPKE 2000

Kempke, Torsten: Textilherschellung. In: Europas Mitte um 1000. Hrsg. Alfried Wieczorek und Hans-Martin Hinz Stuttgart 2000. Katalog 84-87.

KIRPICSNYIKOV 1973

Kirpicsnyikov, A. N: Sznarjázsenyije vszadnyika i verhobogo konya na Ruszi IX-XIII vv. Arheologija SSSZR. El-36. Leningrad 1973.

KISS 1983

Kis Attila: Baranya megye X-XI. századi sírleletei. Grabfunde aus dem 10. und 11. Jahrhundert im Komitat Baranya (Ungarn) Budapest 1983.

KISS 2000

Kiss Gábor: Vas megye 10-12. századi sír- és kincsleletei. Archäologische und Historische Angaben zur Geschichte des Komitats Vas im 10.-12. Jahrhundert. Szombathely 2000.

KISS 2002

Kiss Gábor: Topográfiai megfigyelések Vas vármegye kora Árpád-kori központjában. In: Központok és falvak a honfoglalás és kora Árpád-kori Magyarországon. Tatabányai Múzeum Tudományos Füzetek 6. Szerkesztette: Kissné Cseh Julianna Tatabánya 2002. 255-272.

KISS 2005

Kiss Gábor: Két szomszédos kora-Árpád-kori temető Szombathelyen. Two neighbouring cemeteries of the Early Árpadian Era at Szombathely. In: A középkori templom körüli temetők kutatása. OH VI. Budapest 2005. Szerkesztette: Ritoók Ágnes -Simonyi Erika 151-162.

KISS-TÓTH 1993

Kiss Gábor -Tóth Endre: A szombathelyi Szent Márton templom régészeti kutatása 1984-1992. ComArchHung 1993. 175-199. 1993.

KNIEZSA 1938

Kniezsa István: Magyarország népei a XI. században. II. Emlékkönyv Szent István halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerkesztette: Serédi Jusztinián. I-III. Budapest 1938. 365-475.

KOBYLIŃSKI 2000

Kobyliński, Zbigniew: A nyugati szláv falu mindennapi élete 1000 körül. In: In: Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok. Szerkesztő: Alfried Wiczorek és Hans-Martin Hinz. Stuttgart 2000. 71-72.

KOPERSKI 1996

Koperski, Andrzej: Przemyśl (Lengyelország). In: A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Szerkesztette: Fodor István-Révész László-Wolf Mária- M. Nepper Ibolya. Budapest 1996. 439-448.

KOPERSKI-PARCZEWSKI 1978

Koperski, A.-Parczewski, M.: Das Altungarische Reitergrab von Przemyśl (Südostpolen). ActaArchHung. XXX.(1978) 213-239.

KOPPÁNY 1972

Koppány Tibor: XI. századi királyi udvarház maradványai Zircen. VMMK 11. 139-147. 1972.

KORDÉ 1990.

Kordé Zoltán: A magyarországi besenyők az Árpád-korban. Acta Historica XC. 1990. 3-21.

KOREK 1943

Korek József: A Szentek-kajáni avarokori temető. Das avarische Gräberfeld zu Szentek-Kaján. Dolgozatok 19. (1943.) Szeged 1-91.

KOSTRZEWSKI 1949

Kostrzewski, József: Pradzieje Polski Poznań 1949.

KOVALOVSZKI 1960

Kovalovszki Júlia: Ásatások Szarvas környéki Árpád-kori falvak helyén. - Die Ausgrabungen an der Stelle arpádenzeitlicher Dörfer in der Umgebung von Szarvas. ArchÉrt 87. (1960) 32-40.

KOVALOVSZKI 1975

Kovalovszki Júlia: Előzetes jelentés a dobozi Árpád-kori faluásatásról 1962-1974. - Vorbericht über die Ausgrabung des Árpádenzeitlichen Dorfes Doboz 1962-1974. ArchÉrt 102. (1975) 204-223.

KOVALOVSZKI 1980

Kovalovszki Júlia: Településásatások Tiszaeszlár-Bashalmon. - Siedlungsausgrabungen in Tiszaeszlár-Bashalom. (Bronzezeit, 3-4. und 11-13. Jahrhundert) FontesArchHung Budapest 1980.

KOVALOVSZKI 1986

Kovalovszki Júlia: A Visegrád-Várkerti Árpád-kori faluásatásról. In: A magyar falu régésze Méri István 1911-1976. Cegléd 61-63.

KOVALOVSZKI 1987

Kovalovszki Júlia: Feldebrő, plébániatemplom. Tájak korok múzeumok kiskönyvtára 283. Budapest 1987.

KOVALOVSZKI 1989

Kovalovszki Júlia: Középkori emlékek a Helemba-szigeten. Méri István ásatása, 1959. Mittelalterliche Denkmäler auf der Helemba-Insel. Ausgrabung von István Méri, 1959. Dunai Régészeti Közlemények Budapest 1989. 77-115.

KOVÁCS 1967

Kovács Béla: Románkori templomok feltárása Heves megyében. Die Freilegung romanischer Kirchen im Komitat Heves. EMÉ V. (1967) 35-63.

KOVÁCS 1974

Kovács Béla: A gyöngyöspatai vár ásatásai. ArchÉrt 101. (1974) 235-243.

KOVÁCS 1987a

Kovács Béla: A vörös sáncok keletkezése. In: Soproni Szemle 41/2. (1987) 156-159.

KOVÁCS 1987b

Kovács Béla: Az egri egyházmegye története 1596-ig. Eger 1987.

KOVÁCS 1989-90

Kovács Béla: Magyarország középkori patrocíniumai. Mittelalterliche Patrozinien in Ungarn Agria XXV-XXVI. (1989-1990.) 407-419.

KOVÁCS 1985

Kovács László: Kora Árpád-kori temetőrészlet Dabas (Gyón)-Paphegyen. Früharpádenzeitlicher Gräberfeldteil in Dabas (Gyón)-Paphegy. StudCom 17. (1985.) 369-386.

KOVÁCS 1986

Kovács László: Viselet, fegyverek. In: Kristó Gyula: Az Árpád-kor háborúi. Budapest 1986. 216-313.

KOVÁCS 1990

Kovács László: Szablya–kard fegyverváltás. A kétélű kardos 10–11. századi magyar sírok keltezéséhez. Säbel–Schwert waffenwechsel. Zur Datierung der Hungarischen Gräber mit Zweischneidigen Schwertern in 10–11. Jahrhundert. ArchÉrt 117. (1990.) 39-50.

KOVÁCS 1994

Kovács László: Das früharpadenzeitliche Gräberfeld von Szabolcs VAH 6. 1994.

KOVRIG 1963

Kovrig, Ilona: Das Awarenzeitliche Gräberfeld von Alatyán. ArchHung XL. 1963.

KOZÁK 1973

Kozák Károly: Églises à abside en hémicycle dans la Hongrie du XIe s. ActaArchHung. XXV. 177-205. 1973.

KRASZIL'NIKOV 1990

Kraszil'nikov Kliment I: Die Keramik der Saltovo-Majaki-Kultur am nördlichen Mittelauf des Donec. VAH III.(1990) 193-245.

KRESZ 1960

Kresz Mária: Fazekas, korsós, tálás (Néhány szempont fazekas-központjaink kutatásához és összehasonlításához). Potter, jugmaker, dishmaker (some contributions to the research and comparuson of Hungarian pottery works) Ethnographia LXXI. (1960.) 297-379.

KRISTÓ 1980

Kristó Gyula: Oroszok az Árpád-kori Magyarországon. Russes en Hongrie á l' époque des Árpád. Acta Historica Szeged LXVII. (1980.) 57-66.

KRISTÓ 1988

Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest 1988.

Budapest 1994.

KRISTÓ 1995a

Kristó Gyula: A magyar állam megszületése. Szeged 1995.

KRISTÓ 1995b

Kristó Gyula: A honfoglaló magyarok életmódjáról. (Írott források alapján). Századok 129. (1995.) 3-62.

KRISTÓ 1999

Kristó Gyula: A tizenegyedik század története. Pannonica Kiadó 1999.

KRISTÓ-MAKK-SZEKFŰ 1973

Kristó Gyula-Makk Ferenc-Szekfü László: Szempontok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez. *Geschitspunkte und Daten zur Frage der frühen Ungarischen Grenzverteidigung*. *Hadtörténelmi Közlemények* XX/4. (1973.) 639-660.

KROLL 2000

KROLL, Helmut: Táplálkozás Közép-Európa keleti, szláv részében 1000 táján. In: In: Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok. Szerkesztő: Alfried Wiczorek és Hans-Martin Hinz. Stuttgart 2000. 773-74.

KUBINYI 1985

Kubinyi András: Középkori városkutatásunk legújabb eredményei. *Neuere Ergebnisse der Erforschung unserer Mittelalterlichen Städte*. In: In: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai. Szerkesztette: Fodor István -Selmeczi László Budapest 211-230.

KUCSERA 1962

Kucsera, M. P.: *Drevnyij Plisznjeszk. Arkeologicsni Pam'játki* USSZR. XII (1962.) 3-56.

KUFEL-DZIERZGOWSKA 1986

Kufel-Dzierzowska, Anna: *Wczesnosnośredniowieczne cmentarzysko w Brzegu, województwo sieradzkie*. *Prace i Materiały* 30. (1986.) 309-327

KULAKOV 1990

Kulakov, V. I: *Drevnosztyi Prusszov VI-XIII. bb. Arheologija* SSSZR. G1-9. 1990.

KULAKOV 1999

Kulakov, V. I: *Irzekapinis Stratum Plus* 1999. No. 5. Szankt-Peterburg-Kisinyov-Odessza (1999.) 211-273.

KULCSÁR 1995

Kulcsár Mihály: Az Árpád-kori templom körüli temetők kialakulásának kérdéséhez (Előzetes beszámoló az 1993-94. évi baracsi feltárásról) *Vörbericht über Freilegung des Arpadenzeitlichen Gräberfeldes von Baracs (1993-94)* SMMK XI. (1995.) 227-238.

KULCSÁR 1996

Kulcsár Mihály: Néhány megjegyzés az Árpád-kori karikaékszerek viseletének kérdéséhez Az ún. köpús záródású karikák. *Beiträge zur Frage der Arpadenzeitlichen Ringtracht Die sog. Ringe mit Tüllenverschluß*. *Savaria Pars Archaeologica* 22/3 (1996.) 249-275.

KVASSAY 1982

Kvassay Judit: *Kerámia a X-XI. századi sírokban*. Bölcsészdoktori értekezés. Kézirat. Budapest, 1982

KVASSAY- KISS-BONDÁR 2004

Kvassay Judit-Kiss Viktória -Bondár Mária: *Őskori és középkori település emlékei Zalaegerszeg-Ságod-Bekeháza lelőhelyen*. *Prähistorische und mittelalterliche Siedlungreste von Zalaegerszeg-Ságod-Bekeháza*. *Zalai Múzeum* 13. (2004.) 119-177

K. VÉGH 1964

K. Végh Katalin: A sajószentpéteri avarkori leletek. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 6. (1964.) 15-23.

K. VÉGH 1969

K. Végh Katalin: Avarkori leletek a miskolci múzeumban. HOMÉvk. VIII. (1969.) 47-90.

K. VÉGH 1970

K. Végh Katalin: Honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletek a miskolci múzeumban. HOMÉvk. IX. (1970) 79-109.

LANGÓ 2000

Langó Péter: Megjegyzések a 10-11. századi huzal- és sodrott karperecek kronológiájáról. Beiträge zur Tracht und Benutzungszeit der Draht- und Gedrehten Armringe im Karpatenbecken des 10-11. Jahrhunderts. JAMÉ 42 (2000) 33-57.

LÁSZLÓ 1964-65.

László Gyula: Orientierungsbericht über die Ausgrabungen in Csongrád-Felgyő. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 113-121.

László Gyula: A „kettős honfoglalás”-ról- Über die „Doppelte Landnahme” der Ungarn. ArchÉrt. 97 (1970.) 161-190.

LÁSZLÓ 1988

László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Budapest 1988.

LÁSZLÓ 1993

László Gyula: A szent László legenda középkori falképei. Die Legend Ladislaus des Heiligen auf Mittelalterlichen Wandgemälden. Budapest 1993.

LASZLOVSZKY 1991

Laszlovszky József: Régészeti ásatások Tiszafüred-Morotvaparton. Árpád-kori és későközépkori objektumok. Szolnok Megyei Adattár 32. Szolnok 1991.

LASZLOVSZKY-PUSZTAI-TOMKA 1997

Laszlovszky József-Pusztai Tamás-Tomka Gábor: Muhi-Templomdomb. Középkori falu, mezőváros és út a XI-XVII. századból. Muhi-Templomdomb. Medieval village, market town and road from the 11th-17th century. In: Utak a múltba. Parhs into the past. Az M-3as autópálya régészeti leletmentései. Rescue excavations on the M3 motorway. Szerkesztette: Kovács Tibor, Anders Alexandra-Raczky Pál Budapest 1997. 144-150, 197-200.

LÁZÁR 1998

Lázár Sarolta: Kora-Árpád-kori település Esztergom-Szentgyörgymezőn. Frühárpádenzeitliche Siedlungsgrabung in Esztergom-Szentgyörgymező. OH I. Szerkesztette: Garam Éva és Révész László Budapest 1998.

LEAHU-TROHANI 1978

Leahu, Valeriu – Trohani, George: Două morminte de călăreți nomazi din câmpia Teleormanului. SCIV 29. 1978. 529-538.

LESZIH 1927

Leszih Andor: A miskolci Muzeum ásatásai Borsodon. Történelmi és Régészeti Közlemények Miskolc város és Borsodvármegye múltjából. II. évf. 1.(1927.) 85-95.

LEVELES 1927

Leveles Erzsébet: Miskolc város megváltása I. Történelmi és Régészeti Közlemények Miskolc város és Borsodvármegye múltjából. II. évf. 4.(1927.) 157-184.

LISKA-MEDGYESI 2002

Liska András -Medgyesi Pál: Honfoglalás kori temető részlete Medgyesegyháza-Kétegyházi út, Homokgödör lelőhelyen. Ein Gräberfeldsdetail aus der Landnahmezeit auf dem Fundort Medgyesegyháza-Kétegyházi út, Homokgödör. MFMÉ StudArch VIII. 2002. 409-422.

LJAPUSKIN 1958

Ljapuskin, I. I: Pamjatnyiki szaltovo-majackoj kulturi v dasszejnye p. Dona. MIA 62. (1958) 85-151.

LŐVEI 2005

Lővei Pál: Temetői sírjelek a középkori Magyarországon. Grave markers in the cemeteries of medieval Hungary In: A középkori templom körüli temetők kutatása OH VI. Budapest 2005. Szerkesztette: Ritoók Ágnes -Simonyi Erika 77-83.

L. SZABÓ 1991

L. Szabó Tünde: Szőlőhegyi pincék, préházak a Balaton déli partján. Weinkeller und Presshäuser am Südufer des Balatons. in: Dél-Dunántúl népi építésze. szerk.: L. Imre Mária-Cseri Miklós Szentendre-Pécs 313-333.

LUPESCU 2005.

Lupescu Radu: Kolozsvár korai történetének buktatói. The Pitfalls of the Early History of Kolozsvár (Cluj-Napoca, Romania) Erdélyi Múzeum 2005/3-4. 25-77.

MADARAS 1991

Madaras László: Az avar falu. in: Régészeti kutatások Tiszafüred-Morotva parton. Szolnok Megyei Múzeum Évkönyve 32. (1991.) 227-317.

MÁLYUS 1951-58

Zsigmondkori oklevéltár. Összeállította: Mályus Elemér Budapest 1951-58.

MAKK 1993

Makk Ferenc: Magyar külpolitika (896-1196) Szeged 1993.

MAKAROVA-PLETNYEVA 2003

Krim. Szevero-Vosztocsnoje Pricsernomorje i Zakavkazje v epohu srednyevkovja IV-XIII. veka. Szerkesztő: Makarova, T. I. – Pletnyeva, Sz. A. Archeologija Moszkva 2003.

MAKKAY 1989

Makkay János: A - d képző Borsod vára nevében és Anonymus Cap. 18. Magyar Nyelv 89: 4 (1993.) 475-478.

M. ARADI 1998

M. Aradi Csilla: A főnyed-gólyásfai Árpád-kori temető és település eddigi kutatásának összegzése. Summary of the excavations at the Árpás-aged settlement of Főnyed-Gólyásfa. SMMK 13. (1998.) 113-154.

MARCINIAK 1960

Marciniak, Józef: Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy z miejscowości Bazar Nowy pow. Maków Mazowiecki. Materiały Wczesnośredniowieczne V. (1960.) 141-187.

MAREK-SKOPAL 2003

Marek, Otto-Skopal, Rostislav: Die Mühlsteine von Mikulčice. In: Studien zum Burgwall von Mikulčice V. Hrsg: Lumír Poláček Brno 2003. 497-591.

MAROSI 2000

Marosi Ernő: Visegrád. In: Europas Mitte um 1000. Katalog 380-381. Herausgegeben von Alfried Wieczorek und Hans-Martin Hinz. Stuttgart 2000.

MEDGYESI 1995

Medgyesi Pál: Késő avar kori kemence Kevermes-Bakófenéken. - Ein spätawarzeitlicher Brennofen in Kevermes-Bakófenék. SMMK 11. (1995.) 145-149.

MERTINS 1906

Mertins, Oskar: Wegweiser durch die Urgeschichte Schlesiens. Herausgegeben vom Verein für das Museum Schlesischer Altertümer. Breslau 1906.

MESTERHÁZY 1965

Mesterházy Károly: Az S-végű hajkarika elterjedése a Kárpát-medencében. - Die Verbreitung des Haarringes mit S-Ende in Karpatenbecken. DMÉ 47 1962/64 (1965.) 95-113.

MESTERHÁZY 1974

Mesterházy Károly: Régészeti adatok Hajdú-Bihar megye IX-XIII. századi településtörténetéhez II. Archäologische Angaben zur Siedlungsgeschichte des Komitates Hajdú-Bihar in den 9-13. Jahrhunderten II. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1974 (1975.) 211-263.

MESTERHÁZY 1975

Mesterházy Károly: Honfoglalás kori kerámiánk keleti kapcsolatai. Östliche Beziehungen der ungarischen landnahmezeitlichen Keramik. FolArch. XXVI. (1975.) 99-116.

MESTERHÁZY 1983

Mesterházy Károly: Településásatás Veseregyházon. Siedlungsausgrabung in Veresegyház. ComArchHung. 1983. 133-162.

MESTERHÁZY 1985

Mesterházy Károly: Népvándorlás kori cserépüstök Völkerwanderungzeitliche Tonkessel FA.

XXXVI. (1985) 149-163.

MESTERHÁZY 1988

Mesterházy Károly: Takács M. Die Arpadenzeitliche Tonkessel im Karpatenbecken. VAH I.

Budapest Századok 122. (1988.) 238-240.

MESTERHÁZY 1991a

Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10-11. századi magyar sírleletekben II. Gegenstände

Byzantinischen und Balkanischen Ursprunges in den Ungarischen Gräberfeldern des 10-11. Jh. II.

FolArch. XLII. (1991.) 145-177.

MESTERHÁZY 1991b

Mesterházy Károly: A többosztatú falusi ház kialakulása. Századok 125.(1991.) 68-78.

MESTERHÁZY 1996a

Mesterházy Károly: Avarok, szlávok, magyarok a Bükk-hegységben. Századok 130. (1996.) 4. sz. 861-876.

MESTERHÁZY 1996b

Mesterházy Károly: Arad-Földvári puszta. In: A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus.

Szerkesztette: Fodor István- Révész László- Wolf Mária- M. Nepper Ibolya Budapest 1996.

299-301.

MESTERHÁZY-HORVÁTH 1983

Mesterházy Károly- Horváth Lajos: Településtörténeti kutatások Veresegyház határában. -

Siedlungsgeschichtliche Forschungen in der Gemarkung von Veresegyház. ArchÉrt. 110. (1983.)

112-125.

MEZŐ 1996

Mező András: A templomcím a magyar helységnevekben (11-15. sz.) Budapest 1996.

MÉRI 1952

Méri István: Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és a Túrkeve-mórici ásatások eredményeiről I.

Otcset o raszkopkah v Tiszalök-Razompuszt. I. ArchÉrt 79. (1952.) 49-67.

MÉRI 1954

Méri István: Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és a Túrkeve-mórici ásatások eredményeiről.

II. Otcset o rezultah raszkopok v Tiszalök-Razompuszt. i Turkeve-Moric II. ArchÉrt 81. (1954.)

138-154.

MÉRI 1964

Méri István: Árpád-kori nép építészetünk feltárt emlékei Orosháza határában. Bericht über die

Ausgrabungen in Kardoskút. RégFüz. Ser. 2. No. 12. Budapest 1964.

MICHNAI 1981.

Michnai Attila: Középkori népi építészetünk régészeti emlékei. Archäologische Denkmäler der mittelalterlichen Baukunst Ungars FolArch. XXXII. (1981.) 225-239.

MIKLÓS-VIZI 2006

Miklós Zsuzsa-Vizi Márta: Válogatás egy késő középkori fazekasműhely leletanyagából. Choosing from the Finds of a Late-Middle-Age Pottery. In: Az agyagművesség évezredei a Kárpát-medencében. Szerkesztette: Holló Szilvia Andrea-Szulovszky János Budapest-Veszprém 2006. 91-99.

MÓDY 1969

Módy György: A Sajó-Bódvaköz települési és birtoklástörténeti képe a török hódoltságig. Die Einsiedlung und das besitzstandsgeschichtliche Bild der Gegend Sajó-Bódvaköz bis zur Türkenherrschaft. HOMÉvk. VIII. (1969.). 207-221.

MOLNÁR 2005

Molnár Erzsébet: Esztergom-Zsidód templom körüli temetője. The Esztergom-Zsidód churchyard In: A középkori templom körüli temetők kutatása. OH VI. Budapest 2005. Szerkesztette: Ritoók Ágnes - Simonyi Erika 109-114.

MOLNÁR 1959

Molnár József: A királyi megye katonai szervezete a tatárjárás korában. Hadtörténelmi Közlemények VI/1. (1959.) 222-252.

MRT 1979

Magyarország Régészeti Topográfiája 5. kötet. Esztergom és a Dorogi Járás Budapest 1979.

MRT 1986

Magyarország Régészeti Topográfiája 7. kötet Budai és Szentendrei járás Budapest 1986.

MUGUREVICS 1965

Mugurevics, E. Sz.: Vosztocsnaja Latvia i szoszednyije zemli v X-XIII. vv. Riga 1965.

MUSIANOWICZ 1960

Musianowicz, Krystyna: Granica mazowiecko-drehowicka na Podlasiu we wczesnym średniowieczu. Materiały Wczesnośredniowieczne V. 1960. 187-231.

MÜLLER-MÜLLER-MUČI-NEKUDA 1993

Müller von, Adriaan – Müller von -Muči Klara – Nekuda, Vladimir: Die Keramik von Burgwall in Berlin-Spandau Berlin 1993.

MÜLLER 1971

Müller Róbert: Adatok a honfoglaló magyarság földműveléséhez. Daten zur Landwirtschaft der Landnehmenden Ungarn. Ethnographia 82. (1971.) 249-261.

MÜLLER 1972

Müller Róbert: Adatok a Nyugat-Dunántúl középkori népi építészetéhez. Angaben zur mittelalterlichen Volksarchitektur West-Transdanubien. Veszpém Megyei Múzeumok Közleményei 11. 195-212.

MÜLLER 1975

Müller Róbert: Die Datirung der mittelalterlichen Eisengerätfunde in Ungarn. Acta Archaeologica XXVII. (1975.) 59-102.

MÜLLER 1978

Müller Róbert: Későnépvándorlás kori vaseszközlelet Fonyód-Ilonaberekből. Eisengerätfund aus der Spätvölkerwanderrungszeit von Fonyód-Ilonahain. SMK 1978. 5-11.

MÜLLER 1982

Müller Róbert: A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késővaskortól a törökkor végéig. Die Entwicklung der eisernen Agrargeräte in Ungarn von der Späteisenzeit bis Ende der Türkenherrschaft. Zalai Gyűjtemény 19. I-II. Zalaegerszeg 1982.

NADOLSKI 1954

Nadolski, Andrzej: Studia nad uzbrojeniem Polskim w X, XI, i XII wieku. Acta Archaeologica Universitatis Lodzensis Nr. 3. Łódź 1954.

NAGRODZKA-MAJCHRZYK 1985

Nagrodzka-Majchrzyk, Teresa: Czarni Kłobucy Warszawa 1985.

NAGY 1969

Nagy Árpád: Eger környéki és Tisza vidéki besenyő települések a X-XI. században Agglomérations pétchenégues dans les environs d' Eger et près de la Tisza au X. et XI. siècle. EMÉ VII. (1969.) 129-153.

NAGY 1887

A Nagymihályi és Sztárai gróf Sztáray család oklevétára. Szerkesztette: Nagy Gyula. Budapest 1887.

NAGY MOLNÁR 2006

Nagy Molnár Miklós: Népi kerámia a Nagykunságban (XVIII-XIX. század). Popular Pottery in Great Cumania (18-19 Centuries). In: Az agyagművesség évezredei a Kárpát-medencében. Szerkesztette: Holló Szilvia Andrea-Szulovszky János Budapest-Veszprém 2006. 127-140.

NÉGYESI 2005

Négyesi Lajos: Az osgyáni ütközettől az edelényi csatáig. In: Bocskai és kora... Tanulmányok a Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója alkalmából. Főszerkesztő: Czigány István, Szerkesztők: Bertók Krisztina, Kisteleki Károly Budapest 2005. 55-66.

M. NEPPER 2003

M. Nepper Ibolya: Hajdú-Bihar megye 1011. századi sírleletei. Beschreibung und Auswertung der Grabfunde von 17 Fundorten des 10-11. Jahrhunderts im Komitat Hajdú-Bihar. Budapest-Debrecen 2003.

NÉMETH 1973

Németh Péter: Előzetes jelentés a szabolcsi Árpád-kori megyeszékhely régészeti kutatásának első három esztendejéről (1969-1971). Vörläufige Mitteilung über die Ersten Drei Forschungsjahre im Árpádenzeitlichen Komitatssitz Szabolcs (1969-1971). ArchÉrt. 100. (1973.) 167-179.

NÉMETH 1975

Németh Péter: Borsova határvármegye kialakulása. A Kisvárdai Vármúzeum Kiadványai 5. 1975.

NÉMETH 1977

Németh Péter: A korai magyar megyeszékhelyek régészeti kutatásának vitás kérdései. Die Umstrittenen Fragen der Archäologischen Erforschung der Frühmittelalterlichen Komitatssitze. ArchÉrt 104. (1977.) 209-211.

NÉMETH 1981

Németh Péter: Civitas et suburbium. Adatok Sopron korai várostörténetéhez. Soproni Szemle XXXV/1. 1981. 50-58.

NÉMETH 1983

Németh Péter: Egy alakuló nemzeti emlékhely: Szabolcs. Műemlékvédelem XXVII. 2. szám 1983. 141-149.

NÉMETH 1985

Németh Péter: Az I. István-kori ispánsági központok kutatásának eredményei és feladatai. Ergebnisse und Aufgaben der Erforschung Gespanschaftlicher Zenter aus der Zeit von Stephan I. In: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai. Szerk.: Fodor István -Selmeczi László Budapest 1985. 105-115.

NIEDERLE 1913

Niederle, Lubor: Život starých slovanů. Praha 1913.

NIEDERLE 1931

Niederle, Lubor: Rukověť slovanské archeologie. Praha 1931.

NOVÁKI 1975

Nováki Gyula: Várepítészettünk kezdete. In: Várepítészettünk. Szerk.: Gerő László Budapest 1975. 45-61.

NOVÁKI 1988

Nováki Gyula: Várepítészett Magyarországon a X-XI. században. In: Szent István és kora. Szerk.: Glatz Ferenc-Kardos József Budapest 1988. 145-150.

NOVÁKI 1993

Nováki Gyula: A borsodi földvár sánca. Die Erdburgschanze von Borsod. HOMÉvk. XXX-XXXI. (1993.) 125-145.

NOVÁKI-SÁNDORFI-MIKLÓS 1979

Nováki Gyula-Sándorfi György-Miklós Zsuzsanna: A Börzsöny hegység őskori és középkori várai. Vorgeschichtliche und Mittelalterliche Burgen im Börzsöny-Gebirge. FontesArchHung Budapest 1979.

NOVÁKI-SÁNDORFI 1981

Nováki Gyula-Sándorfi György: Untersuchungen der Struktur des Ursprungs der Schanzen der frühen ungarischen Burgen. ActaArchHung. 33. (1981.) 133-160.

NOVÁKI-SÁNDORFI 1984

Nováki Gyula-Sándorfi György: Az Árpád-kori várak kutatásának legújabb eredményei. Műemlékvélem 28. (1984.) 167-179.

NOVÁKI – SÁNDORFI 1992

Nováki Gyula-Sándorfi György: A történeti Borsod megye várai (az őskortól a kuruc korig) Die Burgen des Historischen Komitats Borsod (von der Urzeit bis Kurutzeit) Budapest-Miskolc 1992.

NOVÁKI-SÁRKÖZI-FELD 2007

Nováki Gyula-Sárközi Sebestyén-Feld István: Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. Szerkesztette: Sárközi Sebestyén. Budapest-Miskolc 2007.

NOWAKOWSKI 1972

Nowakowski, Andrzej: Górne pobuże w wiekach VIII-XI. Acta Arcaeologica Lodziensia 21. 1972.

NYÍRI 1927

Nyíri Dániel: A borsodi-vár hadtörténeti jelentősége. Történelmi és Régészeti Közlemények Miskolc város és Borsodvármegye múltjából. II. évf. 1. (1927.) 71-74.

ÓDOR 1999

Ódor János Gábor: Honfoglalás- és kora Árpád-kori soros temetők sírleleteinek katasztere Tolna megyében. Kataster der Grabfunde von Reihengräberfelder aus der ungarischen Landnahme- und Früharpadenzeit im Komitat Tolna. A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve. XXI. 1999. 151-175.

ORLOV-MOCJA-POKASZ 1985

Orlov, R. Sz.-Mocja, A. P.- Pokasz, P. M.: Issledovanija letopisznogo Jurjeva na Roszi i jego okpesztnosztjej. In: Zemli juznoj Ruszi v IX-XIV. vv. Szerkesztette: Tolocsko P.P., Kozlovskij A. A, Mocja A. P. Kiev 1985.

ORTUTAY 1979

Magyar Néprajzi Lexikon 2. kötet. Főszeresztő: Ortutay Gyula Budapest 1979.

ORTUTAY 1981

Néprajzi Lexikon 4. kötet. Főszerkesztő: Ortutay Gyula Budapest 1981.

ORTUTAY 1982

Magyar Néprajzi Lexikon 5. kötet. Főszerkesztő: Ortutay Gyula Budapest 1982.

PÁLÓCZI HORVÁTH 1988

Pálóczi Horváth András: Besenyők, úzok, kunok. In: Magyarrá lett keleti népek 106-164. Budapest 1988.

PÁLÓCZI HORVÁTH 1989

Pálóczi Horváth András: Besenyők, kunok, jászok. Budapest 1989.

PANASIEWICZ- WOŁOSZYN 2002

Panasiewicz, Waław- Wołoszyn, Marcin: Staroruskie miniaturowe toporki z Gródka, pow. Hrubieszów. The old russian miniature axes from Gródek, powiat Hrubieszów. Archeologia Polski XLVII/1-2. 2002. 245-286.

PARÁDI 1959

Parádi Nándor: Technikai vizsgálatok népvándorláskori és Árpád-kori edényeken. RégFüz. 12. (1959.)

PARÁDI 1960

Parádi Nándor: Árpád-kori perembélyeges edénytöredék Pécsről. Gefäßbruchstück aus der Arpadenzeit, von Pécs. JPMÉ 1959. (1960.) 91-97.

PARÁDI 1963

Parádi Nándor: Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények. Münzfunde Gefäße in Ungarn (11-17. Jh). ArchÉrt 90. (1963.) 205-252.

PARÁDI 1973

Parádi Nándor: Az Esztergom-Széchenyi téri ásatás. - Ausgrabungen in Esztergom, Széchenyi-Platz. ArchÉrt. 100. (1973.) 232-249.

PARÁDI 1976

Parádi Nándor: A nyáregyháza-Pusztapótharasti sarlólelet. Der Sichelfund von Nyáregyháza-Pusztapótharasz. FolArch. XXVII. (1976.) 171-182.

PARÁDI 1985

Parádi Nándor: A Sály-Latori palmettás zablapálca. Der palmettenverzierte Trenseknebel aus Sály-Lator. FA. XXXVI. 1985. 173-181.

PARCHOMENKO 1990

Parchomenko, Ol'ga V.: Die Keramik der Variante der Saltovo-Kultur am oberen Lauf des Flusses Don. In: Die Keramik der Saltovo-Majaki Kultur und ihrer Varianten. VAH III.(1990.) 291-313.

PASCU-RUSU 1968

Pascu, Șt. – Rusu, M. și colaboratori: Cetatea Dăbâca. Acta Musei Napocensis V. (1968.) 153-202.

PASTERNAK 1937

Pasternak, J: A Krylosi (Galicia) magyar sírleletek. Die ersten altungarischen Grabfunde nördlich der Karpaten. In: Fettich Nándor: A honfoglaló magyarság fémművészete. Budapest, 1937. 137-141, 297-303.

PEJA 1973

Peja Győző: Az edelényi táj földrajzi képe. In: Edelény múltjából. Szerkesztette: Dr. Sági Vilmos Edelény 1973. 15-38.

PESTY 1892

Pesty Frigyes: A magyarországi várispánságok története különösen a XIII. században. Budapest 1892.

PESTY 1988

Pesty Frigyes: Borsod vármegye leírása 1864-ben Miskolc 1988.

PETKES 2008

Petkes Zsolt: Rúdablak a 10-12. századi Kárpát-medencében. In: „Sötét idők falvai”. 8-11. századi települések a Kárpát-medencében. Szerkesztette: Szilágyi Krisztián Debrecen Nyomdában

PETROVNA 1992

Petrovna, Pavlina: Sztarobulgarszkaja petroglifnya letopisz. Arkheologija 4. (1992) Szófia 45-51.

PLETNYEVA 1958

Pletnyeva, Sz. A: Pecsenyegi, torki i polovci v juzsnorusszkij sztepja. MIA 62. (1958.) 85-151.

PLETNYEVA 1959

Pletnyeva, Szvetlana A.: Keramika Szarkela-Beloy vezsi. MIA 75. (1959.) 40-135.

PLETNYEVA 1963

Pletnyeva, Sz. A: Kocsevnicseskij mogilnyik bliz Szarkela-Beloy Vezsi. MIA 109. (1963.) 216-259

PLETNYEVA 1967

Pletnyeva, Szvetlana A.: Ot kocsej k gorodam. Szaltovo-majackaja kultura. MIA 142. (1967)

PLETNYEVA 1973

Pletnyeva, Sz. A: Drevnosztyi Csernyih Klobukov. Archeologia SSSZR. E1-19. Moszkva 1973.

PLETNYEVA 1981

Sztepi Evrazii v epohi szrednyevekova. Archeologia SSSZR. 18. Szerkesztette: Szvetlana A. Pletnyeva Moszkva 1981.

PLETNYEVA 1989

Pletnyeva, Szvetlana A: Na szlavjáno-hazarszkom pograticse. Dmitrievszkij arheologicseskij kompleks. Moskva 1989.

POLESKI 2000

Poleski, Jacek: Naszacowice. In: Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok. Szerkesztő: Alfried Wiczorek és Hans-Martin Hinz. Stuttgart 2000. 165-166.

POLLA 1962

Polla, Belo: Stredoveká zaniknutá osada na Spiši (Zalužany) Bratislava 1962.

POLLA 1966

Polla Belo: Zaniknuta stredovenka osada Miloja. Zbornik Slovenského Narodného Múzea 60. Historia 6. (1966.) 117-160.

POLLA 1971

Polla, Belo: Kežmarok. Archaeologica Slovaca Fontes X. Bratislava 1971.

POLLA 1986

Polla, Belo: Košice-Krásna. Fontes Archeologického Ústavu Slovenského Narodného Múzea v Bratislave. Košice 1986.

POLÁČEK 2003

Poláček, Lumír: Landwirtschaftliche Geräte aus Mikulčice. In: Studien zum Burgwall von Mikulčice V. Hrsg: Lumír Poláček Brno 2003. 591-709.

POPOVIČ-IVANIESEVIČ 1988

Popovič, Marko – Ivanisevič, Vujadin: Grad Branicevo u srednjem veku. Sztarinar XXXIX. (1988.) 125-176.

POPOVIĆ 1999

Popović, Marko: The Fortress of Ras. Turđava Ras. Beograd 1999.

P. SZALAY 2006

P. Szalay Emőke: A debreceni fazekas céh XVI-XIX. századi céhlevelei. Charters of Potters” Guid of Debrecen in the 16th-19th. Century. In: Az agyagművesség évezredei a Kárpát-medencében. Szerkesztette: Holló Szilvia Andrea - Szulovszky János Budapest-Veszprém 2006. 109-114.

PULSZKY 1891

Pulszky Ferenc: A magyar pogány sírleletek. Budapest 1891.

PUSZTAI 1994

Pusztai Tamás: Ollós temetkezés Zsámbékon a 17-18. században. Eine Bestattung mit Scherenbeigabe an der Wende des 17-18. Jahrhunderts von Zsámbék. In: A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60- születésnapjára. Szerkesztette: Lőrinczy Gábor Szeged 1994. 531-543.

RAJEWSKI 1937-39

Rajewski, Zdzisław Adam: Wielkopolskie cmentarzyska rządowe okresu wczesnodzi. Przegląd Archeologiczny VI. (1937-39.) 28-112.

RASOVSKIJ 1933

Rasovskij, D. A: Pecsényegi, Torki i Berendi na Ruszi i v Ugrii. Seminarium Kondakovianum VI. 1-65. Praha 1933.

RAVDONYIKASZ 1934

Ravdonyikasz, V. I: Pamjätnyiki epohi vozniknovenyija feodalizma v Karelii i jugovosztocnoj Priladozse. Moszkva-Leningrád 1934.

RAVGYINA 1988

Ravgyina, T. V: Pogrebenyija X-XI. vv. sz monetami na territorii Drevnyej Ruszi. Moszkva 1988.

REJHOLCOVÁ 1995a

Rejholcová, Mária: Das Gräberfeld von Čakajovce (9-12. Jahrhundert) Analyse Archaeologica Slovaca Monographiae Fontes Nitra-Budapest 1995.

REJHOLCOVÁ 1995b

Rejholcová, Mária: Pohrebisko v Čakajovciach (9-12. storočie) Katalóg Archaeologica Slovaca Monographiae Fontes Nitra-Budapest 1995.

REXA 1986

Rexa Daniel: Vyskum na Nalepkovej ulici 19-21. V Bratislava. Grabung in der Gasse Nalepkova ul. Nr. 19-21. in Bratislava. AVANS 1985. 201-202.

RÉMIÁS 1999

Rémiás Tibor: A Bódva folyó szabályozási tervei a 18-19. századi Torna vármegye területén. Die Regulierung der Bódva. In: Tanulmányok a Bódva-völgye múltjából. Szerkesztette: Bodnár Mónika-Rémiás Tibor Putnok 1999. 764-805.

RÉVÉSZ 2007

Révész Éva: A keleti keresztény rítus X. századi temetkezéseinkben. In: Középkortörténeti tanulmányok 5. Szerkesztette: Révész Éva - Halmágyi Miklós. Szeged 2007. 141-150.

RÉVÉSZ 1989

Révész László: Lira alakú csatok a Kárpát-medencében. Lyraförmige Schnallen in Karpaten-Becken. HOMÉvk. XXVII. (1989.) 513-541.

RÉVÉSZ 1996a

Révész László: A honfoglaló magyarság régészeti hagyatéka. In: A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Szerkesztette: Fodor István-Révész László-Wolf Mária- M. Nepper Ibolya. Budapest 1996.

RÉVÉSZ 1996b

Révész László: A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tiszavidék X. századi történetéhez. Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Theißgebietes im 10. Jahrhundert. Miskolc 1996.

RÉVÉSZ 1998

Révész László: Szempontok a honfoglalás kori leletanyag időrendjének meghatározásához a keleti párhuzamok alapján. Gesichtspunkte zur Bestimmung der Chronologie der Landnahmezeitlichen Funde aufgrund der Östlichen Analogien. MFMÉ StudArch IV. (1998.) 523-532.

RÉVÉSZ 2008

Révész László: Heves megye 10-11. századi temetői, sír- és kincsleletei Budapest 2008. Nyomdában

RINGER 2006

Ringer István: Kora Árpád-kori településrészlet Tiszatarján-Naba-ér parton. Siedlungsteil aus der Árpádenzeit am Tiszatarján-Naba Back ufer. 193-217. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 2005 (2006).

RITOÓK 1997

Ritoók Ágnes: A magyarországi falusi templom körüli temetők feltárásának újabb eredményei. Latest results of excavations of village churchyards in Hungary. FolArch 46. (1997.) 165-177.

RITOÓK 2004

Ritoók Ágnes: Szempontok a magyarországi templom körüli temetők elemzéséhez. In: Es tu scholaris. Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára. Szerkesztette: F. Romhányi Beatrix. Budapest 2004. 115-123.

RITOÓK 2007

Ritoók Ágnes: A templom körüli temetők felfedezése. The Discovery of ohe Medieval Churchyards. In: Architectura religioasă medievală din Transilvania. Középkori egyházi építészet Erdélyben. IV. Colegiu de redacție-Szerkesztőbizottság: Péter Levente Szócs – Adrian Andrei Rusu. Satu Mare 2007. 249-271.

ROMHÁNYI 1990

Romhányi Beatrix: A tatárjárás után elsorvadt ispánsági központok kérdéséhez. Sic itur ad astra 1990. 122-127.

ROZENFELD 1966

Rozenfeld, R. L: Konsztantinovszkije i zaleszevszkije kurgani. Szovjetszkaja Arheologia 3. 1966. 202-204.

RUDENKO 2001

Rudenko, K. A.: Tjurkszkij mir i Volgo-Kamje v. XI-XIV. vv. Kazany 2001.

RUSU 2000

Rusu, Adrian A: Arad és Temes megye erődítményei. In: A középkori Dél-Alföld és Szer.

Szerkesztette: Kollár Tibor Szeged 2000. 559-593.

RUSZANOVA 1966

Ruszanova, I. P: Kurgani Polján X-XII. vv. Arch. SSSzR. 1966.

RUTTKAY 1976

Ruttkay, Alexander: Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur erten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei II. SlovArch. XXIV. (1976.) 2. 245-397.

RUTTKAY 2000

Rutkay, Alexander: Nyitra és Zoborhegy. In: Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok. Szerkesztő: Alfried Wieczorek és Hans-Martin Hinz. Stuttgart 2000. 393-395.

RUTTKAY 2005

Ruttkay, Alexander: A szlovákiai templom körüli temetők kutatásáról. Ont the archaeological investigation of churchyards in Slovakia. In: A középkori templom körüli temetők kutatása OH VI. Budapest 2005. Szerkesztette: Ritoók Ágnes -Simonyi Erika 31-57.

RZEŹNIK 2000

Rzeźnik, Pawel: Wrocław In: Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok. Szerkesztő: Alfried Wieczorek és Hans-Martin Hinz. Stuttgart 2000. 295-296.

SABJÁN 1989

Sabján Tibor: Cserépkályhák bontási tapasztalatai. Ház és ember 5. (1989.) 124-130.

SAWICKI 2000

Sawicki, Tomasz: In: Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok. Szerkesztő: Alfried Wieczorek és Hans-Martin Hinz. Stuttgart 2000. 289-290.

SÁGI 1967

Sági Károly: Árpád-kori varázslás régészeti emlékei Andeken der Zauberrei während der Arpadenzeit VMMK 6. (1967.) 55-88.

SÁNDORFI 1986

Sándorfi György: Hárok korai magyar motte. Műemlékvédelem XXX. (1986.) 1-7.

SÁNDORFI 1989

Sándorfi György: Várak a X. században Magyarországon. Műemlékvédelem 33. (1987) 19-27.

SELMECZI KOVÁCS 1981

Selmeczi Kovács Attila: Kézimalmok. Történeti rétegek- technikai regresszió. Ethnographia XCII. 2-3. (1981.) 204-233.

SELMECZI 1982

Selmeczi László: A magyarországi kunok temetkezései a XII-XVI. században. In: Előmunkálatok a magyarság néprajzához 10. Halottkultusz. Szerkesztette: Hoppál Mihály-Novák László Budapest 1982. 95-109.

SIMONYI 2001a

Simonyi Erika: Kora-Árpád-kori településrészlet Mezőkeresztes-Cethalomról. WMMÉ XXIII. (2001.) 359-390.

SIMONYI 2001b

Simonyi Erika: Előzetes jelentés a Felsőzsolca-Várdombon folyó feltárásról. Preliminary Report of the excavations at Felsőzsolca-Várdomb. In: A népvándorláskor fiatal kutatóinak VII. összejövetele Pécs 2001. 221-247.

SIMONYI 2005

Simonyi Erika: Középkori és kora újkori templom és temető Felsőzsolca-Nagyszilváson. Medieval Church and Churchyard at Felsőzsolca-Nagyszilvás. In: A középkori templom körüli temetők kutatása. OH VI. Budapest 2005. Szerkesztette: Ritoók Ágnes-Simonyi Erika 305-314.

SLÁMA 1977

Sláma, Jiří: Mittelböhmen im rühen Mittelalter Praehistorica V. Praha 1977.

SLIVKA 1980

Slivka, Mikhal: Stredoveké hutníctvo a kováčstvo na východnom Slovensku. Historica Carpatica XI/1980. 218-289.

SOMOGYVÁRI 2003

Somogyvári Ágnes: Árpád-kori temető Kiskunfélegyháza határában. Ein arpadenzeitliches Gräberfeld in der Gemarkung von Kiskunfélegyháza. MFMÉ StudArch IX. 2003. 309-312.

SOÓS 1889-1928

Soós Elemér: Magyarország várai (Anyaggyűjtés és tanulmányrészletek) OSZK Kézirattár Fol. Hung. 3501. I-XL. 1889-1928.

SÖRÖS 1899

Sörös Pongrácz: Gimesi Forgách Simon báró. Századok XXXIII. (1899.) 595-698.

STEFAN-BARNEA-COMSA-COMSA 1967

Stefan, Gh.-Barnea, I.-Comsa, Maria-Comsa, Eugen: Dinogetia I. Bucureşti 1967.

STEFANOVIČOVA 2000

Štefanovičova, Tatiana: Dévény (Devín) és Pozsony (Bratislava), két jelentős kora középkori vár a Duna középső szakaszánál. In: Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok. Szerkesztő: Alfried Wiczorek és Hans-Martin Hinz. Stuttgart 2000. 198-199.

SZABADFALVI-CSERI 1992

Borsod-Abaúj-Zemplén megye Képes Műemlékjegyzéke. Bódva-völgye-Edelény környéke VI. Szerkesztette: Szabadfalvi József-Cseri Miklós Miskolc 1992.

SZABÓ 1969

Szabó István: A középkori magyar falu Budapest 1969.

SZABÓ 1964

Szabó J. Győző: Honfoglaláskori sírok Eger-Répástetőn. Gräber aus der Landnahmerzeit in Eger-Répástető. EMÉ 2. (1964.) 105-141.

SZABÓ 1969

Szabó János Göző: Heves megye régészeti emlékei II. in: Heves megye műemlékei I. szerk.: Dercsényi Dezső Budapest 1969. 41-63.

SZABÓ 1970

SZABÓ JÁNOS GYŐZŐ: A honfoglalás kori temetőárokok kérdéséhez. Jelentés a káli (Heves m.) ásításokról. Zur Frage der landnahmezeitlichen Gräberfeldgruben. Bericht über die ausgrabung in Kál, Kom. Heves. ArchÉrt 97. (1970.) 264-271.

SZABÓ 1975

Szabó János Győző: Árpád-kori falu és temetője Sarud határában II. Poszelenie i mogilnik epohi Arpadov v okresztinosztjah gyerevii Sarud II. EMÉ XIII. (1975.) 19-68.

SZABÓ 1980

Szabó János Győző: Árpád-kori telep és temetője Sarud határában. IV. Arpadenzeitliche Siedlung und ihr Friedhof in der Gemarkung von Sarud IV. Absolute und relative Chronologie des Friedhofes. EMÉ XVI.-XVII. 1980. 45-136.

SZABÓ 1985

Szabó János Győző: A gyöngyöspatai Szent Péter templom. Die Kirche Sankt Peters in Gyöngyöspata. Agria XXI. 1985. 5-76.

SZABÓ 1987

Szabó János Győző: Das graberfeld von Bélapátfalva aus dem 9. Jahrhundert. CommArchHung (1987.) 73-83.

SZABÓ 1938

Szabó Kálmán: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei (Kecskemét th. Város múzeumának ásításai)). Kulturgeschichte Denkmäler der Ungarischen Tiefebene Budapest 1938.

SZABÓ 1954.

Szabó György: A falusi kovács a XV-XVI. században. FolArch VI. (1954.) 123-146.

SZABÓ 1999

Szabó József: A Bódva-völgy (településeinek) geomorfologiai adottságai a tájfejlődés tükrében. In: Tanulmányok a Bódva-völgye múltjából. Szerk.: Bodnár Mónika-Rémiás Tibor Putnok 1999. 19-45.

SZABÓ 2006

Szabó Levente: Árpád-kori templom és temető Mezőcsát határában. An Árpadian age Church and Cemetery on the outskirts of Mezőcsát. *HOMÉvk.* XLV. (2006.) 25-90.

SZALAY 1861

Szalay Ágoston: Négyszáz magyar levél a XVI. századból. 1504-1560. Pesten 1861.

SZEDOV 1960

Szedov, V. V.: Szelszkije poszelenyija centralnyih rajonov szmolenszkoi zemli (VIII-XV. vv.) *MIA* 92. (1960.)

SZEDOV 1982

Szedov, V. V.: Vostocsnie szlavjane v VI-XIII. vv. *Arch. SSSzR* 1982.

SZEDOV 1987

Szedov, V. V.: Finno-ugri i balti v epohi srednevekoja. *Arch. SSSzR* 1987.

SZEDOVA 1959

Szedova, M. V.: Juvelirnyie izgyelia drevnevo Novgoroda (X-XV. vv.) *MIA* 65. 1959. 223-261.

SZENDE 2001

Szende László: Magyarországi várak Rogerius korában, *Limes* 2001/1-2. 107-120.

SZENDREY 1938

Szendrey Zsigmond: Halottak, szentelmények és eljárások a varázslatokban. Die Verstorbenen, die Sakramentalien und die Arten des Verfahrens in den Zaubereien. *Ethnographia* 49. (1938.) 32-46.

SZENTPÉTERY 1923

Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. *Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica*. I. 1001-1270. Szerkesztette: Szentpétery Imre Budapest 1923.

SZ. GARAM 1981

Sz. Garam Éva: VIII-IX. századi telepnyom Tiszafüred határában.- Siedlungsspuren aus dem 8-9. Jh. in der Gemarkung von Tiszafüred. *ComArchHung.* 1981. 137-149.

SZMIRNOV 1952

Szmirnov, A. P.: Ocserki drevnej u srednevekovoj isztorii narodov srednyego Povolzsja i Priamja. *MIA* 28. 1952.

SZOLNOKI 2006

Szolnoki László: A nagycseri vaseszközlelet. Der Eisenwerkzeugfund von Nagycsere. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 2005 (2006). 217-239.

SZOLNOKI 2007

Szolnoki László: A nagycserei vaseszközlelet (Hajdú-Bihar megye) In: A tatárjárás. Kiállítási katalógus Szerkesztette: Ritoók Ágnes, Garam Éva Budapest 2007. 104-106.

SZOROKIN 1959

Szorokin, Sz. Sz.: Zseleznyije izgyelija Szarkela-Beloj Vezsi. *MIA* 75 (1959.) 135-199.

SZŐKE 1955

Szőke Béla: Cserépbográcsaink kérdéséhez. K voproszi o nasih glinjanih kotlah. ArchÉrt 82. (1955.) 86-90.

SZŐKE 1962

SZŐKE Béla: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. RégTan. 1. Budapest (1962)

SZŐKE 1980

Szőke Béla Miklós: Zur awarenzeitlichen Siedlungsgeschichte des Körös-Gebiet in Südost-Ungarn. Acta ArchHung 32. (1980.) 181-203.

SZŐKE 1986

Szőke Béla Miklós: Kora-középkori tanulmányok I. (A Kárpát-medence 9-10. századi régészeti kutatásának vázlatja és fő kérdései) Zalai Gyűjtemény 25. (1986.) 21-35.

SZŐKE 1992a

Szőke Béla Miklós: Die Karolingenzeitliche Gräberfelder I-II. von Garabonc-Ófalu. Anteus 21. (1992.) 41-271.

SZŐKE 1992b

Szőke Béla Miklós: 7. és 9. századi településmaradványok Nagykanizsán. Siedlungsreste aus dem 7. und 9. Jh. in Nagykanizsa (SW-Ungarn) Zalai Múzeum 4 (1992) 130-137.

SZŐKE 1994a

Szőke Béla Miklós: A Kárpát-medence a 9. században. in: A honfoglalásról sok szemmel I. Honfoglalás és régészet. Szerkesztette: Kovács László Budapest 1994. 77-85.

SZŐKE 1994b

Szőke Béla Miklós: Karoling-kori szolgálónépi temetkezések Mosaburg/Zalavár vonzáskörzetében: Garabonc-Ófalu I-II. Karolingerzeitliche Diestvölkerbestattungen im Umkreis von Mosaburg/Zalavár: Garabonc-Ófalu I-II. Zalai Múzeum 5. (1994.) 252-317.

SZŐKE 1996

Szőke Béla Miklós: Das Völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Kilián-Felső Major. Anteus 23 (1996) 29-146.

SZŐKE-VÁNDOR 1987

Szőke Béla Miklós-Vándor László: Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője. Zusammenfassung FontesArchHung Budapest 1987.

SZŐKE 2000

Szőke Mátyás: Visegrád koraközépkori vára. In: Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok. Szerkesztő: Alfried Wiczorek és Hans-Martin Hinz. Stuttgart 2000. 363-364.

SZÖRÉNYI 2003

Szörényi Gábor András: A csorbakői vár története 1648-ig. The history of the castle of Csorbakő until 1648. HOMÉvk. XLII. (2003.) 165-227.

SZPICÜN 1902

Szpicün, A. A.: Drevnosztyi Kamszkoj csudi. Sz.Peterburg 1902.

TAGÁN 1940

Tagán Galimdsán: Das alte Töpferhandwerk in Anatolien. Ősi fazekasmesterség Anatóliában. Ethnographia LI. (1940) 460-469.

TAKÁCS 1987

Takács Lajos: Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon. Budapest 1987.

TAKÁCS 1986

Takács Miklós: Die Arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken. VAH I. (1986)

TAKÁCS 1993a

Takács Miklós: Árpád-kori településrészlet Kajárpéc-Pokolfadombon. -Arpadenzeitlicher Siedlungsteil von Kajárpéc-Pokolfadomb. ComArchHung 1993. 201-228.

TAKÁCS 1993b

Takács Miklós: A kisalföldi Árpád-kori cserépbográcsok pontosabb időrendje (Egy kísérlet a leletanyag rendezésére). - Die präziere Chronologie der árpádenzeitlichen Tonkessel der Kleinen Tiefebene (Versuch einer Systematisierung des Fundmaterials) HOMÉvk. XXX-XXXI/2. (1993) 447-487.

TAKÁCS 1996a

Takács Miklós: Formschatz und Chronologie der Tongefässe des 10-14. Jahrhunderts der Kleinen Tiefebene. ActaArchHung 48. (1996.) 135-195.

TAKÁCS 1996b

Takács Miklós: Veszprém megye 10-11. századi kerámiája. - Die Keramik des 10-11. Jahrhunderts im Komitat Veszprém. Pápai Múzeumi Értesítő. Acta Musei Papensis 6. (1996.) 327-353.

TAKÁCS 1997a

Takács Miklós: A honfoglalás és korai Árpád-kori edényművesség térképezése. In: Honfoglalás és Árpád-kor. A Verecke híres útján konferencia anyagai. Ungvár 1997. 69-104.

TAKÁCS 1997b

Takács Miklós: A honfoglalás kori edényművesség. in: Honfoglalás és néprajz. Főszerkesztő: Györffy György. Szerkesztő: Kovács László - Paládi Kovács Attila Budapest 1997. 205-225.

TAKÁCS 1999

Takács Miklós: Lakóház-rekonstrukciók az Árpád-kori telepkutatásban (Tudománytörténeti áttekintés) Wohnhaus-Rekonstruktionen in der Árpádenzeitlichen Siedlungsforschung (wissenschaftsgeschichtliches Überblick) in: Monumenta Historica Budapestiensia X. Bp. 93-131.

TAKÁCS 2000

Takács Miklós: Polírozott kerámia a kora középkori Kisalföldön. - Polierte Keramik aus dem frühen mittelalterliche in der Kleinen Tiefebene (Westtransdanubien) Arrabona 38/1-2. (2000.) 7-50.

TAKÁCS 2005

Takács Miklós: Egy vitatott kéztartásról. On a debated gesture. In: A középkori templom körüli temetők kutatása. OH VI. Budapest 2005. Szerkesztette: Ritoók Ágnes -Simonyi Erika 85-101.

TARI 2000

Tari Edit: Pest megye középkori templomai. Summary. StudCom 27. (2000.) Szentendre 2000.

TARI 2001

Tari Edit: Faépületek az Árpád-kori nép építészetében. Holzbauten in der Volksbaukunst der Arpadenzeit. In: Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. Szerkesztette: Cseri Miklós-Tárnoki Judit Szentendre-Szolnok 2001. 157-187.

TEODOR 1987

Teodor, Dan Gh.: Așezarea feudala timpurie Epurenti.Arheologia Moldovei XI. (1987.) 141-167.

TETTAMANTI 1975

Tettamanti Sarolta: Temetkezési szokások a X-XI. században a Kárpát-medencében. Begräbnissitten im 10-11. Jh. im Karpatenbecken. StudCom 3. (1975.) 79-123.

THUNMARK-NYLÉN én.

Thunmark-Nylén, Lena: Die Wikingerzeit Gotlands II. Stockholm 1995.

TOČIK 1968

Točik, Anton: Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. Archaeologica Slovaca Catalogi III. Bratislava 1968.

TOLOCSKO 1999

Tolocsko, P. P.: Kocsevie narodi sztepej i Kievskaja Rusz. Kiev 1999.

TOMKA 1972

Tomka Péter: Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz (Kés a sírban) Beiträge zu den Bestattungsarten der Bevölkerung von Kisalföld in der Awarenzeit (Messer im Grab) Arrabona 14 (1972) 27-77A soproni vörössánc kutatása. In: Magyar Műemlékvédelem 1973-74 (1977.) 65-86.

TOMKA 1977

Tomka Péter: Erforschung der Geschpanschaftsburgen in Komitat Győr-Sopron. ActaArchHung 28.(1977.) 390-410.

TOMKA 1987

Tomka Péter: Régészeti adatok a győri, mosoni és soproni kora-középkori sáncváarak történetéhez. In: Soproni Szemle 41/ 2. (1987.) 147-155.

TOMKA 1998

Tomka Péter: A sopronköhidai 9. századi település. Arrabona 36./1-2.(1998.) 45-85.

TOMKA 2000a

Tomka Péter: Vármegyéink kialakulásának kezdetei a régészeti kutatások tükrében. In: Fejezetek Győr, Moson és Sopron vármegyék közigazgatásának történetéből. Győr 2000. 9-20.

TOMKA 2000b

Tomka Péter: Régészeti kommentár a Lébény-Kaszásdomb 10-11. századi temető 44. sírjának trepanált koponyájához. Archäologischer Kommentar zum trepanierten Schädel aus Grab Nr. 44. das Gräberfeldes Lébény-Kaszásdomb aus dem 10-11. Jh. Arrabona 38. (2000.) 63-97.

TOMKA 2007

Tomka Péter: A honfoglalás korától a török időkig. In: A Vagongyár alatt - A Vagongyár előtt. Római temető és középkori település a győri Árkád területén. Kiállításvezető. Szerkesztette: Bíró Sz.- Molnár A.-Nagy A. Győr 2007. 63-92.

TOMKOVÁ 2000

Tomková, Kateřina: Levý Hradec. In: In: Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok. Szerkesztő: Alfried Wiczorek és Hans-Martin Hinz. Stuttgart 2000. 233-234.

TÓTH 1996

Tóth Endre: A magyar koronázási jelvények. Budapest 1996.

TÓTH 1991

Tóth Péter: A Mária-Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai. Borsod vármegye (1770). Miskolc 1991.

TÓTH 1996

Diplomatikai szöveggyűjtemény. Az okleveleket válogatta és fordította Tóth Péter Miskolc 1996.

TÓTH 1996

Tóth Sándor László: A honfoglaló magyarok politikai szervezete és vezetői. In: Honfoglaló őseink. Szerkesztette: Veszprémy László 161-175.

TÓTH 1998

Tóth Sándor László: Levédiától a Kárpát-medencéig. Szeged 1998.

F. TÖRÖK 1973

F. Török Katalin: A mezőgazdaság a kapitalizmus korában. In: Edelény múltjából. Szerkesztette: Dr. Sági Vilmos. Edelény 1973.

TÖRÖK 1956

Török Gyula: A szobi Vendelin-földek X-XI. századi temetője. Le cimetière des Xe et XIe siècle des terres „Vendelin” de Szob. FolArch. VIII. (1956.) 129-137.

TÖRÖK 1962

Török Gyula: Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. Budapest 1962

TÖRÖK 1973

Török Gyula: Sopronkőhida IX. századi temetője. The cemetery of Sopronkőhida in the 9th century. FontesArchHung Budapest 1973.

TROGMAYER-ZOMBORI 1980

Trogmayer Ottó-Zombori István: Szer monostorától Ópusztaszerig. Gyorsuló idő. Budapest 1980.

TRUGLI 1996

Trugli Sándor: A komáromi avar telep. Die awarische Siedlung von Komárom/Komarno. ComArchHung. 1996. 125-149.

TÜRK 2005

Türk Attila: Árpád-kori templom körüli temető Szentes-Kaján, Temetőhalmon. The excavation of a churchyard from the Árpadian Era at Szentes-Kaján, Temetőhalom. In: A középkori templom körüli temetők kutatása. OH VI. Budapest 2005. Szerkesztette: Ritoók Ágnes -Simonyi Erika 213-219.

VÁLYI 1796

Vályi András: Magyar országnak leírása I. Budán 1796.

VÁLYI 1994

Vályi Katalin: Honfoglalás kori sírok Szeren 1973. (Megjegyzések a terület korai történetéhez. Lannahmezeitliche Gräber in Szer 1973. (Angaben zur frühen Geschichte des Gebietes.) in: A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. Szerkesztette: Lőrinczy Gábor Szeged 1994. 387-405.

VALTER-KOPPÁNY-GEDEON-NEMCSICS-LENGYEL-ZIMMER 1972

Valter Ilona -Koppány Tibor-Gedeon Tihamér -Nemcsics Antal -Lengyel Imre -Zimmer Károly: A balatonfüredi temetői templomrom feltárása és helyreállítása. VMMK 11. (1972.) 149-195.

VÁRADI REGESTRUM

Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom az 1550-iki kiadás hű hasonmásával együtt. Regestrum Varadiense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum descripta effigie editionis a. 1550 illustratum sumptibusque capituli Varadiensis lat. Rit. Curis et laboribus Ioannis Karácsonyi et Samuelis Borovszky editum. Budapest 1903.

VĚŽAROVA 1956

Věžarova, Zsivka: Szlavjano-blgarszkoto szeliscse kraj szelo Popina Szilisztrenszko. Szófia, 1956.

VÉKONY 1988

Vékony Gábor: Késő népvándorlás kori és Árpád-kori települések Tatabány-Dózsakertben.

in: Komárom megye története. Tatabánya 283-316.

VÉKONY 2002a

Vékony Gábor: 10. századi település Tatabánya-Dózsakertben. In: Központok és falvak a honfoglalás és kora Árpád-kori Magyarországon. Tatabányai Múzeum Tudományos Füzetek 6. (2002.) Szerkesztette: Kissné Cseh Julianna 23-36.

VÉKONY 2002b

Vékony Gábor: Központok és falvak a honfoglalás és Árpád-kori Magyarországon. In: Központok és falvak a honfoglalás és Árpád-kori Magyarországon. Tatabányai Múzeum Tudományos Füzetek 6. (2002) Szerkesztette: Kissné Cseh Julianna 285-286.

VIDA 1990-1991

Vida Tivadar: Chronologie und Verbreitung einiger awarenzeitlicher Keramiktypen. Anteus 19-20. (1990-1991.) 131-145.

VLKOLINSKA1996

Vlkolinska, Ivona: Die Grabverbände mit der Keramik des 9-10. Jh. aus dem Gebiet der Slowakei aufgrund geographisch-chronologischer Analysen. In: Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert. Bratislava, 1996. 313-333.

WEINER 1971

Weiner Mihályné: Önművesség. Budapest 1971.

WEISZ 2007

Weisz Boglárka: Nemesércbányászat a Magyar Királyság területén az Árpád-korban. In: Középkortörténeti tanulmányok 5. Szerkesztette: Révész Éva-Halmágyi Miklós Szeged 2007. 249-259.

WENZEL 1860-1874

Wenzel Gusztáv: Árpád-kori új okmánytár Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. I-XII. Pest-Budapest, 1860-1874.

WENZEL 1860-1874 CD

Wenzel Gusztáv: Árpád-kori új okmánytár Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. I-XII. Pest-Budapest, 1860-1874.

WIKLAK 1960

Wiklak, Henryk: Cmentarzysko w XII i XIII w. w Poddębicach. Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Nr. 5. (1960.) 183-203.

WOJCIKOWIE 1973

Wojcikowie, Ewa i Andrzej: Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Lubieniu, pow. Piotrków Trybunalski. Prace i Materiały 20. 1973. 163-201.

WOLF 1985

Wolf Mária: Középkori templom és település Szendrő-Gacsalon. Mittelalterliche Kirche und Siedlung in Szendrő-Gacsal. ArchÉrt 112. (1985.) 240-264.

WOLF 1989

Wolf Mária: Árpád-kori eredetű települések Abaúj vármegye déli részén. Siedlungen aus der Árpád-Zeit im Südlichen Teil des Burgkomitates Abaúj. Borsodi Kismonográfiák 30. Miskolc

WOLF 1992.

Wolf Mária: Előzetes jelentés a borsodi földvár ásatásáról (1987-1990). Vorläufiger Bericht über die Ausgrabung der Erdburg von Borsod (Grabungen 1987-1990.) JAMÉ 30-32. (1992.) 393-442.

WOLF 1993

Wolf Mária: Babonás sokások Árpád-kori falvainkban. Abergläubische Bräuche in unseren Dörfern der Árpádenzeit. HOMÉvk. XXX-XXXI/2. (1993.) 543-563.

WOLF 1994

Wolf Mária: A Felső-Tisza-vidék 9. századi szláv emlékei. in: A honfoglalásról sok szemmel I. Honfoglalás és régészet. Szerkesztette: Kovács László Budapest 1994 119-129.

WOLF 1996

Wolf Mária: A borsodi földvár. Die Borsoder Erdburg. In: A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Szerkesztette: Wolf Mária-Révész László Miskolc 1996. 242-254.

WOLF 1999a

Wolf Mária: A földvárkutatás jelenlegi helyzete. Die Gegenwärtige Lage Erforschung der Erdburgen, die Borsoder Erdburg. HOMÉvk. XXXVII. (1999.) 315-328.

WOLF 1999b

Wolf Mária: Adatok a Bódva-völgy honfoglalás és kora Árpád-kori településtörténetéhez. Daten zur Siedlungsgeschichte des Bódva-Tals aus der Zeit der Landnahme und frühen Arpadenzeit. In: Tanulmányok a Bódva-völgye múltjából. Szerkesztette: Bodnár Mónika - Rémiás Tibor Putnok (1999.) 121-131.

WOLF 2001a

Wolf Mária: 10. századi település Edelény-Borsodon. Eine Siedlung aus den 10. Jahrhundert in Edelény-Borsod. In: Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. Szerk.: Cseri Miklós-Tárnoki Judit Szentendre (2001.) 127-156.

WOLF 2001b

Wolf Mária: Északkelet-Magyarország ispáni várai. Burgen der Gespane in Nordostungarn. HOMÉvk. XL. (2001.) 179-198.

WOLF 2003

Wolf Mária: Adatok 10. századi edényművességünkhöz. A borsodi leletek tanúságai.

Informationen zu unseren Töpferkunst des 10. Jahrhunderts Die Lehre der Funde in Borsod. HOMÉvk. XLII. (2003.) 85-108.

WOLF 2004

Wolf Mária: Nielló díszes bronz csat Edelény-Borsodról. Niello geschmückte Bronzeschnalle von Edelény-Borsod. HOMÉvk. XLIII. (2004.) 139-161.

WOLF 2005

Wolf Mária: Ecclesia baptismalis, ecclesia parochialis. A borsodi ispánsági vár templomai. Ecclesia baptismalis, ecclesia parochialis The churches of the ispán's castle at Borsod. In: A középkori templom körüli temetők kutatása. OH VI. Budapest (2005.) Szerkesztette: Ritoók Ágnes -Simonyi Erika 131-141.

WOLF 2006

Wolf Mária: Egy ispáni vár utóélete. Borsod a 16-18. században. Das Nachleben einer Gespanschaftsburg: Borsod im 16.-18. Jh. in: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Szerk.: Kovács Gyöngy-Miklós Zsuzsa. Budapest 2006. 291-301.

ZÁBOJNÍK 1988

Zábojník Jozef: On the problems of settlements of the Avar Khaganate period in Slovakia ArchRozl. 1988. 401-437.

Zichy 1874

A Zichi és Vásonkői gróf Zichy-család idősb ágának Okmánytára. Szerk. Nagy Imre, Nagy Iván és Véghelyi Dezső. Pesten 1874.

ZOLNAY 1977

Zolnay László: Kincses Magyarország Budapest 1977.

ZSOLDOS 1991

Zsoldos Attila: A királyi várszervezet és a tatárjárás. Die Königliche Burgorganisation und der Mongolleneinfall. Hadtörténelmi Közlemények 104. (1991.) 1. 45-76.

ZSOLDOS 2000

Zsoldos Attila: A királyi várszervezet. In: Nagy képes millenniumi hadtörténet. Szerkesztette: Rácz Árpád Budapest 2000. 44-45.

Rövidítések

ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő (Budapest)
ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae (Budapest)
AVANS	Archeologické Vyskum a Nalezky na Slovensku
BML	Borsod Megyei Levéltár (Miskolc)
BudRég	Budapest Régiségei (Budapest)
DRH	Dunai Régészeti Híradó
EMÉ	Az Egri Múzeum Évkönyve (Eger)
FML	Főegyházmegyei Levéltár (Eger)
FolArch	Folia Archaeologiae (Budapest)
Fontes ArchHung	Fontes Archaeologici Hungariae (Budapest)
HML	Heves Megyei Levéltár (Eger)
HOM	Herman Ottó Múzeum (Miskolc)
HOMÉvk	Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
JAMÉ	A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza)
JPMÉ	A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)
MFME StudArch	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve –Studia Archaeologica (Szeged)
MHB	Monumenta Historica Budapestiensia Budapest
MIA	Materialy i Issledovaniya po Archeologii SSSR (Moszkva)
MNM	Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest)
MOL	Magyar Országos Levéltár (Budapest)
OH	Opuscula Hungarica (Budapest)
StudCom	Studia Comitatus (Szentendre)
SlovArch	Slovenska Archeologia (Bratislava)
SMMK	Somogy Megyei Múzeumok Közleményei (Kaposvár)
SRKL	Sárospataki Református Kollégium Levéltára
SzMMÉ	A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve (Szolnok)
VAH	Varia Archaeologica Hungarica (Budapest)
VMMK	A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei (Veszprém)
WMMÉ	A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve (Szekszárd)